

# મનોમંથન

લેખક :

પ્રો. ગાવિંદલાલ હો ભટ્ટ

---

પ્રકાશક :

ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.  
વડોદરા

પ્રકાશક :

લક્ષ્મણસિંહ બહેચરસિંહ પરમાર  
મંત્રી, ગુજરાત પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ.  
સંસ્થાવસાહત, રાવપુરા, બડોદરા

પહેલી આવૃત્તિ : મે, ૧૯૬૬

પ્રત : ૧૧૦૦

કિંમત રૂ. ૫-૫૦

## પ્રકાશક સંસ્થાના બે બોલ

પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટના આ ‘મનોમંથન’ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરતી વખતે અમને આનંદ થાય છે.

પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ સંસ્કૃત, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરેના મોટા અભ્યાસી હતા. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરના તેઓ નિયામક હતા. તે પહેલાં તેઓ વડોદરાની બરોડા કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. આપણા રાષ્ટ્રપતિ તરફથી સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાન તરીકે તેમની કદર કરી તે ખાળતનું પ્રમાણપત્ર તેમને એનાયત કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટનું જીવન સાત્ત્વિક હતું. તેઓ એક શ્રદ્ધાવાન વૈષ્ણવ હતા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય તથા તેનાં તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાહિત્યનો તેમનો અભ્યાસ જોડો હતો.

પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટના સ્વર્ગવાસ પહેલા તેમના તરફથી તેમના લેખોનો આ સંગ્રહ અમને પ્રસિદ્ધિ માટે મળ્યો હતો.

તેમના આ લેખો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધાર્મિક વ્યક્તિઓનાં જીવન, વગેરેને લગતા છે.

તેમના સાહિત્યવિષયક અને સામાજિક લેખો પણ અમને મળેલા છે.

‘મનોમંથન’ના આ પુસ્તકને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનપ્રેમીઓ તથા અન્ય વાચકો તરફથી સારો આવકાર મળશે એવી આશા છે.

પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટના આ પુસ્તકને સારો આવકાર મળતાં તેમના ખાડોના લેખોનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું અમને પ્રોત્સાહન મળશે.

આ પુસ્તક માટે અમે સ્વર્ગસ્થ પ્રો. ગોવિંદલાલ ભટ્ટના આભારી છીએ.

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ  
અમને ઉત્સાહપૂર્વક લખી આપી તે મોટે અમે તેમને। પણ આભાર  
માનીએ છીએ.

વડોદરા  
તા. ૪-૫-૧૯૬૬

મણિલાલ મંગળજી કાશીવાળા  
અધ્યક્ષ

## પ્રાસ્તાવિક

ગો. વા. પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટના ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા લેખો અને ભાષણોનો મનોમંથન એ શીર્ષક નીચે થયેલો આ સંગ્રહ મુખ્યત્વે ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય એમ છે : ૧. તત્ત્વજ્ઞાન, ૨. ધર્મ, ૩. પુષ્ટિમાર્ગ અને ૪. વ્યક્તિચરિત્ર. પ્રો. ભટ્ટના જીવનનો જોએને સાક્ષાત્ અનુભવ હતો તેઓને એમનામાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જોવાનો યોગ મળતો હતો કે એઓ સમન્વયબુદ્ધિવાળા સમતોલ ભક્તહૃદય વિદ્વાન હતા. ઠલી ઠાઠ દિવસ એઓ ઠાઠપણ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપવામાં સમતુલા ગુમાવી ચૂક્યા હોય અને પોતાના મંતવ્ય કે સિદ્ધાંતથી જુદા મતવ્ય કે સિદ્ધાંત ધરાવનારા તરફ અનુચિ બતાવના હોય એવો અનુભવ એમના સંપર્કમાં આવેલી ઠાઠપણ વ્યક્તિને થયો નથી. આ જ એમની વૈજ્ઞાની રંગે પૂરી રંગાયેલી વિશિષ્ટતા હતી. અહીં ચાર વિભાગમાં રજૂ થતા નિબંધોમાંના તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક નિબંધો જોતા આપણને એમની તલસ્પર્શી વિવેકમૂલક સમતોલ બુદ્ધિનો પરિચય સુલભ બને છે ‘વેદનું તત્ત્વજ્ઞાન’ ‘તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રમાણનું સ્થાન’ ‘શ્રદ્ધાવિદ્યાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ’ અને ‘ઠંડનાણનો માર્ગ’ આ આઠમાંના પાંચ લેખોમાં એમની પર્યાપ્ત બુદ્ધિ જોવા મળે છે પ્રમાણના એઓ દઢામણી છે અને એમાં પણ તર્કશુદ્ધ શબ્દપ્રમાણને માટે એમનો ભારે સમાદર છે. ‘ઋગ્વેદ એ જગતનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મથ છે’ (પૃ. ૧), ‘વૈદિક આર્યોનું જીવન બહુ સરળ અને ભાવપૂર્ણ હતું (પૃ. ૧), ‘વૈદિક કાલમાં ઘૂત રમવાનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો’ (પૃ. ૨), ‘આર્યો આ જીવનમાં મદ્યાગ્રી વ્રત પાળીને પરલોકમાં પિતૃઓ અને દેવોની સાથે આનંદ ભોગવવાની આશા રાખે છે.’ (પૃ. ૪), ‘વૈદિક કાળના ઋષિઓએ પવિત્ર જીવન ગાળીને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નોનો વિચાર કરેલો છે અને માનવજીવનને આશાવાદ અને પ્રભુતાથી અતિ

બળવાન બનાવીને ભારતીય સંસ્કૃતિને અમર કરી છે.” (પૃ.૮), વગેરે વાક્યો વાંચવામાં આવે છે ત્યારે એઓ ‘બાળાવાક્ય’ પ્રમાણમાં જેવી ઘેલછાથી પર છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. હિંદુ ધર્મની સાંપ્રદાયિક માન્યતા પ્રમાણે તો “વૈદિક કાલ” એ એક સમય હતો એમ કહેવાની પણ હિંમત કરી શકાય નહિ, તો એ કાલના ઋષિઓ આવા હતા અને એવા હતા એમ તો કહી જ કર્યાથી શકાય? વેદો એ માનવજાતિના સમુદ્ધારને માટેના ગ્રંથો છે અને એમાંથી જ માનવજાતિને આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક માર્ગદર્શન મળે છે એ કોઈ માત્ર ભાવના કે શ્રદ્ધાનો વિષય નથી એ વાત એમણે સ્પષ્ટ કરી આપી છે. ‘સત્કર્મોની પ્રશંસા અને દુષ્કર્મોની નિંદા’ ‘ધન અને અન્નનું દાન કરવાનો ઉપદેશ’ ‘વિશ્વબંધુત્વની ભાવના’ ‘સત્યનો આગ્રહ અને અસત્યનો તિરસ્કાર’ આ વગેરે મહત્ત્વની વાતો-મંતવ્યો-શિખામણો વૈદિક મંત્રોમાં પરાવાચેલાં પડ્યાં છે એ એમની તારવણી કેટલી સત્ય છે! એ પણ હકીકત છે કે વેદમાં-ઋગ્વેદમાં અનેક દેવોની સ્તુતિ અને પ્રાર્થનાનાં સૂકતો આવેલાં છે અને આ સૂકતો એ રીતે પ્રકૃતિનાં વિભિન્ન ઉદાત્ત અને જીવાતુશ્રુત તત્ત્વોમાં દેવત્વની ભાવનાનો પરિચય આપે છે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો અને એમાં પણ પૂર્વની વિદ્યાઓ અને મંતવ્યોનાં માત્ર દૂષણ જેવા જ મથી રહેલા વિદેશી સાંપ્રદાયિકો ભારતીય ધર્મમાં એકેશ્વરવાદ એવી વસ્તુ જ નથી એમ ડિઝિમ વગાડીને પોકાર પાડવાની એક પણ તક જતી કરતા નથી, કરી પણ નથી, ત્યાં ભારતીય વિદ્વાનો એ બધા દેવોમાં એકેશ્વરવાદનાં સપ્રમાણ દર્શન કરે છે અને સ્પષ્ટ રીતે તારવી બતાવે છે એ વસ્તુ આપણને ડૉ. ભટ્ટ તારવી આપે છે : વેદમાં પ્રતીત થતા ‘અનેકદેવવાદમાંથી એકબ્રેહ્દેવવાદ અથવા એકેશ્વરવાદ તરફ જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે’ (પૃ. ૩) એ અને ‘અનેકદેવવાદમાંથી એકબ્રેહ્દેવવાદ, એકબ્રેહ્દેવવાદમાંથી એકેશ્વરવાદ’ અને અદ્વૈતવાદ કેવી રીતે વિકાસ પામ્યો છે તે ઋગ્વેદમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અનેક

દેવો એક જ દેવનાં સ્વરૂપો છે એ માન્યતા રીધિતમસ ઋષિના સૂક્તમાં (ઋ. ૧-૧૬૪) જોવામાં આવે છે.' (પૃ. ૫)

‘તત્ત્વજ્ઞાનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન જીવ, જગત અને પરમાત્મા છે. જીવાત્મા એ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે એમ વૈદિક સૂક્તો ઉપરથી જણાય છે. જીવ મિથ્યા છે, કલ્પિત છે અથવા પ્રતિબિંબ છે. એ ભાવના ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતી નથી.’ (પૃ. ૫) એ અભિપ્રાય નીચે લાવે આપવો એ આજના જમાનાનું જ સત્ત્વ છે. પ્રો. ડા. બેલ્લેસ્કરનો ‘માયા’ વિશેનો એવો નીચે અભિપ્રાય અહીં સરખાવી શકાય : As regards the exact interpretation of the **માયા** the **મગ્ગદ્ગીતા** does not suggest that world is an illusion in the શંકર sense. (એમનો ગીતાનો અં. અનુવાદ, પ્રસ્તા., પૃ. ૬૩). પોતાના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોથી પર રહી અભિપ્રાયો આપવાનું ભલભલા વિદ્વાનો સાહસ નથી કરી શકતા; એવી નિષ્પિડ સાંપ્રદાયિકતાથી પ્રો. ભટ્ટ પર હતા. પરમતત્ત્વ શું હતું, કેવા પ્રકારનું હતું, વગેરે તત્ત્વચિંતન-વિષયક શંકાઓ વૈદિક ઋષિઓને થઈ હતીજ, પણ ‘વૈદિક ઋષિઓની આ શંકાશીલ વૃત્તિ પછીના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતી નથી અને એક જ પ્રકારના માર્ગે વિચારોનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે.’ (પૃ. ૭). નાસદીય સૂક્તમાં એમણે વેદાંતના બ્રહ્મ અને સાંખ્યના પુરુષના ચૈતન્યતત્ત્વને સ્પષ્ટ નિહાળ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈપણ નિર્ણય ઉપર આવવાને ભારતીય વિચારસરણીએ પ્રમાણોની આવશ્યકતા વિચારી છે. ‘પરમતત્ત્વ સામાન્યતઃ અદૃશ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને બદલે શબ્દને ઓછ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાની વૃત્તિ બહુ સ્વાભાવિક છે’ (પૃ. ૫૧), ‘ઋષિઓ કોઈ પણ દિવસ અસત્ય બોલતા નથી, તેથી તેઓ પરમતત્ત્વના અનુભવનું જે વર્ણન કરે છે તે સત્ય હોવાથી સન્માર્ગનું દર્શન કરાવે

છે એ માત્ર ભારતીય ભાવના નથી, પરંતુ હકીકત છે 'વેદોના મત્રોમાં અને ઉપનિષદની વિચારધારાઓમાં ઋષિઓના અને તત્ત્વચિંતકોના અનુભવોનું વર્ણન જ છે' ( પૃ ૫૧ ) શબ્દપ્રમાણની મહત્તા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારમાં પ્રાણરૂપ છે એ આપણે બુદ્ધના વચનોને બૌદ્ધ-ધર્માવલંબીઓએ અને મહાવીરના વચનોને જૈન ધર્માવલંબીઓએ સર્વથા પ્રમાણરૂપ માન્યા છે એનાથી પણ સમગ્રાય છે. બાહ્ય ભૂત અને કુરાનના વચનોનું પણ એનું જ છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ છતાં એ પણ હકીકત છે કે ' પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવાને માટે પ્રમાણો-શબ્દ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ - સમર્થ નથી' ( પૃ ૫૩ ) આમાંથી જ 'અનુભવવાદ' નો વિકાસ થયો છે એવો પ્રો. લે. અલિપ્રાય આપ્યો છે ( પૃ ૫૪ )

પ્રો. લે. 'મહાવિદ્યાનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ' એ વિસ્તૃત લેખમાં વેદમાં લર્ધ વિકસન આચાર્યોએ છેક પોતપોતાના સમય સુધીમાં તત્ત્વચિંતનની જે સમર્થ પરપગ આપી છે તેનો પરિચય સુવચક ઠગી આપ્યો છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિચારકોના મતધોની પણ નિખાલસ ભાવે એમણે ચર્ચાકરી છે કે, બ્રાહ્મણ અને આરણ્યકો, અને વેદાંત તરીકે રહેલા ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મસ્વરૂપના વિચારનો ક્રમિક વિકાસ થયો છે એમને એવો અભિપ્રાય આપતા સકાય રહેતો નથી કે 'ઉપનિષદોની આ વિચારપ્રણાલિકા ઉપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે બ્રહ્મના નિર્ગુણવાદ અને સગુણવાદ અને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધનોમાં બહુ મહત્ત્વનો ભેદ રહેલો છે અને તેથી બધા ઉપનિષદોનું રહસ્ય એક જ પ્રકારનું છે એમ કહી શકાય એમ નથી' ( પૃ ૮૭ ) ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારાઓને આ લેખ ખૂબ જ ઉપકારક થઈ પડશે, કારણ કે વેદિક સાહિત્ય, બ્રહ્મસૂત્રો, એ ઉપરના વિવિધ આચાર્યોના ભાષ્યો, તે તે ભાષ્યકાર, તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર આપનારા અન્ય ભારતીય



આચાર્યો અને એમનાં મંત્રવ્યોનો નિયોગ આ લેખમાં આપવામાં આવ્યો છે. લેખના અંતભાગમાં એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યે તારવી આપેલા વેદાંત સિદ્ધાંતનો પરિચય સરળ કરી આપ્યો છે, એ સાથે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીની વિશિષ્ટતા પણ બતાવી આપી છે. એમણે આ લેખને અંતે આપેલો અભિપ્રાય શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું હાર્દ એમણે કેટલું આત્મસાત્ કર્યું છે એ બતાવવા પર્યાપ્ત છે : ‘આત્મનિવેદન, ભગવદ્ગુપ્ત અને પ્રેમભાવ એ ત્રણ બાબતોમાં વલ્લભાચાર્યે જીવની જે ઉચ્ચ કોટિ દર્શાવેલી છે તે ઉપરથી દરેક તટસ્થ વિચારકને સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદિત પુષ્ટિમાર્ગમાં લૌકિક વિષયવાસનાને જરા પણ અવકાશ નથી. આચાર્યના સિદ્ધાંતમાં જે લોકો વિષયવાસના અને રંગીલાપણું જુએ છે તેઓ આચાર્યને અન્યાય કરે છે. વસ્તુતઃ આચાર્યનો માર્ગ ત્યાગપ્રધાન છે, ભોગપ્રધાન નથી. આચાર્યનો અંતિમ ઉપદેશ પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે.’ (પૃ. ૧૪૬)

સંપ્રદાયોથી પર રહીને પણ માણસ આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની એ જ વિશિષ્ટતા છે. ‘કલ્યાણનો માર્ગ’ એ લેખમાં એમણે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી આપી છે. ‘બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો આદર્શ છે. આનું નામ જ મોક્ષ’. (પૃ. ૨૮૩). પરંતુ એને માટે સળંગ ચિંતન અને મનનની ભારે જરૂર છે, અને એ એકાંતવાસથી જ સિદ્ધ થઈ શકે, આ અભિપ્રાય એમણે વ્યક્ત કર્યો છે. ‘આજના આપણા ધર્માલિપિ જીવનની અંદર દિવસમાં થોડો વખત પણ એકાંતમાં રહી પ્રશ્નનું, તેના જ્ઞાનનું અને સંતોના ઉપદેશનું ચિંતન કરવાથી, જપ અને ધ્યાન કરવાથી આપણા ચિત્તને સાચી શાંતિ મળશે, આપણો દૈનિક વ્યવહાર સારો ચાલશે, કલ્યાણનાં દ્વાર ખૂલશે, જીવન દિવ્ય બનશે.’ (પૃ. ૨૮૭). આ માત્ર ભાવના નથી, જગતના સમર્થ તત્ત્વચિંતકોએ અતુલવેલો વિચાર છે. પ્રો. ભટ્ટે આ રીતે આત્મકલ્યાણ તરફ દિશામુખ્ય કર્યું છે.

એમની પર્યાયક શુદ્ધિમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી શ્રીમાંસા એમના 'હાંદોગ્ય ઉપનિષદ' 'દેવર્ષિ નારદ' અને 'શાંડિલ્ય ઋષિનું તત્ત્વજ્ઞાન' એ ત્રણ લેખોમાંથી મળી આવે છે. એમણે પહેલા લેખમાં હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવતી વિવિધ વિધાઓ તરફ દિશાસૂચન કર્યું છે. નિચોડ છેલ્લા વાક્ય ખંડમાં ( પૃ. ૧૪ ) છે. 'દેવર્ષિ નારદ' એ તો સંશોધનની દૃષ્ટિએ પણ ભારે મહત્ત્વનો લેખ છે. નારદની હાજરી છેક અથર્વવેદનાં મૂળોથી લઈ નારદનાં ભક્તિમૂલો સુધી કેવે પ્રકારે જળજીવામાં આવી છે એ સપ્રમાણ તારવી આપવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. 'બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રતિહાસમાં દેવર્ષિ નારદનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ છે.' (પૃ. ૧૫) એ ધ્રુવવાક્ય બાંધી એમણે નારદનું એક સળંગ વ્યક્તિત્વ સાધી આપવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. 'નારદ પરિત્રાજક ઉપનિષદ, નારદ પંચરાત્ર નારદ સ્મૃતિ, નારદ પુરાણ, નારદ ભક્તિમૂલો' આ તો 'નારદ'ના નામ સાથે જોડાયેલા મંથો છે, ઉપરાંત વૈદિક સાહિત્યથી લઈ પુરાણોની વિવિધ કથાઓમાં નારદ એક મહત્ત્વના પાત્ર તરીકે જોવા મળે છે એની તારવણી પ્રો. ભદ્રકરી આપી છે. એ જ રીતે 'શાંડિલ્ય ઋષિનું તત્ત્વજ્ઞાન' એ લેખમાં શાંડિલ્યનું ચરિત-અસ્મિત્વ તારવી આપ્યું છે. મહત્ત્વની વસ્તુ તો એ છે કે ભારતીય તત્ત્વચિંતન કરન રા પ્રાચીન વિચારકોમાં તો આ એક ઋષિનામ લગભગ મોખરે રહેલાં છે તો સર્વોદારક ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો તરીકે પણ જનનેનું સ્થાન ભારતવર્ષે આદર સાર્થે સ્વીકાર્યું છે. 'નારદપંચરાત્ર' ભાગવત ધર્મનો પ્રમાણરૂપ મંથ છે, તો 'શાંડિલ્ય-ભક્તિમૂલો' એવો જ સમર્થ મૂલાત્મક મંથ છે. 'નારદનાં ભક્તિમૂલો' તો આજે એની સરગતા અને સચોટના માટે ખૂબ જાણીતાં છે. આ એક મૂત્રમંથો કે પંચરાત્ર મંથ ને શાંડિલ્ય કે તે નારદના છે કે નહિ એ એક જુદો જ પ્રયત્ન છે, પરંતુ શાંડિલ્યવિદ્યાનો હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં વિકાસ જોવા મળે છે તેના જાણે કે નિચોડ હોય તે રીતે ભક્તિમાર્ગના અંતિમ ઉદારક તરીકે શાંડિલ્યમૂલોમાં આપવામાં આવેલ છે. જ્ઞાન

અને ભક્તિનો સુમેળ સાધવાનો આ પ્રયત્ન છે. ‘નારદમક્તિસૂત્રો’ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન એ વિવાદમાં પ્રો. ભટ્ટ બિતર્થ નથી, બિતરવાની જરૂર પણ નથી. શાંડિલ્યનાં સૂત્રોમાં નારદના નામનો કોઈ હિલેખ નથી, પરંતુ નારદના ભક્તિસૂત્રોમાં શાંડિલ્યના નામનો એક આચાર્ય દરજ્જે નિર્દેશ છે. ‘નારદનાં ભક્તિસૂત્રોના કેટલાક શબ્દો તો શ્રીવલ્લભાચાર્યના ગ્રંથોમાં પ્રવેશ પામી ગયા છે.’ (પૃ. ૩૫). પ્રો. ભટ્ટ અહીં ‘નારદમક્તિ-સૂત્રોમાં આવતી શ્રીવલ્લભીય પરિભાષાથી આવે મત બતાવે છે; મને તો એવું પણ લાગે છે કે નારદનાં ભક્તિસૂત્રો શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રંથો પછી - અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય. અહીં એની ચર્ચા અસ્થાને છે, પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે ‘નારદનાં ભક્તિસૂત્રો’ હકીકતે પુષ્ટિમાર્ગનો જ ગ્રંથ છે.

આ લેખસંગ્રહનો ખીજો મહત્ત્વનો વિભાગ કહી શકાય તે ‘ધર્મ-વિષયક લેખો’ નો છે. ‘ધર્મનું સ્વરૂપ’ ‘જીવનમાં ધર્મની આવશ્યકતા’ ‘સદાચારનો પ્રભાવ’ ‘સ્વભાવનું ઓસડ : સંયમ’ ‘અજગરમત’ ‘અજર અને અમર’ ‘ત્રિવેણીસંગમ’ જેવા લેખો એકંદરે ધર્મની સૌકોદ્ધારકતા બતાવવા લખાયેલા છે. ધર્મનું શું ? જુદા જુદા અભિપ્રાયો આપતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે ‘વેદમાં જે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા છે તે જ ખરો ધર્મ છે.’ (પૃ. ૩૭), -એ જ યાના હિપરના ખીજા મતો : ‘જેનાથી પરમાત્માનું દર્શન થાય તે જ પરમ ધર્મ.’ ‘દેવને વંદન કરવું એ જ ધર્મ છે.’ ‘જેનાથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ થાય તે જ ધર્મ.’ ‘આચાર એ પ્રથમ ધર્મ.....’ ‘સત્યથી ચઢિયાતો ખીજો ધર્મ નથી.’ આમ સામાન્ય મતો પછી મનુ અને મિતાક્ષરાના વિશેષધર્મના અભિપ્રાયો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ લિન્ન લિન્ન વ્યાખ્યાનોની સમજ આપતાં એમણે અંતે એ તારવી આપ્યું છે કે ‘બધા ધર્મોમાં સત્ય, સદાચાર અને પ્રભુમય જીવનનાં તત્ત્વો જેવામાં

આવે છે. ' ( પૃ. ૪૦ ) ' જીવનમાં ધર્મની આવશ્યકતા ' એ લેખમાં  
 બધા ધર્મેનો નિષ્ણેડ આપતાં એમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે ' ...નીતિમાં  
 સનાતન નિયમોના પાલન વિના સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. ' ( પૃ. ૧૫૬ ). એથી જ ધર્મને નામે યુદ્ધ થાય એના તરફ એમણે  
 સ્પષ્ટ અનુચિતતા બતાવી છે. ' મનુષ્યમાત્રમા દેવી અને આસુરી સંપત્તિ-  
 એનો સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરે છે, અને તે સંઘર્ષમાં ધર્મના પાલનથી  
 જ દેવી સંપત્તિનો વિજય થાય છે. આસુરી સંપત્તિ કદાચિત્ શક-  
 આતમાં સફળતા આપે એમ જણાય, પણ આખરે તે બંધનકારક જ  
 છે. મોક્ષ - સ્વાતંત્ર્ય - માટે દેવી સંપત્તિ જ આવશ્યક છે. ' ( પૃ. ૧૫૭ ).  
 આ ઉપરથી એમનો આશય સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ગીતાના ૧૬ મા  
 અધ્યાયના આરંભમાં દેવી સંપત્તિનાં જે ૨૬ લક્ષણ આપ્યાં છે તે જ  
 ધર્મ માટે નિયામક વસ્તુ છે. આનાથી આચારરૂપ બાહ્ય ધર્મ અને  
 ચિત્તશુદ્ધિરૂપ આંતર ધર્મ એ એકેની પ્રાપ્તિ સુલભ છે. એ માટે જ  
 એમણે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો છે કે ' આધિભૌતિક વિષયમાં  
 ધર્મનું પાલન એ જ વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા છે. ' ( પૃ. ૧૫૮ )

‘ ગુજરાતમાં ધર્મેનો વિકાસ ’ એ લેખ શુદ્ધ ઐતિહાસિક ઠાટિનો  
 છે અને એમાં વૈદિક ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, સાંખ્યદર્શન, જૈન ધર્મ, પારસી-  
 ધર્મ, પાશુપત સંપ્રદાય શૈવ-શાકતાદિ ધર્મો અને ‘ પુષ્ટિમાર્ગ ’ અને  
 હિંદુધર્મનું પુનર્જીવન ’ એ મધ્યજે ઐતિહાસિક વિકાસ આપી  
 ગુજરાતમાં છેલ્લા ઇસ્મે-સાતસે વર્ષોમાં વિદેશી ધર્મોએ જે સ્થાન  
 મેળવ્યું તે પણ બતાવ્યું છે. ગુજરાત એ વિલિન ધર્મોની આશ્રય-  
 બૂમ છે એ વિવેકપૂર્વક પ્રો. બટ્ટે આ વિસ્તૃત લેખમાં સમજાવ્યું છે.  
 આ બધા ધર્મેનો સમન્વય કરવો કેટલો જરૂરી છે એ વાત એમણે  
 ‘ ધર્મેનો સમન્વય ’ નામના નાના લેખમાં બતાવી છે: ‘ ધર્મ જીવનમાં  
 જનરે અગરે આતમોત્ત યર્ષ જાય છે. મનુષ્યનાં વિચાર, વાણી અને

ક્રિયા એ ત્રણેમાં ધર્મની અસર આવે એ બહુ સ્વાભાવિક છે; અને તેથી બધા ધર્મેનો સમન્વય સમજવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. ( પૃ. ૭૬ ). એ માટે એમણે વિશ્વના વિલિન્ન ધર્મેના અભ્યાસ ઉપર ખાસ આર મુદ્દો છે. એમણે દારાશિકોહનું દષ્ટાંત નોંધી એના યુગમાં એને હાથે થયેલા સમન્વયના પ્રયત્નને બિરદાવ્યો છે. એમને છેડે આપેલો અભિપ્રાય કેટલો પ્રેરક છે ! ‘ આ પ્રદારે ધર્મેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી અભ્યાસકર્તા માલુમ પડે છે કે જુદા જુદા ધર્મેનાં શાસ્ત્રોમાં બેદ માત્ર શબ્દોમાં-પરિભાષામાં રહેલો હોય છે, પણ વસ્તુતઃ અર્થમાં બેદ રહેતો નથી. ’ ( પૃ. ૮૧ )

‘ ગીતાજયંતી ’ ઉપરનું એક નાનું એમનું આખ્યાન પણ આ વિભાગમાં બંધ બેસે તેવું છે. એમાં ચર્ચા તો ગીતામાં કયો સિદ્ધાંત મુખ્યત્વે સ્થાન ભોગવે છે એની છે, પરંતુ એનું અંતિમ લક્ષ્ય તો માનવોદ્ધાર છે, પછી બસે એ ઈર્મ જ્ઞાન કે લક્ષિત એ ત્રણમાંથી ગમે તે માર્ગનો આશ્રય લે. નિચોડરૂપે બાબી સ્થિતિ જ સર્વ ઠાઈ ધર્મ-ચિંતકોનું કે તત્ત્વચિંતકોનું લક્ષ્ય છે એ સત્ય એમણે આ લેખમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે. .

લેખસંપદમાં એક સાથે મૂકવામાં આવ્યા હોય તેવા લેખોનો જ ત્રીજો વિભાગ પડે છે તે પુષ્ટિમાર્ગને લગતા લેખોનો છે. એ લેખો તે ‘ પુષ્ટિમાર્ગ ’ ‘ પુષ્ટિમાર્ગનું વિહંગાવલોકન ’ ‘ સસત્રીલાનું રહસ્ય ’ ‘ શ્રીવત્સલાચાર્યના યોડશત્રંચનું તાત્પર્ય ’ અને એમાં અંતર્ભાવ પામે તેવો ‘ ભગવાનનાં ચરણારવિદ ’ એ લેખ. ‘ પુષ્ટિમાર્ગ ’ એ લેખમાં પ્રથમ તો એમણે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ માર્ગોનો ખ્યાલ આપ્યો છે અને પછી સરળ માર્ગ તરફ ધ્યાન દોરતાં કહ્યું છે કે ‘ ૪. જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારીઓ બહુ વિરલ હોય છે. સમસ્ત સમાજની આધ્યાત્મિક

તૃપ્તા માનથી તૃપ્ત થઈ શકતી નથી, એટલે લક્ષિતની આવશ્યકતા ગેભી થાય છે. મર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યો સમાજના છેક નીચલા થર સુધી પહોંચી ગયા છે. તેમણે પ્રપત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરી પ્રજાને અપૂર્વ શાંતિ આપી છે. ( પૃ. ૧૬૭ ). આગળ જતાં ' પ પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો માન, કર્મ, અને શાસ્ત્રીય અથવા મર્યાદાલક્ષિત વગેરે હવે ઉપયોગમાં આવી શકે એમ નથી તેથી બીજા ઠોઠ સાધનની શોધ થવી જોઈએ, આ પ્રમાણે 'વલ્લભાચાર્ય'ને લાગ્યું છે, અને તેથી એમણે પુષ્ટિ અથવા ભગવાનનો અનુગ્રહ એ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. ( પૃ. ૧૬૮ ), અને જીવો ઉપરની કૃપા જ એ પુષ્ટિમાર્ગનું મર્મ છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. ' પુષ્ટિમાર્ગનું વિકાસ-ઇતિહાસ ' એ લેખમાં ' પુષ્ટિમાર્ગ ' નો વિકાસ-ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. 'વેદમાં કર્મ, માન અને ઉપાસના લક્ષિતના જે પ્રવાહો વહી રહ્યા છે તે થોડાવત્તા પ્રમાણમાં ઠેક સુધી ચાલુ રહ્યા છે' ( પૃ. ૧૭૩ ) એ રીતે ઉપક્રમ કરી છેવટ શ્રીવલ્લભાચાર્યે ભગવાનની કૃપાથી જ લભ્ય પુષ્ટિમાર્ગનો વિકાસ આપ્યો એ વાત સમજાવી છે. અહીં એમણે સંપ્રદાયનો સાડી ચારસેં વર્ષનો ઇતિહાસ તારવતાં સાંપ્રદાયિક વિપુલ સં. સાહિત્ય, વજ્રલાપાનું સાહિત્ય, ધરસેવાનો વિકાસ, એમાંથી સાંપ્રદાયિક મંદિરનો વિકાસ વગેરે, બતાવ્યું છે. 'આટલાં બધાં સાધનો હોવા છતાં આજે સંપ્રદાયની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી એ નગ્ન સત્ય કહેનાં ઘણાં ખેદ થાય છે. સંપ્રદાયનાં ત્રણ તત્ત્વો— ગોસ્વામી બાલકો, પંડિતો અને વૈષ્ણવો— ઠાલના બળે શક્તિહીન બની ગયાં છે. મંદિરોની આદર્શ સ્થિતિ ચાલી ગઈ છે. વૈષ્ણવ સમાજ નિષ્પ્રાણ બની ગયો છે. સંપ્રદાયના સ્થાપનાર અગ્નિની દાહક અને પ્રકાશક શક્તિને પ્રતિબંધ કરનારાં તત્ત્વો સંપ્રદાયમાં ક્યાંથી પેસી ગયાં છે એનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે. આચાર્ય-ચરણના ઉત્સાહ ઉપદેશમાંથી આ વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખનારું

વાસ્તવિક કારણ આપણને મળી આવે છે. ભગવાનથી બહિર્મુખ થઈ લક્ષ્મી, સત્તા, વૈભવ અને ભોગમાં પડવાથી સંપ્રદાયની સ્થિતિ દયાજનક થઈ છે એમાં એ મતને સ્થાન નથી". પૃ. ૧૭૭-૭૮). પુષ્ટિમાર્ગના ચુસ્ત અનુયાયી પ્રો. ભદ્રેઆજની સ્થિતિનો આ વેધક ખ્યાલ આપ્યો છે અને ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે 'જેમ સમયને અનુસરીને શ્રીમદ્વાચાર્યશરણે પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરી તેમ આજે વર્તમાન યુગની નાહી તપાસી આપણે સંપ્રદાયમાં કેટલાક ફેરફારો કરવાની જરૂર બિની થઈ છે' (પૃ. ૧૭૬) અને એમણે એના ઉપાયો સૂચવ્યા છે. એમણે સમાજસેવા પણ કરવાની જ છે એ તરફ માગીય દૃષ્ટિએ ધ્યાન દોર્યું છે. એમનું છેલ્લું કથન બહુ સૂચક છે: 'સંપ્રદાયનું રક્ષણ વિદ્વાનો જ કરી શકશે, અને તે પણ સાંપ્રદાયિક સ્વતંત્ર વિદ્વાનો જ શ્રીમદ્વાપ્રભુજી પત્રાવલંબનને અંતે આજ્ઞા કરે છે કે ચિકિત્સિઃ સર્વથા ધ્યાનં ચેદિ સન્માર્ગ-રક્ષકાઃ । અર્થાત્ વિદ્વાનોએ સર્વ રીતે શ્રવણ કરવું અને કરાવવું, કારણ કે તેઓ સન્માર્ગના રક્ષક છે. પ્રભુને શરણે જઈ આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે તમસો મા ઉગૌર્તિર્ગમય ।' (પૃ. ૧૮૦)

'રાસલીલાનું રહસ્ય' એ એમનો શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કંધના પૂર્વાર્ધમાં આવેલી 'રાસપંચાધ્યાયી'માં ભગવાને કરેલી રાસલીલાની સામે જે હુખાગો કરી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંદોષ ચીતરવાના પ્રયત્ન થયેલા છે તે બધાને નિરુત્તર કરનાર, સમર્થ રીતે લખાયેલો, ભારે વિસ્તૃત લેખ છે. ભાગવતની દશવિધ લીલા, પ્રકરણવિભાગ વગેરે આરંભમાં સમજાવી, 'તામસ ફલપ્રકરણ' નો પરિચય આપી, એમાં આવેલી 'રાસપંચાધ્યાયી' સહિત પ્રત્યેક અધ્યાયનું રહસ્ય આપ્યું છે. આ પ્રસંગે 'રાસક' 'નાટ્યરાસક' અને 'હૃદયીસક' એ ત્રણે વૃત્ય-પ્રકારનાં લક્ષણ પણ આપવામાં આવ્યાં છે. 'રાસ' એ કોઈ ભૌતિક વસ્તુ નથી, પણ આધિદૈવિક ક્રાંતિની છે એવું તૈત્તિરીય ઉપનિષદની

અત્માન દવદનીના ઉ લેખથી સ્પષ્ટ કરી આપા, કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સ્પષ્ટ કરી પછી રાસનીલાની વિગત ચર્ચા છે ઉપસહાગમા એમણે સ્પષ્ટ કયું છે કે 'તત્ત્વચિત્તમે અનેક દષ્ટિએ નાસનીલાનો વિચાર કરી શકે છે, અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપગત મીઝ અભિપ્રાયો આપા શ્રદ્ધા એમ છે રાસનીલાને વાસ્તવિક બનાવ માને કે રૂપક માને, જે માનવ હોય તે માને, પણ એટલી વાત તો સાચી કે તેમા કોઈ જાતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે રાસનીલા વિષે વિવેકાનંદને પણ શકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સતોપકારક સમાધાન આપતા જથ્થાવેલું કે રાસનીલા એટની બધી દિવ્ય છે કે તે યથાર્થ ગીતે સમજવાને માટે દિવ્યદષ્ટિની આવશ્યકતા છે ' ( પૃ ૨૫૧ )

શ્રીવક્ષસાચાર્યજીએ પોતાના મોટા અથોની સાથેસાથ નાના જે ટેલકાકે અથો લખ્યા છે તેમાંથી ૧૬ અથો સપ્રદાયમા ' પોડશત્રય ' તરીકે જાણીતા છે આ નાના પ્રકરણમાં અથો 'શુદ્ધાદૈત વેદાત' 'સામાન્ય ભક્તિમાર્ગ' 'વિશિષ્ટ ભક્તિમાર્ગ' 'પુષ્ટિમાર્ગ' 'સાપ્રદાયિક સંન્યાસ' 'નિરોધ' 'સેવાક્ષ' વગેરે સિદ્ધાંતો ખૂબ જ સંક્ષેપમાં છતાં સરળતાથી સમગ્રી શકાય એવી રીતે રજૂ થયેલા છે શ્રી ભગ્ને સોગે અથોના ક્રમ વિગેના શ્રીહરિરાયજી અને શ્રીપુદુપોત્તમજીના અભિપ્રાય આપી આ અથોમા રહેલી તકોબદ્ધ વિચારસરણી તરફ આગળી ચી ધી છે

' ભગવાનના ચરણવિદ ' એ નામના નાના લેખમા ભગવાનના શરણની જરૂર બનાવી ભગવાનના ચરણારવિદમા મસ્તક નાખી રહેવાનો પોષ આપ્યો છે એમણે તારવેલો આ નિર્નાડ ખૂબ જ મહત્વનો છે ' આપણા ઉપર ભગવાન કયારે પ્રસન્ન થશે એ આપણે જાણી શકતા નથી હા આપણામા દીનતા અને શયણભાવના ભગવત્કૃપાથી આવ્યા દોષ તો પછી ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે શકા જ રહેતી નથી



લગવાનની ક્રપાના અધિકારી બનવું એ તો મહાલાઘ્ય છે. પ્રભુમાં વિશ્વાસ રાખીને આપણે બે રહીએ તો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. જ્ઞાન અને લક્ષિત એ બે સાધનો આજે શક્તિહીન થઈ ગયા છે, એટલે લગવાનનાં આધ્યાત્મિક ચરણારવિંદના ચરણોનો પ્રસંગ પણ બહુ વિરલ થઈ પડ્યો છે, એટલે સત્સંગ અને ભાગવત એ બે લગવાનનાં આધિભૌતિક ચરણારવિંદોની જ વાત કરવાની રહે છે. ’ ( પૃ. ૨૭૦ ) એમ એમણે શ્રીમદ્ ભાગવતના પાઠ-ચિંતન-મનનના કાર્યને આજના કપરા સમયમાં ઉપાડી લેવા અનુરોધ કર્યો છે.

‘હરિકીર્તન’ એ સ્વતંત્ર લેખમાં મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં ચાલતી હરિકીર્તનની પ્રણાલીનો પરિચય આપી ‘હરિકીર્તન’ પ્રવૃત્તિને વહેલામાં વહેલી તકે અપનાવવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે.

ઉપરના ત્રણ વિભાગોમાં સમાવેશ ન પામી શકે તેવા કેટલાક છૂટા લેખો છે, જેમાં ચરિત્રાત્મક કોટિના ‘શ્રીશંકરાચાર્ય’ ‘સ્વ પ્રો. મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી’ ‘સ્વામી અદ્વૈતાનંદ’ અને છેલ્લે ‘મોહનલાલ, એક આદર્શ વૈષ્ણવ’ એ લેખો તે તે વિભૂતિનો પરિચય -એમની સેવા અને એમના ગુણોનું દર્શન દ્રઢમાં રજૂ કરી આપે છે. આ છેલ્લા વિભાગમાં દાખલ કરી શકાય, અથવા તો સૌથી પહેલા બ્રહ્મવિદ્યા વિષયમાં પણ સમાવેશ કરવા ધારિયે તો કરી શકાય તેવાં બે વ્યાખ્યાનો ‘મહર્ષિ અરવિંદનો મંદેશ’ અને ‘ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં શ્રી અરવિંદનો ફાગો’ છે. શ્રી અરવિંદ સમય તત્ત્વચિંતક આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિકોટિના મહાપુરુષ હતા એ એમના જીવન અને લેખન-ઉદ્દ્યોધન ઉપરથી સ્પષ્ટ છે. પ્રો. ભટ્ટે શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતા. શ્રી અરવિંદે વેદ ઉપનિષદ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર ભાગવત આદિ પ્રસ્થાનોના ઊંડા અભ્યાસ પછી એમની વિચારધારાને વહેતી મૂકી હતી. એમણે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાચીન સપ્રદાયની શ્રમિકા ઉપર મૂકી દીધું

છે એ જ એમની વિશિષ્ટતા છે, છતાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ એમનો પરિચય સર્વોચ્ચ કોટિનો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સિદ્ધાંતો સાથે શ્રી અરવિંદના સિદ્ધાંતોનો ઘણો સુમેળ છે. ‘શ્રી અરવિંદની સાધના ઊર્ધ્વલોકના પ્રકાશને જગતમાં ઉતારી માનવજીવનને દિવ્ય બનાવવા માટે છે.’ (પૃ. ૩૨૧) આ વસ્તુ પ્રો. લદ્દે બંને વ્યાખ્યાનોમાં સ્પષ્ટ કરી આપી છે. શ્રી અરવિંદ એક ઉચ્ચ કોટિના યોગી હતા અને તેથી એમનું દર્શન અનુભવાત્મક પણ હતું; એમાં ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના છેક વેદથી લઈ આચાર્યોનાં ભાષ્યો સુધીના ગ્રંથોના વાચન-મનનથી સખળ પોષણ મળ્યું હતું. એમનો દિવ્ય જીવનનો સંદેશ સમગ્ર વિશ્વના કદાચ ભાટેનો જ હતો. એમણે આપેલા બોધ તરફ આજે સખગ રહેવાની ભારે જરૂર ઉપસ્થિત થઈ છે ત્યારે પ્રગ્નઓ આપસઆપસનાં વેર-ઝેરમાં અને માત્ર ભૌતિક શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરવામાં પોતાના કિંમતી જીવનને વેડફી રહી છે એનું શ્રી અરવિંદને દુઃખ હતું તેટલું જ્ઞાનમૂર્તિ ભક્તહૃદય પ્રો. લદ્દેને પણ હતું જ એ આ ભાષણોમાં જોવા મળે છે. ‘ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં શ્રી અરવિંદનો ફાળો’ એ લેખના ૧૭ વાક્યખંડોમાં પ્રો. લદ્દે શ્રી અરવિંદના સિદ્ધાંતોની વ્યાપકતા, એમના તત્ત્વદર્શનની સર્વોપકારક ઉપયોગિતા આદિનો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસની સરખામણીએ પરિચય સુલભ કરી આપે છે. શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન સમગ્રવા આ છેલ્લું વ્યાખ્યાન ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે.

નાના મોટા અહીં સંગૃહીત થયેલા ૩૧ લેખો ‘ઉપરાંત હજી પ્રો. લદ્દેના ગુજરાતી સંખ્યાબંધ લેખો બાકી છે. એ બધા પણ સંગૃહીત થઈ છપાય તો અધિકારીઓને ઉચ્ચ વિચારો અપનાવવામાં સહાયક થઈ પડે તેવા છે. ‘અનુગ્રહ’ માસિકમાં એમની લેખમાલા ચાલુ હતી. માંદા પડી જવાથી એ બંધ રહેલી, તે ફરી શરૂ કરી શકાઈ નહોતી.

પ્રો. ભદ્ર આજના યુગમાં એક એવા મહાપુરુષ હતા કે જોમનામાં જીવનની લિંડી સૂઝ હતી. આરંભમાં જ ખતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સમન્વયબુદ્ધિનો એમનામાં અજળ ગુણ હતો. દૈ. વા. ડો. આનંદશંકર ધ્રુવની જેમ એમનું વાચન પણ વિશાળ હતું. જોશક પ્રમાણમાં એમણે ઓછું લખ્યું છે, પરંતુ એમની ભૂમિકા દૈ. વા. ધ્રુવની લગભગ સમાંતર હતી એમ કહેવામાં જરાપણ અત્યુક્તિ નથી. એમના લેખનમાં વિચારની અને અનુભવની પ્રૌઢિનાં દર્શન થયાં વિના રહેતાં નથી.

આવા ભક્તહૃદય વિદ્વદ્ગુણ વૈખણેશ્વરાજનાં લેખો-અધ્યાપના એક સ્વર્ગે સુલભ કરી આપવા બદલ 'ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., વડોદરા'ના સંચાલકો ધન્યવાદને પાત્ર છે. અને સાહાર નોંધવું જોઈએ કે 'પ્રાસ્તાવિક' સખી આપવાની મને સુવિધા કરી આપવાથી હું મારા એક વડીલ અને આદર્શરૂપ પ્રો. ભદ્ર જેવા મહાનુભાવ મહાપુરુષ તરફની ભાવના વ્યક્ત કરી શક્યો છું અને એ રીતે કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

અમદાવાદ-૬  
તા. ૨૦-૫-૧૯૬૬

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

## અનુક્રમણિકા



વેદનું તત્ત્વનિરૂપણ	...	૧
જાનદોગ્ય ઉપનિષદ	...	૬
દેવર્ષિ નારદ	...	૧૫
સાપિડસ્ય ઋષિનું તત્ત્વજ્ઞાન	...	૨૮
ધર્મનું સ્વરૂપ	...	૩૭
બ્રહ્મશુદ્ધિ કૃષ્ણ	...	૪૧
ગીતાજયન્તી	...	૪૪
તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રમાણનું સ્થાન	...	૫૦
શુદ્ધરાતમાં ધર્મેનો વિકાસ	...	૫૫
ધર્મેનો સમન્વય	...	૭૮
જ્ઞાનવિદ્યાનો ઉદ્દગમ અને વિકાસ	...	૮૨
ભાગવત અને માયાવાદ	...	૧૪૭
જીવનમાં ધર્મની આવશ્યકતા	...	૧૫૩
શ્રી શંકરાચાર્ય	...	૧૫૬
પુણિમાર્ગ	...	૧૬૬
પુણિમાર્ગનું વિહંગાવલોકન	...	૧૭૨
રાસવીલાનું રહસ્ય	...	૧૬૧
શ્રી વલ્લભાચાર્યના ધોડશમ્ભુનું તાત્પર્ય	...	૨૫૨
ભગવાનનાં ચરણારવિન્દ	...	૨૬૬
સ્વ. ડૉ. મગનલાલ ગણુપતરામ શાસ્ત્રી	...	૨૭૨
અજગરવ્રત	...	૨૭૭
કથાબોનો માર્ગ	...	૨૮૨

અઠ્ઠર અને અમર	...	૨૮૮
સદાચારનો પ્રભાવ	...	૨૯૩
સ્વભાવનું ઓસડ : સંયમ	...	૨૯૫
ત્રિવેણીસંગમ	...	૩૦૧
હરિકીર્તન	...	૩૦૪
સ્વામી અદ્વૈતાનન્દ	...	૩૧૧
મહર્ષિ અરવિન્દનો સંદેશ	...	૩૧૬
ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં શ્રી અરવિન્દનો ફાળો	...	૩૨૭
મોહનભાઈ : એક આદર્શ વૈષ્ણવ	..	૩૩૭



સ્વ. પ્રા. ગાવિંદલાલ હ. ભટ્ટ

જન્મ તા. ૭-૬-૧૯૦૧      અવસાન તા ૪-૪-૧૯૫૫

## વેદનું તત્ત્વનિરૂપણ

ઋગ્વેદ એ જગતનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ છે. વૈદિક કાલમાં નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિશે આર્યોની ઠેવી લાવના હતી અને તેઓ તે લાવના જીવનમાં ઠેવી રીતે ઉતારતા હતા તેનો ખ્યાલ વેદના મંત્રો ઉપરથી આવી શકે છે. ઋગ્વેદની આદ્ય અથર્વવેદ પછી આ વિષયમાં સારો પ્રકાશ નાખે છે.

વૈદિક આર્યોનું જીવન બહુ સરળ અને લાવપૂર્ણ હતું. વર્તમાન કાલની જીવનની જટિલતા વૈદિક કાલમાં ન હતી, પરંતુ પરમ શાંતિ અને શ્રદ્ધા એ બે તરનો ઉપર જીવનની ઇમારત ચણાવેલી હતી. જીવન સર્વથા આનંદમય હતું. આર્યો સમસ્ત વિષયને દૃઢ આશાવાદથી નીરખતા હતા, વૈરાગ્ય અને જગતના મિથ્યાત્વની લાવના તે વખતે જોવામાં આવતી ન હતી. વિશ્વનું નિરીક્ષણ આ પ્રકારનું હોવાથી આર્યોનું આધ્યાત્મિક જીવન અતિ લાવપૂર્ણ અને ગ્રેરણાદાયક હતું.

જગતના સર્વ પદાર્થોમાં પરમ ચૈતન્ય રહેલું છે એમ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવતું હતું. સૂર્ય અને અગ્નિ, ઘૌ અને પૃથ્વી, ઇંદ્ર અને

મરત, મિત્ર અને વરુણ, કૃપસ અને રાત્રિ ઇત્યાદિ દેવોની ભાવના આજ કારણથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. આના પરિણામે અનેક દેવોની કલ્પના જોવામાં આવે છે. આ બધા દેવોની ભક્તિભાવથી ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે, તેમને ઉદ્દેશીને યજ્ઞો કરે છે અને આ રીતે પોતાના આત્માનું એક પ્રકારે સમર્પણ કરે છે. જ્યારે આર્યો દેવોની સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે તેમનામાં બાળકની નિર્દોષતા જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ પ્રકારનો દંભ રાખ્યા વિના બહુ જ સરળતાથી તેઓ દેવોની પ્રાર્થના કરે છે અને ધનુ, પુત્ર વગેરે પદાર્થો આપીને દેવો જીવનને વધારે સમૃદ્ધ અને આનંદમય બનાવે એ ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

મનુષ્ય અપૂર્ણ છે તેનાથી જૂલો થઈ જાય છે જૂલો ન થાય તો તે મનુષ્ય નથી પણ દેવ છે. આ ભાવના જેમ આજે સ્ત્રીકારવામાં આવે છે તેમ વૈદિક કાલમાં પણ સ્ત્રીકારવામાં આવેલી છે. વરુણને ઉદ્દેશીને ઋષિ અનેક વાર કહે છે કે 'હે દેવ ! જાણેઅજાણે, દિવસે કે રાત્રિએ, એક કારણથી કે બીજા કારણથી અમારાથી જે પાપ થયાં હોય તેને મારે તમે અમને ક્ષમા આપો, અમે માનવ છીએ, જૂલને પાત્ર છીએ, તો તમે અમારા ઉપર દયા લાગીને અમને ક્ષમા આપો અને અમારી ભુદ્ધિને એવી રીતે સુધારો કે જેથી ભવિષ્યમાં અમારા હાથે પાપ ન થાય.' આ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી આર્યો પોતાના જીવનનું ગૌરવ કરતા હતા.

વૈદિક કાલમાં દ્યુત રમવાનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત હતો. ઘણા લોકો જુગારમાં પાપમાલ થઈ જતા હતા. અંતર્યામી પરમાત્મા તેમને જુગાર ન રમવાની શ્રેયણ પણ કરતા હતા. આ વિષયમાં કવય ઐલૂપ અગ્નેદમાં ( ૧૦.૩૪, ૧૩ ) કહે છે કે 'મને સવિતાદેવ આજ્ઞા કરે છે કે તું જુગાર રમીશ નહીં, તું ખેતી કર, તારું જે ધન છે તેનાથી તું સુખ



ભોગવ, તારી પાસે ગાયો છે, તારી શ્રી છે, માટે આ આનંદ તું લે, અને જુગાર ન રમ. ’

સત્કર્મોની પ્રશંસા અને દુષ્કર્મોની નિંદા અનેક મંત્રોમાં જોવામાં આવે છે. આંગિરસ લિખુ ( ઋ. ૧૦.૧૧૭ ) ધન અને અન્નનું દાન કરવાનો ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે ‘ કેવલાયો મવસિ નેવલાયી ( ૬ )— પોતે જ બધા પદાર્થોનો ભોગ કરે અને ખીજીને ન આપે તે ખરેખર પાપી છે. ’ આ વિશ્વખંધુત્વની લાવના વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પદેપદે જોવામાં આવે છે. સત્યનો આગ્રહ અને અસત્યનો તિરસ્કાર ઠેઠલાક મંત્રોમાં ( ઋ ૪.૫.૫ ) સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. અસત્ય ખોલનારાઓને દેવો શિક્ષા આપે છે. વૈદિક આર્યોની આ નીતિલાવના ખરેખર આદર્શરૂપ છે અને ભારતની ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતિ ઉપર તેની જાંઘી અસર થયેલી છે.

મનુષ્યોની ઋચિ લિખલિખ હોય છે અને જેમ પાણી સર્વ સ્થળે પોતાની સપાટી પ્રમાણે રહે છે તેમ મનુષ્ય પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે દેવની સ્તુતિ કરે છે. દેવોની સંખ્યા અનંત છે; જતાં પણ વૈદિક આર્યોએ વર્ગીકરણ કરીને તેનીસ દેવો સ્ત્રીકાર્યા છે અને ઘૌઃ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી એ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે. જે દેવ જેને વધારે અનુકૂળ જણાય છે તે દેવની તે માણસ સ્તુતિ કરે છે અને તેનો પરમ ભક્ત બની જાય છે. જ્યારે ભક્તિભાવ બહુ જ વધી જાય છે ત્યારે તે ઋષિ પોતાના ભજનીય દેવને જ સર્વશ્રેષ્ઠ એક પરમ તત્ત્વ તરીકે માને છે. ખીજા બધા દેવો હોય છે, જનાં આ વિશિષ્ટ ભક્તને પોતાનો દેવ જ શ્રેષ્ઠ છે, તે જ એક પરમ ઈશ્વર છે એવી લાવના સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. આ પ્રમાણે અનેકદેવવાદમાંથી એકદેવવાદ અથવા એકેશ્વરવાદ તરફ જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે.

સૂર્ય અને ચંદ્ર, દિવસ અને રાત્રિ, વસત અને ગ્રીષ્મ ઇત્યાદિ ઋતુઓ, પાન અને પુષ્પ ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સ્વરૂપ બહુ નિયમિત હતું. એ તત્ત્વ ઉપર આર્યોએ ધ્યાન આપીને એક ‘ઋત’ અથવા ‘સત્ય’ અથવા ‘વ્રત’ની ભાવના કલ્પેલી છે. આ નિયમનું શાસન કરવાનું કાર્ય વરુણદેવનું છે. વિશ્વમા લોકો સત્યનું અથવા વ્રતનું પાલન કરે છે કે નહીં તેની દેખરેખ વરુણના હસ્તો રાખે છે અને નિયમનો ભંગ કરનારને શિક્ષા આપે છે. આવા અપરાધી પુરુષોને વરુણ દોરડાથી બાંધે છે. આ પુરુષો પાશમાંથી મુક્ત થવા માટે વરુણની સ્તુતિ કરે છે અને વરુણ તેમને મુક્ત પણ કરે છે. આ ‘ઋત’ની ભાવનામાંથી જ આગળ જતા સમિચ્છાદાનદ વ્રતની ભાવના ઉદ્ભવ પામી છે.

આર્યો આ જીવનમાં સદાચારી વ્રત પાળીને પગલોકમાં પિતૃઓ અને દેવોની સાથે અનંત આનંદ ભોગવવાની આશા રાખે છે. પરલોકનો અધિષ્ઠાતા દેવ યમ છે. યમના ચાર આખેલા જા એ હૃતગઓ બધે દેખરેખ રાખે છે અને મરણ પામેલા મનુષ્યના આત્માને પરલોકમાં લઈ જાય છે. ત્યાં આત્મા અમૃતત્વ ભોગવે છે જે માર્ગે પિતૃઓ, પગલોકમાં ગયા છે તેને પિતૃયાણુ કહેવામાં આવે છે અને જે માર્ગે દેવો જાય છે તે માર્ગને દેવયાન કહેવામાં આવે છે. આ પિતૃયાણુ અને દેવયાનનું સ્વરૂપ આગળ જતા તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં બહુ જ ફરી ગયેલું છે. અહીં એક વાત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે અને તે એ કે વૈદિક આર્યો - ખાસ કરીને ઋગ્વેદ કાળના આર્યો - પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારતા નથી. પૃથ્વીના કાળમાં પુનર્જન્મની ભાવનાએ કેવો ભાગ ભજવ્યો છે તેનો ઇતિહાસ બહુ રસપ્રદ છે.

અનેકદેવવાદમાંથી એકત્રેષદેવવાદ, એકત્રેષદેવવાદમાંથી એકેશ્વર-વાદ અને અદ્વૈતવાદ ફેલી રીતે વિકાસ પામ્યા છે તે અત્યંત જાણીતું છે.

સ્પષ્ટ જણાય છે. અનેક દેવો એક જ દેવનાં સ્વરૂપો છે એ માન્યતા દીર્ઘતમસ ઋષિના મુક્તમાં ( ઋ. ૧. ૧૬૪ ) જોવામાં આવે છે. ઋષિ કહે છે કે આ સૂર્યને લોકો ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિ કહે છે. એક જ તત્ત્વને ઋષિઓ અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે, તેને અગ્નિ, યમ અને માતરિશ્વા તરીકે વર્ણવે છે. અનેક પદાર્થોમાં એક જ અનુસ્યૂત પદાર્થ રહેલો છે એ વાત આ મંત્રમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આ અદ્વૈત ભાવનાએ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને આ પ્રકારે વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ફાળો ચિરસ્મરણીય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં મુખ્ય પ્રશ્ન જન્મ, જગત અને પરમાત્મા છે. જીવાત્મા એ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે એમ વૈદિક મુક્તો ઉપરથી જણાય છે જીવ મિથ્યા છે, કલ્પિત છે અથવા પ્રતિર્ણિય છે, એ ભાવના ઋગ્વેદમાં જોવામાં આવતી નથી. જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ એક કૂટ પ્રશ્ન છે. કોઈક સ્થળે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ( ઋ. ૧૦. ૧૨૧ ) ‘ પ્રથમ હિરણ્યગર્ભ સર્વ જૂતોના પતિ તરીકે જન્મ પામ્યા અને તેમણે ઘૌ અને પૃથ્વી એ બેને ધારણ કરી. તે બળ આપનાર છે અને બધા દેવો તેમની ઉપાસના કરે છે. તે સર્વ જગતના ઇન્ધર છે. ’ આ પ્રમાણે વર્ણન કરતાં ઋષિ દરેક મંત્રને અંતે કહે છે કે કસ્મૈ દેવાય જ્ઞવિવા વિષેવ । કયા દેવને અમે હવિષથી પૂજીએ ? ’ આ મુક્તમાં હિરણ્યગર્ભને જ પરમ તત્ત્વ માનીને જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ તથા શાસન કરવાનું કાર્ય તેમને જ સોંપવામાં આવેલું છે. કેટલેક સ્થળે વાણીને ( ઋ. ૧૦. ૧૨૫ ) તો કેટલેક સ્થળે વિશ્વકર્માને ( ઋ. ૧૦. ૮૧, ૮૨ ) પરમ તત્ત્વ માનીને જગતના આધાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલા છે. એક સ્થળે ( ઋ. ૧૦. ૭૨ ) બ્રહ્માણ્સ્પતિના મુક્તમાં જગતની ઉત્પત્તિની પ્રક્રિયા બહુ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલી છે. ઋષિ કહે છે કે ( ૪ ) ‘ અદિતિમાંથી દક્ષ ઉત્પન્ન થયા અને દક્ષમાંથી અદિતિ ઉત્પન્ન થયાં. આ વર્ણનમાં

ઉત્પત્તિપ્રક્રિયાની ત્રણ જૂમિકાઓ જોવામાં આવે છે. પ્રથમ એક તત્ત્વ, પછીથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું બીજું તત્ત્વ અને પછીથી બીજા તત્ત્વમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રથમ તત્ત્વ - જે આ દશામા ઈશ્વર તરીકે ઓળખાય છે તે.

પુરુષસૂક્તમાં ( ઋ. ૧૦. ૯૦ ) જગતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન બહુ મનોહર રીતીમાં કરવામાં આવેલું છે. પુરુષમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. આ વર્ણનમાં ' પુરુષમાંથી વિગટ ' અને ' વિગટમાંથી પુરુષ ' એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેમાં પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે દક્ષ અને અદિતિની માફક ઉત્પત્તિપ્રક્રિયાની જૂમિકાઓનું જ સૂચન છે. આ સૂક્તમાં બ્રહ્મવાદની જૂમિકા રચાયેલી જોવામાં આવે છે.

પણ આ બધાં વર્ણનો કરતાં નાસરીય સૂક્ત ( ઋ. ૧૦. ૧૨૬ )નું વર્ણન અનેક રીતે આકર્ષક છે. પ્રથમ સત પણ ન હતું અને અસત પણ ન હતું. રજ ન હતું અને વ્યોમ ન હતું. સર્વ ગાઠ અંધકારથી વ્યાપ્ત હતું. ઋષિ પ્રશ્ન પૂછે છે કે તે વખતે જલ હતું ? તે વખતે મૃત્યુ ન હતું તેમ અમૃત પણ ન હતું; રાત્રિ ન હતી તેમ દિવસ પણ ન હતો; ફક્ત એક તત્ત્વ પોતાની શક્તિથી જ વાત વિના પ્રાણ લેતું હતું. આ બધું અંધકારમય હતું, બધું જલ હતું. આરંભમાં મનના પ્રથમ કાર્યરૂપે કામનો આવિર્ભાવ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના હૃદયમાં જ અસતને સતના કારણ તરીકે શોધી કાઢ્યું. છેલ્લા મંત્રમાં (૭) ઋષિ બહુ જ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે ' જે તત્ત્વમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે તેણે તેનું તત્ત્વ ધારણ કર્યું ' છે કે નહીં, પરમ વ્યોમમાં જે આ જગતનો અધ્યક્ષ છે તે જ ખરેખર આ બધું જાણે છે અથવા તો તે જાણતો નથી. '

આ ભાવવૃત્ત સૂક્ત વૈદિક તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનું છે. જગતના આદ્ય કારણની શોધ કેવી તાર્કિક પદ્ધતિએ કરવામાં આવી છે

એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પરમ તત્ત્વની શોધ ઋષિઓ હૃદયમાં કરતા હતા અને વૈદિક કાળમાં પણ હૃદયને મનનું - ચિતનનું - સ્થાન માનવામાં આવતું હતું, એ વાત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સર્વથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ઋષિ પરમતત્ત્વની ચર્ચામાં પોતાને શકા રહે છે એ પ્રમાણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે. તત્ત્વચિતનમાં શકા કરવાની વૃત્તિ અતિ આવશ્યક છે શકાની કસોટી ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની પરીક્ષા થાય છે વૈદિક ઋષિઓની આ શકાશીલ વૃત્તિ પછીના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવતી નથી અને એક જ પ્રકારના માર્ગે વિચારોનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે આ રીતે વૈદિક કાળનો તત્ત્વચિંતક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકોના જેવો તર્કપ્રધાન જનવાદી આપણા આદરનું પાત્ર બને છે હૃદયમાં પરમ તત્ત્વની - અસત અર્થાત્ અચક્ત પદાર્થની - જે શોધ કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એક બીજી વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે અને તે એ કે પરમતત્ત્વ મનવાળું છે, કેવળ પરા ચેતના છે વેદાંતના જ્ઞાનમાં અને સામ્યના પુરુષમાં જે પ્રમાણે કેવળ ચૈતન્ય જોવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે વૈદિક કાળમાં પણ પરમતત્ત્વમાં કેવળ ચૈતન્ય જોવામાં આવે છે વેદાંત અને સામ્યની કલ્પનાનું મૂળ આ ઋગ્વેદનું નાસદીય સૂક્ત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઋગ્વેદની માફક અથર્વવેદમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની મીમાંસા યાગ પ્રમાણમાં કરવામાં આવેલી છે. તાત્ત્વિક ચર્ચા કરનારા ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તો અથર્વવેદમાં પણ જોવામાં આવે છે. નારાયણ ઋષિ પાંચિજ્ઞસૂક્તમાં (અથર્વવેદ ૧૦. ૨) પ્રશ્નો દ્વારા જ્ઞાનના સ્વરૂપ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે અધ્યાત્મસૂક્તમાં (૧૧. ૮) તો આધ્યાત્મિક પ્રકારે ચર્ચા કરીને પુરુષની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવેલી છે વિવાહસૂક્તમાં (અથર્વ. ૯=ઋ ૧૦ ૮૫) દર્શાવેલી વિવાહપદ્ધતિ પ્રમાણે આત્માનું લગ્ન કરવામાં આવે છે સકલ્પના ઘરમાંથી આદૃતિને મન્ત્રુ લઈ જાય છે,

તપ અને કર્મ એ પ્રેમ કરનારી વ્યક્તિઓ છે અને બ્રહ્મ એ મુખ્ય પ્રેમી છે આ રીતે આત્માનું બ્રહ્મની સાથે લગ્ન થાય છે, આત્મા અને બ્રહ્મનું અદ્વૈત સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાના મુક્તમા ( અ ૪ ૧ ) અને આત્મવિદ્યાના મુક્તમા ( અ ૪ ૨ ) વેન ઋષિ પણ બ્રહ્મનો વિચાર બહુ સરસ રીતે કરે છે

આ રીતે વૈદિક કાલના ઋષિઓએ પવિત્ર જીવન ગાળીને તત્ત્વ-જ્ઞાનના પ્રશ્નોનો વિચાર કરેલો છે અને માનવજીવનને આશાવાદ અને પ્રભુતાથી અતિ બળવાન બનાવીને ભારતીય સંસ્કૃતિને અમર કરી છે



## છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ એ સામવેદનું એક મુખ્ય ઉપનિષદ છે અને સર્વ ઉપનિષદોમાં, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદની માફક, વિસ્તારમાં મોટું છે જેવો તેનો વિસ્તાર મોટો છે તેથી તેનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ મહત્ત્વનું છે તેમાં અનેક તત્ત્વચિન્તકોની વિચારધારાઓનો પ્રવાહ વહી ગયો છે વૈદિક સાહિત્યમાં સામવેદનું સ્થાન પહેલા પ્રથમ હતું, કારણકે યજ્ઞોમાં દેવો સામવેદના ગાનથી જ પ્રસન્ન થઈ યજ્ઞમાનની બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતા હતા આ જ કારણથી ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું કે હું વેદોમાં સામવેદ છું સામવેદ એ વાસ્તવિક રીતે ભક્તિમાર્ગનો પ્રથમ મથ છે ભક્તિમુદ્રોના રચના શાષ્ટિત્વ ઋષિનો ઉપદેશ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જ આવે છે, એટલું જ નહિ પણ ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર કૃષ્ણ પોતે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં ઘેર આર્જુનના નામના મુનિ પાસે ઉપદેશ લેવા જાય છે અને તેમણે જ ઉપદેશ મેળવ્યો તેનો જ વિસ્તાર તેમણે પોતાની ગીતામાં કરેલો છે આ રીતે ઉપનિષદોમાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદની જે મહત્તા સ્વીકારવામાં આવેલી છે તે સર્વથા યોગ્ય છે

જાનદોગ્ય ઉપનિષદ બહુ પ્રાચીન છે. તે ગદ્યમાં છે અને તેના આઠ પ્રપાઠકો - અધ્યાયો - છે. દરેક પ્રપાઠકમાં ખણેક છે. આરમ્ભમાં જ ઉદ્દીયની - પ્રણવની - ઓમ્કારની - ઉપાસનાનું મહત્ત્વ સમજાવવામાં આવેલું છે. ત્રણે વેદોનો આરમ્ભ ઓમ્કારથી જ થાય છે અને તેની જ ઉપાસનાથી સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રણવનો મહિમા ગાતાં કૃષ્ણે ગીતામાં કહ્યું કે સર્વ વેદોમાં પ્રણવ હું છું. પતંજલિએ પણ યોગસૂત્રોમાં કહ્યું કે પ્રણવનો અર્થ પરમાત્મા છે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને અધ્યાત્મવિદ્યા મેળવીને જો ક્રિયા કરવામાં આવે તો તે ક્રિયા બહુ બળવાન બને છે. અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રણવવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવા બ્રાહ્મણ તત્ત્વચિન્તકો પ્રવાહણ્ય જૈવલિ જેવા ક્ષત્રિય તત્ત્વચિન્તક પાસે શિષ્યભાવે જાય છે એ બાળત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ઉચ્ચિત્ આકાંક્ષણનો પ્રસંગ આપણને આપદ્ધર્મના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે.

બીજા પ્રપાઠકમાં સામમન્ત્રોની સવિસ્તર ચર્ચા કરવામાં આવે છે. તેને અંગે ધર્મના સ્વરૂપનો પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. ધર્મને સિદ્ધ કરવાના ત્રણ પ્રકારો છે. યજ્ઞ, અધ્યન અને દાન એ પ્રથમ પ્રકાર છે; તપ એ બીજો પ્રકાર છે; અને મરણ સુધી બ્રહ્મચારી રહીને ગુરુને ત્યાં વિદ્યા ભણવા રહેવું એ ત્રીજો પ્રકાર છે. આ ત્રણે સાધનો કરનારા મનુષ્યો પવિત્ર લોકમાં જાય છે અને બ્રહ્મનું ચિન્તન કરતાં કરતાં અમરતા - મોક્ષ - પ્રાપ્ત કરે છે.

ત્રીજા પ્રપાઠકમાં આદિત્યની ઉપાસનાનો મહિમા ગાવામાં આવ્યો છે. આદિત્ય એ દેવોનું મધ્ય છે, અને ગાયત્રી એ આ બધું વિશ્વ છે. આ જ પ્રપાઠકમાં શાષ્ટિસ્યવિદ્યાનું વર્ણન છે. શાષ્ટિસ્ય ઋષિ ઉપદેશ કરે છે કે સર્વ સ્તુતિદં વ્રદ્ધ, આ બધું ખરેખર બ્રહ્મ છે; આ બ્રહ્મમાંથી જગત ઉત્પન્ન



યશુ છે, આ બ્રહ્મને લીધે જ જગતી સ્થિતિ છે, અને આ બ્રહ્મમા જ જગતનો સય થાય છે આ પ્રકારના બ્રહ્મની ઉપાસના મનુષ્યે શાન્ત ચિત્તથી કરવી જોઈએ મનુષ્ય વાસનાથી ભરેલો છે જેવા પ્રકારની તેની વાસના હશે તે પ્રમાણે તેની મરણ પછી ગતિ યશે તેથી મનુષ્યે બ્રહ્મની જ ઉપાસના કરવી આ પ્રપાઠકમા મહિદાસ ઐતરેય નામના તત્ત્વચિન્તકનો જે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે તે મનનીય છે મહિદાસ કહે છે કે પુરુષો વાવ યજ્ઞ, પુરુષ ખરેખર યજ્ઞ છે તેમણે મનુષ્યનું પૂર્ણ જીવન ૧૧૬ વર્ષનું માનેલું છે માનવજીવનને યજ્ઞ માનવામા આવેલો છે, અને જેમ યજ્ઞમા પ્રાત સવન, માધ્ય દિન સવન અને તૃતીય સવન એ પ્રમાણે ત્રણ સવનો હોય છે તેમ મનુષ્યના જીવનમા પ્રથમના ૨૪ વર્ષ એ પ્રાત સવન છે, પછીના ૪૪ વર્ષ માધ્ય દિન સવન છે અને છેલ્લા ૪૮ વર્ષ તૃતીય સવન છે પ્રોત્ત્વ આર્કુરસ મુનિ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણને ઉપદેશ આપતા કહે છે કે જેની ગતિ મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન યજ્ઞ છે તેવી રીતે મનુષ્યની રોજની ક્રિયા પણ માનવયજ્ઞના જુદા જુદા અંગો છે, દા ત મનુષ્યને જે ખાવાની અને પીવાની ઈચ્છા થાય છે, તે મનુષ્યના જીવનયજ્ઞની દીક્ષા છે, તપ, દાન, સરસતા, અહિંસા અને સત્ય વચન એ યજ્ઞની દક્ષિણા છે, મરણ એ યજ્ઞની અવભૃથક્રિયા અન્તિમ સ્નાન ક્રિયા છે માનવજીવનની આ યજ્ઞાત્મક ભાવના એટલી બધી ભય છે કે જગતના સર્વ વિચારકા આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જાય છે ગીતામા આ જ વિચારધારાનો પ્રવાહ બહુ વેગથી વહી રહ્યો છે

ચોથા પ્રપાઠકમા મવર્ગવિદ્વાનું રસમય વર્ણન છે જનશ્રુતિ પૌત્રાયણુ નામનો રાજા લોકોને શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન આપતો હતો, રોજ પોતાને ત્યાં ઘણા માણસોને જમાવતો હતો અને લોકો પોતાનું અન્ન જમી એટલા માટે તેણે સર્વ ત્રિ આશ્રમો બધાવ્યા હતા અને સદૃષ્ટ

ચાલુ ક્યું હતું તે રૈકવમુનિની પાસે ગયો અને તેમ ા પામેથી સર્વ-  
વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી દેવોમા પ્રાણ સર્વ, સર્વનું મૂળ, છે અને ંદ્રિયોમા  
પ્રાણ સર્વ છે એ સર્વવિદ્યાનું તાત્પર્ય છે આજ પ્રપ ઠકમા સત્યકામ  
જાળાણની વાત આવે છે તે હારિદ્રમત ગૌતમ નામના ઋષિને ત્યા  
અધ્યયન કરવા જાય છે, સત્યવાણી જોલે છે અને તેથી શુરુ તેના ઉપર  
પ્રસન્ન થઈ શિષ્ય તરીકે તેનો સ્વીકાર કરે છે શુરુ તેને ગાયો ચરાવવા  
જ ગલમા મોકલે છે જ ગલમા પ્રાણીઓ સત્યકામને તત્ત્વવિદ્યાનો  
ઉપદેશ કરે છે જ્યારે સત્યકામ પાછો આવે છે ત્યારે તેનું બ્રહ્મતેજ  
જોઈને શુરુ કહે છે કે અસ્થા સત્યકામ ! તુ તો મત્તવિદ જોયો જણાય  
છે સત્યકામે નમ્રતાથી શુરુજીને વિનંતી કરી કે આપ મને ઉપદેશ આપો  
હારણુકે આચાર્યની પાસેથી મેળવેની વિદ્યા જ ઉત્તમ ફળ આપી શકે છે  
પછી શુરુએ તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ મ્યો

પાયમા પ્રપાઠકમા ઇન્દ્રિયોની સ્પર્ધા ા રસિક કથા આવે છે બી  
ઇન્દ્રિયોમા પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે પછી પચાગ્નિવિદ્યાનું વર્ણન  
કરતા ઉપનિષદ મરણ પછી જીવની કેવી સ્થિતિ થાય છે અને ફરીથી તે  
કેવી રીતે જન્મ લે છે તેનું નિરૂપણ કરે છે પ્રાચીનશાલ વિગેરે તત્ત્વ-  
ચિન્તકો કો તુ આત્મા કિં બ્રહ્મ - આત્મા શું છે ? બ્રહ્મ શું છે ? એ પ્રમાણે  
બ્રહ્મની ચર્ચા કરે છે અને વધારે જ્ઞાન મેળવવા અશ્વપતિ કૈકેય નામના  
બ્રહ્મજ્ઞાની રાજા પાસે જાય છે

આ રાજાનું રાજ્ય રામરાજન જેવું આદર્શ રાજ્ય હતું રાજા  
પોતે જ કહે છે કે મારા દેશમા કોઈ ચોર નથી, કોઈ કમૂચ નથી, કોઈ  
દારૂડિયો નથી, કોઈ અગ્નિહોત્ર વિનાનો નથી, કોઈ અબણુ નથી, કોઈ  
વ્યભિચારી નથી, તો કોઈ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો ક્યાથી જ હોય ?

છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં સ્વેતકેતુ આરુણેયને એના પિતાએ તત્ત્વમસિ, તે તું છે, એનો જ ઉપદેશ આપેલો છે તે તો સુપ્રસિદ્ધ છે. પરમાત્મા જ જગદ્ગુપે પ્રકટ થયેલો છે, પરમાત્મા અને જીવાત્મા અલિન છે, એટલે એકલા પરમાત્માના જ્ઞાનથી જ સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ આરુણિના ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે. આચાર્યદ્વારા જ પુરુષને સાચું જ્ઞાન મળે છે અને સત્યનો આશ્રય લેનાર મનુષ્યને અગ્નિ પણ ખાળી શકે તો નથી એ ઉદાત્ત સિદ્ધાન્તો વિદ્વાન પિતા સ્વેતકેતુને બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. આ બધું જગત પહેલાં અસત હતું એ પ્રમાણે માનનારો વર્ગ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના સમયમાં હતો એમ જણાય છે. બૌદ્ધ દર્શને ઉપનિષદના સમયની આવી વિચારધારામાથી પ્રેરણા મેળવી હોય એ સંભવિત છે. આરુણિએ તો આ અસદ્ગતિનું ખંડન જ કરેલું છે. આરુણિના તત્ત્વમસિ વાક્યે તો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અસાધારણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, અને વાસ્તવિક રીતે તે મહાવાક્ય જ છે.

સાતમા પ્રપાઠકમાં નારદમુનિ સનતકુમારની પાસે આત્મવિદ્યા શીખવા જાય છે. નારદ કહે છે કે હું બધાય શાહો જાણું છું પણ આત્માને જાણતો નથી, અને આત્માને જાણનારો જ શોકને તરી જાય છે. સનતકુમાર નારદને પરમાત્માની ભવ્યતા અને શ્રેષ્ઠતા ક્રમે ક્રમે સમજાવે છે. આ ઉપદેશને જૂમવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. પરમાત્મા સર્વથી જૂમા - અધિક - છે; તે સુખ છે, અમૃત છે અને પોતાના જ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠા છે; તે વ્યાપક છે. તેથી જ્ઞાનથી મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. અંતે સનતકુમાર કહે છે કે શુદ્ધ આહારથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ બને છે, તેથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિથી સ્મૃતિ દૃઢ થાય છે, અને સ્મૃતિની દૃઢતાથી બધાં બંધનો તૂટી જાય છે.

છેલ્લા પ્રપાઠકમાં દેવાનો પ્રતિનિધિ ઇન્દ્ર અને અમુરનો પ્રતિનિધિ વિરોચન રૂપરૂપિ પાસે આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા જાય છે. વિરોચન

૪૩ હોવાથી ઉપદેશનો અધિકારી બની શકતો નથી, પણ ઇન્દ્ર વિચારક હોવાથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે છે. એકંદર ૧૦૧ વર્ષ તપશ્ચર્યા કર્યા પછી ઇન્દ્ર પ્રજાપતિનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકે છે. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્માની કેવા પ્રકારની સ્થિતિ હોય છે એ પ્રજાપતિએ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. અસત્યનું શરણ લેનારા માણસો બ્રહ્મલોકને જાણી શકતા નથી એ પ્રજાપતિનો ઉપદેશ આજે પણ સ્વીકાર્ય છે. બધી અવસ્થાઓથી પર રહેલા બ્રહ્મની શોધ કરવી અને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પ્રજાપતિની દહરવિદ્યાનું રહસ્ય છે.

ઉપનિષદ કહે છે કે મનુષ્યે નિયમ પ્રમાણે આચાર્યને ઘેર રહેવું, ત્યાં ગુરુજીનું કામ કરતાં કરતાં બાકી રહેલા વખતમાં અર્થ સાથે વેદો લખાવા, પછી રાત્રી સમયે આવી પોતાના કુટુંબમાં રહેવું અને પવિત્ર સ્થળમાં રહી લણેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો. પોતાના પુત્રોને તથા શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક બનાવવા. પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્મામાં બધી ઇન્દ્રિયોને સ્થિર કરવી, અને ક્રોધની હિંસા કરવી નહિ. આ પ્રમાણે જીવનપર્યંત આધુષ્ય ગાળવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મલોકને પામે છે અને ત્યાંથી તે પાછો આવતો નથી. જાન્દોઅ ઉપનિષદનો આ છેલ્લો ઉપદેશ આજે પણ આપણને પ્રેરણા આપનારો છે.

## દેવર્ષિ નારદ

અમ્ભવિદ્યાના ઇતિહાસમાં દેવર્ષિ નારદનું નામ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. નારદ પરિત્રાજક ઉપનિષદ, નારદપંચરાત્ર, નારદસ્મૃતિ, નારદપુરાણ અને નારદભક્તિ સૂત્રો - આ સર્વ સાહિત્ય નારદના તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે, અને નારદનો વાસ્તવિક કીર્તિસ્થંભ છે. ગાય અને બ્રાહ્મણની મહત્તા દર્શાવનારાં બે બ્રહ્મગીતી સૂક્તોમાં ( અથર્વવેદ પ. ૧૮, ૧૬ ) નારદની હાજરીમાં જ ઋષિ ( મયોઋઃ ) પોતાના વિચારો દર્શાવે છે. વશા ( ગાય ) દેવતાના સૂક્તમાં ( અથર્વવેદ ૧૨. ૪ ) કસ્યપ ઋષિ કહે છે કે નારદ બ્રીજ દેવોની સાથે યજ્ઞની દક્ષિણાએ ગાય ભજ્જી ગયા. ( અથર્વ ૦ ૧૨. ૪, ૨૪, ૪૧ ) એક મંત્રમાં તો કસ્યપ ઋષિ નારદને ઉદેશીને જ કહે છે કે તંશુ વર્ષ પચ્છી લલે ગાય ચરવા જાય અને દાન આપવા માટે બ્રાહ્મણોની શોધ કરાય. ( અથર્વ = ૧૨. ૪. ૧૬ )

એતરેય બ્રાહ્મણમાં ( ૭. ૧૩ ) શુનઃશેપની કથા છે. તેમાં આરંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પર્વત અને નારદ એ બે ઋષિઓ ઇશ્વાકુબ્રુણના હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પાસે જ રહેતા હતા. હરિશ્ચંદ્રે નારદને

પ્રભુ પ્રેરે કે ભગવન ! લોકો પુત્રની જો ઇચ્છા કરે છે તે શા માટે ? નારદે દસ લોકોમાં ઉત્તર આપતા હ્યું કે પિતા જો જીવતા પુત્રનું મુખ જુએ તો તેને પોતાનું સ્વયં આપીને અમર બને છે, મોક્ષ મેળવે છે, પુત્ર દ્વારા બધા બોગો મળી શકે છે, પુત્ર એ તો પિતાનું નવું રૂપ છે, પુત્ર જ્યોતિ છે, પુત્ર વિના લોક પશુ નથી પછાયા નારદે રાજાને કહ્યું કે પુત્રને માટે યન કૃત્રી વસ્ત્રપુદેવની પ્રાર્થના કરો. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આગમ (૭ ૩૪) મોમરસને બદલે ખીખરમનું પાન કરવાના વિધનમાં પર્વત અને નારદ એ મે સુનિઓ સહદેવના પુત્ર સોમરૂને ઉપદેશ આપે છે વગી પર્વત અને નારદ અ ૨ ૧૪. અને સુધારોષ્ટિ એ બે રાજાઓને હંદ્રાભિષેક કરે છે જેને પરિણામે એ ગાનઓ પૃથ્વીને જીતી શકે છે ( ઐતરેય બ્રા ૮ ૨૧ ) નારદ અગ્નિનું પૂજન કરતા મહે છે કે હે અગ્નિ ! તમારું તેજ સૂર્યના જોડું છે, મને મૃત્યુથી બચાવો ( મૈત્રાયણી સહિતા ૧ ૫, ૮ ) સામવિદન ત્રામયુમા ( ૩ ૯ ) નારદને જ્ઞાનરૂપિતા શિષ્ય તરીકે વર્ણવવામાં આવેલા છે.

નારદ સર્વ વેદો અને શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી સનતકુમાર પાસે આત્મવિદ્યા મેળવવા ગય છે, કાર કે આત્મવિદ્યા વિના ગોખ દૂર થઈ શકે નથી ( જાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૨ ) સનતકુમાર યજ્ઞની મહત્તા અને આપણા દર્શાવતા કહે છે કે આ યજ્ઞમાં જ મુખ્ય છે, અન્ધ પદાર્થમાં મુખ્ય નથી નારદે આ ઉપદેશ સાંભળી મૃતે મહત્ત્વ ક્યો અને ભગવાનના નામોનું અને ગુણોનું શ્રવણ, ધીરન, અમરજી વગેરે કરવાનો ઉપદેશ આપી જગતને દુઃખમાંથી બચાવવાનો અત્યવશ્યક કરણ છે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના મહત્ત્વમાં ધર્મ મધ્યો નારદની પ્રેરણાથી જ જાણી છે તેમજે આગને જ્ઞાન આપ્યું અને વ્યામે મહાનાગ્ન બની પુગળી ગયા તેમાં પણ વ્યાસને જ્ઞાનદ મેળવવા માટે નારદ પ્રજની યજ્ઞમાં ધર્મ ગ્રંથની પ્રેરણા કરી અને વ્યામે ભાગવત રમ્યુ ભાગવત એ તો વ્યાસની સમાધિ-લાપા છે અને આજે પણ તેનું મહત્ત્વ સમવાઈ ગયું છે તેનો યશ

ખરેખર નારદને ઘટે છે. મહાભારત અને ભાગવતમાં નારદના તત્ત્વ-જ્ઞાનનો સારો ખ્યાલ આવે છે. સમાયજીની કથા પણ નારદે જ વાસ્તીકિને કહી હતી, અને પાંચરાત્ર સંહિતાઓ પણ નારદને આભારી છે.

નારદ વિરક્ત છે; હાથમાં વીણા રાખીને નારાયણનું નામ ગાતાં ગાતાં જગતમાં વિચરે છે. તેમણે નારદ પરિવાજક ઉપનિષદ રચ્યું છે એમ આપણને જણાય છે. ઉપનિષદની ભાષા અને કેટલાક શબ્દો ઉપરથી એમંભાગે કે આ ઉપનિષદની રચના જાડૂ મોડી થયેલી હોવી જોઈએ. પણ નારદ અધ્યાત્મવિધિનું તત્ત્વ જાણે છે ( મહાભારત, શાન્તિપર્વ ૨૩૭ ), એટલે ઉપનિષદના વિચારો તેમને ખાતે જામે કરવામાં હરકત જણાતી નથી. આ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મા નારદને મુક્તિનાં સાધનો દર્શાવે છે. તે કહે છે કે બ્યારે ખરેખરો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ સંન્યાસ લેવો, નહિ તો શૂદ્ધસ્થાત્રમમાં રહેવું; મંન્યાસીએ સંમાનને ઝેર જેવું ગળવું, અપમાનને અમૃત જેવું ગળવું અને કાઈની સાથે વેર બાંધવું નહિ; દંડ ગાખવાથી કે માથું મૂંડાવાથી કે ભગવાં વસ્ત્ર પહેરવાથી મુક્તિ મળતી નથી પણ જ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળે છે. આ પ્રમાણે સંન્યાસનું શુદ્ધ સ્વરૂપ દર્શાવી નારદને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. આ બ્રહ્મ વિષેનો ઉપદેશ શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના શબ્દોમાં જ કરવામાં આવેલો છે. પરમાત્માની કૃપાથી તેમનો મહિમા જાણી શકાય છે એ આ ઉપદેશનું રહસ્ય છે.

નારદે સ્મૃતિ રચી ધર્મશાસ્ત્રના વિષયનું સારું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમણે એક લાખ શ્લોકોના માનવધર્મશાસ્ત્રનો સંક્ષેપ કર્યો હતો. તેમના પછી માર્કંડેયે અને મુમતિ ભાર્ગવે વધારે સંક્ષેપ કર્યો હતો. નારદ-સ્મૃતિનો મુખ્ય આધાર મનુસ્મૃતિ છે. કેટલાક શ્લોકો તે બેયમાં સરખા છે, છતાં પણ કેટલીક બાજતોમાં નારદના વિચારો સ્વતંત્ર છે : દા. ત. ધર્મ કરતાં કુલનો આચાર વધારે મહત્ત્વનો છે. મહાભારત અને

દૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રના કેટલાક સ્તોત્રો પણ નારદસ્મૃતિમાં જોવામાં આવે છે. સધુનારદ, બૃહન્નારદ અને જ્યોતિર્નારદ એ પ્રમાણે પ્રાચીનનાં નામો ધર્મશાસ્ત્રના ત્રણેય જોવામાં આવે છે. જાણ્યું કેવિ દાદબરીમાં નારદના ધર્મશાસ્ત્ર ઉપરના કોર્ન ત્રયનો નિર્દેશ કરે છે.

બૃહદનારદપુરાણ એ અઠાર મહાપુરાણોમાંનું એક મહત્વનું વૈષ્ણવ પુરાણ છે. તેમાં વિષ્ણુમંદિરના દસ પ્રકારો વર્ણવવામાં આવેલા છે : ( ૧ ) તામ્ર, ( ૨ ) રાજ્ય અને ( ૩ ) સાત્ત્વિક. એ ત્રણ પ્રકારમાં દરેકના પાંચ ત્રણ વિભાગ છે. અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારો થાય છે, અને દરેક પ્રકાર તે ઉત્તમોત્તમ લોકો છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યે જાગવન ઉપરની સુબોધિની દીકામાં લાક્ષ્મીના તામ્ર, રાજ્ય અને સાત્ત્વિક અને તેના પેટા વિભાગો આવેલા છે તેની પ્રશંસા આ પુરાણમાંથી મળી દોષ એમ લાગે છે. નારદપુરાણ એ મૃદ્ધ નારદ પુરાણ પછી રચાયું હોય એમ તુલનાત્મક અભ્યાસથી જણાય છે. દાસમાં મળતા નારદપુરાણમાં બે ભાગ છે : પૂર્વ અને ઉત્તર. પૂર્વ ભાગમાં ૧૨૫ અધ્યાયો છે અને ઉત્તર ભાગમાં ૮૨ અધ્યાયો છે. પૂર્વ ભાગમાં ચાર પાદ છે અને તેમાં અનુક્રમે મનક, મનંદન, સનતકુમાર અને સનાતન એ ચાર મુનિઓ નારદને ઉપદેશ આપે છે. ઉત્તર ભાગમાં વસિષ્ઠ મુનિ માન્માત્રને ઉપદેશ આપે છે. પ્રાચીન નારદપુરાણમાં નારદે પોતે જ મૃદ્ધસ્વરૂપમાં કહેલા ઉપદેશનું વર્ણન હોય એનું અગ્નિપુરાણ ( ૨૧૨. ૮ ) ઉત્તરથી જણાય છે. જમ મૃદ્ધનારદપુરાણને મહાપુરાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તેમ (સધુ) નારદપુરાણને ઉપપુરાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. નારદપુરાણનું જન્મ-જન્મને જાણવા વિચારવું પડે છે, અને દરેક જન્મના પાંચ વિચારોના શુદ્ધ શુદ્ધ થયા જોવામાં આવે છે. પૂર્વ ભાગના ૮૨-૧૨૫ અધ્યાયો અને ઉત્તર ભાગના ૪૮-૮૦ અધ્યાયોમાં મળતા જાતોની સંખ્યા રાત્રી શુદ્ધ પછી જાણી શકાય છે, જાણી શકાય છે, અને ગણી શકાય છે. મનંદન સ્વરૂપે જન્મે છે.



નારદપુરાણ ત્રતો અને તીર્થોની માહિતી માટે બહુ મહત્વનું છે. આરંભમાં નારદ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે દે ભગવન! મને, આપનું સ્વરૂપ દર્શાવો. પછી સનક નારદને જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ સમજાવે છે અને માર્કંડેય મુનિને પોતાના પિતાના ઉપદેશથી પ્રલયકાળમાં ભગવાનની માયાનાં દર્શન કેવી રીતે થયાં એનું વર્ણન કરે છે. ગંગાજીનું પૃથ્વી ઉપર આવવું, ત્રતોનું સ્વરૂપ, સંસ્કારના નિયમો, પંચશિખનો જનકને ઉપદેશ અને તેને અંગે વેદ અને વેદાંગનું લક્ષણ, શૈવદર્શનના ત્રણ પદાર્થો ( પતિ, પશુ અને પાશ ), પંચદેવની પૂજા, ગમચંદની કથા, શરણાગતિમંત્ર અને શધાકૃષ્ણ-નુગવર્ના સહસ્ર નામ, મુખ્ય પુરાણોનું સ્વરૂપ - આ બધા વિષયો પર્વ ભાગમાં સવિસ્તર વર્ણવવામાં આવેલા છે. ઉત્તર ભાગમાં વ્રત, ગોદિનીકથા, ગંગામાહાત્મ્ય અને ગયા વગેરે તીર્થોના મહિમાનું રસમય વર્ણન છે. ચાર પ્રકારનાં સાધનો, મહાવાક્યના વિચારથી જીવાત્મા અને પરમાત્માની એકતાનું જ્ઞાન દેવાદિ ચાંકર વેદાંતના સિદ્ધાંતો નેવા અભિપ્રાયો આ પુરાણમાં છે, એ બાબત આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. નારદ કહે છે કે કલિયુગમાં હરિના નામ વિના મોક્ષનું ખીજું સાધન નથી. કૃષ્ણનું નામ તો નારદની 'ત્રીજાનું' જીવન છે.

વૈષ્ણવ ધર્મના ઇતિહાસમાં પાંચરાત્ર સંહિતાઓ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી છે. તેના ઉપર જ ભાગવત સંપ્રદાયનું લવન રચાયેલું છે નારાયણ પોતે જ પાંચરાત્રના વક્તા છે અને તેમણે જ નારદને ઉપદેશ કરી બીજા મુનિઓને ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી છે. બ્રહ્માએ પણ નારદને પાંચરાત્ર સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને નારદે ચાંડિદેવને ઉપદેશ કર્યો. ભગવાનનું પૂજન, લાકિન જ મોક્ષનું સાધન છે, એ પાંચરાત્ર સંહિતાઓનું તાત્પર્ય છે. આમાન્ય રીતે ૧૦૮ પાંચરાત્ર સંહિતાઓ છે એમ એ સંહિતાઓમાં જ દેવોમાં આવેલું

છે. ડૉ. ગ્રાડરે ' પાંચરાત્ર અને અહિર્બુધ્ધ્ય સંહિતાનો ઉપોદ્ધત ' ( મદ્રાસ, ૧૯૧૬ ) એ નામના ગ્રંથોમાં ૨૧૦ પાંચરાત્ર સંહિતાઓનાં નામો આપેલાં છે ( પૃષ્ઠ ૬-૧૧ ). આમાંથી ક્ષત આઠનવ સંહિતાઓ છપાઈ છે. કેટલીક સંહિતાઓની પોથીઓ મળે છે, જ્યારે ઘણી સંહિતાનાં માત્ર નામ જોવામાં આવે છે. આ બધી સંહિતાઓમાં સાત્વત, પૌષ્કર અને જ્યાખ્ય એ ત્રણ સંહિતાઓને ત્રણ રત્નો કહેવામાં આવે છે. જ્યાખ્ય સંહિતામાં ભગવાન નારદને ઉપદેશ કરે છે અને નારદ ભગવાનની સ્તુતિ કરી કૃષ્ણ સુધીના આઠ અવતારોનો નિર્દેશ કરે છે. કૃષ્ણના અવતારના વર્ણનમાં ' ગોપીજન-વત્સલ ' જેવાં ભાગવત પુરાણનાં વિશેષણો અહીં જોવામાં આવતાં નથી. નરનારાયણાશ્રમમાં તપશ્વર્યા કરતા મુનિઓને નારદે એકાધત્ર વેદનો ઉપદેશ કરતાં કહ્યું કે આ ભાગવત સંગ્રહાય ' એકાધત્ર ' માર્ગ કહેવાય છે. એનું કારણ એ કે ભગવાનની ભક્તિ વિના મોક્ષને માટે બીજો ઉપાય નથી. ( મોક્ષાધનાય કે વન્યા દત્તવ્યો ન વિચિતે । )

આ બધી સંહિતાઓને ' પાંચરાત્ર ' શા માટે કહેવામાં આવી એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. એક મત એ છે કે આ સંહિતાઓમાં પાંચ વિષયો સમજાવવામાં આવ્યા છે ( રાત્ર = ગાન ). દાખલા તરીકે તત્ત્વ, સુક્તિ ભક્તિ, યોગ અને ઇદ્રિયોના વિષયો. તેથી તે પાંચરાત્ર કહેવામાં આવે છે. ' રાત્ર ' શબ્દ શાન્ત, સંહિતા, દર્શન, તંત્ર એ શબ્દોની માફક વપરાયેલો હોય એમ જણાય છે. રાત્ર એટલે અંધકાર - અજ્ઞાન - અને તેનો પાક દરનાર, નાશ કરનાર શાન્ત તે પાંચરાત્ર એમ કેટલાક માને છે. બીજો એક મત એવો છે કે પાંચ વિરોધી માર્ગોને રાત્રીના અંધારામાં રાખનાર, ડાંકી દેનાર શાન્ત તે પાંચરાત્ર; અથવા મુદ્રા વગેરે પાંચ સંસ્કારોનું વર્ણન દરવામાં આવેલું હોવાથી પાંચરાત્ર; અથવા અભિગમન વગેરે પાંચ દૈનિક વિધિઓનું નિરૂપણ દરવામાં આવેલું છે

તેથી પાંચરાત્ર. એમ બીજા બે અભિપ્રાયો પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત એક પ્રમાણૂત મત પણ છે, અને તે એ કે વૃષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જે પરમતત્ત્વ વાસુદેવનું પૂજન થાય છે તે પરમ તત્ત્વનાં પાંચ સ્વરૂપો છે - પર, ચૂડ, વિભવ, અંતર્યામી અને અચ્યા. આ સંહિતાઓમાં આ પાંચ પ્રકારનાં પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવેલું હોવાથી તેઓને પાંચરાત્ર કહેવામાં આવે છે.

લગવાન પાસેથી નારદને ચત્ત્રોપમાં પાંચરાત્ર દર્શનનું જ્ઞાન મળ્યું અને તેમણે અનેક મુનિઓને તે જ્ઞાન આપ્યું. બીજા પણ અનેક પ્રવર્તક આચાર્યો થયા. દાખલા તરીકે સન, સનત્સુગત, સનક, સનન્દન, સનત્કુમાર, કપિલ, સનાતન વગેરે. તેમણે શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં. શાંડિલ્યે સંકર્ષણ પાસેથી એકાદમ વેદ શીખી સુમન્તુ, ભીમિનિ, ભૃગુ વગેરે ઋષિઓને શીખવ્યું. નારદ પાંચરાત્રમાં આપેલી પરમ્પરા પ્રમાણે પહેલા કૃષ્ણે ગોલોકમાં રાધિકાની સમક્ષ બ્રહ્માને પંચરાત્ર શીખવ્યું. બ્રહ્માએ મદાકિનીતટે શિવને શીખવ્યું; શંભુએ પોતાના શિષ્ય નારદને શીખવ્યું; અને નારદે પુષ્કરમાં બ્રાહ્મને ઉપદેશ આપ્યો કે આ પંચરાત્ર બહુ શુદ્ધ છે અને ભ્રમરૂપી અધકારનો નાશ કરનાર દીવો છે. સંહિતાઓમાં પંચરાત્ર સંપ્રદાયની અનેક પરંપરાઓ આપેલી છે, પણ તે બધી પરંપરાઓમાં નારદનું અગ્રસ્થાન છે. પ્રપત્તિ, લગવાનને ઘરણે જવું, એ સિદ્ધાંત દર્શાવનાર આ પાંચરાત્ર-સંપ્રદાયના મુખ્ય આચાર્ય થવાનું માન નારદને ધટે છે.

લગવાનની લક્ષિત સમાજના બધાવ પ્રકારનાં માણસો કરી શકે છે અને તેથી લક્ષિતનો મહિમા નોટલો ગવાય તેટલો ઓછો છે. જગતના કલ્યાણને માટે નારદે લક્ષિતમુત્રો પણ રચ્યાં. જે લોકોને શાસ્ત્રો વાંચવાની શક્તિ ન હોય અથવા સમય ન હોય એવા માણસો માટે ૮૪ મુત્રોમાં લક્ષિતમાર્ગના મુખ્ય સિદ્ધાંતો સમજાવી દીધા. આ મુત્રોની લાખા

અર્વાચીન હાગે છે, પણ જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે નારદના સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંતોને અનુકૂલ છે, તેથી નારદને ખાતે આ મૂલો જાહેરીએ તો ખોટું નથી. મહાભારત અને ભાગવતમાં નારદનો જે ઉપદેશ જોવામાં આવે છે, તેને અનુસરીને જ ભક્તિસૂત્રોની રચના થયેલી હોય એમ જણાય છે. શાણ્ડિલ્યના ભક્તિસૂત્રોમાં ભક્તિની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકાએ કરવામાં આવેલી છે, જ્યારે નારદનાં ભક્તિસૂત્રોમાં હૃદયના ભાવની, પ્રેમની ભૂમિકાએ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે.

નારદનાં ભક્તિસૂત્રોનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે : ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખવો એનું નામ ભક્તિ. આ ભક્તિ અમૃતરૂપ છે, અને તે મગવાથી મનુષ્યને અમરતા અને તૃપ્તિ મળે છે. ભગવાન ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે ખીજા પદાર્થોમાં રસ પડતો નથી, કષ્ટના ઉપર દ્વેષ રહેતો નથી. ભક્તિના રસથી ભક્ત આત્મારામ બને છે. ભગવાનની ભક્તિ ભોક્ષ અને વેદનો ત્યાગ કરવાથી - વિરોધથી - સિદ્ધ થાય છે. આ ભક્તિ અનન્ય ભાવથી કરવાની હોય છે. તેથી પ્રભુ વિના અન્ય સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાની, અન્યાશ્રયનો ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. ભોક્ષ અને વેદમાં ભગવાનને અનુકૂલ પડે એવી રીતે કર્મ કરવાનાં હોય છે. ભગવાનને જે વસ્તુ ન ગમતી હોય તે વસ્તુ તરફ ઉદાસીનતા સેવવી. ભગવાન ઉપર પ્રેમ થયે પછી ભગવાનને અનુકૂલ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરીને શાસ્ત્રનું રટણ કરવું, નહિ તો પતિત થવાય છે. ભગવાનની પૂજનમાં આસક્તિ રાખવી એનું નામ ભક્તિ, એમ વ્યાસનો મત છે, જ્યારે ગર્ગ્યાચાર્ય કહે છે કે ભગવાનની કથા વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી એ ભક્તિ. શાણ્ડિલ્ય ઋષિના મતે આત્મરતિથી અવિરોધી પદાર્થમાં આસક્તિ એ ભક્તિ. પણ નારદના અભિપ્રાયે આપણાં સર્વ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાં અને ભગવાનનું ચોક્કસ પાત્ર વિસ્મરણ થતાં આકુલતા થવી એ ભક્તિ. દાખલા તરીકે નજનનાં ગોપીજનો. આ

લક્ષિતમાં લગવાનું માહાત્મ્ય જૂની જલ્મું ન જોઈએ. જે લગવાનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના તેમના ઉપર પ્રેમ કરવામાં આવે તો જાનના પ્રેમ જેવો તે પ્રેમ ગણાય અને જાનના પ્રેમમાં પ્રિયનમના સુખથી સુખ મળતું નથી.

આ પ્રેમરૂપ લક્ષિત કર્મ, જ્ઞાન અને યોગથી પણ અધિક છે, કારણ કે તે ફલરૂપ છે. પ્રભુને અલિખાન ગમતું નથી પણ દીનતા ગમે છે. દેટલાક આચાર્યો જ્ઞાનને લક્ષિતનું સાધન માને છે, બ્યારે ખીજા દેટલાક આચાર્યો એમ માને છે કે જ્ઞાન અને લક્ષિત એ બે પરસ્પર ઉપકારક છે. સનતકુમાર વગેરે આચાર્યો અને નારદ પોતે પણ એમ માને છે કે લક્ષિત પોતે જ ફલરૂપ છે. આ લક્ષિત વિષય અને દુઃસંગનો ત્યાગ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને અખંડ લજ્જનથી સિદ્ધ થાય છે. લોકમાં પણ લગવાનના શુભોનું ધવણ અને કીર્તન કગવાથી લક્ષિત પ્રકટ થાય છે. આ બધાં લક્ષિતના સાધનો છે પણ મુખ્ય સાધન તો મહાપુરુષોની કૃપા છે અથવા તો લગવાનની ઘોડી કૃપા પણ છે. પણ મહાપુરુષોનો સમાગમ બહુ દુર્લભ છે લગવાનની કૃપાથી જ સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે. લગવાન અને લક્ષિતમાં ભેદ નથી, કારણ કે સાધુ પુરુષો લગવાનનું હૃદય છે અને લગવાન સાધુઓનું હૃદય છે. વળી દુષ્ટ પુરુષોનો અવસ્થ ત્યાગ કરવો. જે સત્સંગ કરે છે અને દુષ્ટોનો ત્યાગ કરે છે, તે લગવાનની માયાને તરી જાય છે. જે લોકો એકાંતમાં રહે છે, સૌકિક બંધનો તોડી નાખે છે, સત્ત્વ વગેરે ત્રણ શુભોની પેલી પાર જાય છે અને યોગક્ષેમનો ત્યાગ કરે છે તે પણ માયાને તરી જાય છે. જે માણસ કર્મના ફળનો અને કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને મુખદુઃખના દન્દથી મુક્ત થાય છે, જે વેદોનો પણ ત્યાગ કરે છે અને લગવાનમાં એકધારે પ્રેમ રાખે છે તે પોતે માયાને તરી જાય છે અને ખીજાઓને તરાવે છે.

લગવાન ઉપરના આ પ્રેમનું સ્વરૂપ વર્ણવી શકાય એવું નથી. આ પ્રેમ રાખનારા માણસો બહુ ઓછા હોય છે. લગવાન ઉપરના પ્રેમથી ભક્ત એકલા લગવાનનું જ શ્રવણ કરે છે, તેમની જ કથા કરે છે અને તેમનું જ ચિંતન કરે છે. નારદનો આ ઉપદેશ જાનકાજી ઉપનિષદમાં સનતકુમાર પાસેથી તેમને મળેલા ઉપદેશની સાથે સરખાવવા જેવો છે ( જા. ઉ. ૭. ૨૪, ૧ ). ભક્તિનું સાધન બીજાં બધાં સાધનોની સરખામણીમાં બહુ સરળ છે. તેનાથી શાંતિ અને પરમાનંદ મળે છે. જેમણે પોતાનો આત્મા, લૌકિક અને વૈદિક કર્મો પ્રભુને સમર્પિત કરેલાં છે તેમને લોકહાનિની ચિંતા કરવાની રહેતી નથી. જ્યાં સુધી ભક્તિ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લોકશ્રવણાર્થે ત્યાગ ન કરવો, પણ નિષ્કામભાવથી ભક્તિનાં સાધનો કરવાં. સ્ત્રી, ધન, નાસ્તિક અને શત્રુ એ ચારના ચરિત્રો ભક્તે શ્રવણ કરવાં નહિ. ભક્તે અભિમાન અને દંભનો ત્યાગ કરવો, અને બધાં કર્મો પ્રભુને સમર્પણ પછી જો કામ, ક્રોધ, અભિમાન વગેરે થાય તો તે બધું લગવાન વિશે જ કરવું. આની સાથે લાગવતનો અભિપ્રાય સરખાવવા જેવો છે ( ૧૦. ૨૯. ૧૫ ). પ્રેમી ભક્તોએ હંમેશાં દાસ્યભાવથી અથવા દાંતાના ભાવથી લગવાન ઉપર પ્રેમ કર્યા જ કરવો. બધા ભક્તોમાં એકાંતી, અનન્ય ભક્તો ગદ્ગદ થઈ, રોમાંચ અને અશ્રુઓ સાથે પરસ્પર લગવાનની વાતો કરે છે, પોતાના કુસને અને પૃથ્વીને પવિત્ર કરે છે. આવા ભક્તો તીર્થો, દુર્ગો અને શાસ્ત્રોને વધારે પવિત્ર બનાવે છે, કારણ કે તેઓ લગવન્મય હોય છે. આવા ભક્તો જોઈને પિતૃઓને આનંદ થાય છે, દેવતાઓ નાર્યે છે અને પૃથ્વીને આધાર મળે છે.

ભક્તોમાં જાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુલ, ધન અને ક્રિયા વગેરે દૃષ્ટિથી ભેદ હોતો નથી. વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં જે ૬૪ અપરાધ દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેમાં જાતિભેદશુદ્ધિને અપરાધ ગણવામાં આવ્યો છે. બધા ભક્તો

લગવાનના સંબંધવાળા છે, લગવનીય છે, તેથી તેઓમાં જાતિ વગેરેના બેદ હોવો જોઈએ નહિ. લકતોએ કામની સાથે વાદવિવાદ કરવો નહિ, પણ લકિતશાસ્ત્રોતું મનન કરી લકિતનો વધારો કરે એવાં કર્મો કરવાં. અનુકૂળ સમયની રાહ જોઈ અડધી ક્ષણ પણ લજન વિના નકામી ન ગાળવી. અહિંસા, સત્ય, શૌચ, દયા, આસ્તિક્ય વગેરેનું લકતે રોજ પાલન કરવું. સર્વદા સર્વભાવથી ચિંતા કર્યા વિના, લગવાનતું જ લજન કરવું. શ્રીવલ્લભાચાર્યે પણ આવો જ ઉપદેશ કરેલો છે.

લગવાનની પ્રેમપૂર્વક અનન્યભાવથી લકિત કરવાથી, તેમ ॥ ગુણોનુ કીર્તન કરવાથી લગવાન પોતે પ્રકટ થાય છે અને લકતોને પોતાના સ્વરૂપને અનુભવ કરાવે છે. તેથી લકિત શ્રેષ્ઠ છે. તેના અગિયાર પ્રકારો છે : ગુણમાહાત્મ્યાસકિત, રૂપા, પૂજ, સ્મરણ, દાસ્યા, સખ્યા, કાંતા, વાતસલ્યા, આત્મનિવેદના, તન્મયતા અને પરમવિરહાસકિત. આ પ્રમાણે લકિતમાર્ગના આચાર્યોના એકમતે અભિપ્રાય છે. નારદે આ સૂત્રોમાં શિવજીનો ઉપદેશ ( શિવાગુણાસન ) અથવા સર્વતું કલ્યાણુ દરનારો ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે. તેમાં જેને વિદ્યાસ હશે તે પ્રિયતમ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરશે. આ છે નારદનો ઉપદેશ.

મહાભારતમાં ( સભાપર્વ, ૫-૧૧ ) નારદ યુધિષ્ઠિરને જે રાજ- નીતિનો ઉપદેશ આપે છે તે ઉપરથી નારદના સર્વવ્યાપી જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે છે. શાંતિપર્વમાં ( ૨૩૭ ) નારદને માટે વપરાયેલાં પંડિત, બહુશ્રુત જેવાં વિશેષણો પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. બધાંની સાથે મળી જવું (સર્વર્થવિદ્યાકુશલ), બધાંને ગમે એવું બોલવું (મનોરુકૂલવાદી) વગેરે લક્ષણો નારદની વ્યવહારકુશળતા અને લોકપ્રિયતા સૂચવે છે. પાંડવોને નારદે ઉપદેશ આપ્યો કે તમે પાંચ છો અને તમારી પત્ની ; દ્રૌપદી એક છે, તેથી કલહ થવાનો સંભવ છે; પણ તમે બધા સંપીને જ .

રહેજો ( રક્ષતાં સૌહર્દ તસ્માત્, આદિપર્વ, ૨૨૮. ૪૯ ). નારદને સર્વ કથાઓમાં દેવર્ષિ તરીકે જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. નારદ સર્વત્ર પૂજ્ય છે. નારદને બદરી આશ્રમમાં નારાયણનાં દર્શન થાય છે અને તે બહુ ભાગ્યશાળી ગણાય છે ( શાંતિ, ૩૫૩. ૨૨ ). સ્ત્રીઓ વિષેનું જ્ઞાન સ્ત્રી જ સારું આપી શકે એમ માની નારદે પંચચૂડા નામની સ્ત્રી પાસેથી એ વિષયનું જ્ઞાન મેળવ્યું ( અનુશાસનપર્વ, ૭૩ ).

ભાગવતમાં પણ નારદનું સ્થાન મહત્વનું છે. ધ્રુવને તે ઋષિ નમી મળવેલા વાસુદેવાય — ઓમ ભગવાન વાસુદેવને તમસ્કાર, એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ કરે છે ( ૪. ૮. ૨૫-૬૧ ). ભારતવર્ષમાં નારદ નરનારાયણનું આરાધન કરે છે અને યોગથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે ( ૫. ૧૯. ૧૦-૧૫ ). ગીતામાં ( ૧૦ : ૨૬ ) પણ ‘ દેવર્ષિ-ઓમાં નારદ ’ એમ નારદને ભગવાનની વિમુનિ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલા છે.

નારદની દેવમંધર્વ તરીકે ખ્યાતિ સારી છે. સોજ ગંધર્વોમાં નારદ સૌથી નાના છે. ભગવાનનાં ગુણગાન કરવામાં નારદની સાથે તુંબુરુ પણ હોય છે ( ભાગવત ૫. ૨૫. ૮ ). મૃચ્છકટિક નાટકમાં પણ ગાનને અંગે નારદની સાથે તુંબુરુનું સ્મરણ થાય છે; નારદને કક્કડ કરવાનો વિનોદ બહુ ગમે છે, તેથી તેમને કલ્પિકારક એવું વિશેષણ આપવામાં આવે છે. આ બધા પ્રકારના નારદ એક જ વ્યક્તિ છે કે અનેક એવી શંકા ઘણાને થાય એ સ્વાભાવિક છે. જુદા જુદા જન્મોમાં કે કદપોમાં એક વ્યક્તિની વિવિધ કથાઓ સંભવે; અથવા તો એક જ નામની અનેક વ્યક્તિઓ હોય. ગમે તેમ પણ નારદનો જે ઉપદેશ છે તે અધ્યાત્મ-વિદ્યાના ધાતદાસમાં ગૌરવવંતું સ્થાન ભાગવે છે એમાં બે મતને સ્થાન નથી. આજે પણ દરિકથા કરનારાઓ પોતાના સંપ્રદાયને નારદસંપ્રદાય



તરીકે જાળખાવે છે આ પણ દેવર્ષિ નારદનું મહત્ત્વ છે દેવર્ષિ નારદ નિત્ય છે, તેમનો ભક્તિનો ઉપદેશ નિત્ય છે, અને ઝનસમાજના કલ્યાણનો માર્ગ સદાસર્વદા ખુલ્લો છે આ વીણાપાણિ દેવર્ષિને આપણા અનેક વદન



## શાણ્ડિલ્ય ઋષિનું તત્ત્વજ્ઞાન

ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવારો ઋગ્વેદના કાળથી વહેતા આવ્યા છે. ઋગ્વેદ એ જગતસાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ છે. એ જોતાં તેની મહત્તા ધણી છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદો પછી બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યક ગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં તત્ત્વવિદ્યાના અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થયેલી છે, અને એ પ્રવાહો પછીના સૂત્ર અને સ્મૃતિકાળમાં, મધ્યકાલીન અને વર્તમાનયુગમાં જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરી પ્રજાની જ્ઞાનતૃષ્ણા છિપાવતા રહ્યા છે. આ બધા પ્રવાહોનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનો અભ્યાસ આજે પણ આપણને પ્રેરણા આપી રહે છે.

શાણ્ડિલ્ય ઋષિ જાડુ પ્રાચીન છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં (કાણ્ડ ૬-૧૦) તે તે યજુકાણ્ડના સિદ્ધાંતોના વિષયમાં પ્રમાણભૂત ઋષિ તરીકે સ્તીકારાયેલા છે. તેમના અનેક શિષ્યોએ વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવેલું છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્ય રીતે ‘શાણ્ડિલ્યવિદ્યા’ તરીકે ઓળખાય છે. આ શાણ્ડિલ્યવિદ્યા શતપથ બ્રાહ્મણમાં (૧૦-૬-૩) આવે છે અને ફરી વાર તે જ સંદેશમાં હાન્દોગ્ય ઉપનિષદના ત્રીજા પ્રપાદકના ચૌદમા ખંડમાં

વર્ણવાયેલ છે વળી શાણ્ડિલ્ય ઉપનિષદ પણ છે. શાણ્ડિલ્યસ્મૃતિ, શાણ્ડિય ધર્મસૂત્ર, શાણ્ડિલ્ય ગૃહ્યુત્તર અને શાણ્ડિલ્ય તત્ત્વદીપિકા નામના ગ્રંથો પણ હતા, એમ ધર્મશાસ્ત્રો પરંપરા જણાવે છે. x

શાણ્ડિલ્યનાં લક્ષિતશુત્રો તો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ‘જ્યાખ્ય સંહિતા’ નામના વૈષ્ણવ આગમમાં પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઋષિએ ગંધમાદન પર્વત ઉપર શાણ્ડિલ્ય ઋષિ પાસે જાય છે. લગવાને પોતે નારદને પોતાનું – લગવાનું સ્વરૂપ કેવી રીતે સમજાય એનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી શ્રીરામાનુજાયાર્જ જેવા અન્નવિદ્યાના વિચારકો શાણ્ડિલ્યને લાગવન સંપ્રદાયના એક મહાન આચાર્ય તરીકે સ્વીકારે છે. આ જ શાણ્ડિલ્ય ઋષિના કુળમાં એક ઋષિ વૈશ્વાનર અગ્નિ બનેલા છે, અને તેથી અગ્નિનું જોત્ર શાણ્ડિલ્ય છે એમ માનવામાં આવેલું છે. આ છે શાણ્ડિલ્ય ઋષિની યશોગાથા. શાણ્ડિલ્ય નામના ઋષિએ એકથી વધારે થયા હશે એમ લાગે છે. અહીં આપણે તત્ત્વચિંતક શાણ્ડિલ્ય ઋષિનો વિચાર કરવાનો છે. ,

હાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં શાણ્ડિલ્ય ઋષિએ કયું કે સર્વે સર્વિદં બ્રહ્મ – આ બધું જગત ખરેખર બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આ બ્રહ્મમાં જ અને બ્રહ્મને લીધે જ જગતની સ્થિતિ છે – જગત ટકી રહે છે અને આ બ્રહ્મમાં જ જગતનો લય થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ એ જગતનું પરમ કારણ છે, અને તેથી જગત સ્વપ્ન, માયા કે મૃગજગ જેવું નથી પણ બ્રહ્મરૂપ છે. મનુષ્યે શમ, દમ વગેરે સાધનોથી પવિત્ર બનીને આ બ્રહ્મની તજ્જલાન (તેમાંથી જગત ઉત્પન્ન થયું – જ; તેમાંથી જગત લય પામ્યું – લ અને તેનાથી જગતની સ્થિતિ થઈ, જગત શુચું – જન્ ) એ લાવનાથી ઉપાસના કરવી. માણસ જે પ્રમાણે

x જુઓ આય. શ્રો. સૂ. ૨, ૧૧, ૨૧ ઉપર જગતની પ્રીતિ; ગો. ધ. સૂ. ૨૩-૧૯ ઉપર જગતની પ્રીતિ; ચા. સૂ. સ્મૃતિ ૩-૨૮૦ ઉપર મિથ્યાજ્ઞાન, સ્મૃતિચક્રિકા, આદિય.

ભાવના રાખે છે તે પ્રમાણે મરણ પછી તે થાય છે. અર્થાત મનુષ્ય પોતાનાં ધ્યેય અને કર્મો પ્રમાણે લવિષ્યમાં ફળ ભોગવે છે. આ છે આપણો કર્મનો પ્રસિદ્ધ સિદ્ધાંત

સામાન્ય રીતે તત્ત્વચિંતકો પરબ્રહ્મને નિર્ગુણ અને નિરાકાર સ્ત્રીકારી નિષેધાત્મક શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરે છે. પણ શાંદિગ્ય ઋષિ પરમાત્માને ભાવાત્મક વિશેષણોથી - દિવ્ય ગુણોથી - ઓળખાવે છે. પરમાત્મા મનોમથ છે, ગ્રાણ્યશરીર છે, પ્રકાશરૂપ છે, સત્યસંકલ્પ છે, આકાશ જેવા વ્યાપક છે, સ્વકર્મા, સર્વકામ, સર્વગંધ અને સર્વરસ છે. આ બધું વ્યાપીને તે રહેલા છે; તે મૌન ધારણ કરે છે; તેમનામાં કોઈ વ્યાસક્તિ નથી. આ પરમાત્મા દરેકના હૃદયમાં રહેલા છે. તે ડાંગેર અને જવના દાણા કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ છે, આણુ છે; વળી પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ કરતાં પણ વધારે મોટા છે, સૂક્ષ્મ અને અનંત છે : આ વર્ણન વિરોધાત્મક છે; અને પરમ 'તત્ત્વનું' વર્ણન વિગેધી શબ્દોથી જ થઈ શકે છે, એ આજના તત્ત્વચિંતકોના અભિપ્રાયનું મૂળ શાંદિગ્યવિદ્યામાં જોઈ શકાય એમ છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મમાં સર્વ વિકલ્પ ધર્મો રહેલા છે, એમ કહી નોંધ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયના સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરેલો છે તેની પ્રેરણા શાંદિગ્ય ઋષિના સિદ્ધાંતમાંથી મળેલી છે, એમ કોઈ પણ વિચારકને જણાયા વિના રહેશે નહીં.

જો મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ નથી, જેનામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તે મનુષ્ય મરણ પછી પરમાત્માને પ્રાપ્તિ કરે છે. મનુષ્યનું વાસ્તવિક ધ્યેય જીવનને અંતે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરવાનું છે : આ છે મનુષ્યજીવનનો સૌચો યુગ્મપાર્થ.

પરમ તત્ત્વ, પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન તત્ત્વવિદ્યામાં બહુ મહત્ત્વનો છે. જગતનો જે અનુભવ થાય છે તે પરથી આપણને જણાય છે કે જગત મિથ્યા નથી, પણ એક પ્રકારનું કાર્ય છે, અને તેથી તેનો કાર્મ કર્તા હોવો જોઈએ, તેનું કાર્મ કારણ હોવું જોઈએ. કારણ વિના કાર્ય હોઈ શકતું નથી; માટી અને કુંભાર વિના ઘડો બની શકતો નથી, તે પ્રમાણે આપણા અનુભવમાં આવતા જગતનું જે નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ હોવું જોઈએ તે જ પરમ તત્ત્વ છે. પરબ્રહ્મના અસ્તિત્વને માટે જગતની ઉત્પત્તિનો વિચાર શાંદિહ્ય ઋષિએ કર્યો છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વરુણે પણ આ પ્રકારની વિચારસરણી સ્વીકારેલી છે.

જે જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં શાંદિહ્યવિદ્યા આવે છે તે જાઉપનિષદમાં સનતકુમારવિદ્યા અને આંગિરસવિદ્યા પણ છે. સનતકુમારવિદ્યા સાતમા પ્રપાઠકમાં છે. તેમાં નારદ સનતકુમાર પાસે બપો છે અને કહે છે કે હું બધાં શાસ્ત્રો ભણ્યો છું ( આ બધાં શાસ્ત્રોમાં એકાધન શાસ્ત્ર જેમાંથી ભાગવતમાર્ગ અને પંચરાત્રદર્શન ઉદ્ભવ્યાં છે તેનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. ), બધા મંત્રો બાળું છું, પણ આત્માને ઓળખતો નથી અને આત્માના યાત્ર વિના મોક્ષને તરી શકતો નથી.

સનતકુમાર નારદને પરબ્રહ્મનો ‘બ્રહ્મા’ તરીકે – બ્રહ્મ સૌથી મોટો પદાર્થ છે એમ ઉપદેશ કરે છે. જાન્દોગ્ય ઉપનિષદના ત્રીજા પ્રપાઠકના સત્તરમા ખંડમાં ઘોર આંગિરસ મુનિ દેવધીપુત્ર કૃષ્ણને આદિત્યોપાસના અને જીવનયજ્ઞનો ઉપદેશ આપે છે. આ જીવનયજ્ઞનો ઉપદેશ કૃષ્ણે ગીતામાં સવિસ્તર સમજાવ્યો છે. નારદ, શાંદિહ્ય અને કૃષ્ણ ભક્તિમાર્ગના આચાર્યો છે અને તે ત્રણેયનાં ઉપદેશો જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલા હોવાથી આ ઉપનિષદનો સંબંધ ભક્તિમાર્ગ સાથે ગાઢ છે. જાન્દોગ્ય ઉપનિષદ સામવેદનું અને સામવેદના મંત્રોનું ગાન પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. આ

રીતે સામવેદની મહત્તા વધે છે; અને કૃષ્ણને પણ ગીતામાં કહેવું પડે છે કે વેદોમાં હું સામવેદ છું. વેદાનો મામરો રોડસ્મિ । ગીતામાં શાષ્ટિક્ષ્યનું નામ નથી આવતું પણ શાષ્ટિક્ષ્યની સાથે પ્રવર તરીકે ગણાતા અસિત અને દેવસ મુનિનાં નામો જોવામાં આવે છે.

શાષ્ટિક્ષ્ય ઉપનિષદમાં મુખ્યત્વે યોગનાં આઠ અંગોનું અને તેમાં ખાસ કરીને પ્રાણાયામનું સવિસ્તર વર્ણન અને બ્રહ્મવિદ્યાનો મહિમા જોવામાં આવે છે. શાષ્ટિક્ષ્ય ઋષિ અથર્વન ઋષિને વિનંતી કરે છે કે મને અષ્ટાંગ યોગનો ઉપદેશ કરો. અથર્વન ઋષિ શાષ્ટિક્ષ્યને યોગનાં આઠેય અંગો - યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ બરોગર સમજાવે છે. શાષ્ટિક્ષ્ય યોગના બજે બ્રહ્મર્ષિ બને છે. તેમને સમજાવ્યું છે કે ચારે વેદોમાં ફક્ત યજુર્ વાતો જ જોવામાં આવે છે, ફક્ત યજુર્ના જુદા જુદા દેવોની સ્તુતિઓ જોવામાં આવે છે. પણ કલ્યાણ કરનારી ખરેખરી બ્રહ્મવિદ્યા જોવામાં આવતી નથી. આથી તેઓ ફરીથી અથર્વન ઋષિ પાસે જાય છે અને પ્રાર્થના કરે છે કે ભગવન ! મારું શ્રેયસ - પરમ કલ્યાણ - થાય એવી બ્રહ્મવિદ્યાનો મને ઉપદેશ કરો. અથર્વન ઋષિ તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપનાં કહે છે કે ભાર્ગવ શાષ્ટિક્ષ્ય ! બ્રહ્મ સત્ય, વિજ્ઞાન અને અનંત છે, તેમાં આ જગત ઓતપ્રોત થયેલું છે, તેમાં આ બધું રહેલું છે; તેથી બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ જગતનું જ્ઞાન કુદરતી રીતે મળી જાય છે. બ્રહ્મને પ્રાકૃત શરીર અને પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયો નથી, તેથી તેનું મદ્ય ધર્મ શક્ય નથી, તેનું વર્ણન કરી શકાયું નથી, મન અને વાણી ત્યાં મુઘી પહોંચી શકનાં નથી. બ્રહ્મ ફક્ત જ્ઞાનથી જ સમજાવ્યું છે અને આ જ્ઞાન પણ બ્રહ્મથી જ મળે છે. બ્રહ્મ એક અને અદિતીય છે, આકાશની મારફત વ્યાપક છે, મુક્ત છે, ચિદાનન્દ છે. તે શાષ્ટિક્ષ્ય ! તે બ્રહ્મનું છે. બ્રહ્મનું જ્ઞાન મળતાં તને સમજાશે કે બ્રહ્મમાં અનેક શક્તિઓ રહેલી છે;

તે સર્વ ત છે, તે સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વ 'પ્રાણીઓમાં રહેલું' છે, અને સર્વ પ્રાણીઓ તેમાં રહેલાં છે. આ બ્રહ્મયોગની સાધનાથી જાણી શકાય છે. અર્થાત્ જે આ જગત ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે અને તેનું ભક્ષણ કરે છે તે જ પરમાત્મા છે, તે જ બ્રહ્મ છે, તેમાં જ ચન્દ્રસોઠ વગેરે જુદા જુદા લોકો રહેલા છે. આ પ્રકારનું બ્રહ્મ છે. હે શાણ્ડિલ્ય ! આ બ્રહ્મરૂપ આત્માને ઓળખનારો શોકને તરી જાય છે.

આગળ ચાલતાં અથર્વન ઋષિ કહે છે કે શાણ્ડિલ્ય ! પરબ્રહ્મ નિષ્કિંચ અને અમર છે; પણ તેનાં ત્રણ રૂપો છે - (૧) સકલ, (૨) નિષ્કલ, અને (૩) સકલ નિષ્કલ. જે સચ્ચિદાનંદ, નિષ્કિંચ અને અમર છે તે બ્રહ્મનું 'નિષ્કલ' સ્વરૂપ છે. પોતાની સહજ શક્તિથી ત્રિશુભાત્મક માયાશક્તિથી - જે ઈશ્વર જગતનું નિયમન કરે છે તે 'સકલ-નિષ્કલ' સ્વરૂપ છે; અને જે પોતે જગદ્ રૂપે માય છે, પોતાની સ્વાભાવિક માયાશક્તિથી જગતમાં કીડા કરે છે, જે જમતમાં સર્વ ત્ર રહે છે, જે ભક્તોના ઉપર દયા કરવાને માટે દત્તાત્રેયરૂપ ધારણ કરે છે તે બ્રહ્મનું 'સકલ' સ્વરૂપ છે. આ બ્રહ્મ તે જ પરમાત્મા છે. વિદ્યાપૂર્વક 'તે કું ધું,' 'સોડહમ્,' એ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન મળે છે.

આ પ્રમાણે શાણ્ડિલ્ય ઋષિને બ્રહ્મવિદ્યા મળી અને ભક્તિ દ્વારા આત્મકલ્યાણ સાધવાનો રાજમાર્ગ જડ્યો. વેદોમાં જે સાધનો દર્શાવવામાં આવેલાં છે તે ત્રણ વર્ણના મનુષ્યોને ઉપયોગમાં આવે એવાં છે, પણ શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન જોયો રહેલો છે. શાણ્ડિલ્ય પોતે જુદુ દયાળુ હતા, વિચારક હતા, સાહસિક હતા; એટલે સમાજના કલ્યાણને સારા માર્ગ શોધવાને માટે તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. વેદોમાં આ માર્ગ ન જડતાથી અથર્વન ઋષિ પાસેથી દિવ્ય ગુણોવાળા પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને ઐશ્વર્ય સમજીને તેમણે ભક્તિનો માર્ગ મેળવ્યો. શાણ્ડિલ્યે વેદનો

વિરોધ કર્યો નથી, તેઓ વેદના વિરોધી નથી, પણ વેદના ઉપકારક છે. વેદોએ જગતનું 'કેટલુંક કાર્ય' કર્યું, અને બાકીનું રહેલું કાર્ય ભક્તિ-માર્ગે કર્યું : શાષ્ટિક્ષે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય કરી તેમને ભક્તિના અંગ તરીકે સ્વીકાર્યાં, કેટલાક વિચારકો આ ખરી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાનું ભૂલી જાય છે અને શાષ્ટિક્ષના ઉપર વેદવિરોધનો આક્ષેપ કરે છે.

શાષ્ટિક્ષ ઉપનિષદની ભાષા અને પ્રદિપાદિત વસ્તુનો વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ઉપનિષદ ઈશાવાસ્ય અને જાન્દોગ્ય ઉપનિષદોના જેટલું પ્રાચીન નથી. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જે વિચારધારાઓ વહેતી આવી છે તેના ભાષ્યરૂપે જ આ ઉપનિષદ જણાય છે. વધારામાં એ કે જાન્દોગ્યની શાષ્ટિક્ષવિદ્યામાં ભક્તિની જે વાત કહેવામાં આવી નથી, તે વાત શાષ્ટિક્ષ ઉપનિષદમાં જણાવવામાં આવેલી છે, તેથી આપણે કહી શકીએ કે ભક્તિમાર્ગના ઉદ્ભવ પછી શાષ્ટિક્ષ ઉપનિષદની રચના થઈ હોય. પ્રાચીન શાષ્ટિક્ષ 'અષિનું' નામ ઉપનિષદની સાથે જોડવાથી ઉપનિષદની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થાય એ સ્વાભાવિક છે.

હવે બાકી રહ્યાં શાષ્ટિક્ષનાં ભક્તિમૂલ્યો. ભક્તિમૂલ્યોમાં મૂલ્યોની સંખ્યા ૧૦૦ છે ( નારદનાં ભક્તિમૂલ્યોની સંખ્યા ૮૪ છે. ), અને તેના ઉપર જાંગામના સ્વપ્નેશ્વરે, શ્રી. વલ્લભાચાર્યના દ્વિતીય પુત્ર શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના શિષ્ય મુરલીધરદાસે અને કોઈ નારાયણનીયે સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખી છે. તે ટીકાઓ જપાઈ છે. બીજી જસાત ટીકાઓ છે, પણ તે જપાઈ નથી. આ મૂલ્યોમાં ભક્તિની જિજ્ઞાસાચર્યા દરવામાં આવેલી છે. તેનું પદેનું મૂલ્ય છે મળાતો મક્ષિજિજ્ઞાસા - 'હવે ભક્તિને વિચાર કરવામાં આવે છે.' ભગવાનને માદાત્મ્ય બાળીને ઈશ્વર ઉપર



જે સ્નેહ થાય તેનું નામ લક્ષિત. જ્ઞાન લક્ષિતને મદદ કરે છે. કર્મ અને જ્ઞાનથી લક્ષિત અધિક છે. જ્ઞાન અને લક્ષિતને યોગની જરૂર છે. બ્રહ્મસૂત્રોનું તાત્પર્ય લક્ષિતમાં છે, જ્ઞાનમાં નથી. તેથી બ્રહ્મકાણ્ડ એ વાસ્તવિક રીતે લક્ષિતકાણ્ડ છે. લક્ષિતસૂત્રોમાં શાષ્ટિહૃદયના નામ ઉપરાંત (મુ. ૩૧) બાદરાયણ (૩૦, ૯૧) જૈમિનિ (૬૧) કાશ્યપ (૨૯) અને કેટલાક - ઇકે (૬૦) એ નામો અને નિર્દેશ આવે છે.

કાશ્યપ ભેદવાદી છે, બાદરાયણ અભેદવાદી છે, જ્યારે શાષ્ટિહૃદય મધ્યમમાર્ગ - ભેદાભેદ સ્વીકારે છે. ચાણક્ય જેવી જાતિને પણ મોક્ષ મળી શકે છે, એવી સ્પષ્ટ ઘોષણા કરનાર શાષ્ટિહૃદય છે (મુ. ૭૮). તેમનાં સૂત્રોમાં પરમાત્મા ક્યા કરીને સાધન વિનાનાં માણસોનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે તથા પરમાત્મા ઉપરના ગોપીજનોના સ્નેહનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. રસ, એટલે રાગ, અને રાગ એટલે સ્નેહ. લક્ષિતસૂત્રોમાં જે લક્ષિતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે ઘણા બધા સ્નેહથી ભરેલી છે, બહુ પ્રેમાળ છે, મસ્તીવાળી છે, જ્યારે શાષ્ટિહૃદય ઉપનિષદની લક્ષિત ધીર અને ગંભીર છે, યોગ અને જ્ઞાનના રંગથી રંગાયેલી છે, શાંત અને સાત્ત્વિક છે.

અને તેથી પ્રાચીન છે. પણ સુપ્રસિદ્ધ અને અતિપ્રાચીન તત્ત્વચિંતકોને નામે પછીના સમયમાં ઔચિત્યને અનુસરી નવા વિચારો જાગે કરવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે ગ્રંથોની રચના થાય છે, એ વાત તો તત્ત્વવિદ્યા અને સાહિત્યના અભ્યાસકો સારી રીતે જાણે છે.

શાણ્દિયો તત્ત્વવિદ્યાની મહત્તા જ્યાખ્ય સંહિતામાં દર્શાવી છે અને કહ્યું છે કે તત્ત્વવિદ્યાને માટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. પણ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ગુરુ વિના મળી શકતું નથી. તેથી ગુરુનું માહાત્મ્ય અસાધારણ છે. ગુરુની કૃપાથી જ શાસ્ત્ર દ્વારા જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્ઞાનની જ્યોતિઃ જળકે છે. નારદ જેવા દેવર્ષિ જેમના ગુરુએ શાણ્દિય ઋષિએ તત્ત્વજ્ઞાનમાં આદ્યો મહત્ત્વનો ફાળો આપી સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ સાધવાનો જે રાજમાર્ગ દર્શાવ્યો છે, તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. આ મહાન ઋષિના કુળમાં લોકમાન્ય ટિળક અને ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું જન્મ્યાં !

## ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મ શબ્દ ઘણો જાણીતો છે, છતાં તેના સ્વરૂપનો ખ્યાલ ઘણાંને નથી હોતો એ એક આશ્ચર્ય છે. જેમિનિ મહર્ષિએ ધર્મની ચર્ચા કરવા માટે ધર્મભીમાંસા અથવા પૂર્વભીમાંસા રચી અને યગદશી ક્રિયાનાં જુદાં જુદાં અંગોની ચર્ચા કરી ઉપદેશ કર્યો કે, 'વેદમાં જે કાર્ય કરવાની આજ્ઞા છે તે જ ખરેખરો ધર્મ છે.' આનો અર્થ એ કે ધર્મનું પ્રમાણુ વેદ છે.

ખીજા ચિન્તકોએ કહ્યું, કે 'જેનાથી પરમાત્માનું દર્શન થાય તે જ પરમ ધર્મ છે.' કેટલાકે કહ્યું કે 'દેવને વન્દન કરવું' એ જ ધર્મ છે, 'જ્યારે ખીજાએ 'કહ્યું કે 'જેનાથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં કલ્યાણ થાય તે જ ધર્મ.' મહાભારત જેવા ઇતિહાસના વિદ્વાનોએ કહ્યું કે 'આચાર એ પ્રથમ ધર્મ છે અને આચારહીન મનુષ્યને વેદો પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી.' ખીજા વિચારકોએ જણાવ્યું કે સત્યથી ચઢિયાતો 'ખીજો ધર્મ નથી.' મનુ મહારાજે વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને પોતાને જે પ્રિય લાગે તે - આ પ્રમાણે ધર્મનાં ચાર

પ્રમાણો આપ્યાં અને ધૃતિ, ક્ષમા, દમ, અસ્તેવ, શૌચ, મન્દિરવનિગ્રહ, ધી વિદ્યા, સત્ય અને અક્રોધ એમ ધર્મનાં દશ સ્વરૂપ દર્શાવ્યાં. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપર ‘ મિતાક્ષરા ’ નામની ટીકા લખનાર વિદ્યાનેશ્વરે ૭ પ્રકારના ધર્મ જણાવ્યા: વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, વર્ણાશ્રમધર્મ, ગુણધર્મ, નિમિત્તધર્મ અને સાધારણધર્મ.

આ પ્રમાણે બીજા ધણા તત્ત્વચિન્તકોએ ધર્મના સ્વરૂપ વિષે પોતાના લિન્ન લિન્ન અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. ધર્મ વિષે આટલાં બધાં મતવ્યો જોઈને સામાન્ય માણસ ગભરાઈ જાય એ બહુ સ્વાભાવિક છે. આવી ગભરામણને લીધે અખો ‘ એ અધારો કૂવો ’ એ પ્રમાણે બોલી બેઠે એ પણ બહુ સ્વાભાવિક છે. આના પરિણામે ધર્મથી માણસ દંટોળે અને ગમે તે માર્ગે ચાલ્યો જાય તો તેમાં કંઈ પણ જાનનું આશ્ચર્ય નથી.

પણ આમ ગભરાવાની જરૂર નથી. ઉપર જણાવેલાં અનેક લક્ષણો ધર્મનાં છે, અધર્મનાં નથી. જે જે તત્ત્વચિન્તકે ધર્મનાં અનેક અંગો-ર્માનાં જે જે અંગતું દર્શન કર્યું, તે તે ચિન્તકે તે તે અંગને ધર્મનાં લક્ષણ તરીકે સ્વીકાર્યું. એટલે બધાં ય લક્ષણો ધર્મની જુદી જુદી બાજુઓ દર્શાવે છે. આ તો સાત આંધળા અને સાથીની જે પ્રસિદ્ધ વાત છે તેના જેવું થયું છે. જૈન દર્શનના આદ્રાદનું આ જ રહસ્ય છે. આ દષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વાસ્તવિક રીતે બધાં લક્ષણોમાં બેદ નથી. બધાં ય લક્ષણોનો સારી રીતે સમન્વય થઈ શકે છે.

વામાં આવેલું છે અને પછીથી ઇન્દ્ર અને ભરદ્વાજની કથામાં વેદોની — જ્ઞાનની અનન્તતા દર્શાવી સાવિત્રાગ્નિ એ જ સર્વ વિદ્યા છે, એ જ ત્રણ વેદો છે, અને તેથી સાવિત્રાગ્નિના જ્ઞાનથી ત્રણેય વેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ જશે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

વૈદિક સાહિત્યમાંથી આવા ઘણા દાખલાઓ આપી શકાય એમ છે. આ બધાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મની એક બાજુ બીજી બાજુની સાથે અખંડિત રીતે જોડાયેલી છે, અને તેથી જ એકમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં સરળતાથી ચાલ્યા જવાય છે.

માણસોમાં શબ્દજ્ઞાન હોય છે, ઘણી વિદ્રતા હોય છે, પણ જ્યાં સુધી તે બધું આચારમાં જોતરતું નથી ત્યાં સુધી એ શબ્દજ્ઞાન, એ પાંડિત્ય કેવળ ભારણ છે. આ હેતુથી જ આચારને પ્રથમ ધર્મ તરીકે જણાવ્યો છે. શાસ્ત્રો સત્યનું — સમ્યક્જ્ઞાનં પરમાત્માનું — વર્ણન કરે છે, એટલે સત્યથી બીજો વધારે સારો ધર્મ કયા હોઈ શકે ? સત્ય એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, અને તેથી સત્યની ઉપાસના કરનારો મનુષ્ય પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે છે અને પરમ કૃણ ભોગવે છે. આ હેતુથી મનુ મહારાજે કહ્યું કે ‘સત્યવૃત્તો વ્રદેદ્વાચ મનઃવૃત્તં સમાચરેત્’ (૬. ૪૬). પારસી લાઈઓના આચાર્ય ભગવાન જરથુષ્ટ્રે પણ આજ્ઞા કરી કે ‘હુમત, હુપ્ત અને હુસ્ત’, અર્થાત્ પવિત્ર વિચાર, પવિત્ર વાણી અને પવિત્ર આચાર. આર્થ સંસ્કૃતિયો પણ સન્નજનનું લક્ષણ આપતાં જણાવ્યું કે મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણમાં જે એક જ પ્રકારે વર્તે તે સત્પુરુષ છે.

આ ઉપરથી આપણે એટલું સમજી શકીશું કે જે પાલન કરશે તેનો ધર્મ, કઈ વસ્તુ મુખ્ય છે અને કઈ ગૌણ છે, કઈ વસ્તુ અંતરંગ છે અને કઈ બહિરંગ છે, કયો પદાર્થ આત્મા જેવો નિત્ય છે અને કયો

પદાર્થ દેહના જેવો અનિત્ય છે — આ બાબતનો વિવેક-બુદ્ધિથી પૂર્ણ વિચાર કરી આપણે આપણી દિનચર્યા ઘડવાની છે. જેમ પ્રાણી પ્રાણુવાયુ વિના છી શકતો નથી, તેમ તે ધર્મ વિના છી શકતો નથી. હમણાં આપણું રાજ્ય અસામ્રદાયિક, ધિનમજ્જીમી છે. તેનો અર્થ ‘ ધર્મ વિનાનું ’ એ પ્રમાણે નથી, પણ ‘ સર્વધર્મસમભાવ ’ — બધા ધર્મો તરફ સમભાવ — એ પ્રમાણે છે; અને આ જ દૃષ્ટિબિન્દુ શુદ્ધ છે. ધર્મનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનોએ અનેક વાર કહ્યું છે કે ધર્મો અનેક છે પણ ધર્મ એક છે. કવિકુલશુર કાલિદાસ કહે છે કે મિત્તર્થર્થિઃ લોકઃ — લોકોની રુચિ લિન્ન લિન્ન હોય છે. મદિન્ન-સ્તોત્રનો પાઠ કરતાં આપણે વાંચીએ છીએ કે દ્વીનાં વૈચિત્ર્યાત્, લોકોની રુચિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે. દરેક માણસ પોતાની રુચિ પ્રમાણે ધર્મ સ્વીકારે છે. લોકો અનેક છે તેથી તેમની રુચિઓ પણ અનેક છે, અને તેને લીધે ધર્મો પણ અનેક થાય છે. છતાં જેમ બધાં મનુષ્યોમાં મનુષ્યત્વ એક છે તેમ ધર્મોમાં ધર્મત્વ એક છે. આ દૃષ્ટિથી જ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું કે ‘ જે માણસ મને જે પ્રકારે ભજશે તેને હું તે પ્રકારે ભજશ. ’

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે બધા ધર્મોમાં સત્ય, સદાચાર અને પ્રભુમય જીવનનાં તરવો જોવામાં આવે છે. આ સામાન્ય તરવોનો પણ સ્વીકાર કરી મનુષ્યને પ્રભુમય જનવાનો માર્ગ ખુલ્લો છે. જે યાત્રાએ જવા નીકળે તે લાભ મેળવે ! इन्द्र इच्छातः यसा જે ફરે છે, પ્રયત્ન કરે છે, તેનો જ ઇન્દ્ર મિત્ર છે — એ જ્ઞાનરેખા ચાલણનો ઉપદેશ ( ૭. ૩. ૧૫ ) આપણે મદણ કરવા જેવો છે.

## જગદ્ગુરુ કૃષ્ણ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ધ્યાનમાં એક શ્લોક છે, અને તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણં ચન્દે જગદ્ગુરુમ્, અર્થાત્ જગતના શુદ્ધ કૃષ્ણને હું વંદન કરું છું. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શુરુતું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. આજે પણ શિષ્યો પોતાના ગુરુને ઉદ્દેશીને નમસ્કાર કરતાં કહે છે કે પ્રજ્ઞાનતિમિરાંધસ્ય જ્ઞાનાંજનશલાકયા । ચક્ષુ-રન્મીલિતં યેન તસ્મૈ થોગુરવે નમઃ ॥, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં અંધ બનેલા મારા જેવા શિષ્યનાં ચક્ષુ જ્ઞાનરૂપી અંજનની સળાથી જેમણે ખુલ્લાં કર્યાં છે એવા શ્રીગુરુને નમસ્કાર. જ્યારે સામાન્ય શુરુતો આટલો બધો મહિમા છે ત્યારે સમસ્ત વિશ્વના શુરુ ભગવાન કૃષ્ણનો કેટલો બધો મહિમા હોઈ શકે એનો વિચાર બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સારી રીતે કરી શકે છે.

ભગવાન કૃષ્ણના જીવનનાં સામાન્ય રીતે બે વિભાગ કરવામાં આવે છે: એક બાલ્યાવસ્થાનું જીવન અને બીજું યુવાવસ્થાનું જીવન. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બાળગી અને બહેર. એ પ્રમાણે જીવનના બે

વિશાળો પાડી શકાય એમ છે. ભગવાન કૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થાના જીવનનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં આપવામાં આવેલું છે; જ્યારે તેમની યૌવનાવસ્થાના જીવનનું વર્ણન શ્રી મહાભારતમાં આપવામાં આવેલું છે. બાહ્યાવસ્થા અને યૌવનાવસ્થાના જીવનમાં એક સાધારણ તત્ત્વ રહેલું છે, અને તે સર્વજનોનો ઉદ્ધાર કરવાનું. આ સર્વજનોદ્ધારના કાર્યનો પ્રકાર બે અવસ્થાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન છે. બાહ્યાવસ્થામાં ભગવાન કૃષ્ણે અનેક લીલાઓ કરીને મનુષ્યનાં વગેરેનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી ભગવદ્લીલામાં રહેલી ભાવનાના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત કાઢવાનો પ્રકાર ભગવાનની બાહ્યલીલાઓમાં જણાય છે. ભગવાનની યુવાવસ્થાના જીવનમાં, ખસેર જીવનમાં સર્વ-સામાન્ય ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે, અને તે ઉપદેશ વ્યક્તિઓ પોતાના જીવનમાં ઉતારી શકે છે.

આ બન્ને પ્રકારોમાં ભગવાન કૃષ્ણ સમસ્ત વિશ્વને ઉપદેશ આપે છે, સર્વને માટે જ્ઞાનમય પ્રદીપ સળગાવે છે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરીને જગતના ગુરુ બને છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુન એ સમસ્ત માનવજાતિનો પ્રતિનિધિ છે, અને ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુન દ્વારા અખિલ વિશ્વને દિવ્ય ઉપદેશ આપ્યો છે. અર્જુનની અનેક થંકાઓનું જે પ્રકારે ભગવાને નિરાકરણ કર્યું છે તે પ્રકારનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે દરેક વિચારકને જણાય છે કે ભગવાનની વસ્તુને સમજાવવાની અને તેનું નિરૂપણ કરી સમર્થન કરવાની શક્તિ—આદર્શ ગુરુની શક્તિ—અપૂર્વ છે. દેહ અને આત્મા એ બન્ને ભિન્ન છે એ સિદ્ધાંત સમજાવવાને માટે ભગવાને જે યુક્તિઓ આપી છે તે ખરેખર સમર્થ છે. આ પ્રકારની પદ્ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં સ્વીકારવામાં આવેલી છે, અને તેથી ગીતાના દરેક અભ્યાસીને પોતાના જીવનમાં



સારું માર્ગદર્શન થાય છે. જગત બહુરંગી છે, મનુષ્યો સિન્ન રુચિના છે, એટલે સર્વનું સમાધાન કરી શકે એવા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો એ બહુ કઠિન, સમભગ અસંભવિત કાર્ય છે, અને આ અસંભવિત જણાતું કાર્ય ભગવાન કૃષ્ણે ગીતામાં સુંદર રીતે કરી બનાવ્યું છે અને અખિય વિધના ગુરુ ધવાની પોતાની સ્વાભાવિક યોગતા સિદ્ધ કરી આપી છે.

ગીતાનો ઉપદેશ સનાતન છે, ત્રિકાલાબ્ધિત છે, સર્વ જનોને સદા ઉપકારક છે, અને આ લઘ્ય ઉપદેશ આપનાર ભગવાન કૃષ્ણ ગુરુઓના ગુરુ છે, અનેક ધાર્મિક બેદોનો સમન્વય કરીને સાત્ય માર્ગના દર્શક છે ભગવાન કૃષ્ણનો પ્રાદુર્ભાવ સર્વનો ઉદાર કરવાને માટે છે. આજના યુગમાં અજ્ઞાનનો અન્ધકાર સર્વત્ર પ્રસરી ગયેલો છે, અને તેનાં ભયંકર પરિણામો આપણે જોઈએ છીએ અને અનુભવ પણ કરીએ છીએ. પ્રકાશની ઘણી જરૂર છે, અને આ પ્રકાશ ભગવાન કૃષ્ણના ઉપદેશ વિના ખીજે કોઈ પ્રકારે મળી શકે એમ નથી. આ કૃષ્ણજયંતીને પ્રસંગે જગદ્ગુરુ કૃષ્ણને શરણે જતાં કૃપ્ણ યન્દે જગદ્ગુરુમ્ એ મંત્રની ઘોષણા આવશ્યક છે.



## ગીતાજયન્તી

આજે ગીતાજયન્તી છે. ભગવાનની આરાતો સાત્ત્વિક વૃત્તિથી જો વિચાર કરવામાં આવે તો તે ખરેખર શિયાળાનો આધ્યાત્મિક પાક થઈ પડે છે, અને જેમ દેહની પુષ્ટિને માટે શિયાળામાં લીધેલો પાક આખા વર્ષ સુધી બળ આપી જીવનમાં ચેતના રેડે છે તેમ આ આધ્યાત્મિક પાકથી આખું વર્ષ આત્માને બહુ સરસ પોષણ મળે છે; અને જ્યારે આત્મા અને દેહ એ બેની શક્તિ સર્વ રીતે વિકસિત થાય છે ત્યારે મનુષ્ય શું નથી કરી શકતો ?

અજ્ઞાન અને અહંકારને લીધે અર્જુનને જે મોહ થયો હતો તે ભગવાને કૃપા કરીને દૂર કર્યો, અને તેનો એકરાર કરતાં અર્જુનને કહ્યું કે નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લભ્યા સ્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગત-સન્દેહઃ કરિષ્યે યત્નં તવ ॥ (૧૮-૭૩). વર્તમાન જગતની સ્થિતિ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે, સર્વત્ર સંઘર્ષ જોવામાં આવે છે, પ્રગતિનો વિસંવાદ સર્વ સ્થળે પ્રચલિત થયેલો છે; અહંતા, અમુખા, અવિશ્વાસ ઇત્યાદિ લક્ષણો વ્યાપક બની ગયેલાં છે. વિશ્વ પ્રભુને સન્મુખ થતો

બદલે વિગુપ્ત થઈને મોહાન્ધકારમાં ફૂટી ગયું છે. આર્તનાદનું સર્વત્ર શ્રવણ થાય છે. એક માનવ બીજા માનવની હત્યા કરે છે. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ એ ન્યાય પ્રસરી ગયો છે. વકીલવનને લીધે સત્યનું દર્શન થઈ શકતું નથી. દેહ, પ્રન્દિય અને ચિત્ત એ ત્રણેય દુષ્ટ થયેલાં અને સમાજ આ ત્રિદોષથી સન્નિપાત થઈ મરણોન્મુખ અવસ્થાએ પહોંચ્યો છે. આવી અવસ્થામાં આત્મા પણ પામર જેવો જણાય છે; અને જે હજી પણ સજીવની ઔપધ આપવામાં આવે તો ત્રિદોષનો નાશ થઈ આત્માની શુદ્ધ જ્યોતિ પ્રકાશમાન થાય એમ છે. ભગવાને અનુમદ્ કરીને અર્જુનને આ સંજીવની આપી હતી, અને જગતના ઉદ્ધાર માટે વ્યાસે મહાસારતરૂપી પેટીમાં ગીનારૂપી આ સંજીવની ઔપધ બહુ કાળજીથી સાચી રાખ્યું છે. આજે આપણે એ માત્રાનો એક જ લક્ષરકો લઈશું તો થયું કૃતાર્થ થઈશું.

• મનુષ્યોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે: - (૧) સાત્ત્વિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ. પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને દરેક માણસ પોતાપોતાની ક્રિયા કર્યા કરે છે. જેવા ત્રણ પ્રકારના જીવો છે તેવી જ રીતે જગતના બધા પદાર્થો ત્રણ પ્રકારના છે. ઉપાસ્ય પદાર્થ, આહાર, યન, તપ, દાન, શુભ, પ્રદા, ગાન, કાંઈ, શુદ્ધિ, મૃતિ વગેરેના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ પ્રકારે ત્રણ વિભાગ જેવામાં આવે છે અને જે પ્રકારનો જીવ હેય છે તે પ્રકારની વસ્તુ તે જીવ પસંદ કરે છે. આ ત્રિવિધ જગતની લાવના ગીતામાં બહુ સારી રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. આ અપૂર્વ વેવિખાને લીધે જગત એ પ્રભુની કીડનું - લીલાનું - રમવાનું - નાટકયાગા - બની ગય છે, અને જગતમાંથી પ્રભુ અસાધારણ અનંદ ભોગવે છે. જગતની દોરી પ્રભુના હાથમાં છે અને તે જે પ્રકારે દર્શ હલાવે છે તે પ્રકારે જડ અને ચેતન પદાર્થો દાય કરે છે.

ભગવાનની આ સર્વોપરી સત્તા અર્જુન ખૂબી સ્વેદે એ

અહંકારને લીધે બધાં કર્મોની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લે છે. જીવાત્માનો પરમાત્માની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે જોયથાઈ રીતે જાણવામાં ન આવે તો અર્જુનના જેવી સ્થિતિ જીભી થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. જીવાત્મા પરમાત્માને અંગીન છે, પરમાત્માની લગ્ય અને મહાન બીલામા નિમિત્તમાત્ર છે, પરમાત્માની આજ્ઞાનું સર્વથા પરિપાલન કરવાનું તેનું કર્તવ્ય છે અને પ્રભુની કૃપાનો આસ્વાદ કરી જીવનની દિગ્ગતિ પ્રાપ્ત કરી દિવ્ય આનંદ ભોગવશે એ તેનો આદર્શ છે.

આ આદર્શ સિદ્ધ કરવાને માટે મનુષ્યને ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે : (૧) આત્મસમર્પણ, (૨) સમતા અને (૩) વિવેકમાં પ્રભુનું દર્શન. ગીતામાં આ ત્રણ ભાવનાઓ ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. પ્રભુને આત્મા, અને તેની સાથે દેહ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ વગેરે સમર્પણ કરીને જગતની સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો તેમાંથી જ મનુષ્યને અપૂર્વ આનંદ મળી શકે છે. જાની વાત પ્રભુના હાથમાં જ મૂકીને જો સર્વ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો મનુષ્ય પ્રભુની લીલામાં ઉત્તમ પાઠ લજવી શકે છે. આત્મસમર્પણની ભાવનાને પરિણામે મનુષ્યમાં સમતા, તટસ્થતા બહુ સ્વાભાવિક રીતે આવી જાય છે. જગત સુખદુઃખ, લાલઅન્નાલ, જય-અજય, ઇષ્ટઅનિષ્ટ દંત્યાદિ દ્વંદ્વ પદાર્થોથી ભરેલું છે. અને જીવન એ કંઈ એક ન્યાયમદ્ધ સુસંગત યાત્રા નથી. તેથી દરેકને આ દ્વંદ્વચક્રમાં ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પિલાવું પડે છે, અને જો સત્સંગ, શ્રદ્ધા કે પ્રભુનું સંપૂર્ણ શરણ ન હોય નો મનુષ્ય અતિ કુન્ધ યઈ જાય છે, સમતોલપણું ગુમાવી ગેસે છે, સંસારસાગરના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે, અને આખરે કયાં જાય છે તેની ખબર પ્રભુ વિના જીમ્મ ઠાઈને પડતી નથી. જ્યારે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે એવી ઘટનાઓ જગતમાં અને ત્યારે તે વખતે પ્રભુનું સ્મરણ કરવાથી પ્રભુ આપણા ઉપર કૃપા કરે છે, અને

તેથી આપણે જ્યાં સંકટો સહેવાઈથી તરી જઈએ છીએ. આપણે અને કંટોળીના પ્રસંગોએ પ્રભુએ અસંખ્ય જીવોને પોતાના કૃપાળુ વડે બચાવ્યા છે એ વાત સર્વ ધર્મોના ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. ગીતામાં પણ લગવાનું કહે છે કે : सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ અર્થાત્ પ્રભુને શરણે જઈને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાથી શોક-સાગર સહેવાઈથી તરી શકાય છે. પ્રભુને જ દક્ષતાથી વળગીને જ્યાં કર્તવ્ય કર્યો કરવાથી પરમ શાન્તિ અને સુખ ભોગવી શકાય છે.

મનુષ્ય વાસનાથી જ નિર્જાળ બને છે. લોભ અને કામમાંથી ક્રોધ આવે છે, અને ક્રોધમાંથી સંમોહ ઉત્પન્ન થઈ અંતે વિનાશ થાય છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ નરકનાં દ્વાર છે. વાસનાનું કારણ જગતના પદાર્થોનું ધ્યાન છે, તે પદાર્થોમાં રહેલી આપણી આસક્તિ છે. આ આસક્તિ જ સર્વ પ્રકારે ધાતક નીવડે છે; અને જગતમાં આજે જે વિસંવાદનો સૂર સલાળાય છે તેનું કારણ પણ આપણી આ આસક્તિ જ છે. ગીતામાં પ્રભુ મનુષ્યને આજ્ઞા કરે છે કે જે કર્તવ્ય કર્યો છે તે જ્યાં, ક્ષેત્રમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના, કેવલ કર્તવ્ય ધર્મ તરીકે જ કરવાનાં છે. પ્રભુની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવવાથી આપણે આપણા જીવનમાં સામ્ય-સમતોનપણું—તટસ્થતા આણી શકીએ છીએ. આ સાધનોને માટે અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની અપેક્ષા રહે છે. જગતના પદાર્થોનું વાસ્તવિક મૂલ્ય સમજીને અને આનંદમય પ્રભુની શ્રેષ્ઠતા જાણીને મનુષ્યે સતત પ્રયત્નથી સર્વ પદાર્થો પ્રતિ વિરક્તિ કેળવવાની રહે છે. જડ, ચેતન અને પ્રભુ એ ત્રણનાં સ્વરૂપ અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ જરોબર સમજવાથી દરેકનું મૂલ્યાંકન યથાર્થ રીતે થઈ શકે છે, અને તેથી વૈરાગ્યને પ્રકટ થવામાં વિલંબ થતો નથી. આ પ્રકારે મનુષ્ય અનાસક્તિયોગ સધી શકે છે. /

બીજી રીતે વિચાર કરતા આપણને જણાય છે કે વિશ્વ એ પ્રભુની લીલાનું સ્થાન છે મનુષ્યો પ્રભુના અંશ છે, એટલે મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ એ છે કે વિશ્વમાં સર્વત્ર પ્રભુનું દર્શન કરવું. પ્રભુ સર્વમાં છે, અને સર્વ પ્રભુમાં છે એ ભાવનાનો અનુભવ કરવાથી આપણે બાહ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ એકત્વની ભાવનાના પરિણામે બીજા પ્રાણીઓ પ્રતિ પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે નિવૃત્ત થાય છે અને આપણા દિવ્ય આનન્દનો અનુભવ બીજાઓને પણ કરાવી શકીએ છીએ વૈરાગ્ય એ નિષેધાત્મક છે જ્યારે આનન્દ ભાવાત્મક છે આવી બાહ્ય સ્થિતિએ પડે એના અનેક મહાનુભાવી પુરુષોના દર્શાતો જગતની અસ્થિતિના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે વર્તમાન યુગમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રીઅરવિન્દ મોપ જેવી વિઠ્ઠલિઓ વિશ્વવિખ્યાત થયેલી છે.

જગત મિથ્યા છે, અનિર્વચનીય માયાનું કાર્ય છે, અને જીવ જીવ તરીકે મિથ્યા છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે બ્રહ્મ છે, એવા પ્રકારનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે ગીતામાં નથી પ્રભુ રૂપ બે નામની કીડા કરે છે જીવ એ પ્રભુનો સત્ય અંશ છે, અને જગત એ પ્રભુનું જ આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે પ્રભુએ તો આ બધો ખેન માડ્યો છે, વિશ્વરૂપી એક નાટક રચ્યું છે, અને તેમાં મનુષ્યો પ્રભુની આજ્ઞાને અનુસરીને પ્રભુની કીડામાં મહાયમૂલ થાય છે નાટકમાં નટની માફક પોતાનો નિયત કરેલો પાઠ ભજવીને પ્રભુને પ્રમન્ન કરી આનન્દ ભોગવે છે શ્રીઅરવિન્દ યથાર્થ રીતે કહે છે કે આદર્શ અમારો એ માનવસમષ્ટિના અતગતમાં ભગવાનનું વાહન છે - જગન્નાથની યાત્રાનો રથ છે, અને એકતા, સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને શક્તિ એ આ રથના ચાર ચક્રો છે.

મનુષ્યો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણમાંથી એક માર્ગ સ્વીકારીને પરમ પદની પ્રાપ્તિ કરે છે. ગીતાનો

સિદ્ધાન્ત અતિ ઉદાર છે. દરેક પ્રકારની વ્યક્તિને ગીતા આશ્વાસન આપે છે. લિન્ન લિન્ન પદાર્થોની ઉપાસના કરનારાઓ પણ વાસ્તવિક રીતે એક જ પ્રભુની ઉપાસના કરે છે એમ જણાવીને ગીતાએ સંયમ અને સહિષ્ણુતાનો પાઠ શીખવ્યો છે. મનુષ્ય પોતાની ભૂમિકાને અનુસરીને જ પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કંઈપે છે, અને તે જ ભૂમિકામાંથી ઠાળક્રમે તે પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે છે, એટલે ધર્મોના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપોને લીધે આજે જે અનિષ્ટ સંઘર્ષ થાય છે તેની ગીતા નિંદા કરે છે. નિષ્કામ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ કઠિન છે એટલે ભક્તિમાર્ગનું માહાત્મ્ય વધે છે, અને ગીતા કહે છે તેમ તેની આગળ જર્ઘને સર્વાત્મભાવથી પ્રભુને શરણે જઈ, તેની કૃપા ઉપર જ અવલંબી જીવનધાત્રા ચલાવવાથી પ્રભુમય જીવન બને છે અને આ અધિકાર પ્રાણીમાત્રનો છે, જાણથી માંડીને ચાંડાળ સુધીનાનો છે. આ વિશાળ ભાવનામાં જ ગીતાની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. પ્રભુના રાઘ્યમાં વર્ણનો ભેદ સંભવી શકતો નથી. વળી ગીતાએ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણેનો પણ સમન્વય સાધી આપ્યો છે; અને એ ગીતાની ખીજ વિશિષ્ટતા છે. આ વિશિષ્ટતાને અંગે શ્રી અરવિન્દ કહે છે કે બ્યારે સમઘટિમાં રહેલા વિરાટ પુરુષની પ્રેરણાથી જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો સમન્વય થઈ માનવના આત્મામાં રહેલી એકતા પ્રગટ થશે, ત્યારે જગજ્ઞાથના રચનાં ચક્રે જગતના માર્ગ પર ગતિ કરશે, એના પ્રકાશથી દિશાઓ આલોકિત બનશે, પૃથ્વી ઉપર સત્યયુગનો અવતાર થશે, મર્ત્ય માનવની આ પૃથ્વી પ્રભુનું કોડાંગણ, ભગવાનની મંદિરનગરી, temple city of God, આનન્દપુરી બનશે.

આપણે પણ આજે પ્રભુની કૃપાની યાચના કરતાં કહીએ કે તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

## તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રમાણનું સ્થાન

મનુષ્યની બુદ્ધિ જગતના પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરી જગતની પાછી રહેલા તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવા અનાદિ કાળથી પ્રયત્ન કરે છે અને આ પ્રયત્નમાંથી જ જગતના તત્ત્વજ્ઞાનનો દત્તિદાસ અસ્તિત્વમાં આવે છે. મનુષ્યની પ્રાણિની વિવિધતાને લીધે તેની બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક રીતે વિવિધ આવે છે અને તેને પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનમાં અનેક પ્રકારના રંગો નેવામાં આવે છે. પ્રમાણ વિના પ્રમેયની સિદ્ધિ થતી નથી એ આપણા અનુભવને પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તકોએ પણ સમર્થન આપેલું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન શબ્દ, ઉપમાન, અર્પણ, અનુપસંગિધ, અંબવ, ઐતિહા, ચેષ્ટા અને પ્રતિજ્ઞા એ પ્રમાણે પ્રમાણોની સંખ્યા દશ મુથી પડેલી છે. આ ઉપરથી એક વાત ક્લાર ન થાય છે કે જેમ વૈદિક મન્ય વિનિયોગરૂઢિ ન હોય તેમ કોઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણરૂઢિ ન હોય. આ નબળાન પ્રાપ્ત કરવાનું જે સાધન તેને જ આપણે "દર્શન" તરીકે ઓળખાવીને છીએ.

દર્શનોની સંખ્યા નિશ્ચ નહીં. "વચસ્પતિ" એ શબ્દનો પ્રયોગ બૃહ પ્રશ્નોન નથી. ૩ મીન ઉપનિષદોમાં જ્યાં વિદ્યાની રૂઢિના કરવામાં



આવેલી છે ત્યાં આપણાં પ્રસિદ્ધ છ દર્શનોનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી. યાગવલ્ક્યસ્મૃતિમાં પણ ચૌદ વિદ્યાસ્થાનોમાં ફક્ત ન્યાય અને મીમાંસા એ બે દર્શનોનો જ નિર્દેશ કરેલો છે. રાજશેખરના ‘વાક્યમય’ પદમાં અને જયન્ત લક્ષ્મી ‘પદ્મતી’ પદમાં પણ જ્યાં પ્રસિદ્ધ છ દર્શનોનાં નામો જોવામાં આવતા નથી હરિભદ્રસૂરિ, જિનદત્તસૂરિ અને માધવાચાર્યે બિન્ન બિન્ન દર્શનોનો સ્વીકાર કરેલો છે. આ સર્વ દર્શનોમાં પ્રમાણનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે.

પરમ તત્ત્વ સામાન્યતઃ અદૃશ્ય હોવાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને બદલે શબ્દને ઐક્ય પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા ની વૃત્તિ બહુ સ્વાભાવિક છે. અતીન્દ્રિય પદાર્થનો વિચાર કરવામાં શબ્દપ્રમાણ બહુ ઉપકારક છે, કારણ કે ‘શબ્દ’ એ પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનારા ઋષિઓનાં વચનો છે. ઋષિઓ ઠાઠ પૃથ્વી દિવ્ય અમૃત્ય જોવાતા નથી, તેથી તેઓ પગ્મ તત્ત્વના અનુભવનું જો વર્ણન કરે છે તે સર્વથા મત્ય હોવાથી સન્માર્ગનું દર્શન કગારે છે. અજ્ઞપદે રહેને ચઢી ગયેલો મુસાફર જેમ પગદંડીને અધારે આગળ ચાલ્યો જાય છે તેમ તત્ત્વજુથુત્ત્વ અનુભવીઓના જ્ઞાન-પ્રકાશની મદદથી પોતાનું પ્રયોજન મિદ્ધ કરી શકે છે. વેદોના મન્ત્રોમાં અને ઉપનિષદની વિચારવાગઓમાં ઋષિઓના અને તત્ત્વચિન્તાકોના અનુભવોનું વર્ણન જ છે. તેથી તે સાહિત્ય તત્ત્વની મોઢમાં નીકળેલા માનવોને ઘણું ઉપયોગી છે. ગૌતમ જુદે દરેકને પોતાના અનુભવને જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવાનો ઉપદેશ આપતા કહ્યું કે મારા શબ્દો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા કરતા તું ઝડી આવ ચાને જો. આજ છતાં પછીથી ગૌતમ જુદના શબ્દોને જ ખોદીએ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર્યા. તેનદર્શનમાં પણ તેમ જ થયું. ચાર્વાકદર્શનમાં ફક્ત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને સ્વીકારવામાં આવેલું હોવા છતાં મૂઢસ્પતિનાં વચનોનો આધાર અનેક વાર લેવામાં આવેલો છે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે શબ્દપ્રમાણની મદદતા વધેલી છે.

ખીન્ન દર્શનોની વાત દૂર રાખીને એકલા વેદાન્તદર્શનનો વિચાર કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા અને ઐતર્યો - અને પછીથી કેટલાકને મતે પુરાણો અને આગમો - પ્રસ્થાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલાં છે અને વેદાન્તની સર્વ શાખાઓ ઉપર તેમનો પ્રભાવ અદ્ભુત પડેલો છે. શબ્દપ્રમાણના - આ ત્રણ કે ચાર પ્રસ્થાનોના - ક્ષેત્રમાં જ રહીને સર્વ વેદાન્તદર્શનો યથેચ્છ વિહાર કરી રહ્યાં છે. આ પ્રસ્થાનોની પરંપરાનું બળ એટલું બધું વધી ગયેલું છે કે વેદાન્તના કોઈ પણ આચાર્યને જગતમાં ટકી રહેવા માટે આ પ્રસ્થાનો ઉપર લાખો રચી જગતને દેખાડવું પડે છે કે અમારો અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત મન્યોને આધારે જ બંધાયેલો છે. વસ્તુતઃ બન્યું છે એવું કે વેદાન્તીઓએ પોતાનો મત સમર્થિત કરવા માટે પ્રસ્થાનશાસ્ત્રોનાં વ્યાખ્યાનોમાં બહુ છૂટ લીધેલી છે. મન્યોના મૂળ આશય જો છે તેનો વિચાર ક્યાં વિના પોતાનો એ મત મન્યમાંથી કેવી રીતે નીકળી આવે એનો જ વિચાર કરીને વેદાન્તના આચાર્યોએ વ્યાખ્યાનો રચ્યાં છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના મુપ્રસિદ્ધ તત્ત્વમમિ વાક્યને જ્ઞાતત્ત્વમમિ માત્રી મધ્વાચાર્યે પોતાનો દૈતમત શ્રુતિમિદ્ધ છે એમ દર્શાવ્યું. ભગવદ્ગીતા અને ઐતર્યો ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોમાં એટલી બધી વિવિધતા રહેલી છે કે આપણને આશ્ચર્ય થાય છે કે એક જ પ્રમાણમન્ય આટલા બધા લિન્ન મતોનું સમર્થન શી રીતે કરી શકે છે ! પ્રમાણની પરંપરાનું સ્થાન સમાજમાં એટલું બધું વ્યાપક અને બળવાન છે કે આ પ્રમાણોનો જખો કોઈ તત્ત્વચિન્તકે જો ન પડેયો હોય તો કોઈ પણ માણસ તેના સામું જોશે નહિ. લોકમાન્ય ટિળક, મહર્ષિ અગવિન્દ, મહાત્મા ગાંધી અને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જેવા આપણા વર્તમાન યુગના વિશિષ્ટ ચિન્તકોને પણ ગીતા જેવા પ્રમાણમન્યનું શરણ લઈને પોતાના સત્કાર્યો કરવાની ફરજ પડી છે. પ્રમાણમન્યો બધા યુગમાં એક જ હોવા છતાં તેમાંથી જ શુદ્ધ શુદ્ધ યુગના ચિન્તકો પોતાના યુગને અનુકૂલ વિચારધારા બેચી

કહે છે. આત્મા અને દેહના સંબંધની ચર્ચા કરતાં ગીતાએ જીર્ણુ વસ્ત્રોનું જે દૃષ્ટાંત આપેલું છે તે પ્રમાણુઅર્થે અને યુગોના વિપથને યથાર્થ લાગુ પડે છે.

પ્રસ્થાનપરંપરાનાં લિન્ન લિન્ન વ્યાખ્યાનોને લીધે મનુષ્યોને કેટલીક વાર મોહ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. મહાભારતકાર કહે છે તે પ્રમાણે શ્રુતિઓ લિન્ન, સ્મૃતિઓ લિન્ન, અને જેનો મત પ્રમાણુશ્રુત ગણાય એવો કોઈ ઋષિ નહિ, એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંદેહનું નિરાકરણ કરતાં વ્યાસે તો સ્પષ્ટ કયું કે મહાજનો યેન ગતઃ સ વન્ધ્યાઃ જહુમતીવાદના આ યુગમાં વ્યાસના જહુમતીવાદનો કોઈનાથી વિરોધ થઈ શકે એમ નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનના મેત્રમાં જ્યારે જયરાશિ લટ્ટ જેવા વિચારકે પ્રમાણુના જહાજલનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમને પ્રમાણુની એક પ્રકારની વિડંબના જ જણાય છે. જયરાશિનો તો ખરેખર મિત્રજ જ જાય છે, તે એટલે સુધી કે જ્યાં ય પ્રમાણુનું — પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું પણુ — ખંડન કરવા તેમણે ઈ. સ ના સાતમા શતકમાં તત્ત્વોગ્લવસિંહ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો. આ ગ્રન્થ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝમાં ૮૭મા પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ગ્રન્થને અંતે જયરાશિ કહે છે કે તત્ત્વમુવપ્નુતેવેત તત્ત્વેવવિનારિતમ્મળીયાઃ સર્વે વ્યવહારા ઘટન્તે.

ચાર્વાક મતનો અનુયાયી જયરાશિ પણુ જ્યાં પ્રમાણુથી યાત્રી ગયો, અને આજાદ બની ગયો ! આ જ્યાંમાંથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવાને માટે પ્રમાણુ — શબ્દ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ પણુ — સમર્થ નથી. ભાગવતમાં વર્ણવેલી દામોદર-લીલા પણુ સાધનોની અપર્યાપ્તતા જ દર્શાવે છે. પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ગુરુએ મૌનચાં જ દર્શાવ્યું એમ હિપનિષદ કહે છે. શ્રદ્ધા અને

યોગની સાધનાથી જ્યારે અન્તા કરણ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે અતરમા આત્માની જ્યોતિના દર્શન થઈ શકે છે આ આત્માના પ્રકાશમાથી સાધક પગ્મ જ્યોતિમા પ્રવેશ કરે છે અહીંને આનન્દ ભોગવનાર યોગી સર્વથા નિર્ભય બની વાસ્તવિક સમ્રાટ બની જાય છે અધિકારી શિષ્યો ને સતો આત્માનુભવનું રહસ્ય એકાન્તમા જે સમજાવે છે તેનું પ્રયોજન આપણે સમજી શકીએ છીએ આ હેતુથી સાધુસતોનો સમાગમ આપણા જીવનને ઉજ્જત બનાવી બ્રહ્માનન્દ આપી શકે છે આ અનુભવવાદ કે મૂઢવાદ - Mysticism - પરમ તત્ત્વનું સમગ્ર દર્શન કરાવી શકે છે યાગવલ્ક્યે જ્યારે નેતિ નેતિ એ પ્રમાણે અહીંનું નિષેધાત્મક વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ સૂચ્યું કે પરમ તત્ત્વને સમજવાને માટે બધા પ્રમાણો કરતા અનુભવવાદ જ ખરેખરી રીતે ઉપયોગી છે શ્રદ્ધા પવિત્રતા, સયમ, ગુરુશરણ અને ઈશ્વરની કૃપા આ પાંચ અનુભવવાદના સોપાન છે જગતના બધા ધર્મોના ઇતિહાસ અનુભવવાદને સમર્થન આપે છે તત્ત્વજ્ઞાનની ખીજ બાજુ ધર્મ છે તત્ત્વજ્ઞાન પદાર્થ જણાવે છે, ધર્મ તેનો અનુભવ કરાવે છે આજે ભારતમા જ્યારે બધા સિદ્ધાન્તો મન્યમા જ રહ્યા છે ત્યારે પણ અનુભવવાદનો આસ્વાદ કરનારા યોગીઓ, સતો અને ચિન્તકો મળી આવે છે. આ છે પ્રમાણોની પામરતા અને અનુભવવાદનો મહિમા !



## ગુજરાતમાં ધર્મોના વિકાસ

### ગુજરાત : ધર્મની ભૂમિ

ગુજરાત ધણો પ્રાચીન દેશ છે. લાંબી સમુદ્રની પટ્ટીને લીધે તેણે જગતની ખીજી પ્રજાઓ સાથે વેપાર કરેલો છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાના ખોદકામને પરિણામે રંગપુર અને હોયલ સુધી સિંધુ સંસ્કૃતિનાં ચિહ્નો - અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે. દ્વારકામાં કૃષ્ણનો નિવાસ હોવાથી - અને કૃષ્ણ એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો રાજા, યોગેશ્વર હોવાથી - ગુજરાતની મહત્તા મહાભારતકાળથી વધી છે. ગુજરાત ધર્મની ભૂમિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે, ધર્મોનું સંગ્રહસ્થાન બન્યું છે.

### વૈદિક ધર્મ

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર (અને અસપૃશ્ય) એ સમાજના ચાર વર્ગો સંસ્કારની દૃષ્ટિએ જુદે જુદે સ્થાને ગણા રહેલા હતા. બ્રાહ્મણો વૈદિક ધર્મને અનુસરી કર્મકાંડ પ્રમાણે યજ્ઞ કરતા

હતા, જ્ઞાનકાંડને અનુસરી બ્રહ્મનું ચિંતન કરતા હતા. બ્રાહ્મણ-સમાજને માટે, અને ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-સમાજને માટે પશુ, વૈદિક ધર્મ સારું કાર્ય કરતો હતો. રાજાઓ વૈદિક યજ્ઞ કરતા હતા, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરતા હતા, અને તે રીતે પ્રજામાં સંસ્કૃતિની જ્યોતિ પ્રદીપ્ત રાખતા હતા. જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ ત્રણ માર્ગોથી પ્રજાને આધ્યાત્મિક સંતોષ મળતો હતો.

## વૈદિક ધર્મના વિકાસ

બ્રાહ્મણો સામાન્ય રીતે જ્ઞાનમાર્ગને અને કર્મમાર્ગને અનુસરે છે. તેઓ શિવના ઉપાસક હોય છે અને શૈવધર્મને અનુસરે છે. તેઓ શ્રી શંકરાચાર્યના સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ હોય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વારકામાં શારદાપીઠની સ્થાપના કરી પોતાના શિષ્ય સુરેશ્વરને પીઠ ઉપર બેસાડવાથી બ્રાહ્મણોને અદ્વૈત વેદાંતનો સારો લાભ મળ્યો છે. સામાન્ય રીતે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો લાગવત ધર્મને અનુસરનારા હોય છે, વિધ્વ અને તેના અવતારોની - ખાસ કરીને રામ અને કૃષ્ણની - ભક્તિ કરનારા હોય છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, શુબો અને મૈત્રક રાજાઓ પરમ માદેશ્વર હતા. આ પ્રમાણે શુજરાતમાં બે મુખ્ય ધર્મો - શૈવ અને વૈષ્ણવ - પ્રચારમાં આવેલા છે. વળી વૈષ્ણવ ધર્મની જુદી જુદી શાખાઓ જોવામાં આવે છે, દા. ત. રામાનુજાચાર્ય અને રામાનંદના સંપ્રદાયો, છતાં સમાજનો મોટો ભાગ - ખાસ કરીને વૈશ્યો, વેપારીઓ - શ્રી વલ્લભાચાર્યના પૃથ્વીમાર્ગના અનુયાયીઓ બન્યા છે. આચારની શુદ્ધિનો આમદ રાખી શ્રી સદગતનંદ મદારાજે સમાજના નીચલા થરનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. વૈષ્ણવ ધર્મની મૂળ પવિત્રતાને તેમણે ફરીથી જીવંત કરી છે. આજે શુજરાતમાં પૃથ્વીમાર્ગથી બીજો નંબરે જ સ્વામીનારાયણ ધર્મ મહત્ત્વનું સ્થાન

ભોગવે છે. સૂર્ય, ગણપતિ અને દત્તાત્રેયની ઉપાસના આજે પ્રચલિત છે. તેનાં મંદિરો છે. શક્તિની ઉપાસના પણ ચાલુ છે અને બહુ લોકપ્રિય બનેલી છે. કાલિકા, અંબાજી અને બહુચરાજીની પૂજનો! ગુજરાતમાં સારો પ્રચાર થયેલો છે. કારવણની લકુનીશની મૂર્તિ પારુપતદર્શનની મૂલ્ય છે. આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતના છે. ધિગેસોરી અને પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પણ સમાજને બહુ ઉપકારક થયેલી છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અને શ્રી નથુરામ શર્માના સેવકો પણ આજે છે.

## બૌદ્ધ ધર્મ

ગુજરાત એ જૈનોનું સ્થાન છે. આજે જૈન ધર્મ ગુજરાતમાં બળવાન છે, સર્વ સ્થાને પ્રચાર પામેલો છે. બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ અને સાધુઓ ગુજરાતમાં ઘણા હતા. કાળક્રમે ભારતમાંથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો નાશ થતાં ગુજરાતમાંથી બૌદ્ધ લોકો તિરોહિત થઈ ગયા. બૌદ્ધોના વિહારો, તેમની ગ્રંથાલયો અને અશોકનો ગિરનાર ઉપરનો શિલાલેખ એટલું જ આજે બૌદ્ધ સંપ્રદાયના અવશેષો તરીકે આપણને મળે છે; કોઈ બૌદ્ધ અનુયાયીનાં (બુદ્ધ સોસાયટીના સભ્યો સિવાય) દર્શન થતાં નથી. અર્થાત્ ગુજરાતમાં આજે બૌદ્ધ સંપ્રદાય નથી.

પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના સરદાર બોળાનાથ સારાભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૭૧માં અમદાવાદમાં કરી છે.

## કૃષ્ણની ભૂમિ

ભગવાન કૃષ્ણે જ્યારથી ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારથી ગુજરાતમાં વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે પ્રચલિત થયેલો છે અને કાળક્રમે

બળવાન બનેલો છે. વાસ્તવિક રીતે તો કૃષ્ણ એ ગુજરાતનો આત્મા છે; અને જેમ વિષ્ણુના ચરણાવિંદમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ વહે છે તેમ કૃષ્ણના મુખારવિંદમાંથી અધ્યાત્મવિદ્યાની સરિતા વહી રહી છે. આધ્યાત્મવિદ્યા એ તો કૃષ્ણની વિભૂતિ છે. મૌર્ય, શુંગ, ગુપ્ત, મૈત્રક અને સોલંકી વંશના રાજાઓના સમય સુધી શૈવ અને ભાગવત ધર્મો ગુજરાતમાં પ્રચારમાં રહેલા છે. કાર્તિકેયની ભક્તિ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી. ગુપ્ત, મૈત્રક અને ચાલુક્ય રાજાઓનાં દાનપત્રો રાજાઓની ધાર્મિક ઉદારતા — પરમતસહિષ્ણુતા દર્શાવે છે. રાજાઓ પરમ માહેશ્વર અને પરમ ભાગવત તરીકે ઓળખાય છે. સર્વધર્મસમજાવની દૃષ્ટિને લીધે ગુજરાતમાં ઘણા ધર્મો સાથે સાથે પ્રચાર પામ્યા છે.

### કર્મકાંડ

કંઠ અને મૈત્રાયણી શાખાના અનુયાયીઓ, સામવેદ અને અધર્વ-વેદના બ્રાહ્મણો કંઠ ગુજરાતમાં જ છે. માધ્યંદિન શાખાના — શુક્લ યજુર્વેદના, મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યના — અનુયાયીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. તેથી ગુજરાતમાં કર્મકાંડ છવતો રહ્યો છે. ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણો પણ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે.

### તીર્થસ્થાનો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો ધર્મોનો સાચો ખ્યાલ આપી શકે છે. પૂજાને માટે જુદા જુદા દેવોનાં મંદિરો બાંધવામાં આવેલાં છે. એકલા નર્મદાના તીર ઉપર અસંખ્ય ગિરિવાસો જોવામાં આવે છે. પ્યાનના મ્લોઠો પ્રમાણે દેવોની અને દેવીઓની મૂર્તિઓ ઘડી તેમની પ્રતિમા દરવામાં આવે છે. હિંદુઓનો સામાન્ય ધર્મ મૃદાપૂર્વ — યજ્ઞ કરવા અને દૂધ, તળાવ, મંદિરો વગેરે બાંધાવવાં — ડોવાથી કુદરતી રીતે અસંખ્ય



દેવાવધો અસ્તિત્વના આવેલા છે ભૃગુપુર, મોમનાથ, માતંગયા, સિદ્ધ પુર, દાગમપુરી ડાકોગ, મોદેગ, ખેડયલા, શામળાજી અગ્નિકા, તિમ્બ અને બુચરાજી ગિરનાર ગઢડા અને વડાલ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી વિનયામજીની અનેક મેકડો — આ બધા સ્થાનોમાં આજે પણ પૂજનો પ્રવાહ આવું રહ્યો છે આ તીર્થોની યાત્રા કરવા ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાંથી દર વર્ષે અસંખ્ય માણસો આવે છે અને દેશની ખરી એકતા ફેટની બની દૃઢ છે એનો ખ્યાલ આ યાત્રાઓ ઉપરથી સડેનાર્ટની આવી શકે છે યાત્રાને નિમિત્તે ગુજરાતે દેશના જુદા જુદા ભાગો ની પ્રજાને આપ્યા છે

## સાંખ્યદર્શન

સાંખ્યમતના સ્થાપના કપિલ મુનિ સિદ્ધપુરમાં હતા આજે ત્યાં તેમનો આશ્રમ જોવામાં આવે છે સમય જિલ્લામાં ખલાતના અખાત ઉપર કારી ગામ છે તે પહેલા બદર હતું ત્યાં કપિલ બ્રાહ્મણો વસેલા છે આ ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતમાં સાંખ્ય સંપ્રદાય પ્રવર્તેલો છે ભાગવતમાં (સ્કંધ ૩) કપિલ મુનિનું વર્ણન છે તેમાં તે દેવહૂતિને સાંખ્યમતનો ઉપદેશ આપે છે પાશુપતમતની માફક સાંખ્યમતનો પણ પ્રચાર ગુજરાતમાં થયેલો છે મૈત્રકેના દાનપત્રો અને ચીડી યાત્રાશુ હુએનત્સંગ નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે વનમીપુરમાં વૈદિક ધર્મના અનુયાયીઓ ઉપરાંત જૈનો અને બૌદ્ધો પણ સારા પ્રમાણમાં રહેતા હતા હુએનત્સંગે વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ ધર્મની હીનયાન શાખાના હળરો લિખુઓ જોયા હતા ગ્રહસેનના એક દાનલેખ ઉપરથી પણ જણાય છે કે હાનયાનના અદ્ધાર પ્રભેદ ત્યાં પ્રવર્તતા હતા ગુણમતિ અને સ્થિરમતિ નાનના બોધિસત્વો વલ્લભીમાં રહેતા હતા સ્થિરમતિએ તો પ્રખ્યાત ઋચકર વસુબધુના ઋચ ઉપર ટીકા લખ્યા મહાયાન પંથના — યોગાચાર મતના — બીજા સ્વતંત્ર લેખો પણ લખ્યા છે એમાં પ્રતિપાદન

કરેલા સિદ્ધાંતો શાકરોત્તાતને એવા બધા મળતા આવે છે કે યાજ્ઞય  
અને યૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદનો પરસ્પર સબધ હોયો જોઈ એ એમ લાગે  
છે વિજ્ઞાનવાદી વિચારધારાઓ વિષ્ણુ અને ભાગવત જેવા પુરાણોમાં  
સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે વેદાંતમાં વિજ્ઞાનવાદે પ્રવેશ કર્યો છે અને તેનો  
લાભ વેદાંતે સારી રીતે ઉઠા યો છે અચ્યુત, વશુબધુ અને સ્થિરમતિ  
એ ત્રણ મહાન વિજ્ઞાનવાદી આચાર્યોમાંથી એક - સ્થિરમતિ - તો  
શુજરાતનું રત્ન છે એ હકીકત શુજરાતનું ગૌરવ વધારનારી છે

### જૈનધર્મ

આજ સમયમાં — ઈ મ પાંચમા મેજાના મધ્યમાં — વનગી-  
પુગમાં જૈનગદ્ય મળ્યો અને ત્યાં દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમજી નામના આચાર્ય  
જૈન સિદ્ધાંતો પુસ્તકમંડપમાં અને તે સર્વ માન્ય થયા તેથી એ  
આચાર્યશ્રી કેટલા બધા વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત હશે તેનો ખ્યાલ આવે  
છે એટલી વાત એ છે કે આચાર્યશ્રીના અને તેમના શિષ્યોના રચેલા  
મયો આજે આપ મુને મળતા નથી મદનવાદી અને સિદ્ધમેન દિવાકર  
જેવા જૈન પડિતો તો જૈન ધર્મના આશરસ્ત્રો છે, અને તેઓ શુજ-  
રાતનું ધન છે એવા મનના ઉદ્ભવ સ્વપ્ને શુજરાતમાં જૈન ધર્મ જૌન  
ધર્મની માર્ગ — માર્ગ એવી યે અધિક — પ્રચલિત હતો શુજરાતમાં  
જૈન ધર્મનો પ્રચાર વાલીસમાં તીર્થ દર નેમિનાથના સમયથી થયો  
ગણાય છે આ પ્રચાર મોર્ચિયસના જૈન મત નવનિના સમયમાં વડુ  
વેગ પામ્યો હતો એ પૃથ્વી દેવપોળ સમયમાં પણ જૈન ધર્મને ચારા  
આશ્રય મળતો હતો ઉજ્જવન ઉવન (મિનનાર), વિમનગિરિ —  
શત્રુજય તીર્થ, મડુમની (મદુવા), બરુડ્ડનું અમ્વાવગોધ તીર્થ,  
પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી નાગાર્જુને ન્યાયે ના નદી  
પરનું સ્નાતન (યામ ૫ તીર્થ, ૬૨૦નું શ મપુર તીર્થ (જે અગિટ-  
નેમિ આગ્રીના અગ્નિ આધ એણેયુ છે ) બલદિ અનેક જૈનતીર્થો

ખ્યાતિ પામ્યાં હતાં. વિક્રમ સંવતના ચોથા શતકમાં આર્ય નાગાર્જુને વલ્લભીમાં તૈયાર કરેલી જૈન આગમની વાચના તેમ જ સ્કન્દિયાચાર્યની માયુરી વાચના સાથે એ વલ્લભી વાચનાને સરખાવીને વિ. સં. ૫૧૦ કે ૫૨૩માં દેવદિગણિ ક્ષમાત્રમણે વલ્લભીમાં તૈયાર કરેલી એનાં પાઠાન્તરોની નોંધ સાથેની સર્વમાન્ય આગમ વાચના પરથી વલ્લભીમાં જૈન ધર્મ છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ઘણો પ્રચલિત રહ્યો જણાય છે.

આ ઐતિહાસિક બાળતોમાં દેવસેનસારેનાં પુસ્તકો મકર્ત્તનાં છે. તેના ઉપરથી જણાય છે કે વિ. સં. ૧૩૬માં વલ્લભીમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે, અને વિ. સં. ૧૩૬માં કંબલિઠ (વલ્લ ધારણ કરનાર) સંપ્રદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે. નાગાર્જુન (વિ. સં. ૩૫૭-૩૭૦), મદ્ધવાદી (વિ. સં. ૪૧૪) અને દેવદિગણિ (વિ. સં. ૫૧૦-૫૨૩)ની પ્રવૃત્તિઓ પરથી સુરાષ્ટ્રમાં જૈન ધર્મનો વિકાસ છેક ગુપ્તકાલના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. પ્રાગ્ મૈત્રક કાલમાં આટલો બધો વિકાસ પામેલા જૈન ધર્મના પ્રચાર વિષે મૈત્રક કાલમાં ધણી ઓછી માહિતી મળે છે. જે વલ્લભીપુર જૈન ધર્મના મહાકેન્દ્ર તરીકે સંકાઓથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું તે હવે સ્વતંત્ર રાજ્યનું પાટનગર બન્યું હતું, તેથી ત્યાં જૈન ધર્મ પહેલાંના કરતાં પણ વધારે બળવાન બને એમ આશા રખાય પણ તે પ્રમાણે બન્યું હોય એમ જણાતું નથી. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓ પોતે જોટે લાગે પરમ માહેશ્વર હતા, છતાં તેઓ અન્ય સંપ્રદાયો પ્રતિ ઘણો આદરભાવ દર્શાવતા હતા, અને બૌદ્ધ વિહારોને ય અનેક જમિદાન હેતા હતા. પણ એમાંના કોઈ રાજાએ જૈનોના કોઈ સ્થાનકને કંઈ જમિદાન દીધું હોવાનો એકેય લેખ મળતો નથી. સેનાપતિ બટાર્કના સમયથી બૌદ્ધ ધર્મ તરફ ઢળેલા વલ્લભી મૈત્રક રાજાઓ જૈન ધર્મથી દૂર રહ્યા હોય એવો સંભવ છે.

## જૈન તીર્થ

મનકકાલમા શુભ્રુચ અને વલ્લભી ઉપરાત ખીજા અનેક સ્થાનોએ જૈનકેન્દ્ર સ્થપાયા હતા, ને વલ્લભીનું કેન્દ્ર તૂંતી પડતા ત્યાના શ્રાવકો મોદેગમા વસ્યા આગળ સાહિત્યમા મિદ્ધસેન દિવાકર ને મત્તવાદી-મુરિની પર પગ ચાતુ રાખે તેવા ૧૦૪૫ મહાન વિદ્વાન આ કાન દગનિરાન થયા છત્રી મગમા યથેના જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજો કરેતુ સર્વત નસાન્વરનુ પ્રતિષ્ઠાદન આગમવાદી તર્કીકે જૈન શાસ્ત્રમા અનુ-પમ સ્થાન ધરાવે છે જૈન ધર્મના ધણા મહત્વના મથો આ યુગમા રચાયા છે દિગ્ગજર લેખકો પણુ થયા છે અને તેમજો પોતાના ધર્મનું ઠેકનું આદિત્ય જિજ્ઞુ હતું છે નેત્રકકાગમા ધણા જૈન તીર્થધામો સ્થપાયા છે વસ્તુત વલ્લભી એ જૈન ધર્મનું પ્રાચીન તીર્થ હતું, અને ત્યા આદિદેવ, ચંદ્રપ્રજુ, પાર્શ્વનાથ ને ભીરૂ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી આદિદેવ એ પદ્મેના તીર્થ હૃ સ્વમદેવ છે, ચંદ્રપ્રજુ એ આઠમા તીર્થ હૃ છે ને શીર એ ચાવીસમા તીર્થ ૨ મહાભીર વર્ધમાન છે વલ્લભી-થી આદિદેવની પ્રતિમા લાચાદ, ચંદ્રપ્રજુ ભી પ્રભાસ, પાર્શ્વનાથ ભી હાગિજ ને મહાભીર ભી ભીમાન મોકનવામા આતી હતી ૮૫૪૧ એ સ્વમદેવનુ પ્રમિદ તીર્થ હતુ ને ત્યા એ ઉપરાત ખીજા તીર્થ હૃ અગિતનાથ ભી ને સોગમા તીર્થ ૨૦ ચાલિનાથ ભી ચ પ્રભિમા હતી ૧૧૧૫ (ગિગનાર ગિગિ પર ત્યા દીક્ષા, કેવલ ને નિર્વા, પામેના ૧૧૧૫મા તીર્થ હૃ તેમિનાથ, તીર્થ હતુ, સ્વત્તાન એ તેમિસમા તીર્થ હૃ પાર્શ્વનાથનુ હતુ ને ૧૫૫૨, ૧૧૩૫ તીર્થ હૃ મુનિનુનત તીર્થ હતુ મોદેગમા મહાવીર આશીનુ તીર્થ હતું વર્ધમાનપુના પાર્શ્વનાથ ને ચાલિનાથના દેગ ૧૦ ૧૧ના વિવધર્ષવંશમા લખાયા ૩૪૪૧ના અન્ય જૈન તીર્થોમા તાર ૨ (૧૨૪૫)ના ૧૧ તીર્થ હૃ મરિન ૧૫૫૫, દશપુરના સાતમા તાર્થ હૃ ૮૫૫૫નાથનુ, ૧૧૩૫પુરના ૧૨મા તાર્થ ૨

વિમલનાથનું, દ્વારવનીમાં ચૌદમા તીર્થ કર અનંત સ્વામીનું, શંખપુર અને સ્તંભતીર્થમાં નેમિનાથનું, ને ખેટક ને વાયડમાં મહાવીર સ્વામીનું તીર્થ હોવાની માહિતી આપે છે. આ ગ્રંથ ચૌદમી સદીમાં રચાયેલો છે, પરંતુ એમાં જણાવેલી ઘણી વિગત અતિ પ્રાચીન હોઈ એમાં જણાવેલાં આ તીર્થોમાંનાં ઘણાં તીર્થો મૈત્રકકાલ જોટલાં પ્રાચીન હોવા સંભવ છે. વલ્લીભંગના પ્રગ્ધર્મમાં તીર્થ કરે ઉપરાંત અંગા ને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ આવે છે વલ્લીમાંની અંગાની મૂર્તિ ચંદ્રપ્રભુની મૂર્તિની સાથે પ્રમાસ ગયેલી. ઉજ્જયિંત (ગિરનાર) પર એ કાલે અંગિકાનું સ્થાન મહત્વનું ગણાતું હતું. આ કાલની પ્રતિમાઓમાં પણ મોટે ભાગે તીર્થ કરેની ને કવચિત્ અંગિકાની જ પ્રતિમાઓ મળી છે.

વલ્લીનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી એ સમયની ધાર્મિક ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાના પણ ઘણા પુરાવા મળે છે. વલ્લી રાજાઓને રાજધર્મ શેર હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આમ છતાં કેટલાક રાજાઓ અન્ય દેવોના ભક્ત હોય એમ જણાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મ પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હોય એમ સ્પર્ધાવર્ધનના વૈષ્ણવ ધર્મથી અને ત્રૈકુટ-કાના એ ધર્મના સેવનથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ધર્મનું જોર એ સમયે ગુજરાતમાં સંપૂર્ણ જાગ્યું હતું અને વલ્લી રાજ્યની શરૂઆતની લગભગમાં જ દેવદિગણિએ જૈન સાધુઓની પરિપદ વલ્લીનગરમાં (લાવનગર પાસે) ચર્ચા માટે બોલાવી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. વલ્લીનો એક રાજા ધર્મપદ અથવા ધર્મપદ પરમાદિત્ય સૂર્યનો ભક્ત હતો, અને સૂર્યપૂજા એ પછી પણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી. એ સૂર્યનાં મંદિરોના આજે પણ જે અવશેષો છે તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે. મોઢેરાના પ્રાચીન સૂર્યમંદિર ઉપરાંત વડોદરામાં પણ એક ક્લામય સૂર્યમંદિર છે, અને સામે હાથી છે. આતું પુરાતત્વ ખાતું રક્ષણ પામે છે. સૂર્યની પૂજા ગુજરાતમાં એક વખત વધારે વ્યાપક હતી એમ માનવાને લેણું ને મગાનેના કી રોડે ઉપરની તારાના રોડે લે

ગુજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણુ ..

ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાં ભ્રમણુયુગો તો આવ્યા હોય, પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જેટલા ભ્રમણુયુગો આવ્યા છે એટલા અને એવા ભ્રમણુયુગો કોઈ દેશના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ આવ્યા હશે. પૂર્વજાતિમાંથી ઘણાં પરદેશી આક્રમણો દિંદિમાં આવ્યાં છે, પણ પૂર્વજાતિમાં આવી જાતિની મોટી વસ્તી મોટે ભાગે કાયમ રહી છે, પછી ધર્મે તે જાતિઓ આજે હિંદુ હોય કે અન્યધર્મી હોય. એ જ પ્રમાણે વધના-ઓછા પ્રમાણમાં ખીજ વિસાગોમાં અને દેશોમાં થયું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જાતિઓની જેટલી વિવિધતા છે, તેટલી ભાગ્યે ખીજ કોઈ જગ્યાએ હશે. પછી લલે ગુજરાતમાં હિંદુ ધર્મ પાળનારા વધારે હોય.

ભ્રમણુનું કારણ

આમ થવાનું કારણ ત્રિચિત્ર છે. ગુજરાતની જૂમિએ ઘણા ભ્રમણુયુગો જોયા છે. ઘણી જાતિઓને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી છે, વસી છે અને પ્રજામાં મળીને એકત્રિત થઈ ગઈ છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં થઈને જમીન કે દરિયામાર્ગે ખીજ દેશોમાં જતી રહી છે; ઘણી દેશાવરોમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસી છે, અથવા તો ગુજરાતમાં થઈને ભારતમાં પ્રસરી છે. દરિયાકિનારાને લીધે અને વેપારના પ્રાધાન્યને લીધે અનેક દેશાવરોની સાથે આવન અને આપલેના આદ સંબંધને લીધે ગુજરાતે આ સ્થિતિ જોમરી છે. એ જ કારણને લીધે સંખ્યાના માસથી નાંદેલા લોકોએ પણ ગુજરાત મારફતે આપન કરી છે.

પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણુ.

આવે સૌથી પહેલો ભ્રમણુયુગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયની પણ

કાર્તિકેયની પૂજાની બાબત આપણે પહેલાં જોઈ છે. એક વાત સાચી કે ગુજરાતનો મુખ્ય રાજધર્મ તો ઘણા પ્રાચીન સમયથી શૈવ ધર્મ જ હતો, વલ્લીના સમયમાં પણ એ જ ધર્મ રાજધર્મ હતો. બૌદ્ધ ધર્મ પણ એ સમયે ગુજરાતમાં સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો એ સુવાંગચંગ ચીનીના ઉલ્લેખોથી માલૂમ પડે છે. ખંભાત અને કાઠિયાવાડને કિનારે બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મળી છે અને બૌદ્ધ વિકારોના પણ ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે. એ સમયે મંદિરો લાકડાનાં અને ઈંટોનાં બંધાતાં હતાં. ગુફાઓનાં મંદિરો પણ મળે છે. પથ્થરનાં મંદિરો સોલંકી સમય સુધી થતાં ન હતાં.

### વલ્લીનું વિદ્યાપીઠ

વલ્લીનગર વિદ્યા અને સંસ્કારનું પણ એ સમયે ભારતવર્ષમાં એક મોટું કેન્દ્ર હતું અને અખિલ ભારતમાં ગણી શકાય એવું વિશ્વ-વિદ્યાલય પણ વલ્લીમાં હતું. વલ્લીના રાજાઓ પોતે વિદ્વાન અને સંસ્કારી હતા અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા હતા. સોમદેવના કથા-સરિત્સાગર નામના ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ઉત્તર દિંદિના અંત-વેદી જેવા પવિત્ર સ્થળમાં રહેનાર વિશ્વુદ્ધ નામનો માણસ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા વલ્લી જાય છે, ભટ્ટકાચ (અથવા રાવણુવધ) વલ્લીમાં જ રચાયેલું છે. ચીની મુસાફર હુવેનસાંગ લખે છે કે ચીનના વિશ્વ-વિદ્યાલય સાથે સરખાવી શકાય એવાં દિંદમાં માત્ર ખિદારમાં નાલંદા અને વલ્લી એમ બે વિશ્વવિદ્યાલયો હતાં. ધર્મમાં ઉદારતા સાથે સમાજમાં પણ એ સમયે બહુ સંકુચિતપણું આવ્યું હોય એમ જણાયું નથી. આનંદપુર (વડનગર)ના શામળોનો શામળો તરીકે ઉલ્લેખ છે. લોચા-લિદ સ્થળો કિપરથી ગાનિઓ એ સમયમાં ધર્મ દેવ એવા આધાર મળતા નથી. વર્ણવ્યવસ્થા તો પ્રાચીન સમયથી ચાલી આપે છે, પરંતુ એમાં નાના ભાગલા પડ્યા ન હતા.

ગુજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણુ ! . . .

ઘણા દેશોના ઇતિહાસમાં ભ્રમણુયુગો તો આવ્યા હશે, પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જેટલા ભ્રમણુયુગો આવ્યા છે એટલા અને એવા ભ્રમણુયુગો કોઈ દેશના ઇતિહાસમાં લાગ્યે જ આવ્યા હશે. પંજાબમાંથી ઘણાં પરદેશી આક્રમણો હિંદમાં આવ્યાં છે, પણ પંજાબમાં આર્થ જાતિની મોટી વસ્તી મોટે ભાગે કાયમ રહી છે, પછી ધર્મ તે જાતિઓ આજે હિંદુ હોય કે અન્યધર્મી હોય એ જ પ્રમાણે વધના-ઓછા પ્રમાણમાં 'બીજા' વિભાગોમાં અને દેશોમાં થયું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં જાતિઓની જેટલી વિવિધતા છે, તેટલી ભાગ્યે બીજા કોઈ જગ્યાએ હશે. પછી લલે ગુજરાતમાં હિંદુ ધર્મ પાળનારા વધારે હોય.

ભ્રમણુનું કારણ

આમ થવાનું કારણ નિમિત્ત છે. ગુજરાતની જૂમિએ ઘણા ભ્રમણુયુગો જોયા છે. ઘણી જાતિઓને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં આવી છે, વસી છે અને પ્રજામાં મળીને એકત્રિત થઈ ગઈ છે. ઘણી જાતિઓ ગુજરાતમાં થઈને જમીન કે દરિયામાર્ગે બીજા દેશોમાં જતી રહી છે; ઘણી દેશાવરોમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસી છે, અથવા તો ગુજરાતમાં થઈને ભારતમાં પ્રસરી છે. દરિયાકિનારાને લીધે અને વેપારના આધાનને, લીધે અનેક દેશાવરોની સાથે આવજા અને આપલેના આદ સંબંધને, લીધે ગુજરાતે આ સ્થિતિ ભોગવી છે. એ જ કારણને લીધે રાબતોના નાસથી નાકેલા લોકોએ પણ ગુજરાત મારફતે આવજા કરી છે. . . .

પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણુ

આવો સૌથી પહેલાં ભ્રમણુયુગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયની પણ



પૂર્વે વૈદિક સમયમાં દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ - આર્યો અને અસુરોનાં યુદ્ધો - વખતે થયો છે. સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખો આ ભૂમિમાં હોવાથી અને અસુરોનાં મોટાં આણં પશુ ત્યાં જ હોવાથી હારેલા અસુરો હિંદના લાગોમાંથી આ તરફ આવતા ગયા અને દક્ષિણમાં અને સમુદ્રના કીપોમાં આશ્વા ગયા. રહ્યા તે આર્ય સંસ્કૃતિમાં સમાર્પ ગયા. પ્રાગૈતિહાસિક સમયની છતાં યાદવ જાતિ તો ઐતિહાસિક છે, અને આ જાતિ - પછી તે ગમે તે મહાજાતિની પેટા જાતિ હોય - ગુજરાતમાં બહારથી જ આવી છે, ગુજરાતમાં વસી છે, ગુજરાતની કેટલીક રાજપૂત નાની જાતિઓનું મૂળ જાતિ છે, અને શત્રુઓનાં આક્રમણોથી દક્ષિણમાં જઈને પશુ વસી છે. આ બીજો ભ્રમણયુગ કહી શકાય.

### ત્રીજો અને ચોથો ભ્રમણયુગ

આ પછીના સાંખ્ય અધિકારયુગમાં પશુ આવાં ભ્રમણો થયાં હશે. તેને માટે અનુમાન કે કલ્પનાને પશુ સ્થાન નથી. વળી વેપારી ઠામો પરદેશથી આવીને વસી હશે કે આવીને આવી ગઈ હશે. આબીરો, બર્બરો વગેરે જાતિઓ આજે સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક જાતિઓનું પ્રાચીન મૂળ હશે. જે ત્રીકોને લીધે હિંદની નૈર્ઋત્ય દિશામાં પૌરાણિકોને યવન-દેશ ગણવો પડ્યો તે યવનો દેશ કરીને વસ્યા પછી બધા પાછા નહિ ગયા હોય. આ બધી જાતિઓને માટે પૌરાણિક યુગમાં વૈષ્ણવ ધર્મની યોજના કરીને તેમને ભારતના મૂળ સમાજમાં ભેળવી દેવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. ભાગવતધર્મની આ સેવા અપૂર્વ છે. ભાગવત પુરાણ ( ૨. ૪. ૧૮ ) કહે છે કે :—

કિરાતદ્રુણાન્નપુલ્લિન્દપુલ્કમા

ભાહીરકદ્ધ યવનાઃ મગ્ગદવઃ ।

રૌડ્યે ચ પાણ યદુપાત્રયાથયાઃ

શુદ્યન્તિ તસ્મૈ પ્રમલિષ્ણવે નમઃ ॥

કિરાત, દ્રવિડ, આંધ્ર, પુલિંદ, પુલ્કસ, આહીર, કંક, ખસ - શક, સીધિયન વગેરે - યુનાનવાસીઓ અને ખીજ પશુ જે પાપમાર્ગે જનારા હતા તે બધા જે ભગવાનના ભક્તોને આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થતા હતા તે ભગવાન વિષ્ણુને નમસ્કાર હો । આ પ્રમાણે શક, ક્ષત્રપો, ઇરાની પહેલવીઓ વગેરે ઈ. સ. ની શરૂઆતમાં આવ્યા અને પશ્ચિમ હિંદમાં પ્રસરી ગયા. કેટલાક દક્ષિણમાં પણ ગયા. આ બધાની અવરજવરનું મુખ્ય સ્થાન ગુજરાતની ભૂમિ બની હતી એ એમના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. આ લોકો પણ એ સમયમાં ભ્રમણ કરી ગુજરાત અને ખીજ ભાગોમાં હિંદુ સમાજમાં સમાઈ ગયા છે. ક્ષત્રપોથી વલ્લભી રાજ્યના માળાને આપણે ત્રીજે ભ્રમણયુગ કહી શકીએ. આ સમય પછી ઘણી સદીઓ સુધી ભ્રમણો ચાલુ રહ્યાં હતાં. ગુર્જરા પોતે જ પરદેશથી આવેલી જાતિ હો અને એના ઉપરથી જ આખા વિકાસને ગુજરાત નામ મળ્યું છે. આ જાતિ હિંદુસ્તાનની બહારથી આવી સિન્ધમાલ, ભરૂચ, કનોજ વગેરે જગ્યાઓએ રાજ્ય કરી આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટની ભૂમિને પોતાનું નામ આપી આજે ક્યાં અદસ્ય થઈ ગઈ તે હજી સુધી સ્પષ્ટ થયું નથી. એ ભૂમિ ઉપર સોલંકીઓનું રાજ્ય સ્થપાયું ત્યાં સુધીના સમયને એથો ભ્રમણયુગ કહી શકીએ.

## પારસી ધર્મ

આ ભ્રમણયુગમાં એક મહત્વનો અને ગુજરાતને શોભા આપનારો એક મોટો બનાવ એ બન્યો કે પારસી જાત ઇરાનથી ગુજરાતમાં આવી અને ગુજરાતમાં સારો આશ્રય મળવાથી સૌ ટકા ગુજરાતની બની ગઈ. ઇરાનના મહાન પેગંબર જરથોસ્તે પવિત્રતાનો અને સૂર્ય અને અગ્નિની પૂજનો જે ધર્મ ઉપદેશ્યો તે જરથોસ્તી ધર્મ અથવા પારસી ધર્મ કહેવાય છે. આ ધર્મને લગતાં મૂળ પુસ્તકો ચાર ભાગમાં છે: અવસ્તા, પહેલવી, પાન્દ અને શરશી. તેમાં અવસ્તાનાં પુસ્તકો સૌથી વૃનાં

છે. એ પુસ્તકો સાધારણ રીતે 'જ'દ અવસ્તા'ના નામથી ઓળખાય છે અવસ્તા ભાષા અને વેદની સંસ્કૃત ભાષા વચ્ચે બહુ સરખાપણું છે. તે ઉપરથી વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે હિંદીઓ અને ઈરાનીઓ ઘણો વખત સાથે રહેલા હોવા જોઈએ. અગો જસ્યુટની પહેલાં હિંદી અને ઈરાની આર્યોનો ધર્મ મૂળ એક જ હતો. જેન ધર્મનાં ત્રણ રત્નોની માફક આ ધર્મમાં પણ ત્રણ રત્નો છે: વિચારની પવિત્રતા, વાણીની પવિત્રતા અને ક્રિયાની પવિત્રતા. ઘાળો રંગ પવિત્રતાનો સૂચક છે, તેથી પારસીઓ ધોળાં વસ્ત્રો જ પહેરે છે. ઉલ્લેખ કરવો, ખેતી કરવી, સ્વચ્છ રહેવું વગેરે જનહિતાનાં, તથા સામાન્ય, તંદુરસ્તીનાં કાર્યો પણ, પ્રભુભક્તિ ઉપરાંત, અહુરમઝ્દના ધર્મનો જ ભાગ છે. આ કારણથી જરથોસ્તી ધર્મમાં સંન્યાસની સંસ્થા છે જ નહિ. વળી, આ ધર્મમાં ખેતીવાડીનો મહિમા ખાસ કરીને વર્ણવ્યો છે, ગાયમાતાની સેવા ઉપદેશી છે, અને અનાજની વાવણી કરવી એ દેશને, ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા બરાબર ગણ્યું છે મનુષ્યને પ્રકાશમય પરમાત્માનું દર્શન ખાસ કરીને 'ખોરદાદ' (સૂર્ય) અને આતશ (અગ્નિ)માં પ્રાપ્ત છે. માટે સાંજસવાર નદી કે ફરિયાકાંડે જઈ સૂર્યની ઉપાસના કરવી તથા, અગ્નિને નિત્ય બળતો રાખી એની પૂજા કરવી એમ જરથોસ્તી ધર્મનો મુખ્ય વિધિ છે હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેના પારસીઓ જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે. તે ઉપરાંત ઈરાનમાં એ ધર્મના અનુયાયીઓની કેટલીક વસ્તી છે. એ ધર્મના એ પંથ છે : કદમી અને શહેનશાહી.

**પારસીઓનું ગુજરાતમાં આગમન**

ઈરાનનો ઉલ્લેખ પારસી જાદુશીલ થર્ડર્ડ્સ ઈ. સ. '૬૪૧માં હાવદની લડાઈમાં હાર્યો અને માર્યો ગયો' અને ઈરાન મુસલમાનોના તામામાં ગયું. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૬૯૭માં પારસીઓ ઈરાનમાંથી નાસીને ઉપરે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને પોતોનો ધર્મ સાથે લાવ્યા. પાવન

અગ્નિ - આતશ ખહેરામ - ને પણ તેઓ જોડે લાવ્યા હતા. પ્રથમ તેઓ સૌરાષ્ટ્રના દીવ નદે પ્રતિષ્ઠા, અને ઝોગણીસ વર્ષ પછી દરિયાઈ માર્ગે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ક્ષેત્રજીવ્યા. તેથી કેટલાકે પારસીઓની અટક 'સજળ' પડેલી છે. ત્યાંના રાણાએ કેટલીક શરતો સાથે તેમને આશ્રય આપ્યો. ઈ.સ. ૧૩૫૦માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ સજળ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાણા તરફથી પારસીઓ સાંગી રીતે લડ્યા હતા. આખરે હાર થવાથી તેઓ નારીને વાસદા, નવસારી એમ વેરાઈ ગયા. ઉદવાડામાં તેમણે મોટી અગિયારી તથા, ઈરાનથી સાથે લાવેલો પવિત્ર અગ્નિ ( આતશ ખહેરામ ) રાખેલો છે. તેથી ઉદવાડા પારસીઓનું તીર્થ ગણાય છે. ઉદવાડા દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસસાડથી દસ માઈલ દક્ષિણે છે.

## પારસીઓની દેશસેવા

પારસીઓની વસ્તી સગલગ સવા લાખ છે. તેઓ પોતાની બલિતી પવિત્રતા જાળવવા ખુબ કાળજી રાખે છે. તેમને મોટો ભાગ સુખમાં રહે છે, છતાં વસસાડ, ઉદવાડા, નવસારી, મુરત, બરુચ, મડોદરા, અમદાવાદ, લાવનગર વગેરે સ્થળોએ પણ તેમની સારી વસ્તી છે. તેઓ દયાળુ, ઉદાર અને વિનયી છે, ખીજાઓને અતુકુળ થઈ જવાની ટળા સારી રીતે જાણે છે. તેઓ દાનેશ્વરી છે. શ્રી જમશેદજી ટાટા અને શ્રી કાવસજી જહાંગીર જેવા દાનેશ્વરીઓએ ધણી ઉદારતાથી નાતજાતના બેદ વિના, મોટી સખાવતો કરી છે અને ઈશ્વરે આપેલા દ્રવ્યનો કેવી રીતે જનકર્યાણમાં ઉપયોગ કરવો એ જગતને દર્શાવ્યું છે. હુન્નર અને વિજ્ઞાનમાં કેટલાક પારસી લાઈઓએ અપૂર્વ પ્રગતિ કરી છે. સર જીવણજી જમશેદજી મોદી, પ્રો. હોડીવાલા, ન્યાય-મૂર્તિ વાડિયા, શ્રી બી. જે. વાડિયા, પ્રો. પી. એ. વાડિયા જેવા વિદ્વાનો ભારતને શોભારૂપ છે. આટલું જ નહિ પણ અપૂર્ણ દેશ.

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધના પ્રથમ સેનાધિપતિ ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી જ છે તેઓ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ત્રણ વાર ચૂંટાયા હતા ( ઈ. સ. ૧૮૮૬, ૧૮૯૩ અને ૧૯૦૬ ). આ ભારતના દાદા ગુજરાતનું ધન છે. શ્રી કિરોજશાહ મહેતા અને શ્રી દિનશા વાઘજી જેવા મહાન પારસી બહુઓ પણ અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૯૦માં અને ૧૯૦૧માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા આજે પણ ગુજરાતમાં પારસી ધર્મ ચેતનવતો છે.

### ચાવડા અને સોલંકી વંશ : ગુજરાત

ગુજરાતમાં ચાવડા વંશનું શાસન શરૂ થતા વનરાજે ઈ. સ. ૭૪૬માં ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણની રાજધાની કરી. ઈ. સ. ૯૬૧ મુઘી તેના વંશે રાજ્ય ક્યું. આ રાજ્યો શૈવધર્મના હતા. પ્રજા પણ શૈવધર્મી હતી ઈ. સ. ૯૬૧માં મૂળરાજના વખતમાં ચાલુક્યોએ ( સોલંકીઓએ ) ગુજરાતમાં ગાદી સ્થાપી ત્યારથી પશ્ચિમ ભારતનો ભાગ 'ગુજરાત' નામે ઓળખાવા લાગ્યો કુમારપાળ સિવાવના આ રાજ્યો શિવના ઉપાસક હતા, પણ તેમના દરબારમાં જૈનોનું ઘણું જોર હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ( ઈ. સ. ૧૦૨૩-૧૧૪૩ ) ગુજરાતનો મુખ્ય રાજા થયો. તેણે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળગુ શિવાલય બાંધાવ્યું. પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ બાંધાવ્યું, કરો માફ ક્યાં અને ન્યાયથી રાજ્ય ક્યું. યશમાં ઉત્તરમાંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ( ઓદીચ્ય બ્રાહ્મણોને ) તેણે નિમત્રણ આપી બોલાવ્યા. આ બ્રાહ્મણો પછી અહીં જ રહી ગયા. તેના ભત્રીજા કુમારપાળે ધધુકાના જૈન આચાર્ય દલિકાલસર્વજી હેમચંદ્રના ઉપદેશથી જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો ( ઈ. સ. ૧૧૪૩-૭૩ ). પછીથી ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનો પ્રચાર ઘણા પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે ઘણા વિષયો ઉપર મંત્રો લખ્યા, અને જૈન સાહિત્ય સમૃદ્ધ મન્યું. પાટણ અને ખલાતના જૈન લોકોમાં પોથીઓનો સારો સમ્રદ

કરવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૮૬માં ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશનું રાજ્ય થયું. સોલંકી કાળમાં વિમળશાહે અને વાઘેલા કાળમાં વસ્તુપાળે તથા તેજપાળે આશુ ઉચર દેલવાડનાં લખ્ય જૈન દેરાસરો બાંધાવ્યાં. જૈન ધર્મનું બળ ઘણું વધી ગયું. ઘણા જૈન વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં અનેક વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખ્યા. ત્રણસો વર્ષના ગાળામાં જ્યારે ભારતના ખ્રીસ્ત લાગેમાં નિષ્ક્રિયતા હતી ત્યારે ગુજરાતમાં લખ્ય અને વિપુલ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય રચાયું છે, તેમાં જૈન ધર્મના અને અન્ય ધર્મના ગ્રંથો ઘણા છે. આ દૃષ્ટિએ ચાલુક્ય શાસનનો સમય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાવી શકાય એમ છે.

**સોમનાથનું પતન અને મુસલમાનોનો ગુજરાતમાં પ્રવેશ**

બાર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક જ્યોતિર્લિંગ સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથ-વેરાવળ પાસે સમુદ્રતટે અતિગૌરવવર્તુ સ્થાન ભોગવર્તુ હતું. તેનો મહિમા અને સમૃદ્ધિ સાંભળીને ઈ. સ. ૧૦૨૪માં મુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી. ઈ. સ. ૧૦૨૫ના જાન્યુઆરીની ત્રીસમી તારીખ ને શુક્રવારે તે સોમનાથ પહોંચ્યો. મહમૂદે સોમનાથનું મંદિર તોડ્યું અને શિવલિંગના ઢુકડા કર્યા અને લૂંટ પણ કરી. આ સોમનાથનું મંદિર લાકડાનું હતું એમ કહેવાય છે. તેને હાપન થાંભલા હતા. શિવલિંગ પાંચ હાથ ભેંચ્યું હતું (તાંજેરના બૃહદીશ્વરના જેવું) અને તેનો ઘેરાવો ત્રણ હાથનો હતો. અંધારા ગર્ભગૃહમાં આ લિંગ આવેલું હતું. થાંભલા રત્નજડિત હતા. રત્નજડિત દીપમાલાઓ સતત ચાલુ હતી. બસેઃ મણુ સોનાની સાંકોગોમાં ઘંટ લગાડેલા હતા. સોના-રૂપાની મૂર્તિઓ અને રત્નજડિત મુખવટા તિજોરીમાં હતા. મહમૂદને વીસ લાખ દીનારનો માલ મંદિરમાંથી મળ્યો. સોમનાથનું લખ્ય મંદિર હમણાં બાંધવામાં આવ્યું અને ઈ. સ. ૧૬૫૧માં રાષ્ટ્રપતિ ડૉ.

રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના વગ્દ હસ્તે સોમનાથના લિંગની ફરીયાદ પ્રતિમા કરવામાં આવી છે

ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા કર્ણદેવ વાઘેલો

વિ. સં. ૧૩૫૩ના પાછલા ભાગમાં કર્ણદેવ ગુજરાતનો રાજા થયો એવો માત્ર ત્રણ વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું. એના સમયનું સરસ વર્ણન પદ્મનાભ કવિએ ધાન્ડડદે પ્રબધમાં કરેલું છે. કર્ણે સત્તાના મદમાં પોતાના મહાઅમાત્ય માધવનુ અપમાન કર્યું અને એના ભાઈ કેશવને મારી નાખીને એની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું. આથી માધવને કુદરતી રીતે ધણો ક્રોધ થયો અને એણે પ્રતિમા લીધી કે મુસલમાનોને ગુજરાતમાં લઈને આવું ત્યારે જ ગુજરાતનું અન્ન પાઈશ. તેણે દિલ્લીથી અલ્લાહિદીન ખીલજની મદદ મેળવી અને મુસલમાનોએ ગુજરાત કબજે કર્યું. ગુજરાતમાં મુસલમાનોનો આ ખીજો પ્રવેશ થયો. કર્ણરાજા દક્ષિણમાં નાસી ગયો અને તેની સાથે ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્યનો અંત આવ્યો.

ધરલામ

મુસલમાનો ગુજરાતમાં આવ્યા અને વસ્યા એટલે ગુજરાતમાં ધરલામ ધર્મનો પ્રવેશ થયો. પરમાત્માને શરણે જઈ તેને પોતાનું સર્વ અર્પણ કરી તેની કૃપા ઉપર જ છવું એ ધરલામનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આ ધર્મના બે ભાગ છે- શિયા અને સુન્ની. મહંમદ પેગંબર ઉપરાંત તેમના જમાઈ અલીને માનવા એ મત શિયાઓનો છે, જ્યારે એકલા પેગંબર સાહેબને જ માનવા એ મત સુન્નીઓનો છે. ગુજરાતમાં સુન્ની મુસલમાનોની વસ્તી વધારે છે. રોજ અલ્લાહની પાંચ વાર પ્રાર્થના કરવી, ઝન ક્રબુ, ઉપવાસ કરવા, માળા ફેરવવી વગેરે હિંદુ ધર્મના જેવા જ તેના સિદ્ધાંતો છે. મુસ્લિમ ભાઈઓ મૂર્તિને પૂજતા

નથી, મૂર્તિપૂજનો કદર વિરોધી છે, પણ મહાનો મસ્જિદમાં આવેલા પવિત્ર પથ્થર તરફ મોઢું રાખી પ્રાર્થના કરે છે. સૂફી ધર્મ પણ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે. વડોદરાના સંગીતસમ્રાટ શ્રી મૌલાના સાહેબના દોહિત્રો યુરોપમાં સૂફી ધર્મના આચાર્યો બન્યા છે. આને આ ધર્મનું કેન્દ્ર હોસેન્ડમાં છે, અને ગાદી ઉપર પીર-ઓ-મુર્શીદ-અઝરખાન સાહેબ છે. ઇસ્લામ એક જ ઈશ્વરને માનનારો છે. તેના સમાગમથી હિંદુ ધર્મ ઉપર ઠેકલીટ અસર થઈ છે. ભક્તિમાર્ગ - ભાગવત - અને ઇસ્લામ બંધુ પાસે પાસે છે. ગુજરાતમાં મુસલમાન શાસનને વીધે મુંદર મસ્જિદો બંધાઈ છે અને ઉત્તમ સ્થાપત્યના નમૂનાઓ જોવામાં આવે છે.

## પ્રેરિમાર્ગ અને હિંદુ ધર્મનું પુનર્જીવન

ગુજરાતમાં ધર્મની દૃષ્ટિએ પંદરમું શતક બહુ મહત્વનું છે. પરમ ભક્ત નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ આ જ સમયમાં ભક્તિમાર્ગના મુખ્ય અનુયાયીઓ જોવામાં આવે છે. દિલ્હીના મોગલ શાસનથી હિંદુ પ્રજા ઘણી પીડાવા લાગી, હિંદુ ધર્મને બહુ આંચ લાગી અને વંદાના પદ્ધતિના જોરથી હિંદુઓને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારવો પડતો. આ કેર સામે મહારાષ્ટ્રના કેસરી શિવાજી મહારાજે મોગલો ઉપર ચડાઈ કરી, તેમને હરાવી મરાઠા રાજ્ય સ્થાપ્યું અને હિંદુ ધર્મને પુનર્જીવિત કર્યો. કાળક્રમે મરાઠાસત્તા અને મોગલસત્તા નાશ પામી અને અંગ્રેજો રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા. બીજી બાજુ પંદરમા સૈકામાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૪૭૯-૧૫૩૧) પ્રેરિમાર્ગની - ભગવાનની કૃપાના - સંપ્રદાયની (પ્રેરિ એટલે પરમાત્માની કૃપા) સ્થાપના કરી, ભાગવત પુરાણનું મહત્ત્વ વધાર્યું અને અનેક જીવાત્માઓનો હિંદાર કર્યો. તેમણે ત્રણ વાર ભારતની પદયાત્રા કરી. તેમના ૮૪ વૈષ્ણવો પ્રસિદ્ધ છે. આ વૈષ્ણવોમાં ગોધરાના નાગજીસાઈ સાહેબના નાગર (આપણા મુપ્રસિદ્ધ



પંડિત દેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પૂર્વજ ), લાઈલાલલાઈ કોઠારી ( અમદાવાદ ), રાણા વ્યાસ ( ગોધરા ) વગેરેનાં નામો જોવામાં આવે છે. જ્યાં શ્રી વલ્લભાચાર્યજી રહ્યા અને લાગવતની સપ્તાહ કરી ત્યાં બેઠકની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. સુરત, લરચ, ગોધરા, નરોડા, ખેરાળુ, સિદ્ધપુર, મોરબી, નવાનગર, ખંભાળિયા, પિંડતારક, મૂલ-ગોમતી, દારકા, ગોપી તળાવ, બેટ-શંખદાર, જૂનાગઢ - દામોદર કુંડ, રેવતી કુંડ, પ્રભાસ-પાટણ - દેહોત્સર્ગ, ગુપ્તપ્રયાગ, માધવપુર-ધેડ અને લગડી તથા કચ્છમાં નારાયણ સરોવર - આ બધાં સ્થળોએ શ્રી વલ્લભા-ચાર્યજીની બેઠકો છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના દ્વિતીય પુત્ર શ્રી વિક્ષનાથજી ( ગુસાંઈજી ) ૭ વાર ગુજરાતમાં પધાર્યા હતા. તેમના રૂપર વૈષ્ણવોમાં અનેક અમૂલ્ય વૈષ્ણવો ગુજરાતના હતા. શ્રી ગુસાંઈજીના સમયમાં તે સમસ્ત ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોથી લઈ સત-શદ્રો સુધીનાં અનેક કુટુંબો વૈષ્ણવ હતાં. ગુજરાતના રાજવીઓએ પણ આ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને આજે પણ તે પરંપરા ચાલુ છે. શ્રી ગોકુલનાથજી અને શ્રી હરિરાયજીએ પણ ગુજરાતમાં આવીને પ્રજાને લાલ આપ્યો છે. ગુજરાતમાં તેમની કેટલીક બેઠકો છે. ખેડૂતોમાં બેઠે પ્રકારના કણ્ઠી-પાટીદારો અને વેપારીઓ, હુહાણા અને ભાટિયા કોમ - આ બધાઓએ વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ગુજરાતમાં પ્રાપ્તમાર્ગનાં ઘણાં મંદિરો છે. આજે આ ધર્મ ગુજરાતમાં બહુ બળવાન છે.

## બીજા ધર્મો

આ સિવાય રામાનુજચાર્ય અને રામાનંદના સંપ્રદાયનાં મંદિરો પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે. સંત કબીરનો સંપ્રદાય પણ ગુજરાતમાં છે. કબીર સંપ્રદાયનાં મંદિરો ગુજરાતમાં ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે.

છીએ. ગુજરાતમાં શ્રી સહજનંદ મહારાજે સ્વામીનારાયણ ધર્મની સ્થાપના કરી. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન શ્રી રામાનુજચાર્યના - વિશિષ્ટદૈત - વેદાંતમાંથી લીધું અને વ્રત, ઉત્સવો, વગેરે શ્રી વલ્લભાચાર્યના પ્રુષ્ટિ-માર્ગમાંથી લીધાં. તેમનો સંપ્રદાય ઉદ્ધવ સંપ્રદાય કહેવામાં આવે છે. તેમનાં મુખ્ય ધામ ગદડા અને વડતાલ છે. આ ધર્મે પ્રજાની સારી સેવા બળવી છે. તેણે પછત કામના માણસોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તથા ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પવિત્રતાનું જાતાવરણ ઊભું કર્યું છે. અવધૂતોનો પણ સંપ્રદાય ગુજરાતમાં આલે છે.

### ખ્રિસ્તી ધર્મ

વલંદાઓ, પોર્ટુગીઝો, ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો વેપારને અંગે હિંદુ-સ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ભારતમાં પ્રવેશ થયો. પરમાત્માની પ્રાર્થના અને માનવસેવા એ બે મુખ્ય બાબતો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જોવામાં આવે છે. આજે ગુજરાતમાં મિશનો તન્દથી આણંદ, ગોધરા અને નડિયાદ જેવાં સ્થળોમાં કાર્યાલયો સ્થાપવામાં આવેલાં છે. ખાસ કરીને સમાજના પાછલા ભાગના માણસોને શિક્ષણ અને ઔપદોપચારનો લાભ મળે છે, તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરેલો છે. ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ સમાજસેવા સારી કરી છે.

### અર્વાચીન યુગ

ઈ. સ. ૧૮૩૭માં વિક્ટોરિયા ઇંગ્લેંડમાં જાદીએ આવ્યાં, ૧૮૫૭માં બળવો - સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ - થયો, ત્રણ વિકાસીકા સ્થપાઈ અને અંગ્રેજ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. અંગ્રેજ શિક્ષણ લેનારાઓના ધાર્મિક વિચારો ફરતા ગયા, સુધારાનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, સ્વાતંત્ર્યની લાપના પ્રકટ થઈ ( મેમ્બરોએ ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે ), આર્થસમાજ

(ઈ. સ. ૧૮૭૫) અને પ્રાર્થનાસમાજની (ઈ. સ. ૧૮૫૧માં) સ્થાપના થઈ. આર્થસમાજના સ્થાપક દયાનંદ સરસ્વતી ટંકારાના (સૌરાષ્ટ્રનાં અને પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના કરનાર અમદાવાદના સરદાર શ્રી બ્રોળાનથ સારાભાઈ આ ઉપરાંત ગુજરાતમાં કેટલાક અદ્વિતીય ધાર્મિક પંડિતો પણ થયા છે બ્રહ્મનિષ્ઠ મણિલાલ નળુભાઈ (નડિયાદ, ઈ. સ. ૧૮૫૮-૧૯૯૮), શ્રી હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ (વડોદરા, ૧૮૬૭-૧૯૩૦, મહામહોપાધ્યાય તર્કવાયસ્પતિ બદરીનાથ અંબિકનાથ શાસ્ત્રી, (વડોદરા), મહામહોપાધ્યાય શ કરલાલ મહેશ્વર શાસ્ત્રી (મોરબી), મહામહોપાધ્યાય શ્રી હાથીભાઈ શાસ્ત્રી (નવાનગર), વેદાંતકેસરી શ્રી પંડિત છોટુ મહારાજ (વડોદરા), શ્રી કમળાશ કર પ્રાણેશ કર ત્રિવેદી (સુરેત) ડૉ. જ્ઞાનંદશંકર ગાયુભાઈ કુવ (અમદાવાદ), શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા (અમદાવાદ), પ્રિ. જોડાલાલ જોડીશનદાસ કણિયા (ભાવનગર), પ્રો. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી (ભરૂચ, ૧૮૭૩-૧૯૩૫), પંડિત સુખલાલજી (અમદાવાદ), મુનિ પુષ્પવિજયજી (અમદાવાદ), મુનિ જિનવિજયજી (હાલ જોધપુર) વગેરે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ ગુજરાતના ધાર્મિક સેવકો સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે ગુજરાત હજારો વર્ષથી અનેક ધર્મોની ભૂમિ બનેલી છે. પ્રજામાં ઉદાગતા અને સહિષ્ણુતા રહેલી છે, અને આ સૈકામાં મહાત્મા ગાંધીજીને લીધે ગુજરાતનું ગૌરવ વધ્યું છે. ગાંધીજી પ્રથમ લોક હતા અને પછી ખ્રીસ્તું જાય હતા. તેમણે જાણ્યું ધર્મોના સમન્વય કરીને પોતાનું જીવન ઘડ્યું હતું અને આશ્રમ સ્થાપી અને પદયાત્રાઓ કરીને અનેક વ્યક્તિઓને ગ્રેસ્ત્રી આપી હતી. ગુજરાતની હવા આવીતે ધર્મોથી રંગાયેલી છે. આ તેની વિશિષ્ટતા છે. ઈ. સ. ૧૯૪૭ની

૧૫મી ઓગસ્ટે ભારત દેશ સ્વતંત્ર બન્યો છે, તેથી ગાંધીજીના આદર્શો પ્રમાણે દેશને ધડવાનો શુભ અવસર બધાને મળ્યો છે એક વિચાર આવે છે કે ગાંધીજીનો જે આશ્રમ અમદાવાદમા ચાલતો હતો અને ચાલે છે, તેના જેવા ખીજા આશ્રમો ધણા સ્થળોમા સ્થપાય તો સાદુ, જેથી હવા શુદ્ધ થાય અને લોકોને પ્રેરણા મળતી રહે સ્વ સંચાળિત ગાયકવાડ ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે અનેક વાર સ્થાઓ કાઢી હતી, તે પ્રમાણે એક સ્થા ગુજરાતમા અને દેશના અન્ય ભાગોમા ચલાવવાની ખાસ જરૂર છે, જેથી સર્વધર્મસમભાવની ભાવનાને પ્રોત્સાહ મળે



## ધર્મોના સમન્વય

જગતમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અસ્તિત્વમાં છે અને તે બહુ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે દરેક વ્યક્તિ પોતાની ડુચિ અને શક્તિ પ્રમાણે પરમતત્વનો વિચાર કરે છે અને 'તેની સાથે પોતાનો સંબંધ સાધીને શાન્તિ મેળવે છે. વિશ્વમાં જેટલાં મનુષ્યો છે તેટલા ધર્મો પણ અસ્તિત્વમાં આવે એ વિકલ્પ પણ અસ્વાભાવિક નથી. વસ્તુતઃ સરખી અલિરુચિ અને સંસ્કૃતિવાળા મનુષ્યોમાં યુદ્ધો રચાય છે, અને લિન્ન લિન્ન ધર્મોના અનેક અનુયાયીઓથી ધર્મોના વિકાસ થવા પામે છે.

મનુષ્યોની ડુચિ લિન્ન અને વિચિત્ર છે; જે મનુષ્યો એકસરખાં હોતાં નથી; છતાં પણ બધાં મનુષ્યોમાં મનુષ્યત્વનો શુદ્ધ સમાન રહેલો હોય છે, તે પ્રમાણે ધર્મો અનેક - અસંખ્ય છે, છતાં પણ તે બધામાં ધર્મત્વ - ધર્મોનું સામાન્ય સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે રહેલું છે. અર્થાત્ ધર્મોના ભેદ હોવા છતાં તેમનો અભેદ પણ સંલક્ષિત અને વાસ્તવિક હોય છે.

ધર્મ જીવનમાં જાણેઅજાણે ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. મનુષ્યનાં વિચાર, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણેમાં ધર્મની અસર આવે એ બહુ

સ્વાભાવિક છે; અને તેથી જ્યાં ધર્મેનો સમન્વય સમર્થતાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. ધર્મેનું ધર્મત્વ - ધર્મેનો સમન્વય અને અભેદ - બંન્માં સુધી જરોજર સમજાય નહિ ત્યાં સુધી જગતમાં આચાર અને વિચારોના ભેદને લીધે ઉત્પન્ન થતા કલહોનું નિરાકરણ થઈ શકે નહિ એ સરસ વાત દરેક પુરુષ સમજી શકે એમ છે.

વર્તમાન જગતમાં ધર્મેના ભેદને લીધે અનેક અનિષ્ટ પરિણામે આવ્યાં છે. જુદા જુદા દેશોમાં હિંસાનું તત્ત્વ પ્રસરી રહ્યું છે, અને મનુષ્યની પાશવી લીલાનો આપણને સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. પરમાત્માના અંશજૂત મનુષ્યો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને વીસરી જઈને પશુઓ બની ગયા છે એ જરોજર ખેદની વાત છે. આજના વિશ્વનો આ આત્મનાદ છે, અને વિશ્વની શાન્તિને માટે સમર્થ સાધનાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ રહી છે.

આ સાધના જ્ઞાનદ્વારા થઈ શકે એમ છે. જુદા જુદા ધર્મેનાં તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાથી ધર્મેમાં રહેતું સાધારણ તત્ત્વ - ધર્મત્વ બહુ જ સરસ રીતે સમજી શકાય એમ છે. લિન્ન લિન્ન ધર્મે એક જ સામાન્ય ધર્મેનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો છે એ સત્ય વાત સમજવાથી સહિષ્ણુતા આવે છે, અને અન્ય ધર્મે પણ પરમ સુખની પ્રાપ્તિનાં જ સાધનો છે એ સિદ્ધાંત સહજ રીતે સ્વીકારી શકાય છે. આ પ્રકારના ધર્મસમન્વયથી જગતના જ્યાં કલેશો દૂર થઈ જાય છે અને પૃથ્વી ઉપર આનન્દમય લીલાનો અનુભવ સુલભ બને છે.

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના શિષ્યોને આ જ ઉપદેશ આપતા હતા. તેમણે કેશવચન્દ્ર સેનને સર્વ ધર્મેનો સમન્વય ટેવી રીતે કરવો એ વાત એક બોધપાઠદ્વારા શીખવી હતી. આજે પણ રામકૃષ્ણ મિશનની પ્રવૃત્તિઓ આ જ સિદ્ધાંતને અનુસરીને ચાલી

## બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

સંસ્કૃત સાહિત્યના સામાન્ય રીતે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ પ્રમાણે બે ભાગ પાડવામાં આવે છે. શ્રુતિની અંદર સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદનો અંતર્ભાવ થાય છે, જ્યારે બાકી રહેલું સાહિત્ય સ્મૃતિ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રમાણે વેદસંહિતા પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં દરેક અંગનો વેદની સાથે સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરાએ સંબંધ દર્શાવવામાં આવે છે. આમાં એક સત્ય તો રહેલું છે કે ભાગતવર્ષમાં વેદમાંથી જ બધી વિચારસરિતાઓનો પ્રવાહ નીકળેલો છે. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની મૂળ પીઠકા છે અને તેના ઉપર કાળક્રમે લિન્ન લિન્ન વિચારમુમિક્ષાઓનો આવિર્ભાવ થયેલો છે.

શ્રુતિને અપૌરુષેય અને નિત્ય માનવામાં આવે છે, જ્યારે સ્મૃતિને પૌરુષેય અને અનિત્ય માનવામાં આવે છે; અને તેથી સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિ વધારે પ્રમાણ્યુત્તર મનાય છે.<sup>૧</sup> અર્વાચીન વિચારકોએ વેદના કાળનો

નિર્ણય કરવાને માટે જુદા જુદા પ્રયત્નો કરેલા છે,<sup>૨</sup> અને હજુ પણ એવા પ્રયત્નો થયા કરે છે; પણ આ બધા મતો એટલા બધા ભિન્ન છે કે સાચો મત કયો તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પ્રાચીન વિચારકો<sup>૩</sup> વેદને, શ્રુતિને, નિત્ય માને છે, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ કાળનિર્ણયનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. અહીં જન્મે પ્રકારના વિચારોની તુલના અને સમીક્ષા કરવાનો અવકાશ નથી; પરંતુ એટલું તો કહેવું પડશે કે વેદના મંત્રોના ઋષિઓને સાત્ત્વિક અવસ્થામાં મન્ત્રોત્તું દર્શન થયેલું, અને આ પ્રકારની સમાધિમાં જે સત્યનું દર્શન થયું તે સત્ય વેદની ઋચાઓ રૂપે ઋષિઓના મુખેથી બહાર પ્રકટ થયું. આ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન વિચારકો ઋષિને મન્ત્રદ્રષ્ટા તરીકે ઓળખાવે છે, પણ મન્ત્રક્તા તરીકે નહિ. ઋષિને પોતાની અસાધારણ અવસ્થામાં સત્યનું દર્શન થાય છે અને તે સત્ય જુદા જુદા જન્દોમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ઋષિના મુખદ્વારા પ્રકટ થાય છે. આવા પ્રકારના દર્શનમાં જે પદાર્થનો અનુભવ થાય છે તે ખરેખર અલૌકિક હોય છે. સત્યનું પ્રથમ દર્શન કોને થયું એ કહેવું અશક્ય હોવાથી તે સત્યને નિત્ય અને અપૌરુષેય માનવામાં આવે તો એ બહુ સ્વાભાવિક છે. વિન્ટર્નિઝ જેવા કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોને પણ કહેવું પડે છે કે વેદના કાલનો નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી.

અર્વાચીન વિચારકો વેદના કાળની ગણના કરીને પણ એટલું તો કહે છે કે આ મન્ત્રોમાં જે વિષયનું નિરૂપણ થયેલું છે તે વિષય ત્રણેય કાળમાં આકર્ષક છે, લોકોપકારક છે, અને તેથી અળાપિત જેવો છે. અર્થાત્ અર્વાચીન વિદ્વાનોના મતે પણ વેદના વિષયના એક પ્રકારની નિત્યતા સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે, અને આપણા પ્રસ્તુત વિષયને અંગે આપણે એટલું જ કહીશું કે વૈદિક સાહિત્યમાં જે પદાર્થનું વર્ણન

૨ વિન્ટર્નિઝનો ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ (વિન્ટર્નિઝ) ભાગ ૧,

પૃષ્ઠ ૨૬૦-૩૧૦

૩ પૂ. મી. સ્વ. ૧. ૧. ૨૪-૩૨



કરવામાં આવેલું છે તે વાસ્તવિક રીતે સત્ય, શિવ અને સુંદર છે; તેની ભવ્યતા અસૌકિક છે, અને આ સ્થિતિ સર્વદા રહેશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શ્રુતિભાગ અથવા વેદભાગમાં વિષય અને વિચારની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે બે વિભાગો જણાય છે: એક બ્રાહ્મણવિભાગ અને બીજો ઉપનિષદવિભાગ. બ્રાહ્મણવિભાગમાં અનેક પ્રકારનાં કર્મનું - યગનું - વર્ણન છે; અને સંહિતાઓના સર્વ મંત્રોનો વિનિયોગ, એક પ્રકારે કે બીજા પ્રકારે, યગમાં કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ સંહિતાના બધા મંત્રોનું તાત્પર્ય કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં છે એમ બ્રાહ્મણમંથનો અભિપ્રાય છે.

ઉપનિષદવિભાગ વૈદિક સાહિત્યનો અનુર્થ અને અન્ય ભાગ હોવાથી અને તેમાં વેદનું તાત્પર્ય રહેલું છે એમ માનવાથી ઉપનિષદોને સામાન્ય રીતે વેદાન્ત તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. ઉપનિષદોમાં મુખ્યત્વે બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે, અને તેથી તેમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો વિષય જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણમંથનો ક્રમ વૈદિક સાહિત્યમાં પહેલો હોવાથી તેમને સામાન્ય રીતે પૂર્વકાણ્ડ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે ઉપનિષદોને ઉત્તરકાણ્ડ કહેવામાં આવે છે. વિષયની દૃષ્ટિએ પૂર્વકાણ્ડને કર્મકાણ્ડ કહેવામાં આવે છે, અને ઉત્તરકાણ્ડને જ્ઞાનકાણ્ડ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વકાણ્ડમાં યજુર્વિદ્યા છે, જ્યારે ઉત્તરકાણ્ડમાં બ્રહ્મવિદ્યા છે; અને જન્ને ય. કાણ્ડમાં ઓગવત્તા પ્રમાણમાં ઉપાસના પણ જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારે આ જન્ને વિભાગોનો પરસ્પર સંબંધ રહેલો છે.

ઋગ્વેદના બધા મંત્રોનો વિનિયોગ યગમાં જ થાય છે એમ બ્રાહ્મણમંથોનું જો મતલબ છે તે સર્વથા સત્ય જણાતું નથી, કારણ કે

ઋગ્વેદના મંત્રોમાં યજ્ઞની સાથે સંબંધ ન ધરાવતા એવા લિન્ન લિન્ન વિચારો અને વિષયોનું વર્ણન છે એમ દરેક તટસ્થ અભ્યાસીને જણાય છે. ઋગ્વેદમાં યજ્ઞને લગતા મંત્રો છે, અને સાથે સાથે જ્ઞાન, ઉપાસના અથવા લક્ષિતનું નિરૂપણ કરનારા પણ મંત્રો છે. અર્થાત્ ઋગ્વેદમાં યજ્ઞ અથવા કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસના અથવા લક્ષિત એ ત્રણેય વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનારા મંત્રો છે, જો કે આ ત્રણ પ્રકારના મંત્રોનું પ્રમાણ એકસરખું નથી. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ઋગ્વેદના મંત્રોમાંથી કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસના અથવા લક્ષિત એ ત્રણ વિચારોનો પ્રવાહ નીકળ્યો છે; અને તેમાં કોઈ એક વિચારપ્રવાહ ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાની માફક મૂલથી તે સાગરપર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો આવે છે; બીજો કોઈ વિચારપ્રવાહ યમુનાની માફક ગંગા જેવી બીજી મોટી નદીને મળી જાય છે; અને ત્રીજો કોઈ વિચારપ્રવાહ સરસ્વતી નદીની માફક કેટલોક સમય ચાલુ રહીને તિરોહિત થઈ જાય છે અને પાછો પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ વિચારસરિતાઓના લિન્ન લિન્ન પ્રકારના પ્રવાહો પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનું રૂપ નિર્માણ કરે છે.

ઉપનિષદો અથવા વેદાન્તની અંદર વિવિધ પ્રકારનું તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે. દરેક વેદની દરેક શાખાનું સ્વતંત્ર ઉપનિષદ હોય છે; અને દરેક ઉપનિષદની વિચારવૃદ્ધિ પણ સ્વતંત્ર હોય છે. પરમનસ્વ અથવા બ્રહ્મ, જીવ, જગત, મોક્ષ અને મોક્ષનાં સાધનો : આ વિષયોની ચર્ચા જુદા જુદા તત્ત્વચિંતકોએ ઉપનિષદોમાં પોતપોતાની રીતે કરેલી છે. ઉપનિષદોની સંખ્યા બસોથી પણ વધારે છે, પણ તેમાં મુખ્યત્વે ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુપ્તક, છાન્દોગ્ય, તૃકદાર્ણ્યક, આતરેય, તૈત્તિરીય, શ્વેતાશ્વતર, માન્દૂક્ય વગેરે છે, અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના દત્તિકાસરે માટે સામાન્ય રીતે, અને ચોખ્ખી રીતે, આ ઉપનિષદોનો જ વિચાર

કરવામાં આવે છે. બાહ્યનાં ઉપનિષદોમાં વિશિષ્ટ મતનું પ્રતિપાદન હોય છે; એટલે કેટલાંક શૈવ અને શાક્ત ઉપનિષદ છે, તો કેટલાંક વૈષ્ણવ ઉપનિષદ છે; કેટલાંક યોગપ્રધાન છે, તો કેટલાંક સંન્યાસપ્રધાન છે; અને કેટલાંક વેદાન્તનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે. વિશિષ્ટ મતનું પ્રતિપાદન કરનારાં ઉપનિષદો અર્વાચીન હોય એમ જણાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જિજ્ઞાસામાંથી, કુતૂહલમાંથી થાય છે એ મતનું સમર્થન ઉપનિષદોમાંથી અને ઋગ્વેદમાંથી મળી આવે છે. ઉપનિષદમાં લિન્ન લિન્ન વિચારસરણી હોવાને લીધે ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે એક જ પ્રકારનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. ઉપનિષદમાં કેટલેક સ્થળે બ્રહ્મને નિર્ગુણ તરીકે વર્ણવ્યું છે, જ્યારે બીજાં કેટલાંક સ્થળે બ્રહ્મના ગુણોનું અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે નિર્ગુણવાદ અને સચ્ચુવાદના બે લિન્ન લિન્ન પ્રવાહો ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે છે. પરમતત્ત્વ એક જ છે એમ ઉપનિષદના સર્વ તત્ત્વચિન્તકો કહે છે, એટલે આ વિષે તો આપણે નિર્ભયતાથી કહી શકીએ કે ઉપનિષદો અદૈતમતનું પ્રતિપાદન કરે છે. પણ અદૈતના અનેક પ્રકારો હોય છે, અને તેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત, શુદ્ધાદૈત જેવાં અનેક પ્રકારનાં અદૈત જોવામાં આવે છે.

જગત માયાને લીધે દેખાય છે, વાસ્તવિક નથી, એ પ્રમાણેનો વિચાર મુખ્ય દસગાર ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતો નથી. જગતની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે, જગતની સ્થિતિ બ્રહ્મને લીધે જ છે, અને જગતનો લય પણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતે જ જગદ્ગ્રામે થાય છે, એટલે જગત માયિક નથી. જીવનો પણ ઉદ્દગમ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે, એટલે તે અણુ છે, અને બ્રહ્મનો અંશ છે, પણ મિથ્યા નથી. મોક્ષાવસ્થામાં જીવનો બ્રહ્મમાં લય થાય છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને માટે કેટલેક સ્થળે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયનો ઉપદેશ

કરવામાં આવ્યો છે, કેટલેક સ્થળે ફક્ત જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તો કેટલેક સ્થળે પરબ્રહ્મના વરણ - અનુગ્રહ અથવા કૃપા - નો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપનિષદોની આ વિચારપ્રણાલિકા ઉપરથી આપણને માલૂમ પડે છે કે બ્રહ્મના નિર્ગુણવાદ અને સગુણવાદ, અને મોક્ષપ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં બહુ મહત્ત્વનો ભેદ રહેલો છે, અને તેથી બધાં ઉપનિષદોનું રહસ્ય એક જ પ્રકારનું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. સત્યની ખાતર આપણે એમ કહી શકીએ કે જુદા જુદા વેદોની જુદી જુદી શાખાના તત્ત્વચિન્તાઓએ પરમતત્ત્વના સ્વરૂપ વિષે, પોતાને જેવો અનુભવ થયો તે પ્રમાણે, વિવિધ પ્રકારે ચર્ચા કરી છે અર્થાત્ ઉપનિષદો એ તત્ત્વચિન્તાઓનાં ચિંતન અને અનુભવોનો સંગ્રહ છે, અને તેથી તેમાં વિચારોનું જે વૈવિધ્ય જણાય છે તે અતિ સ્વાભાવિક છે.

ઉપનિષદોની માફક બ્રાહ્મણ્યમ-ધોમાં પણ યજ્ઞ વિષે અનેક પ્રકારની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, અને તેને પરિણામે લિન લિન અલિગ્રાથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. આવા પ્રકારના વિચારવૈવિધ્યને લીધે કેટલાક ચિન્તાકોએ બ્રાહ્મણ્યમ-ધોમાં અને ઉપનિષદોમાં ઉત્પન્ન થતી શંકાઓને દૂર કરવાનો, અને તે ગ્રન્થોના રહસ્ય સંબંધી લિન્ન લિન્ન મંતવ્યોનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે, અને એ રીતે એક પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે. શંકાઓને દૂર કરવાના કાર્ય કરતાં સમન્વય માધવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે, અને તેથી આ પ્રકારના સાહિત્યનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થાય છે. બ્રાહ્મણ્યમ-ધોના સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કરનારા ગ્રંથો અને વિવેચકો ઘણા હશે, એમ જૈમિનિસૂત્રોમાં આવેલાં વિશેષ નામોજ ઉપરથી જણાય છે. આ કર્મ અથવા યજ્ઞવિદ્યાનાં સૂત્રો અથવા ગ્રંથો

અત્યારે પ્રાપ્ત થતાં નથી; ફક્ત જૈમિનિનાં પૂર્વમીમાંસામુત્રો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપનિષદોમાં આવેલી બ્રહ્મવિદ્યાના સંબંધમાં પણ થંકાનું નિરાકરણ કરવાને અને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયોનો સમન્વય દર્શાવવાને માટે બ્રહ્મસૂત્રોની રચના થયેલી છે. ભગવદ્ગીતામાં બ્રહ્મસૂત્રોનો નિર્દેશ છે, પાણ્ડિ-  
નિની અષ્ટાધ્યાયીમાં પારાશર્યભિશુસૂત્રોનું કથન છે, અને હાલમાં મળતાં  
બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના અનેક ચિન્તકોનાં નામો  
જોવામાં આવે છે. આ ચિન્તકોએ પ્રંધો રચ્યા હોય અને તેમાં બ્રહ્મ-  
વિદ્યા વિશે પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા હોય એમ લાગે છે. આને  
આપણી પાસે ઉપનિષદોનું વ્યાખ્યાન કરનારા આ બધા પ્રાચીન પ્રંધો  
નથી; ફક્ત બાદરાયણરચિત બ્રહ્મસૂત્રો અથવા વેદાન્તસૂત્રો વિદ્યમાન છે.  
આ બ્રહ્મસૂત્રોમાં ભગવદ્ગીતાનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે, એટલે ભગવદ્ગીતામાં  
જણાવેલાં બ્રહ્મસૂત્રો બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રોથી ભિન્ન અને પ્રાચીન છે  
એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

બાદરાયણનાં અલ્પમૂત્રોમાં આઠ પુરુષોનાં નામો આવેલાં છેઃ આત્રેય, આશ્વમરથ્ય, ઔદુલોમિ, કાપ્ત્ત્વાગિનિ, કમલકુલ, લેમિનિ, બાદરાયણ અને બાદરિ. અલ્પમૂત્રમાં જ્યાં જ્યાં મર્યાપ્ત વિષય દોષ છે ત્યાં ત્યાં આ નામો ને અથવા ત્રણ અથવા ચારનાં જોડકાંઓમાં આપવામાં આવેલાં છે. લેમિનિનાં પૂર્વમીમાંસામૂત્રોમાં પણ ને અનેક વિશેષ નામો આવેલાં છે તેમાં આત્રેય, કાપ્ત્ત્વાગિનિ, લેમિનિ, બાદરાયણ અને બાદરિ એ પાંચ નામો પણ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ કેટલાક ચિન્નકોએ એકલા પૂર્વકાષ્ઠના મંદિનો જ વિચાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, અને કેટલાકોએ એકલા ઉત્તરકાષ્ઠના મંદિનો જ વિચાર કરીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેમ

જૈમિનિ અને બાદરાયણ જેવા વિચારકોએ યજ્ઞવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા એ બન્નેનો વિચાર કરેલો છે.

જૈમિનિએ શારીરક સૂત્ર રચેલું છે એમ મુરેશ્વરાચાર્યના નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ<sup>૫</sup> નામના ગ્રંથ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો વિચાર કરનાર જૈમિનિ જેવા મુનિઓને બન્ને કાષ્ઠોનો સમ-વય સિદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદગ્રન્થોનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા જણાતી હતી; અને તેવી જ રીતે ઉપનિષદગ્રન્થોનો વિચાર કરનાર બાદરાયણ જેવા મુનિઓને પણ બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો વિચાર કરવો પડતો હતો. આ રીતે પૂર્વકાષ્ઠ અને ઉત્તરકાષ્ઠ એ બન્નેનો એકસાથે વિચાર કરનારો વર્ગ ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવેલો છે. તેથી ‘ જે બાદરાયણો અને ત્રણ જૈમિનિઓ થઈ ગયા છે ’ એ પ્રકારનો કેટલાક વિદ્વાનોનો<sup>૬</sup> અભિપ્રાય સ્વીકારી શકાય એમ નથી. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વિચારકો અને વ્યાખ્યાનકર્તાઓ થઈ ગયા છે; એક પ્રકાર કેવલ બ્રાહ્મણગ્રન્થોનો વિચાર કરનાર, બીજો પ્રકાર ઉપનિષદગ્રન્થોનો વિચાર કરનાર, અને ત્રીજો પ્રકાર બ્રાહ્મણગ્રન્થો અને ઉપનિષદગ્રન્થો એ બન્નેનો વિચાર કરનાર; અને ત્રીજા પ્રકારના વર્ગમાંથી જ પૂર્ણકાષ્ઠ અને ઉત્તરકાષ્ઠ એ બન્ને મળીને એક જ શાસ્ત્ર છે એવો એકચશાસનો સિદ્ધાંત આગળ ઉપર ઉત્પન્ન થયો હોય એમ લાગે છે.

દરેક શાખાને પોતાનું ઉપનિષદ હોય છે; અને જુદા જુદા

૫ ૬૧મા સ્કોટની સમ્બન્ધોક્તિ, પૃ. ૫૨ ( જામ્બો. સ. સિ. ); દો બેલ્લકરનો લેખ ‘ જૈમિનિનું શારીરક સૂત્ર ’, ગાર્ગ અસિનન્દન ગ્રન્થ પૃ. ૧૬૩-૧૭૦, ડૉ. બેલ્લકર, બ્રહ્મસિદ્ધિ વ્યાખ્યાનો (=બસુ) પૃ. ૧૪૧

૬ આર. એ. નીપકવડશાસ્ત્રી, જૈમિનિ અને બાદરાયણ, ઇન્દિ એન્ટિક્વરી, મે. ૧૯૨૧.

વિચારકોએ પહેલાં સ્વાભાવિક રીતે પોતાની શાખાના ઉપનિષદનો વિચાર કરેલો હોવો જોઈએ, અને તે રીતે પ્રતિશાખીય બ્રહ્મસૂત્રો અસ્તિત્વમાં હોય એમ અનુમાન કરવાનું મન થાય તો એ બહુ સ્વાભાવિક છે.<sup>૭</sup> પ્રચલિત બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં જાન્યોત્તમ ઉપનિષદનાં ઘણાં વાક્યો વિષયવાક્યો તરીકે લેવામાં આવેલાં છે, અને ખીજાં ઉપનિષદોનાં વાક્યો પણ લેવામાં આવેલાં છે. અર્થાત્ બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો વ્યાપક છે, સર્વશાખીય છે, એમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતનો વાંધો નથી.<sup>૮</sup> કદાચિત્ એમ પણ બન્યું હોય કે સામવેદી જૈમિનિએ સામવેદના ઉપનિષદનું - જાન્યોત્તમ - વ્યાખ્યાન કરીને શારીરક સૂત્રો પોતાની જ શાખા માટે રચ્યાં હોય; ખીજાઓએ પણ એ પ્રમાણે શારીરક સૂત્રો રચ્યાં હોય; અને આ બધાં સૂત્રોને ધ્યાનમાં લઈને બાદરાયણે સર્વશાખીય બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં હોય. ગમે તેમ પણ એટલું તો સાચું કે જૈમિનિ જેવા મુનિઓએ પણ શારીરક સૂત્રો રચેલાં છે.

બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રોની સંખ્યા અને તેમના પાઠ વિશે બ્રહ્મસૂત્રના લાખ્યકારોમાં બહુ મતભેદ છે. વિદ્યમાન લાખ્યોમાં શાંકરલાખ્ય પ્રાચીન છે અને તે લાખ્ય પ્રમાણે સૂત્રોના સંખ્યા ૫૫૫ છે. લાસ્કરાચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૪૭ છે, રામાનુજચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૪૫ છે, નિમ્બાર્કાચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૪૯ છે, મધ્વાચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૬૨ છે, શ્રીકૃષ્ણાચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૪૫ છે, વલ્લભાચાર્યના અભિપ્રાયે ૫૫૪ છે, વિશાનલિપ્તુના અભિપ્રાયે ૫૫૬ છે, અને બલદેવના અભિપ્રાયે ૫૫૬ છે. સૂત્રોની સંખ્યામાં મતભેદનાં અનેક કારણોમાંથી એક કારણ એ છે કે કેટલાક લાખ્યકારો જે સૂત્રોને એક સૂત્ર તરીકે માને છે, જ્યારે

૭ ડૉ. જેલ્સકર, જ્યુ<sup>૦</sup> ૧૪૦-૧૪૧

૮ ડૉ. જેલ્સકર, જ્યુ<sup>૦</sup> ૧૪૬

૯ વલ્લભાચાર્ય, ૧. ૧. ૨; રામાનુજચાર્ય, ૧. ૩. ૩. વગેરે.

કેટલાક લાખ્યકારો<sup>૧૦</sup> એક સૂત્રના બે ભાગ કરીને બે સૂત્રો માને છે. બીજું કારણ એ હોય છે કે દરેક લાખ્યકારની સામ્પ્રદાયિક પરંપરા ભિન્ન હોય છે, અને તેથી ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓમાં કેટલાંક વધારાનાં સૂત્રો હોય છે તો કેટલાંક ઓછાં સૂત્રો હોય છે. પરંતુ કોઈ પણ લાખ્યકાર એમ માનતા નથી કે બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રોમાં કોઈ પણ સૂત્ર પ્રક્ષિપ્ત છે. બધાંય સૂત્રો બાદરાયણનાં જ રચેલાં છે, અને એક જ સમયે બ્રહ્મસૂત્રરૂપે પ્રકટ થયેલાં છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

સૂત્રોની સંખ્યાના બેદ પ્રમાણે સૂત્રોના પાઠમાં પણ બેદો જોવામાં આવે છે, અને દરેક લાખ્યકાર પોતાના સમ્પ્રદાયના સૂત્રપાઠને પ્રમાણમૂલ સ્વીકારીને વ્યાખ્યાન કરે છે, અને કેટલીક વાર એક લાખ્યકાર બીજા લાખ્યકારના સૂત્રપાઠની ટીકા કરતાં કહે છે કે “લાખ્યકારે બીજા પાઠની કલ્પના કરી છે.”<sup>૧૧</sup> આ વાક્ય ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોઈ એક લાખ્યકાર પણ એમ માને છે કે બીજા લાખ્યકારે સૂત્રનો બીજો પાઠ કલ્પેલો છે, અર્થાત્ બાદરાયણના મૂલ સૂત્રપાઠને સ્થાને બીજો સૂત્રપાઠ કલ્પનાથી જ, કોઈ પણ પ્રકારના પ્રમાણ વિના, સ્વીકારવામાં આવેલો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે કલ્પિત પાઠ પ્રક્ષિપ્ત છે, અને આ પ્રમાણે એક લાખ્યકાર બીજા લાખ્યકારની ટીકા કરી શકે છે.

આ પ્રસંગે બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આચાર્ય અને લાખ્યકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રહ્મસૂત્રોના કર્તા બાદરાયણ વ્યાસ છે, અને પોતપોતાની સામ્પ્રદાયિક પરંપરામાં બીતરી આવેલાં બધાંય સૂત્રો બાદરાયણનાં જ રચેલાં છે, અને બીજી પરંપરાનો ભિન્ન સૂત્રપાઠ કલ્પિત અથવા પ્રક્ષિપ્ત છે. પણ કેટલાક આધુનિક

૧૦ રામાનુજચાર્ય, ૧. ૩. ૩૪. ૩૫ (==શંકરાચાર્ય વસંતભાષ્ય, ૧. ૩, ૩૫)

૧૧ વસંતભાષ્યે શંકરાચાર્ય (અર્થ) ૧. ૧. ૧૧



વિચારકો ૧૨ એમ માને છે કે અહમ્મત્રોના મુખ્ય પ્રયોજનનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે દ્વિતીયાધ્યાયમાં આવેલા સ્મૃતિપાદ અને તર્કપાદ પાછળથી કોઈએ ઉમેર્યા હોય. શંકરાચાર્ય અને બીજા બધા આચાર્યો સ્પષ્ટ કહે છે કે અહમ્મત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપનિષદોનાં વાક્યોનો વિચાર કરવાનું છે, અને વાક્યોમાં જ્યાં સંદેહ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યાં વધારે પ્રકાશ નાખીને તે સંદેહ દૂર કરવાનું છે. બીજા મતોનું ખખડન કરવાનું કાર્ય અહમ્મત્રનું નથી; અને તે જ કારણથી સ્મૃતિપાદ અને તર્કપાદ જેવા ભાગો પાછળથી કોઈ વિચારકે અથવા વિચારકોએ અહમ્મત્રને સર્વાંગસમ્પૂર્ણ કરવાને માટે ઉમેર્યા હોય. આ ઉમેરો શંકરાચાર્યના પહેલાં જ થઈ ગયેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે શંકરાચાર્યે બધાં જ સૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે. શંકરાચાર્યને સૂત્રોના ઉમેરો વિષે શંકા આવતી નથી, પણ સંગતિ દર્શાવવાને માટે તેમણે આપેલા વિચારો ૧૩ ઉપરથી કોઈને ૧૪ અનુમાન કરવાનું મન થઈ જાય કે સંગતિ દર્શાવવાને જ્યારે શંકરાચાર્ય આટલો બધો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે કદાચિત્ તેમના મનમાં એમ ખટકતું હોય કે અહમ્મત્રનો અમુક ભાગ પૂર્વાપર બંધ બેસતો નથી.

અહમ્મત્રની વિચારપદ્ધતિ જ્યારે આપણે તપાસીએ છીએ ત્યારે પણ આપણને લાગે છે કે અહમ્મત્રના તૃતીયાધ્યાયના દ્વિતીયપાદના ૧૧-૪૧ સૂત્રોમાં અને તૃતીયાધ્યાયના તૃતીયપાદમાં અહમ્મત્ર વિષે જે વિચાર કરવામાં આવેલો છે તે અસ્થાને છે, કારણ કે તૃતીયાધ્યાયમાં સાધનનો વિચાર કરવાનો છે, અને તેથી અહમ્મત્રના વિચારને ત્યાં સ્વાભાવિક રીતે

૧૨ ડૉ. બેન્વલકર, બુધ્ ૧૪૪ ઈત્યાદિ.

૧૩ શંકરાચાર્ય, ર. ર. ૧

૧૪ ડૉ. બેન્વલકર, વેદાન્તસૂત્રોડ' બહુકર્તૃત્વ, ઇન્ડિ. દિસ્ટ્રીસોફિ. રિન્યુ, અ. ચ. ૨, પૃ. ૧૪૮

અવકાશ નથી. અહમ્ના વિચારને માટે યોગ્ય સ્થાન પ્રથમાધ્યાય છે. ૧૫  
આવા પ્રકારની શંકા એક પ્રાચીન ટીકાકારને<sup>૧૬</sup> પણ આવેલી છે અને  
તેમણે પોતે જ તે શંકાનો પરિહાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપરથી  
કોઈને એમ લાગે કે તૃતીયાધ્યાયનો તે લાગ પાછળથી, સંકરાચાર્યની  
પહેલાં જ, ઉમેરાયેલો હોયો જોઈએ. વળી, દ્વિતીયાધ્યાયના તૃતીયાપાદમાં  
જે મૂત્રોમાં ( ૧૫-૫૩ ) જીવ વિષેની ચર્ચા છે તે પણ પાછળથી  
ઉમેરાયેલાં હોવાં જોઈએ એમ પણ અનુમાન કરવામાં આવે છે. ૧૫  
અત્યારે આપણી પાસે આ લાગ પ્રસિદ્ધ છે એ મનનું સમર્થન કરવાને  
માટે અહમ્મુત્રનાં પ્રયોજન અને વિચારપદ્ધતિ વિના ખીન્ને કોઈ દાર્શનિક  
મુગધો નથી, એટલે અનુમાનનું જ ચરણ સેવાનું રજું છે. પ્રાચીન  
સંસ્કૃત ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ લાગ ધણી હોય છે એમ તો દરેક તટસ્થ  
વિદ્વાનને હવે સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી, અને આને માટે પૂનાના  
લાબારકર એરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી મહા-  
ભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ જ સમસ્ત પ્રમાણ છે. બાદરાયણનાં અહમ-  
મુત્રોમાં, જેમણે પાછળથી ઉમેરાયેલાં કર્યા હશે તેમણે બાદરાયણના  
શિદ્ધાન્તોને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ ન આવે એટલી તો કાળજી  
રાખેલી હોય એમ લાગે છે, અને તેથી જ આજે પ્રાપ્ત થતાં અહમમુત્રો  
સંગ્રહ જણાય છે.

એક વિદ્વાન ૧૭ એમ કહે છે કે અહમમુત્રમાં જે જે મૂત્રોમાં આવેલ,  
જેમિનિ, બાદરાયણ, બાદરિ વગેરે વિશેષનામો આવેલાં છે તે બધાં  
મૂત્રો બાદરાયણનાં રચેલાં નથી, પણ અમુક વિષયની ચર્ચા સમ્પૂર્ણ

૧૫ ડૉ. બેન્ચર, જમુ ૧૪૪ ઇસ્લામી

૧૬ પુરોહિતમણ, અણ્ણમાધ્યકાસ, પૃ. ૮૬૮ ( કાશી આવૃત્તિ )

૧૭ ઉમેરાયેલ લક્ષ્યચાર્ય, વેદાન્તસૂત્રના વિકાસના આર્ચસ્ત્રીઓ, મનુષ્ય  
પ્રાચીનવિદ્યાપરિષદનો રિપોર્ટ ( = ધા. ૫. ) પૃ. ૭૭૧-૭૮૩

કરવાને માટે કોઈએ પાછળથી ઉમેરેલાં છે, કારણ કે બાદરાયણ પોતે પોતાનું નામ સૂત્રોમાં લખે એમાં ઔચિત્ય નથી, અને સામાન્ય રીતે આ વિશેષનામવાળાં સૂત્રો બાદરાયણના નામવાળા સૂત્રની સાથે જ આવેલાં છે. એટલે પાછળથી બાદરાયણના કોઈ શિષ્યે અથવા શિષ્ય-પરંપરામાં ખીજ માણસે આ બધાં સૂત્રો ઉમેરેલાં હોવાં જોઈએ. આ અભિપ્રાય સ્વીકાર્ય લાગતો નથી, કારણ કે અન્યકાર પોતે પોતાનું નામ પોતાના અન્યમાં લખે એ પ્રકારની પદ્ધતિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અતિ સામાન્ય છે. જૈમિનિદર્શન અને વેદાન્તદર્શનનાં સૂત્રોમાં અન્યકારનું નામ જોવામાં આવે છે, જો કે ન્યાય વગેરે ખીજાં દર્શનોના સૂત્રોમાં અન્યકારનું નામ જોવામાં આવતું નથી. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ કૌટિલ્યનું નામ અનેક સ્થળે આવેલું છે. વળી, બાદરાયણનાં બ્રહ્મ-સૂત્રોમાં જે વિચારકોનાં નામો આવેલાં છે તે બધા વિચારકો વેદના અને ખાસ કરીને ઉપનિષદના વિચારકો અને વ્યાખ્યાનકર્તાઓ છે, એટલે વેદાન્તના જે ચર્ચારૂપદ વિષયો છે તેને અંગે બધા પ્રાચીન વિચારકોનાં નામો અને અભિપ્રાયોનો નિર્દેશ કરવામાં આવે તો તેમાં જરા પણ અસ્વાભાવિકતા જણાતી નથી.

આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રતિશાખીય બ્રહ્મસૂત્રો રચાયાં હોય અને તેમને નિર્દેશ લગવદ્દગીતામાં કરવામાં આવ્યો હોય. આ બ્રહ્મસૂત્રો બુદ્ધની પહેલાં રચાયેલાં હોવાં જોઈએ. ત્યાર પછી બાદરાયણના સર્વશાખીય બ્રહ્મસૂત્રની રચના થયેલી હોય; અને જો આ બ્રહ્મસૂત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ ન હોય તો ઈ. સ.ના આરંભમાં તે રચાયેલાં હોવાં જોઈએ એમ સ્વાભાવિક રીતે અનુમાન થાય છે, કારણ કે સાંખ્ય-મતના ખડ્ડન ઉપરાંત ખીજા મતોનું ખડ્ડન પણ જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મસૂત્રના તર્કપાદમાં વૈશેષિક, જૈન, બૌદ્ધના સિન્ન સિન્ન મતો, પાશુપત અને ભાગવતમતનો અમુક ભાગ - આ બધાંનું

ખણન કરવામાં આવેલું છે. જૌહના ખણનમાં ક્યા ક્યા મતોનું ખણન કરવામાં આવ્યું છે તે વિષે સર્વ લાખ્યકારો એકમત છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે પૈલાવિક્ત, સૌત્રાન્તક અને વિજ્ઞાનવાદ આ ત્રણ મતોનું નિરસન કરવામાં આવેલું છે પણ શૂન્યવાદનું નિરસન નથી. ડૉ. યાકોબીનો અભિપ્રાય એવો છે કે તર્કપાદમાં ૧૮થી ૩૨ સૂત્રોમાં શૂન્યવાદનું ખણન કરે છે અને તેથી બ્રહ્મસૂત્રોની રચના લગભગ ઈ. સ. ૨૫૦માં થયેલી હોવી જોઈએ. ૧૮ સૂત્રકાર વિજ્ઞાનવાદનું ખણન કરે છે, શૂન્યવાદનું નહિ, એમ જો માનવામાં આવે તો ડૉ. યાકોબીના મતે બ્રહ્મસૂત્રોનો રચનાકાળ લગભગ ઈ. સ. ૩૨૫ સ્વીકારવો જોઈએ. ડૉ. યાકોબીનો અભિપ્રાય એક માન્યતા ઉપર બંધાયેલો છે, અને તે માન્યતા એ કે શૂન્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદનો આરંભ નાગાર્જુન અને વસુભંધુથી થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં જો શૂન્યવાદ અથવા વિજ્ઞાનવાદનું ખણન કરવામાં આવેલું છે તો પછી બ્રહ્મસૂત્રની રચના નાગાર્જુન અને વસુભંધુના સમય પછી હોવી જોઈએ; અને આ પ્રમાણે ડૉ. યાકોબીએ બ્રહ્મસૂત્રની રચનાનો સમય નિશ્ચિત કર્યો છે. પણ ડૉ. યાકોબીની મૂલ માન્યતા સત્ય નથી, કારણ કે નાગાર્જુન અને વસુભંધુની પહેલાં પણ શૂન્યવાદ વિજ્ઞાનવાદનો વિચારપ્રવાહ ચાલુ હતો. કોઈ પણ મત એકદમ દર્શનના વ્યવસ્થિત સ્વ પમાં આવી શકતો નથી એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ધારણ કરવાને માટે અમુક સમયની અપેક્ષા હોય છે, એટલે નાગાર્જુન અને વસુભંધુની પહેલાં પણ શૂન્યવાદ અને વિજ્ઞાનવાદનાં મન્તવ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં એમ સ્વીકારવાની જરૂર રહે છે, અને તેથી સામાન્ય રીતે આપણે કહી શકીએ કે લગભગ ઈ. સ.ના આરંભકાળમાં બાદરાયણનાં બ્રહ્મ-

મૂત્રોની રચના થયેલી હોવી જોઈએ. પણ કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો માને છે તે પ્રમાણે દ્વિતીયાધ્યાયના સ્મૃતિપાદ, તર્કપાદ અને જીવન-વિષયક ચર્ચા, અને તૃતીયાધ્યાયની અન્નવિષયક ચર્ચા અહમમૂત્રમાં પાછળથી ઉમેરાયેલાં હોય તો બાદરાયણનાં મૂલ અહમમૂત્રો અને પ્રક્ષપ્તિ ભાગવાળાં વર્તમાન અહમમૂત્રોની વચ્ચે લગભગ બસોત્રણસો વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ; અને આ ગણતરી પ્રમાણે બાદરાયણનાં મૂલ અહમમૂત્રોની રચના લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં થયેલી હોય એમ કહેવામાં હરકત નથી.

મૂત્રકારે વેદાન્નમૂત્રોમાં તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને ઉપનિષદાક્રમોમાં ઉત્પન્ન થતા સંદેહો દૂર કરવા જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે ખરેખર અતિ શાસ્ત્રીય છે. મૂત્રકાર તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચાને માટે શ્રુતિને પ્રમાણમૂર્ધન્ય માને છે, અને તદવિનદ્ધ સ્મૃતિ અને તર્કને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. અન્નવિષયક ચર્ચામાં સ્વતંત્ર યુક્તિ અને અનુમાનને લેશમાત્ર પણ સ્થાન નથી એ વાત ઘણાં મૂત્રોમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવેલી છે. અને આ સિદ્ધાન્તને આધારે જ સાંખ્યદર્શન વગેરેનું ખણ્ણન કરવામાં આવેલું છે. અહમસાક્ષાત્કાર એ અનુભવનો — તર્કનો નહિ — વિષય હોવાથી યોગીઓના પ્રત્યક્ષ અનુભવને પણ મૂત્રકાર પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર છે અને ઠેઠ ઠેઠ પ્રસંગે શિષ્ટ પુરુષોના આચારવિચારને પણ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે, અને જ્યારે જ્યારે પ્રમાણ આપવાની જરૂર હોય છે ત્યારે ત્યારે આ બધાં પ્રમાણો-માંથી એક અથવા અનેક પ્રમાણ આપીને પોતાના સિદ્ધાન્તનું સારામાં સારી રીતે સમર્થન કરે છે. જ્યાં જ્યાં શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ત્યાં મૂત્રકાર પૂર્વમીમાંસાના પ્રસિદ્ધ ન્યાયોનો વિના સંકોચે સ્વીકાર કરે છે અને જ્યાં જ્યાં પરમતનું ખણ્ણન કરવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં, પૂર્વપક્ષીને ન્યાય આપવાને માટે, મૂત્રકાર શ્રુતિનું ધરણ ન

લેતાં તર્કનું શરણુ ચોગ્ય રીતે લે છે અને ન્યાયદર્શનમાં જાણાવેલી વાદ કરવાની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય શુદ્ધ અને ગહન હોવાથી સામાન્ય માણસને તે અગમ્ય રહે છે એ વાત સૂત્રકારે ધ્યાનમાં રાખેલી છે, અને તેથી જગતનાં અનેક સુત્રસિદ્ધ દષ્ટાંતો આપીને તેમણે ગહન વિષયને અતિ સરલ કર્યો છે. પરમતના અજ્ઞાન પ્રસંગે સૂત્રકાર પરમતના જ પારિલાપિક શબ્દોનો જે પ્રયોગ કરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે સૂત્રકારની પહેલાં પણ જુદા જુદા મતોનો સારો વિકાસ થયેલો છે.

શ્રદ્ધાસૂત્રની સૂત્રાત્મક શૈલીને લીધે કાલક્રમે સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં મતભેદ જામે ચવા લાગ્યો અને પરિણામે જુદા જુદા આચાર્યોએ પોતાપોતાની દષ્ટિથી ભાષ્યો રચ્યાં. અત્યારે જે શ્રદ્ધાસૂત્રભાષ્યો વિદ્યમાન છે તેમાં શંકરાચાર્યનું સૂત્રભાષ્ય પ્રાચીન છે. પણ શંકરાચાર્યના ભાષ્ય ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમની પહેલાં કેટલાક સૂત્રભાષ્યકારો થઈ ગયેલા છે. નારાયણ પચિડતાચાર્યે મધ્વવિજય નામનો ગ્રન્થ રચેલો છે અને તેમાં મધ્વાચાર્યનું જીવનચરિત આપેલું છે; અને તેના ઉપર પોતે જ મધ્વવિજયભાવપ્રકાશિકા નામની ટીકા લખી છે, અને તેમાં મધ્વાચાર્ય પહેલાં એકવીસ<sup>૧૬</sup> શ્રદ્ધાસૂત્રટીકાકારો થઈ ગયા છે એમ જણાવેલું છે. યામુનાચાર્ય પોતાના આત્મસિદ્ધિ નામના ગ્રન્થમાં કેટલાક ભાષ્યકારોના નામો આપે છે.<sup>૨૦</sup> રામાનુજાચાર્ય પણ વેદાર્થ-

૧૬ ભારતીયજન્ય, સચ્ચિદાનન્દ, બ્રહ્મણ્ય, સત્તાનન્દ, ઉદ્ધર્મ, વિજય, શ્રદ્ધાજી, યામન, ચાંદવડકાશ, રામાનુજ, ભર્તૃપ્રજ્ઞ, ક્રમિક, બ્રહ્મણ્ય, ભારકર, પિતાય, રૂતિકાર, વિજયભટ્ટ, વિષ્ણુકાન્ત, વાલીન્દ્ર, મધ્વવિજય અને શંકર. ( જી. એમ. કૃષ્ણમૂર્તિ સર્માની મધ્વાચાર્ય ચતુઃસૂત્રીસામ્યની અવસ્થિતિ, ઉપેદ્યમાત્ર પૃ. ૨ )

૨૦ ભાષ્યકૃત ( =ક્રમિકાચાર્ય ), શ્રીપત્સક્રમિક, ટંક, ભર્તૃપ્રજ્ઞ, ભર્તૃમિત્ર, ભવહરિ, બ્રહ્મણ્ય, શંકર, શ્રીપત્સક્રિ, ભારકર વગેરે ( આત્મસિદ્ધિ, પૃ. ૫-૬ )

સમ્રાજ્યમાં કેટલાંક નામો આપે છે. ૨૧ પ્રપંચહૃદયમાં પણ કેટલાંક ભાગ્યકારોના નામ આપવામાં આવેલા છે. ૨૨ યતીન્દ્રમતદીપિકામાં શ્રીનિવાસદાસ પણ કેટલાંક નામો આપે છે. ૨૩ શ્રીભાષ્યની ટીકામાં મુદ્દર્શનસરિ વામનનું નામ આપે છે; અને દૈશિક અને વેંકટનાથ પિશાયનું નામ ગીતાના ટીકાકાર તરીકે આપે છે, અને ગીતા ઉપરનું પશાયભાષ્ય પણ આનન્દાશ્રમસંસ્કૃત ગ્રન્થાવલિમાં છપાઈ ગયું છે.

શંકરાચાર્યની પહેલાં આટલા બધા ભાષ્યકારો થઈ ગયા છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્ર થ છે કે શ્રદ્ધાસૂત્ર ઉપર વિચાર કરનારો વર્ગ બહુ પ્રાચીન કાલથી આજ્યો આવ્યો છે, અને આ વિચારકોના અભિપ્રાયો પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના છે. દુર્ભાગે આ બધા પ્રાચીન ટીકાકારોના ગ્રન્થો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી તેથી તેમના વિચારો વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં આપણે નથી. છતાં પણ મહામહોપાધ્યાય પ્રો. કાળું, પ્રો. હિરિયાના, સ્વ. મહામહોપાધ્યાય પ્રો. કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી વગેરે પંડિતોએ વેદાન્તસાહિત્યમાંથી મળતી હકીકત એકઠી કરી આ વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખવા સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. ૨૪

૨૧ બ્રોધાપન, ૧૮૬, દ્રમિક, ગુરુદેવ, કપરિ, ભારતિય વગેરે (વેદાર્થસંગ્રહ, પૃ. ૧૫૪)

૨૨ બ્રોધાપન, ભગવત્પાદ, બ્રહ્મદત્ત, ભાગ્યર વગેરે. (પ્રપંચહૃદય, પૃ. ૩૬, ત્રિવેન્દ્રમ આગતિ)

૨૩ બ્રોધાપન, ગુરુદેવ, ભારતિય, બ્રહ્મદત્ત, દ્રવિડાચાર્ય, શ્રીપરાક્રુશ, નાથ,

માયુનમુનિ, યતીન્દ્ર વગેરે (યતીન્દ્રમતદીપિકા, પૃ. ૨, આનન્દાશ્રમ આગતિ.)

૨૪ મ. મ. શ્રો. કાણેએ નિર્મલ : 'શંકરાચાર્યના પુરેશભાષી વેદાન્તગીતાકારો', ૫૧મ પ્રા. ૫, રિપોર્ટ, પૃ. ૬૩૦-૬૫૩, શ્રો. હિરિયાનાના લેખો :- 'ભૂર્મપંચ' (ધનિક. એન્ટ. જૂન, ૧૯૨૪, પૃ. ૭૭, ૧૧૧ પ્રા. ૫, રિપોર્ટ, પૃ. ૪૩૬), 'બ્રહ્મદત્ત' (અગ્રુર્થ પ્રા. ૫, પૃ. ૭૮૭); મ. મ. શ્રો. કુપ્પુસ્વામીએ લેખ :- 'આચાર્ય મુન્દર પાદકથ' (ન. એ. રિ. મગાસ, ગ્રન્થ ૧, પૃષ્ઠ ૫), 'બ્રોધાપન અને દ્રમિકગ્રન્થ' (૧૧૧ પ્રા. ૫ રિપોર્ટ, પૃ. ૪૧૫); મ. મ. શ્રો. પીનાથ કુવિરાજને ઉપોદ્યાન, બ્રહ્મસૂત્ર સાંકળ્યાન્ય, કાશી, વિપુલેશ્વર મહાચાર્ય; મોહપાદનું આમમગાએ, ઉપોદ્યાન, પૃ. ૧૦૩-૧૧૩

બોધાયને બન્ને ય મીમાંસાશાસ્ત્રો ઉપર કૃતિકોટિ નામની વૃત્તિ લખેલી છે, અને ઉપવર્ષે આ વૃત્તિનો સંક્ષેપ કરેલો છે એમ પ્રપંચ-હૃદય ઉપરથી જણાય છે. રામાનુજયાર્ય પણ શ્રીભાષ્યના આરંભમાં વૃત્તિકારનો નિર્દેશ કરે છે, અને અનેક સ્થળે વૃત્તિકારના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે. શંકરાચાર્યની પૂર્વમીમાંસાસત્રભાષ્યમાં વૃત્તિકાર અને ઉપવર્ષ એ બે નામો જોવામાં આવે છે. શંકરાચાર્ય પણ મૂત્રભાષ્યમાં ઉપવર્ષનો નિર્દેશ કરે છે, અને ભાસ્કરાચાર્ય પૌતાના મૂત્રભાષ્યમાં ( પૃ. ૧૨૪ ) ઉપવર્ષને શાસ્ત્રસમ્પ્રદાયના પ્રવર્તક તરીકે ઓળખાવે છે, અને સૌમેશ્વર તન્ત્રવાર્તિક ઉપરની ન્યાયસુધા નામની ટીકામાં ઉપવર્ષને મહાશાષ્યકાર તરીકે ઓળખાવે છે. મધુસૂદન સરસ્વતી સંક્ષેપશારીરક (ક. ૨૧૮-૨૨૦ - ની ટીકામાં કહે છે કે સંક્ષેપકારિકામાં જેને વાક્યકાર કહેવામાં આવ્યા છે તે અભિધાનની છે, અને તેમજે વેદાન્તસૂત્રો જેવાં સંક્ષિપ્ત વાક્યો - વાર્તિકા - રચેલાં છે; અને સામાન્ય માણસોને માટે પ્રથમ પરિણામ-વાદનો ઉપદેશ કરીને ૫-મીથી વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી વિવર્તવાદનો ઉપદેશ કરેલો છે. રામાનુજયાર્ય પણ શ્રીભાષ્યમાં વાક્યકાર અને લવિષ્યકારનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરે છે; અને ભાસ્કરાચાર્ય ધ. મુ. ૧.૪. ૨૫ ( માત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ) એ મૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં કહે છે કે વાક્યકાર પરિણામવાદી હતા. અભિધાનનીનાં વેદાન્તવાર્તિકો ઉપર દ્રવિડાચાર્યે ભાષ્ય લખેલું છે અને તેથી તેમને ઘણી વખત ભાષ્યકાર કહેવામાં આવે છે. રામાનુજયાર્ય શ્રીભાષ્યમાં અનેક વાર વાક્યકારનાં વાક્યો ઉપર ભાષ્ય લખનાર ભાષ્યકારનો ઉપન્યાસ કરે છે, અને દ્રમિડભાષ્ય-કારના મન્યમાંથી અવતરેલો પણ આવે છે. દ્રમિડાચાર્ય જાન્દોમ ઉપનિષદ ઉપર એક વિસ્તૃત ટીકા પણ લખેલી છે.

આમજ ચાલતાં શંકરાચાર્યના પુરોગામી વેદાન્તના તત્ત્વચિન્તકોમાં 'અભિધાન' નામ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રપંચહૃદયમાં અભિધાને અભિધાનના ટીકાકાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલા છે. અભિધાન



અભિપ્રાયે ઉપનિષદો આત્મોપાસનાની નિયોગરૂપી વિધિ દર્શાવે છે; જીવને જન્મ અને મરણ છે એટલે તે અનિત્ય છે; પૂર્વકાણ્ડમાં યદુકિયા છે તો ઉત્તરકાણ્ડમાં માનસી ક્રિયા છે; ઉપનિષદોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું બ્રહ્મજ્ઞાન મોક્ષ આપી શકતું નથી, પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ જીવનપર્યંત ઉપાસના અને ધ્યાન કરવાથી મોક્ષ મળે છે, અને આ પ્રકારે જ્ઞાનકર્મ સમુચ્ચયવાદ સ્વીકારવામાં આવેલો છે; અને તેથી શંકર-સિદ્ધાન્તમાં જે પ્રમાણે જીવ-મુક્તિ હોય છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મદત્તા સિદ્ધાન્તમાં જીવ-મુક્તિ હોઈ શકતી નથી. શુદર્શનસૂરિ શ્રીભાષ્ય ઉપરની શ્રુતપ્રકાશિકા નામની ટીકામાં ( ચતુઃમુત્રી આવૃત્તિ, નિર્ણય-સાગર પ્રેસ, પૃ. ૨૫૧ ) કહે છે કે નિષ્પ્રપંચીકરણનિયોગવાદ અને ધ્યાનનિયોગવાદ એ બે પક્ષો જરૂર-માયાવાદીઓના છે. બ્રહ્મદત્ત ધ્યાનનિયોગવાદી છે, તેથી શુદર્શનસૂરિની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મદત્ત જરૂર-માયાવાદી છે, અને આમાં કેટલેક અંગે ભલ્લ પણ છે, કારણ કે બ્રહ્મદત્તા સિદ્ધાન્તમાં અને શંકરસિદ્ધાન્તમાં કેટલુંક સામ્ય છે. શંકરાચાર્યને અને તેમના અનુયાયીઓને પ્રતિપક્ષીઓ સામાન્ય રીતે સાક્ષાન્માયાવાદી તરીકે ઓળખાવે છે.

ગૌડપાદાચાર્ય સામાન્ય ગીતે શંકરાચાર્યના પરમગુરુ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમણે માવડૂક્યોપનિષદકારિકાઓ રચેલી છે અને તેના ઉપર શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય પણ છે. ઉચ્ચરચન્દ્રની સાંખ્યકારિકા, ઉત્તરગીતા, નૃસિંહ ઉત્તરતાપની ઉપનિષદ અને દુર્ગાસપ્તશતી ઉપર પણ ગૌડપાદે ટીકાઓ લખી છે. વળી, તેમણે મુખગોદય અને શ્રીવિદ્યારત્ન-મુત્ર એ બે તાન્ટ્રિક ગ્રન્થો પણ રચેલા છે. આ ગૌડપાદ અને કારિકાકાર વેદાન્તી ગૌડપાદાચાર્ય અભિજ્ઞ છે એવી પ્રાચીન સામ્પ્રદાયિક માન્યતા છે અને કેટલાક અર્વાચીન પશ્ચિમોત્તર પણ તે પ્રમાણે માને છે, જ્યારે

ખીજા દેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો<sup>૨૬</sup> તે જન્મેને લિન્ન માને છે. માણ્ડૂક્ય જેવા અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરનારા એક લઘુ ઉપનિષદ ઉપર લાખ્ય રચીને<sup>૨૭</sup> ગૌડપાદ્યાયે<sup>૨૮</sup> અદ્વૈતવાદનું સારું નિરૂપણ કરેલું છે. ગૌડપાદકારિકાઓનાં ચાર પ્રકરણો છે: આગમ, વૈતથ્ય, અદ્વૈત અને અલાતશાન્તિ. પ્રથમ પ્રકરણમાં વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણનું નિરૂપણ કરીને, દ્વૈતગણિત પુરીયનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને આ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે પ્રણવ દ્વારા પુરુષ - આત્મા - બ્રહ્મની ઉપાસના દર્શાવવામાં આવેલી છે. ખીજા પ્રકરણમાં બાહ્ય જગતનું મિથ્યાત્વ દર્શાવવા માટે એમ કહેવામાં આવેલું છે કે સ્વપ્નાવસ્થા અને જાગૃત્વસ્થાના અનુભવો મનઃકલ્પિત અને તેથી અસત્ય છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં જે વિચારસરણી આપવામાં આવેલી છે તે બૃહદારણ્યકોપનિષદ ૪. ૩. ૮ વગેરેની સાથે સરખાવવા જેવી છે. રજ્જુસર્પ વગેરેનાં દષ્ટાન્તો આપીને અહીં અજ્ઞાતિવાદ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે; અર્થાત્ પરમ સત્ય તો એ છે કે કોઇનો 'વિનાશ તથા જન્મ થતો જ નથી, બન્ધ નથી, નેમ જ મુમુક્ષુ પણ નથી. રજ્જુસર્પનું દષ્ટાન્ત મુખ્ય પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં જોવામાં આવતું નથી, અને વેદાન્તશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આ પ્રકરણમાં આવેલું છે, અને ગંઠરાચાર્ય તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરેલો છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં અજ્ઞાતિવાદનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને મહાકાશ અને ધટાકાશનાં દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલાં છે; જીવ અને આત્મા એક જ છે; અને અનંત-યોગથી નિગૃહીત મનની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અનુર્થ પ્રકરણ

૨૬ સર રાધાકૃષ્ણન : ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, ક્રમ ૨, પૃ. ૪૫૨-૪૫૬.  
સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી : સાંખ્યકારિકા, કલિદાસ, પૃ. ૨૬-૨૭. વિપુલેશભાઈ  
ગૌડપાદનું આગમશાસ્ત્ર, ઉપોદ્યાન, પૃ. ૫૮, ૮૬.

૨૭ ડો. વિપુલેશભાઈ ભટ્ટાચાર્યના અભિપ્રાયે ગૌડપાદની કલ્પિત અવસ્થા  
પરિવર્તન પહેલાં રચાયેલી છે, અને માણ્ડૂક્યોપનિષદ એ ગૌડપાદનનો  
કરનારો અન્ય હોય એમ કહે છે. (તૈજસનું આગમશાસ્ત્ર, કલિદાસ, ૩)

અગતિવાદના સમર્થનમાં ગૌડપાદાચાર્ય બૌદ્ધ દર્શનનો સારો ઉપયોગ કરે છે.

ગૌડપાદકારિકાઓનો બહુ જ તટસ્થતાથી અભ્યાસ કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિજ્ઞાનવાદ અને માધ્યમિક એ બે બૌદ્ધ મતોની અસર ગૌડપાદાચાર્ય ઉપર ઘણી જ થયેલી છે.<sup>૨૮</sup> બૌદ્ધ દર્શનના કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોનો પણ ગૌડપાદકારિકામાં ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે, અને આ બાબત એટલી બધી સ્પષ્ટ છે કે શંકરાચાર્યે આ પારિભાષિક શબ્દોનું જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે સ્વીકાર્યું નથી એમ કહ્યા વિના છૂટકો નથી. બૌદ્ધ દર્શન અને ઔપનિષદદર્શન વચ્ચેનું અંતર ગૌડ-પાદાચાર્યની કારિકાઓથી ઓછું થયું છે એ વાત પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. અર્થાત્ ગૌડપાદાચાર્યે વેદાન્તાનું વિવરણ એક અભિનવ દૃષ્ટિથી જ કર્યું છે, અને આ રીતે શંકરાચાર્યના કેવલાદૈત માટે બ્રૂમિકા તૈયાર કરી છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં<sup>૨૯</sup> ગૌડ-પાદાચાર્યને વેદાન્તાચાર્યસમ્પ્રદાયવિત્તરીકે ઓળખાવે છે, અને ગૌડ-પાદકારિકાઓ ઉપરના ભાષ્યના અંતે<sup>૩૦</sup> ગૌડપાદાચાર્યને નમસ્કાર કરતાં કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ રૂપી દૃષ્ટથી મુગ્ધ થયેલા વેદરૂપી સમુદ્રમાંથી ગૌડપાદાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાન્તરૂપી અમૃત બહાર કાઢેલું છે. ગૌડ-પાદાચાર્યના સિદ્ધાન્તોમાં જે બાબતો અગમ્ય રહી હતી તે બાબતોને શંકરાચાર્યે બહુ સ્પષ્ટ અને વિકસિત કરી છે, અને તેથી શંકરાચાર્યના અનુયાયીઓ પોતાના ગ્રંથોમાં ગૌડપાદાચાર્ય અને શંકરાચાર્યનાં

૨૮ ડૉ. ઠાસચુપ્ત : ભારતીય વ. ઇતિહાસ, ભાગ ૧, પૃ. ૪૨૦-૪૨૮; સર રાધાકૃષ્ણન : ભા. વ. ભાગ ૨, પૃ. ૪૬૭-૪૬૫; પ્રો. વિદ્યુસેનર ભટ્ટાચાર્ય : ગૌડપાદાચાર્ય અગમગ્રંથાસ, ઉપોદ્ઘાત.

૨૯ ૧. ૪. ૧૪; ૨. ૧. ૬.

૩૦ આનન્દામત આશ્રિત, પૃ. ૨૨૩.

વાક્યોનું પ્રમાણ પદે પદે આપે છે. ૩૧ સુરેશ્વરાચાર્ય નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમાં ગૌડપાદાચાર્યને ‘ગૌડ’ તરીકે, અને શંકરાચાર્યને ‘દ્રવિડ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૧

બ્રહ્મદત્તની પછી ભર્તૃપ્રપંચનું નામ જો કે વધારે પ્રસિદ્ધ થયેલું છે છતાં પણ ગૌડપાદાચાર્યના સિદ્ધાન્તો વિષે જોટલું જાણવા મળે છે તેટલું ભર્તૃપ્રપંચ વિષે જાણવા મળતું નથી. ૩૨ યામુનાચાર્ય આત્મસિદ્ધિમાં કહે છે કે ભર્તૃપ્રપંચે વેદાન્ત અને વેદાન્તમુત્રો ઉપર લખેલું છે. સંદોષ-શારીરક (૧.૭)ની ટીકામાં મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે ભર્તૃપ્રપંચે બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય રચીને બેદનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. શંકરાચાર્યના બૃહદારણ્યકભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં આનન્દરાન કહે છે કે ભર્તૃપ્રપંચે માધ્યન્દિની શાખાના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય રચેલું છે. ભર્તૃપ્રપંચે ઈશ અને કલ્ક ઉપનિષદો ઉપર પણ ભાષ્ય રચ્યું હોય એમ જણાય છે. સુરેશ્વરાચાર્ય એમ માને છે કે અમુક સ્થળોએ શંકરાચાર્ય ભર્તૃપ્રપંચના મતનું ખંડન કરે છે. ભર્તૃપ્રપંચ બેદાબેદવાદી છે, જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદી છે; અને આ રીતે શંકરાચાર્યની પછી થયેલા ભાસ્કરાચાર્ય અને યાદવપ્રકાશની સાથે તેમની તુલના કરી શકાય છે. બૃહદારણ્યકભાષ્યવાર્તિક (૫. ૧૧૬૪)માં સુરેશ્વરાચાર્ય ભર્તૃપ્રપંચના સિદ્ધાન્તને ‘સમસ્તવ્યસ્તદર્શન અથવા ભક્તિ’ એ પ્રમાણે ઓળખાવે છે.

શંકરાચાર્ય બ. સ. ૧. ૧. ૪ના ભાષ્યને અંતે અપિ શાહુઃ એ પ્રમાણે કહીને ત્રણ સ્લોકો આપે છે. બ. સ. ૩. ૩. ૨૫ના શંકરભાષ્યની ‘ભામતી’ નામની ટીકા ઉપરની ‘કલ્પવૃક્ષ’ નામની ટીકામાં

૩૧ સુરેશ્વરાચાર્ય : નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ, ૪. ૪૪, ૫. ૧૬૩.

૩૨ પ્રો. હિરિયાજી : ઇન્ડિ. એન્ડ. જૂન, ૧૯૨૪; જીવિ. પ્રા. ૫, રિપોર્ટ, ૫. ૪૩૮

અમલાનન્દ ખીજી ત્રણ કારિકાઓ આપે છે. આ સ્લોકો આચાર્ય મુંદરપાણ્ડચના છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે.<sup>૩૩</sup> તેથી આપણે એમ કહી શકીએ કે શંકરાચાર્યની પહેલાં અદ્વૈતમતનું પ્રતિપાદન કરનાર એક આચાર્ય મુંદરપાણ્ડચ નામના દક્ષિણના તત્ત્વચિન્તક થઈ ગયા છે. આ ત્રણ સ્લોકોનું તાત્પર્ય તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે આચાર્ય મુંદરપાણ્ડચ અને શંકરાચાર્યનું મન્તવ્ય એક પ્રકારનું હોયું જોઈએ.

આ પ્રમાણે શંકરાચાર્યની પહેલાં અનેક પ્રકારના વેદાન્તવિચારકો અને મૂળભાષ્યકારો થઈ ગયા છે. આ પ્રકારની વિચારભૂમિકા ઉપર ઈ. સ.ના આઠમા શતકના અન્ત્ય ભાગમાં શંકરાચાર્યના વિચારો પ્રકટ થાય છે અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એક નવીન પ્રકરણનો આરંભ થાય છે. શંકરાચાર્ય ( ઈ. સ. ૭૮૮-૮૨૦ ) મુખ્ય ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં છે, અને ખીજી સ્વતંત્ર ગ્રન્થો અને સ્તોત્રો પણ રચેલાં છે. શંકરાચાર્ય પોતાના પરમશુરુ ગૌડપાદાચાર્યની વિચારસરણીને અનુસરે છે અને ખૌદ્દ દર્શનના ત્રિસ્વભાવવાદ ( પરિકલ્પિત-પ્રાતિભાસિક, પરતન્ત્ર-આવહારિક, અને પરિનિષ્પન્ન-અપારમાર્થિક )નો સ્વીકાર કરીને અદ્વૈતદર્શનનો સારો વિકાસ કરે છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ સ્થાન ભોગવે છે. તેમણે પોતાના અદ્વૈતવાદને ઉપનિષદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર એ ત્રણેય પ્રસ્થાનોથી સમર્થન આપવા પ્રયત્ન કરેલો છે. સ્વતંત્ર વિચાર અને યુક્તિથી સિદ્ધાન્તનો નિર્ણય કરવામાં આવે એ એક વાત છે, અને પ્રસ્થાનત્રયીમાંથી તે જ સિદ્ધાન્ત શોધી કાઢવો એ ખીજી વાત છે. તર્કમૂલક સિદ્ધાન્ત અને શાસ્ત્રમૂલક સિદ્ધાન્ત એ બે

૩૩ મ. મ. પ્રો. કુચુરવામી શાસ્ત્રી : જ. એલ. દિ. મદ્રાસ, પ્રાન્થ ૧, પૃ. ૫-૧૫; પ્રો. કે. એ. નીલકંઠ શાસ્ત્રી : પૂ. ૧૭૬-૮૦; પ્રો. સુર્જનારાયણ શાસ્ત્રી, ભામતી, થંડ:સુત્રી, પૃ. ૨૬૫-૨૬૭.

પ્રકારના સિદ્ધાન્તો વચ્ચે ક્રોધક વખતે સંવાદ હોય છે તો ક્રોધક વખતે વિસંવાદ પણ હોય છે; અને તેથી શંકરાચાર્યની પછીના કેટલાક ભાષ્યકારો, અને અર્વાચીન વિચારકો સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન પૂછે છે કે શંકરાચાર્યે પ્રસ્થાનત્રયીનું જે વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે પ્રસ્થાનત્રયીના શબ્દાર્થ અને તાત્પર્યને અનુસરતું છે કે કેમ; અને આવો પ્રશ્ન ખીજા બધા ભાષ્યકારોને પણ પૂછી શકાય છે. આ પ્રશ્ન પ્રસ્થાનત્રયીના સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વનો છે; અને આધુનિક વિદ્વાનો એની ચર્ચા પોતપોતાની દૃષ્ટિએ કરે છે.૩૪

શંકરાચાર્ય પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ એ છ પ્રમાણો સ્વીકારે છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે. આત્મા - બ્રહ્મ - એ એક જ પદાર્થ સત્ય છે, અને બાકીના બધા પદાર્થો - જીવ અને જગત - માયા અથવા અવિદ્યાને લીધે દેખાય છે, અને તેથી મિથ્યા છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પ દેખાય છે તેમ અનિર્વચનીય માયાને લીધે બ્રહ્મમાં જગત દેખાય છે, જગત બ્રહ્મનું વિવર્ત છે; અને અવિદ્યાના લીધે બ્રહ્મ સંસારી જીવ થાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મ ઉપર માયા અને અવિદ્યાની કેવી રીતે અસર થાય એ એક કૃટ પ્રશ્ન છે; અને શંકરાચાર્ય જીવ, ઈશ્વર, શુદ્ધ ચૈતન્ય, જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, અવિદ્યા, અને ચૈતન્ય ને અવિદ્યાનો સંબંધ એ છ પદાર્થો અનાદિ માનીને એનું સમાધાન કરે છે. વસ્તુતઃ જીવ એ બ્રહ્મ જ છે, પણ તે અજ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મ અને આત્માના ઐક્યની વાત ખૂટી જાય છે. આ બ્રહ્માત્મૈક્યનું જ્ઞાન કરાવવું એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, અને તેથી જ્ઞાનની મહત્તા સિદ્ધ થાય છે. કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ કરીને ઉપાસના કરવામાં આવે છે, અને પછીથી જ્ઞાન વડે અજ્ઞાન દૂર કરવામાં આવે છે. (૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક, (૨) ઇદામુત્તરાર્થૈક્ષ્ણભોગવિરાગ, (૩)

‘લગવાનનો નવમો અવતાર’ કહે છે. શંકરદર્શન એટલું બહુ પ્રચલિત અને બહુવાન થયેલું છે કે વેદાન્તની ખીણ શાખાઓ ઉપર સાંખ્ય-દર્શનની માફક તેની જાણે-અજાણે અસર થયેલી છે; અને લોકો પણ સામાન્ય રીતે ‘વેદાન્ત’ જેવા આપક શબ્દને શંકરદર્શનના અર્થમાં જ સમજે છે.

શંકરાચાર્યની પછી લગભગ તરત જ ભાસ્કરાચાર્ય (લગભગ ઈ. સ. ૮૦૦-૮૪૦) અષ્ટસૂત્ર ઉપર લાખ્ય રચેલું છે, અને તેમાં શંકરાચાર્યના માયાવાદનું સવિસ્તર અને સચુક્તિત ખણડન કરવામાં આવેલું છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શંકરાચાર્યનું પ્રથમ ખણડન કરનાર ભાસ્કરાચાર્ય છે, અને તેમણે રામાનુજાચાર્ય જેવા પછીના વૈષ્ણવ આચાર્યોને માટે માયાવાદના ખણડનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો છે. સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં લગભગ વીસ માણસો ભાસ્કરના નામથી ઓળખાય છે. વેદાન્તી ભાસ્કર અથવા ભટ્ટ ભાસ્કરનું નામ ન્યાય અને વેદાન્તના ગ્રન્થોમાં આવે છે. ભાસ્કરાચાર્યે છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ઉપર લાખ્ય રચેલું છે એમ એમના સૂત્રલાખ્ય (૧. ૪. ૨૧; ૩. ૧. ૮; ૪. ૩. ૧૩) ઉપરથી જણાય છે. એમણે લગવદ્રીતા ઉપર પણ લાખ્ય લખેલું છે એમ વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત ઇત્યાદિ વેદાન્તના ગ્રન્થો ઉપરથી જણાય છે.<sup>૩૫</sup> એમનો સિદ્ધાન્ત ઔપાધિક બેદાબેદવાદ અથવા સત્યોપાધિવાદ તરીકે ઓળખાય છે. અષ્ટ બે પ્રકારનું છે : ઉપાધિરહિત અને ઉપાધિયુક્ત. તેમાં અનેક શક્તિઓ અને દિવ્ય ગુણો રહેલા છે તેથી તે સગુણ છે. અક્ષની અનંત શક્તિઓના ‘બોગ્યશક્તિ’ અને ‘બોક્તૃશક્તિ’ એ પ્રકારના બે વિભાગો કરવામાં આવેલા છે. પોતાની પરિણામશક્તિથી — બોગ્યશક્તિથી — અદ્ભ જગદ્ગુપે પરિણામ પામે છે.

૩૫ બી. એન. કૃષ્ણમૂર્તિ સર્મા : ભાસ્કર, ગીતાના નિરખૂત લાખ્યકાર; ઇન્ડિ, હિરો. ક્વાર્ટર્લી, ગ્રન્થ ૬, પૃ. ૧૬૩-૭૭, ૧૬૩૩.

જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી; બ્રહ્મથી લિન્ન અને અલિન્ન છે, અને બ્રહ્મનું પરિણામ છે. બ્રહ્મ જ્યારે ઉપાધિયુક્ત થાય છે ત્યારે બ્રહ્મ ભોક્તૃશક્તિથી જીવરૂપે પ્રગટ થાય છે; અને તેથી બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચેનો ભેદ ઉપાધિમૂલક છે, જ્યારે તે જન્મેનો અભેદ વાસ્તવિક છે. જીવ એ બ્રહ્મનું ઔપાધિક સ્વરૂપ છે, પણ બ્રહ્મનો વિકાર નથી, ભાસ્કરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં 'ઉપાધિ' નામનો પદાર્થ અતિ મહત્વનો છે. જે ક્રિયાથી નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, કૃતસ્થ બ્રહ્મ મૂર્ત પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને અનેક જીવો તરીકે પ્રગટ થાય છે અને તે જીવોને આધાર આપે છે તે ક્રિયાને 'ઉપાધિ' કહેવામાં આવે છે. આ ઉપાધિ સત્ય છે, મિથ્યા નથી. આ ઉપાધિની ઉત્પત્તિ અને ક્રિયા કેવી રીતે થઈ એ એક કૃત પ્રશ્ન છે. કૃતસ્થ અને અનન્ત બ્રહ્મ ઉપાધિથી મૂર્ત પદાર્થ કેવી રીતે થઈ શકે એ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે, અને શંકરાચાર્યની મારફતે ભાસ્કરાચાર્ય પણ બ્રહ્મ અને ઉપાધિના અંગધને અનાદિ માને તે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. મોક્ષના સાધન તરીકે ભાસ્કરાચાર્ય જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય સ્વીકારે છે. 'ઉપાધિરહિત બ્રહ્મ જ મારું' સત્ય સ્વરૂપ છે' એ વાત જીવ ભૂંડી જાય છે ત્યારે તેને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે જીવનું અજ્ઞાન તેના પોતાના સંસારનું કારણ છે, તેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બેના સમુચ્ચયથી ઉપાધિનો અને સંસારનો નાશ થાય છે, અને મરણ પછી જીવ બ્રહ્મરૂપ જ થાય છે, અને આ જ જીવનો મોક્ષ છે. ભાસ્કરાચાર્ય શંકરાચાર્યનો જીવન્મુક્તિ વિષેનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી. શંકરાચાર્યની સમીક્ષા કરતાં ભાસ્કરાચાર્ય અનેક વાર કહે છે કે શંકરાચાર્યે શ્રુતિમા પોતાના જ વિચારો જોઈને તે પ્રમાણે શ્રુતિનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે, અને તેથી તેમની વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય અને ઉપેક્ષ્ય છે. ભાસ્કરાચાર્ય પોતે મૂળભૂતમાં શ્રુતિ અને મૂળના શબ્દોનું શબ્દશક્તિને સ્વીકારીને વ્યાખ્યાન કરે છે અને તેથી શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તો કરતાં નમના



સિદ્ધાન્તો શ્રુતિ અને સૂત્રને વધારે અનુસરતા જણાય છે. શંકરાચાર્ય અને ભાસ્કરાચાર્ય એ બન્નેય આચાર્યોને અદ્વૈત અભીષ્ટ છે, પણ શંકરાચાર્ય મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરી જે પ્રકારનું અદ્વૈત સાધે છે તે પ્રકારનું અદ્વૈત ભાસ્કરાચાર્યને સ્વીકાર્ય નથી, કારણ કે ભાસ્કરાચાર્ય સૂત્રના શબ્દોને અનુસરીને બ્રહ્મપરિણામવાદ સ્વીકારે છે. ભાસ્કરાચાર્યના મતે અભેદ વાસ્તવિક અને મુખ્ય છે, જ્યારે ભેદ સોપાધિક અને ગૌણ છે, અને તેથી મોક્ષાવસ્થામાં કેવલ અભેદ જ હોય છે. શંકરાચાર્ય મિથ્યા ઉપાધિ સ્વીકારે છે, જ્યારે ભાસ્કરાચાર્ય સત્ય ઉપાધિ સ્વીકારે છે. બીજી બાબતોમાં સામાન્ય રીતે ભાસ્કરાચાર્ય શંકરાચાર્યને અનુસરે છે, અને પોતાના સૂત્રભાષ્યમાં શાંકરભાષ્યના જ શબ્દો વાપરે છે, તે એટલે સુધી કે ભાસ્કરભાષ્ય જાણે શાંકરભાષ્યનો સાર હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. શંકરાચાર્યની પહેલાં પણ ભર્તૃહરિષ્ય જેવા તત્ત્વચિંતકો બ્રહ્મપરિણામવાદ સ્વીકારતા હતા; અને શંકરાચાર્ય પોતાના સૂત્રભાષ્યમાં બ્રહ્મપરિણામવાદનું ખણ્ણન પણ કરે છે. કુલ્લુક ભટ્ટ મનુસ્મૃતિ ઉપરની ટીકામાં ઘણે સ્થળે લખે છે કે મનુસ્મૃતિમાં ભાસ્કરીય દર્શનના જેવું દર્શન છે. આ રીતે બ્રહ્મપરિણામવાદ ઘણો પ્રાચીન છે એમ જણાય છે. ભાસ્કરાચાર્યની પછીના લગભગ બધાય આચાર્યોએ અને ભાષ્યકારોએ બ્રહ્મપરિણામવાદ સ્વીકારેલો છે. રામાનુજાચાર્ય ત્રીભાષ્યમાં ભાસ્કરાચાર્યના કેટલાક સિદ્ધાન્તનું ખણ્ણન પણ કરે છે.

શંકરાચાર્યની પછી તરત જ કાશ્મીરના શૈવદર્શનનો ઉદ્દગમ થયેલો છે. સ્પન્દદર્શન, પ્રત્યલિંગદર્શન અને ત્રિકદર્શન એ ત્રણ નામો પણ કાશ્મીરના શૈવદર્શન માટે વપરાયેલા છે. આ ત્રિકદર્શનમાં બ્રહ્મસૂત્રનો જે કે વિચાર કરવામાં આવેલો નથી અને તેથી બ્રહ્મસૂત્રની વિચારપ્રણાલિકામાં ત્રિકદર્શનને સ્થાન મળી શકતું નથી, છતાં પણ

વસુગુપ્તે, રામકૃષ્ણે અને અલિનવસુગુપ્તે ગીતા ઉપર ટીકાઓ રચેલી છે અને તે રીતે પ્રસ્થાનનયીના વિચારની સમાલોચનામાં ત્રિકદર્શનને સ્થાન આપવું ઘટે છે. ત્રિકદર્શનમાં વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં આવેલું નથી, અને વર્ણનો ભેદ માનવામાં આવેલો નથી. વસુગુપ્તનાં ( ઈ. સ. ૮૨૫-૮૫૦ ) શિવસૂત્રો અને સ્પન્દકારિકા ઉપર સ્પન્દદર્શન રચાયેલું છે; અને અદ્વૈતપ્રતિપાદક તન્ત્રોનો આધાર લઈને અલિનવસુગુપ્તે ( ઈ. સ. ૯૫૦-૧૦૦૦ ) પ્રત્યક્ષિયાદર્શન રચાયેલું છે. વસ્તુતઃ કાશ્મીરના શૈવદર્શનને ત્રિકદર્શન કહેવું વધારે યોગ્ય છે. આ દર્શન ઉપર સાંખ્ય, ન્યાય, બૌદ્ધ, શૈવ અને શાંકર દર્શનની અસર થયેલી છે, છતાં પણ ત્રિકદર્શનનું સ્થાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ છે. ત્રિકદર્શન અદ્વૈતનું પ્રતિપાદન કરે છે. ‘ અનુસર ’ નામનો એક સત્ય અને સર્વશક્તિમાન નિત્ય પદાર્થ સ્વીકારવામાં આવેલો છે. તે વિશ્વોત્તીર્ણ અને વિશ્વમય છે, અને હિપનિપદના નૈતિ નૈતિ વર્ણનવાળા આત્મા જેવો છે. તેને માટે શિવ અને મહેશ્વર એ બે નામો ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાને લીધે વપરાય છે. પરમ શિવની ‘ પ્રકાશ ’ અને ‘ વિમર્શ ’ એ બે શક્તિઓ છે. વિમર્શને સ્વાતન્ત્ર્યશક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે, અને સ્વાતન્ત્ર્યશક્તિને માટે ચૈતન્ય, સ્ફુરતા, સ્પન્દ, મહાસત્તા અને પરાવાક એવા શબ્દોનો પ્રયોગ થયેલો છે. જીવો અને જગત એ બધું પરમ શિવની અંદર જ રહેલું છે. પરમ શિવની હિમ્મતથી જ જીવ અને જગતનું પોતાનામાંથી જ પ્રાકટ્ય—આભાસ— થાય છે, અને તેથી જીવહારદશામાં જીવો અને જડ જગત સત્ય છે. જેમ દર્પણ પ્રતિબિમ્બોનું અધિષ્ઠાન છે તેમ પરમ તત્ત્વની ‘ પ્રકાશ ’ નામની શક્તિ બધા આભાસોનું અધિષ્ઠાન છે. સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે: શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. શિવથી આરંભીતે શુદ્ધ વિદ્યાપર્યન્તની સૃષ્ટિ શુદ્ધ છે, બ્યારે માયાથી આરંભીતે પૃથ્વી પર્યન્તની સૃષ્ટિ અશુદ્ધ છે. માયા એ પરમ તત્ત્વની શક્તિ છે, તે સુદૃઢ અને વ્યાપક છે; અને આ માયાશક્તિને

લીધે જ આત્માને પોતાના સ્વરૂપની પ્રતીતિ થતી નથી. અર્થાત્ માયાને લીધે સ્વાતંત્ર્યશક્તિનું તિરોધાન થાય છે. તિરોધાન અને અચાનથી જે મર્યાદિત સ્વરૂપ થાય તેને જીવ કહેવામાં આવે છે. માયામાં બધા જ આભાસો રહેલા છે અને તેથી તે તેમનું મૂલ્ય કારણ છે. મહેશ્વરની ઇચ્છા આભાસ ઉત્પન્ન કરવાની માયાની શક્તિનું નિયમન કરે છે. માયાને લીધે થતી સ્વરૂપની અખ્યાતિના પરિણામે પરમ તત્ત્વ જ જીવદાં જીવદાં રૂપો - આભાસો - ધારણ કરે છે. આ અનેક રૂપો ધારણ કરવાં એ પરમ શિવની લીલા છે. પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપના અચાનને લીધે આત્માને બન્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. અચાન એ પરમ તત્ત્વની ઇચ્છાનું કાર્ય છે. જગતની ઉત્પત્તિ સમગ્રવવાને માટે તે તત્ત્વો સ્વીકારવામાં આવેલાં છે. તેમાં સાંખ્યોનાં ૨૫ તત્ત્વો, અને માયા વગેરે બીજાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. કેટલીક બાબતોમાં સાંખ્યોનાં અને ત્રિકલ્શનનાં તત્ત્વોમાં ભેદ પણ રહેતો છે. બૌદ્ધોનો ક્ષણિકતાનો સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારવામાં આવેલો છે, કારણ કે આભાસો ક્ષણિક છે એમ ત્રિકલ્શનમાં માનવામાં આવેલું છે. ત્રિકલ્શનનું પ્રયોજન સર્વ સુખસુખોનું અચાન દૂર કરીને પોતાના સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષિગાન કરાવવાનું છે. તેને માટે તત્ત્વ-ગાન અથવા બૌદ્ધ જ્ઞાનની, અને દીક્ષા અથવા ધૌરુષ જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. દીક્ષાના પરિણામે આત્માને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પરમ શિવમાં લય પામે છે. પરમ શિવની ઇચ્છા - શક્તિપાત, અનુગ્રહ - ને લીધે પણ આત્માને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. મોક્ષ-પ્રાપ્તિને માટે સામાન્ય રીતે ચાર સાધનો દર્શાવવામાં આવેલ છે: (૧) અનુપાય, (૨) સામ્યવ, (૩) શાકન અને (૪) આશુવ; અને તેમાં ચતુર્થ સાધનથી ધીમે ધીમે પહેલાંનાં સાધનો સિદ્ધ થાય છે, એટલે અનુપાય એ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાક્ષાત્ સાધન બને છે. બૌદ્ધ જ્ઞાનથી મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં પણ મુક્ત બની શકે છે. જીવાત્મા સ્વતંત્ર નથી, પણ પરમ શિવની ઇચ્છાને લીધે કર્તૃત્વશક્તિનો પોતાનામાં આરોપ કરે છે.

પણ જ્યારે પરમ શિવ કૃપા કરે છે ત્યારે જીવમાં સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને તે પરમ તત્ત્વની સાથેનો અભેદ ભોગવી શકે છે. આ ત્રિક-દર્શનમાં અદ્વૈતવાદ, જગતની સત્યતા, આત્માસત્તાદ, પરમ તત્ત્વની કૃપા ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો આકર્ષક છે.

સામ્પ્રદાયિક ઇતિહાસ પ્રમાણે યાદવપ્રકાશ (ઈ. સ. ૧૧મું શતક) એ કાંચીમાં રહેતા હતા. તેમના ગ્રન્થો અત્યારે પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ રામાનુજાચાર્ય અને વેદાન્તદેશિકના ગ્રન્થોમાં તેમના સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન થાય છે. શ્રુતપ્રકાશિકાકાર સુદર્શનસૂરિના અભિપ્રાયે ખ. સ્. ૧. ૪. ૨૦માં આસ્મરધ્યનો જે મત છે તે જ મત યાદવપ્રકાશનો છે, અને યાદવપ્રકાશના મતમાં કાર્યતાથી અને કારણતાથી જીવ અને બ્રહ્મનો સ્વાભાવિક ભેદાભેદ છે. ભાસ્કરાચાર્યની માફક યાદવપ્રકાશ આ પ્રમાણે ભેદાભેદવાદી છે, અને આ બંનેના વિચારો વચ્ચે એટલું બધું સામ્ય છે કે કેટલીક વાર આ બે વ્યક્તિઓના વિચારોમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈ સાંકર્ષ કરવામાં આવે છે. યાદવપ્રકાશ ભાસ્કરદર્શનમાં બ્રહ્મ અને તેની સત્ય ઉપાધિ સ્વીકારવામાં આવેલી હોવાથી એક જાતનું દ્વૈત જીએ છે, અને તેથી પોતાના સિદ્ધાંતમાં તે દોષ દૂર કરવા કહે છે કે બ્રહ્મની પોતાની જ એવી એક શક્તિ છે કે તે શક્તિ વડે બ્રહ્મ ઈશ્વર અને જડચેતનાત્મક જગત યર્જી શકે છે. ભાસ્કરાચાર્યની માફક યાદવપ્રકાશ પણ જ્ઞાન અને કર્મ એ બંનેને મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે સ્વીકારે છે, અને આ રીતે તે જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદી છે. ભાસ્કરાચાર્યે ભેદાભેદ સ્વીકાર્યો છે પણ તેમાં અભેદ વાસ્તવિક છે. જ્યારે યાદવપ્રકાશના મતમાં બંને ય ભેદ અને અભેદ વાસ્તવિક છે, અને તે એટલે સુધી કે મોક્ષાવસ્થામાં પણ ભેદ અને અભેદની પ્રતીતિ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્ય ચિત અને અચિત એ બે સ્વતંત્ર વિભાગો સ્વીકારે છે અને કહે છે કે એ બંનેય વિભાગો બ્રહ્મનાં રૂપો છે; જ્યારે યાદવપ્રકાશ ચિત અને

અચિતનો ભેદ સ્વીકારતા જ નથી; અને આગળ ઉપર વલ્લભાચાર્ય કહે છે તે પ્રમાણે તે કહે છે કે જડ પદાર્થમાં ચૈતન્ય છે પણ તે તિરોહિત છે. અને જ્યારે તે ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે જડ પદાર્થ ચૈતન્ય પદાર્થ બને છે, એટલે જડ અને ચૈતન્યનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. ચિત અને અચિત એ બન્ને ચૈતન્યશ્રદ્ધાના જ નિત્ય પ્રકારો છે, અને તેથી ‘ઉપાધિ’ નામનો પદાર્થ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. આત્મા અને દેહને અલિન માનવાથી જીવને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાન અને કર્મથી મોક્ષ મળે છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવનો વિનાશ થતો નથી પણ જીવ અને શ્રદ્ધાના અંકચનો અનુભવ થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યની માફક યાદવપ્રકાશ પણ શાંકરદર્શનની જીવન્મુક્તિ સ્વીકારતા નથી, અને નિર્ગુણવાદ અને માયાવાદનું ખપડન કરે છે.

રામાનુજાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૦૧૭-૧૧૩૭) પ્રથમ યાદવપ્રકાશના શિષ્ય હતા; પણ યાદવપ્રકાશના વિચારો અનુકૂલ ન લાગવાથી તેમને ત્યાગ કરીને તે અન્યથ ગયા અને તેમણે વિશિષ્ટાદૈતની સ્થાપના કરી, અને શ્રીરંગમમાં યામુનાચાર્યની પછી પીઠ ઉપર આવ્યા. યામુનાચાર્યની આગ્રાથી રામાનુજાચાર્યે બોધાયનવૃત્તિને અનુસરીને ‘શ્વલ્પમૂત્ર ઉપર ‘શ્રીમાધ્ય’ નામનું લાખ્ય રચ્યું, અને ‘વેદાન્તસાર’ અને ‘વેદાન્તદીપ’ નામની બે લઘુ ટીકાઓ રચી, અને ‘વેદાન્તસંમેહ’, લગવદ્રીતાભાષ્ય, નિત્યમન્ય અને મઘત્રય પણ રચ્યાં. શ્રીલાખ્યમાં રામાનુજાચાર્યે શંકરાચાર્યના નિર્ગુણવાદ, અવિદ્યાવાદ, વિવર્તવાદ વગેરે સિદ્ધાન્તોનું સવિસ્તર ખપડન કર્યું છે, અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે ભાસ્કરાચાર્યના બેદાભેદવાદનું પણ ખપડન કર્યું છે. રામાનુજાચાર્ય જડ, જીવ અને ક્રિયાર એ ત્રણ તત્ત્વો સ્વીકારે છે. જીવ ત્રણ પ્રકારનો છે : બદ્ધ, મુક્ત અને નિત્ય. ક્રિયાર કેવલગુરુદિન અને અનેક દિન્યગુણો છે, અને

તેથી તે સવિશેષ છે; અને જડ અને જીવનો અન્તર્યામી થઈને તેમનું નિયમન કરે છે. જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ ઔપાધિક નથી, કારણ કે મોક્ષાવસ્થામાં જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ રહેલો હોય છે. બીજી રીતે વિચાર કરતાં રામાનુજચાર્ય છ ડ્રવ્યો સ્વીકારે છે : ઈશ્વર, જીવ, નિત્યવિભૂતિ, જ્ઞાન, પ્રકૃતિ અને કાલ, જીવ, નિત્યવિભૂતિ, પ્રકૃતિ અને કાલ એ ચાર ઈશ્વરનું શરીર છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, જ્ઞાન અને શરીર એ ત્રણેય વ્યાપક છે. ઈશ્વર - પરમાત્મા - બ્રહ્મ - પાંચ પ્રકારનો છે : પર, વ્યૂહ, વિભવ, અન્તર્યામી અને અર્ચાવતાર. વૈકુણ્ઠમાં લક્ષ્મીની સાથે રહીને અનન્ત, ગરુડ વગેરે નિત્ય જીવો સાથે જે ક્રીડા કરે છે તે પર કહેવાય છે, અને મુક્ત જીવો આ સ્વરૂપને જ પ્રાપ્ત કરે છે. પર ઉપાસનાને માટે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ એ ચાર અવસ્થાઓ ધારણ કરે છે, અને આ ચાર વ્યૂહ કહેવાય છે. મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે વિભવ કહેવાય છે. દરેકના હૃદયમાં રહેલું તત્ત્વ અન્તર્યામી કહેવાય છે, અને ભકતે સ્થાપિત કરેલી પ્રતિમા અર્ચાવતાર કહેવાય છે. નિત્યવિભૂતિ એ ગુદસત્ત્વાત્મક સ્વર્ગપ્રકાશ દેશ છે. પ્રકૃતિ નિત્ય છે, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોવાળી છે, અને સર્વ જગતનું મૂળ છે. આ પ્રકૃતિને જ માયા, અવિદ્યા, અક્ષર ઇત્યાદિ કહેવામાં આવે છે. પરમાત્મા શરીરી છે, અને ચિત્ત અને અચિત્ત શરીર છે, અને આ શરીરવાદ બૃહદારમ્બકના અન્તર્યામિ-બ્રહ્મણને ( ૩. ૭ ) આધારે સ્વીકારવામાં આવેલો છે. જેમ શરીર અને શરીરીનો ભેદ છે તેમ શરીર પરબ્રહ્મ અને શરીર ચિત્તઅચિત્તનો પણ ભેદ છે, અને આ રીતે ત્રણ તત્ત્વો સ્વીકારવામાં આવે છે. મુક્તમયિદ-ચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કારણ છે, અને સ્થૂલચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કાર્ય છે, અને તે બન્ને વિશિષ્ટોનું એકત્વ દોવાથી રામાનુજચાર્યનો સિદ્ધાન્ત 'વિશિષ્ટાદૈત' અથવા 'પ્રકાર્યદૈત' તરીકે ઓળખાય છે. પરમાત્મામાં જ્ઞાન, શાક્ત, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય અને તેજ એ છ શુદ્ધો રહેલા છે.

આ ૭ ગુણો પરમાત્માનું સ્વરૂપ નથી પણ તે પરમાત્મામાં રહેલા છે એટલે પરમાત્માથી ભિન્ન છે. આ પ્રકારે પરમાત્મામાં સમ્પત્તિય ભેદ, વિન્નતીય ભેદ અને સ્વગતભેદ એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદો રહેલા છે, અને તેથી રામાનુજીય દર્શન શાંકરદર્શનથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. પરમાત્મા શરીરદ્વારા બહુ ઘવાતો સંકલ્પ કરે છે, અને પરમાત્માનું મૂળમ અચિત્તરૂપ શરીર જગદ્ગરૂપે પરિણામ પામે છે અને મૂળમચિદ્ગુણ શરીર જીવરૂપે જગતમાં પ્રગટ થાય છે; અને આ પ્રકારે રામાનુજીયાર્થ પરિણામવાદી છે. જીવ નિત્ય, અતેક અને અણુ છે; અને જગત સત્ય છે. પંચીકરણપ્રક્રિયાને લીધે સર્વ વસ્તુ સર્વમાં હોય છે, અને તેથી શુક્તિરજતપ્રમની અંદર પણ સત્ય રજત હોય છે. આ પ્રકારે રામાનુજીયાર્થ ‘સત્ત્વ્યાતિ’ સ્વીકારે છે. રામાનુજીયાર્થ ત્રણ પ્રમાણ સ્વીકારે છે : પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ. શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ અને સ્મૃતિ ઉપરાંત પાંચરામ સંહિતાઓની પણ ગણના કરવામાં આવેલી છે, અને એ રીતે ‘આગમ’ સાહિત્યનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારી આગમ અને નિગમનો સમન્વય સાધવામાં આવ્યો છે. વેદનો પૂર્વભાગ કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને આ બન્નેય કાપડો અને તેના ઉપરની બાંનેય પૂર્વ અને ઉત્તર ભીમાંસાઓ મળીને એક શાન્ત થાય છે. કર્મનું જ્ઞાન થયા પછી બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં આવે છે; અને લક્ષિયુક્ત અન્તઃકરણથી પરમાત્માની આરાધના કર્યા પછી જીવને મુક્તિ મળે છે. મુક્તિમાં જીવ ભગવાનના જેવો થાય છે અને ભગવાનનું હાસ્ય કરે છે, અને આ રીતે મુક્તિમાં પણ બ્રહ્મ અને જીવનો ભેદ રહેલો હોય છે. આ મુક્તિ આપણા જીવનમાં સંભવતી ન હોવાથી રામાનુજીયાર્થ સંકરાચાર્યની ‘જીવ-મુક્તિ’ સ્વીકારી શકતા નથી. કર્મ કરવાથી પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, અને પછી આત્મા પ્રકૃતિથી વિયુક્ત છે એ પ્રમાણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કર્મ જ્ઞાનદ્વારા અથવા સાક્ષાત્ લક્ષિને ઉત્પન્ન કરે છે, અને જ્ઞાન પણ લક્ષિ ઉત્પન્ન કરે છે. રામાનુજીયાર્થની

લક્ષિ એ તેનની ધાગની માફક અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિપ્રવાહરૂપ છે અને તેના યમ, નિયમ વગેરે આદ્ય અગો છે આ લક્ષિ શ અમા વેદન, ધ્યાન, ઉપાસના વગેરે શબ્દોથી ઓળખાત છે મક્તિના મે પ્રકાર છે સાધનલક્ષિ અને કૃત્યમક્તિ સાધનમક્તિ વિવેક, વિમોહ, અભ્યાસ, ક્રિયા, ઠનાણુ અનવસાદ અને અનુદર્ષ એ સાત સાધનોથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે કૃત્યમક્તિ પરમાત્માની કૃપાથી ઉત્પન્ન થાય છે મોક્ષ મેળવવાનું ખીજું સાધન પ્રપત્તિ છે, અને એના પાંચ અગો છે. (૧) અનુદય પદાર્થનો અભ્યાસ, (૨) પ્રતિદૃશ પદાર્થનો ત્યાગ, (૩) પરમાત્મા ગુણુ ક્રમે એવો વિશ્વાસ, (૪) સર્વદા પરમાત્માની પ્રાર્થના અને (૫) અત્મનિષ્ણેપનુકુલ દીનતા કેટલાક વિચારકો આત્મનિષ્ણેપ અને દીનતાને જુદા પાડીને પ્રપત્તિ અથવા શરણાગતિના ૭ અગો દર્શાવે છે આ પ્રમાણે પ્રાચીન એમણે માર્ગ ઉપર ગચ્ચાએલા આ રામાનુજદર્શનમા લક્ષિ અને પ્રપત્તિ એ બે જ મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધનો છે, અને તેથી જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચાવાળી લાસકરાચાર્ય અને યાદવપ્રમથના મનથી રામાનુજચાર્યનો સિદ્ધાન્ત બિન્ન છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે

રામાનુજચાર્યની પત્રી તરફ જ અને મધ્યાચાર્યની પત્રેના નિઃશ્ચાર્યચાર્યનો પ્રા-ર્થવ (૪ મ જાગ્રમુ મન) ધરેલો છે એવી સામાન્ય માન્યતા છે નિઃશ્ચાર્યચાર્ય સદાશ્રુત ઉપર 'વેદાન્ત-પાગિતન ગોગર્ભ' નામનું જ્ઞાન ગ્રંથ છે અને તેમા 'ભૂતાંત' અથવા બેદાભેદનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા છે સાન્ન્યપ્રદાયિક આખ્યાયિક પ્રમાણે ભાવાને દમરૂપે નનદ, મનાનન, તનન્દન અને નનત્તુમાગને બેદાભેદના નત્તનનનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને પત્રી નાગરે એ પાંચ સાધન ગણેલી છે નિઃશ્ચાર્યચાર્યના દર્શનમા રામાનુજચાર્યના સિદ્ધાન્તની અનુચિત્તી છે કેરનિર મા અરેમા અંતિપ્રતિપાદક વાક્યોને સ્વર્ણ



પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને નિમ્બાર્કાર્યો વાસ્તવિક દૈતાદૈતના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. રામાનુજદર્શનની મહત્ત્વ આ દર્શનમાં પણ પરમાત્મા સવિશેષ અને દિવ્ય ગુણોવાળા અને પ્રાકૃતગુણરહિત છે, તેથી પરમાત્માને માટે ભગવાન, ઈશ્વર, રમાકાન્ત, કૃષ્ણ, પુરષોત્તમ વગેરે શબ્દો વાપરવામાં આવેલા છે. પરમાત્માને વ્યૂહ, અવતાર વગેરે અનેક સ્વરૂપો છે. વાસુદેવ, સંકર્ષણ વગેરે વ્યૂહો છે; અને ગુણાવતાર, પુન્ધાવતાર અને લીલાવતાર એમ ત્રણ પ્રકારના અવતારો છે. લીલાવતારના પણ બેદો અને પ્રબેદો છે ચિત અને અચિત એ બે પરમાત્માનાં સ્વરૂપો છે. ચિત અને અચિત પરમાત્માથી સ્વતંત્ર રીતે ગ્રહી શકતાં નથી, તે પરતંત્ર છે, અને તેથી તેઓ પરમ ત્માથી અલિન્ન છે. પત્ર અને વૃક્ષ, પ્રકાશ અને પ્રદીપ જેમ લિન્ન અને અલિન્ન છે તેમ જીવ અને જગત પરબ્રહ્મથી વાસ્તવિક રીતે લિન્ન અને અલિન્ન છે. પરમાત્માએ લીલા માટે જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે. જગત પરમાત્માની શક્તિનું - પ્રકૃતિનું - પરિણામ છે, અને સત્ય છે. જીવ નિત્ય, અણુ, અનન્ત અને પરબ્રહ્મનો અંશ - શક્તિ - છે. અવિદ્યા અને કર્મના મંબંધથી તેને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે આ સંસારરૂપી બંધમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેને પ્રથમ કર્મ, મનજપ વગેરે કરીને પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવવું પડે છે. જીવનપર્યંત નિત્યકર્મ અને ઉપાસના કરીને ભગવાન વિશેનું જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને દેહપાત થયા પછી જ મોક્ષ મળે છે, એટલે જીવ-મુક્તિનો સંભવ નથી. ભક્તોએ રાધા, રુકિમણી, સત્યભામા અને ત્રજની અન્ય સ્ત્રીઓના મંડળમાં વિરાજમાન ગોપાલકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની હોય છે. ભક્તિથી અને પ્રપત્તિથી પરમાત્માની કૃપાથી જીવને સાયુજ્યાદિ મુક્તિ મળે છે. મોક્ષાવસ્થામાં પણ જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ રહેલો હોય છે, અને જીવ પરમાત્માની સાથેના ભેદમાં અભેદ જીવે છે. અર્થાત્ જીવની મુક્તિ એટલે ભગવદ્-ભાવાપત્તિ. નિમ્બાર્કાર્યો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણો

સ્વીકારે છે, અને પાંચરાત્રસંહિતાદિને પણ પ્રમાણ માને છે; પંચીકરણ-પ્રક્રિયાને આધારે સત્ખ્યાતિવાદ સ્વીકારે છે; અને શંકરાચાર્યના માયાવાદનું ખખડન કરે છે. જ્યેષ્ઠ શંકરાચાર્યના દેવતાદૈત અને ભાસ્કરાચાર્યના ઔપાધિક બેદાબેદ વચ્ચે સામ્ય છે તેમ દૈતાદૈતની વચ્ચે પણ ધણુ સામ્ય છે. ભાસ્કરાચાર્યનો બેદાબેદ ઔપાધિક છે, જ્યારે નિખ્યાર્કાચાર્યનો બેદાબેદ વાસ્તવિક છે. એટલે એ બેનું પાર્થક્ય તો સ્વતઃ સિદ્ધ જ છે.

મધ્વાચાર્યનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૯૮માં થયો છે એવી સામાન્ય માન્યતાને આધારે નિખ્યાર્કાચાર્યની પછી મધ્વાચાર્યના દૈત સિદ્ધાન્તનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. ‘મધ્વમુખમર્દન’ નામનો અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ નિખ્યાર્કાચાર્યે રચેલો છે એમ માનવામાં આવે છે; અને જો આ માન્યતા સત્ય હોય તો પછી મધ્વાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ નિખ્યાર્કાચાર્યની પહેલાં થયો છે એમ સ્વીકારવું પડે. ( દાસગૃપ્ત ભા. ત. ભાગ ૩, પૃ. ૩૬૬-૪૦૦). મધ્વાચાર્ય વાયુનો ત્રીજો અવતાર ગણાય છે, અને તેમને માટે પૃથ્વીપ્રતાપચાર્ય, આનન્દતીર્થ અને મધ્વમન્દિર એ ત્રણ વિશેષનામોનો પ્રયોગ થયેલો છે, અને મધ્વાચાર્યનો ‘સમપ્રદાય’ ‘બ્રહ્મસમપ્રદાય’ કહેવાય છે. મધ્વાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય, અનુ-ચ્યાખ્યાન અને અષ્ટુભાષ્ય એમ ત્રણ દીક્ષાઓ લખેલી છે; ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારત વગેરે ઉપર ભાષ્ય અને તાત્પર્ય - નિર્ણય લખેલા છે; અને ખીજા અનેક સ્વતંત્ર ગ્રન્થો રચેલા છે. તે તત્ત્વજ્ઞ, અનુમાન અને ચાન્દ એ ત્રણ પ્રમાણો સ્વીકારે છે, અને તે ત્રણેયને આધારે બેદવાદનું સ્થાપન કરે છે. તત્ત્વ જો પ્રકારનું છે: સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર. ભગવાન વિષ્ણુ એ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે, નિર્દોષ અને સર્વસદ્ગુણોવાળા છે. ચેતન જીવો અને અચેતન પદાર્થો પરતંત્ર છે. પરબ્રહ્મને અલોકિત વિગ્રહ છે, તેમની પામે લક્ષ્મી વિરાજમાન છે; તેમને ચૂદો અને અવનાગો

હોય છે. તે જગતને પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે પાશુપતદર્શનમાં છે તે પ્રમાણે દ્વિતદર્શનમાં પરમાત્મા જગતનું નિમિત્તકારણ જ છે, ઉપાદાન કારણ નથી; જગતનું ઉપાદાન કારણ તો પ્રકૃતિ છે. આ બાબતમાં મધ્વાચાર્ય બીજા બધા વૈષ્ણવ આચાર્યોથી જુદા પડે છે. શંકરાચાર્ય માને છે તે પ્રમાણે જગત માયિક નથી; તેમ બીજા વૈષ્ણવ આચાર્યો માને છે તે પ્રમાણે અન્નનું પરિણામ પણ નથી; પરંતુ તે પ્રકૃતિનું પરિણામ છે, અને સત્ય છે. જગતમાં પાંચ પ્રકારનો બેદ રહેલો છે: (૧) જીવ-ઈશ્વર, (૨) જડ-ઈશ્વર, (૩) જીવ-જીવ, (૪) જડ-જીવ, અને (૫) જડ-જડ. પરમાત્માની ઇચ્છાથી અચેતન પ્રકૃતિમાં ક્ષોભ થાય છે, અને સાંખ્યદર્શનમાં છે તે પ્રમાણે મહત, અહંકાર વગેરે તત્ત્વો પ્રકટ થાય છે. અચેતન પ્રકૃતિ પરમાત્માથી સર્વથા લિન્ન છે. લક્ષ્મી એ પ્રકૃતિની અધિષ્ઠાત્રી છે, અને લક્ષ્મીનાં ત્રણ સ્વરૂપો - શ્રી, જૂ અને દુર્ગા - પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનું નિયમન કરે છે. પ્રલય વખતે જગત પ્રકૃતિમાં લીન થઈ જાય છે. જીવો અનેક, નિત્ય અને અણુ છે: અને અન્નથી તદ્દન લિન્ન છે અને સત્ય છે; પરંતુ પરમાત્માને અધીન છે. તે સ્વભાવે આનન્દી છે, પણ કર્મજન્ય શરીરના સંબંધથી દુઃખી થાય છે. અવિદ્યા એ પ્રકૃતિનું જ એક સ્વરૂપ છે, અને તે જ પ્રકારની છે: જીવાત્માદિક્ષા અને પરમાત્માદિક્ષા. પ્રથમ પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવના દિવ્ય ગુણોનું આવરણ થાય છે, અને દ્વિતીય પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવ પરમાત્માનું દર્શન કરી શકતો નથી. શાસ્ત્રમાં દર્શવિદ્યા જ્ઞાનથી જીવને પોતાની દીનતા જણાય છે અને પરમાત્માના પ્રતિ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. જીવને ત્રણ પ્રકારની સેવા કરવાની હોય છે: અંકન, નામકરણ અને દસ પ્રકારનું ભજન. આ સેવાના પરિણામે ભગવાન વિષ્ણુ જીવ ઉપર કૃપા કરે છે અને તેથી જ જીવને સમ્પૂર્ણ મુક્તિ મળે છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવ પોતાના સ્વરૂપથી જ સ્થિતિ કરે છે; અને ભગવાનનો દિવ્ય આનન્દ

અનુભવે છે. મધ્વદર્શનમાં જીવ-શુક્તિ સ્વીકારવામાં આવેલી નથી. આ પ્રમાણે દ્વૈતપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો સ્વીકાર કરીને, અદ્વૈતપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય સાદૃશ્ય દર્શાવવામાં છે એમ જણાવીને મધ્વાચાર્યે દ્વૈત સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. વળી, તેમણે સાંખ્ય, ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનોની શુક્તિઓનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે, અને પોતાના ગ્રંથોમાં ઘણી અપ્રસિદ્ધ શ્રુતિઓ આપેલી છે. તેમણે ઋગ્વેદના વિષ્ણુદેવતાને મુખ્ય સ્થાન આપીને વિષ્ણુપૂજને અતિ બળવાન બનાવી છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ઈ. સ.ના અગિયારમા શતકમાં વીરશૈવ અથવા લિંગાયત મતની સ્થાપના થયેલી છે, અને બારમા શતકમાં શ્રીપતિ પત્નિકૃત અને બસવ ( ઈ. સ. ૧૧૬૦ ) જેવા તત્ત્વચિન્તકોએ તેને વ્યવસ્થિત રૂપ આપેલું છે. લિંગાયત મતનું શૈવસિદ્ધાન્ત અને ત્રિક અથવા પ્રત્યક્ષિણી દર્શન સાથે ઘણું સામ્ય છે, અને કેટલાક વિચારકોને મતે વીરશૈવદર્શનની ઉત્પત્તિ શૈવસિદ્ધાન્તમાંથી થયેલી છે. શ્રીપતિ પત્નિકૃત ( ઈ. સ. ૧૧૬૦ ) બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ' શ્રીકર ભાષ્ય ' લખેલું છે, અને તેમાં વીરશૈવ દર્શનના સિદ્ધાન્તોનું બ્રહ્મસૂત્રને આધારે સમર્થન કરેલું છે. વીરશૈવમતમાં શિવ નામનો નિત્ય, વ્યાપક અને સર્વાતીત એક પદાર્થ સ્વીકારવામાં આવેલો છે, અને તે જ પરમ તત્ત્વ ગણાય છે. લિંગ એ શિવનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે, અને તે હૃદયમાં ધારણ કરવાથી જીવના ત્રિવિધ દોષો દૂર થાય છે. લિંગની ઉપાસના કરવાથી શિવનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. શિવની માયા નામની એક સત્ય શક્તિ છે, અને આ શક્તિમાંથી ભૌતિક જગત ઉત્પન્ન થાય છે. હસારાક્તિ અને ભક્તિશક્તિ એ પ્રમાણે, કાર્યની દૃષ્ટિએ, એ શક્તિઓ સ્વીકારવામાં આવેલી છે. ઉપાધિઓને લીધે પરમ શિવ જ જીવ બને છે. જીવો

નિત્ય અને વ્યાપક છે; અને અવિધાને ક્ષીણે તેમને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અવિધા અનાદિ પણુ સાન્ત છે. પરમ શિવનાં—પરબ્રહ્મનાં—બે રૂપો છે : (૧) અંગ અને (૨) લિંગ. અંગરૂપ એ જીવ છે, ઉપાસક છે; અને લિંગરૂપ એ પરબ્રહ્મ છે, ઉપાસ્ય છે. પરબ્રહ્મ એક જ છે; પણુ અવિધામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવાથી, જલમાં ચન્દ્રનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી અનેક રૂપો થાય છે તેમ, અનેક રૂપો જણાય છે, અને બ્રહ્મનાં આ રૂપો જ જીવાત્માઓ છે. અવિધાને લીધે જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ — પરબ્રહ્મથી અલિન સ્વરૂપ — જુલો જાય છે. જગત નિરાલમ્બ બ્રહ્મરૂપી શૂન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરમ શિવ ક્રીડાને માટે જગત ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે જગત શિવની લીલા છે, સત્ય છે. શિવ એ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. મુક્તિમાં જીવ શિવની સાથે એક બને છે. મુક્તિના સાધન તરીકે ગાન અને ક્રિયાનો સમુચ્ચય સ્વીકારવામાં આવેલો છે. (૧) શુદ્ધ, (૨) લિંગ, (૩) વિભૂતિ, (૪) દુર્ગાક્ષ, (૫) યંત્ર, (૬) જંગમ, (૭) તીર્થ, અને (૮) પ્રસાદ એ આઠ સાધનો શ્રદ્ધાને વધારનારાં છે. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે મુમુક્ષુને ૭ ભૂમિકાઓ હોય છે, અને તેને માટે ‘ષડ્સ્થલ’ એ પારિભાષિક શબ્દ વાપરવામાં આવે છે. આ ષડ્સ્થલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) ભક્તિ સ્થલ, (૨) મહેશ્વર સ્થલ, (૩) પ્રસાદ સ્થલ, (૪) પ્રાણલિંગી સ્થલ, (૫) શરણુ સ્થલ, અને (૬) ઐક્ય સ્થલ. પ્રથમની ત્રણ ભૂમિકાઓમાં જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ ચાલુ રહેલો છે; બ્યારે પછીની ત્રણ ભૂમિકાઓમાં તે ભેદ ધીમે ધીમે જતો રહે છે, અને ઐક્યની ભૂમિકામાં જીવ અને શિવનું ઐક્ય થાય છે, અને આને જ મોક્ષ અથવા કેવલ્ય અથવા નિર્વાણ કહેવામાં આવે છે. સાધક પોતાના જીવનમાં પણુ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એટલે શંકરદર્શનની જીવન-મુક્તિ લિંગાયતદર્શનમાં પણુ સ્વીકારવામાં આવેલી છે. ચીરસંવત્સર ભેદથી આરંભીને અભેદમાં પરિણમે છે, એટલે કેટલાક તેને ભેદાભેદ

અથવા વિશેષદૈત તરીકે ગોળખાવે છે. વીરશૈવદર્શન વિચારની દૃષ્ટિએ શાંકરદર્શન અને રામાનુજદર્શન એ બે દર્શનોની વચમાં રહેતું છે. ભક્તિની અને શરણુભાવનાની દૃષ્ટિએ વૈષ્ણવ દર્શનોની સાથે ત્રિંગામ-મતની તુલના કરી શકાય એમ છે. ખીજી દૃષ્ટિએ શૈવ સિદ્ધાન્ત અને ત્રિકદર્શનની સાથે પણ વીરશૈવમતનું સામ્ય આશ્ચર્યક છે. વીરશૈવમતમાં આધ્યાત્મિક અને સામાજિક બાબતોનો સારો સમન્વય કરવામાં આવેલો છે; વર્ણ અને જાતિનો ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી; અને તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં નીતિમય આધ્યાત્મિક જીવનને વધારે પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ત્રિંગામમતમાં શિવસક્રિયમાર્ગનું વ્યાપક અને વિશ્વબોધ્ય સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે.

ઈ. સ.ના અગિયારમા શતકમાં શ્રીકણ્ઠે અઠામૂત્રમાખ્ય રચીને શિવાદૈતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. શ્રીકણ્ઠના ટીકાકાર અપ્પાય દીક્ષિનના (ઈ. સ. ૧૬મું શતક) અભિપ્રાયે શ્રીકણ્ઠ શંકરાચાર્યની પછી અને રામાનુજાચાર્યની પહેલાં થયેલા છે, જ્યારે શુદ્ધદૈતવાદી પુરુષોત્તમજી<sup>૩૧</sup> અને રામકૃષ્ણભટ્ટના<sup>૩૨</sup> અભિપ્રાયે શ્રીકણ્ઠે રામાનુજાચાર્યની જ વિચારપ્રણાલિકા સ્વીકારીને વિષ્ણુને સ્થાને શિવની પરમ તત્ત્વ તરીકે સ્થાપના કરેલી છે અને તેથી વસ્તુતઃ શ્રીકણ્ઠ એ ‘રામાનુજમતચોર’ છે. અર્વાચીન વિદ્વાનો<sup>૩૩</sup> એમ માને છે કે શ્રીકણ્ઠ અને રામાનુજાચાર્ય એ બે સમકાલીન વિચારકો છે, અને બન્નેએ બોધાયનવૃત્તિ જેવા એક પ્રાચીન મંથનો આધાર લીધો છે જેને પરિણામે બન્નેના વિચારોમાં અને શબ્દોમાં સામ્ય જણાય છે; અથવા તો શ્રીકણ્ઠ અને રામાનુજાચાર્ય એ બન્ને એકબીજાના સમાગમમાં આવેલા હોય અને તેથી તેમના

૩૧ અણ્ણાચમપ્રકાશ (કારી), પૃ. ૪૮, ૧૫૨.

૩૨ શુદ્ધદૈતમાર્તવક પ્રકાશ (કારી), પૃ. ૩૨, ૩૬.

૩૩ પ્રો. એસ. એસ. હર્ષનારાયણ શાસ્ત્રી : શ્રીકણ્ઠનું શિવાદૈત, મદ્રાસ, ૧૯૩૦

વિચારોની અસર એકબીજા ઉપર થયેલી હોય, અને તેથી તેઓના વિચારમાં અને શબ્દમાં સામ્ય આવ્યું હોય. જ્યાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને રામાનુજચાર્ય વચ્ચે બેઠ નથી ત્યાં ત્યાં રામાનુજચાર્યની 'વેદાન્તસાર' નામની બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિનાં જ વાક્યો શ્રીકૃષ્ણસાધ્યમાં જોવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે શ્રીકૃષ્ણે રામાનુજચાર્યની વિચારસરણી જ સ્વીતારી પોતાના શિવવિશિષ્ટાદૈતનું સમર્થન કરેલું છે એમ જણાય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને રામાનુજદર્શન વચ્ચે ધક્કું સામ્ય છે, તે એટલે સુધી કે શ્રીકૃષ્ણના તત્ત્વજ્ઞાનને સામાન્ય રીતે શેવ વિશિષ્ટાદૈત કહેવામાં આવે છે, જ્યારે રામાનુજચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનને વૈષ્ણવ વિશિષ્ટાદૈત કહેવામાં આવે છે. પરંતુ બીજી એક બાબત પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, અને તે એ કે કેટલીક બાબતોમાં શ્રીકૃષ્ણનું તત્ત્વજ્ઞાન તામિલ શૈવસિદ્ધાન્ત અને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તને મળતું આવે છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વતઃ ગુણગ્રાહી જણાય છે, અને તેથી તેમના દર્શનમાં અનેક પ્રકારનાં તત્ત્વજ્ઞાનોનું મિશ્રણ થયેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બ્રહ્મસૂત્રસાધ્યમાં પોતાના મતને વિશિષ્ટાદૈત તરીકે ઓળખાવે છે.<sup>૩૯</sup> અપૂર્વ દીક્ષિત તો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ વાસ્તવિક રીતે શંકરદર્શનને સ્વીકાર કરે છે; પણ આ અભિપ્રાય સર્વથા સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

શ્રીકૃષ્ણે આગમસાહિત્યનું અને વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્યું છે, અને આગમે વેદવૃત્ત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા સારો પ્રયત્ન કરેલો છે.<sup>૪૦</sup> ઉમાપતિ નીલકણ્ઠ શિવ એ એક જ પરમ તત્ત્વ છે, અને નારાયણ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા વગેરે શિવથી નીચલી કોટિના છે. શ્રીકૃષ્ણે ધણાં પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે ચિત્શક્તિયુક્ત શિવ જ બ્રહ્મ છે. આ ચિત્શક્તિ એ બ્રહ્મની પરા શક્તિ છે, અને જડ અને ચેતન જગતનું કારણ છે. રામાનુજદર્શનની માફક શિવાદૈતમાં પણ શિવને

શરીર છે તેમનામાં અનેક ક્રિયાણુ ગુણો રહેલા છે અને ત્યાજ્ય ગુણોનો અભાવ છે. જ્ઞાન વિશ્વરૂપ છે છતાં વિશ્વાધિક છે. જ્ઞાન સૂક્ષ્મ ચિદચિદ્-શિષ્ટ છે, અને તે પોતે સ્થૂલચિદચિદ્શિષ્ટ રૂપે જગત થાય છે. જ્ઞાન જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. જગત જ્ઞાનનું પરિણામ છે, જ્ઞાનની લીલા છે, સત્ય છે, મિથ્યા નથી. જગતની ઉત્પત્તિને અંગે છત્રીસ તરવોનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સંહાર, તિરોભાવ અને અનુગ્રહ એ પાંચ જ્ઞાનનાં કાર્યો છે. જ્ઞાનની ‘તિરોભાવ’ શક્તિને લીધે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર સંભવે છે; અને જ્ઞાનની ‘અનુગ્રહ’ શક્તિને લીધે જગતની તે ત્રણ ક્રિયાઓ બંધ થાય છે. જીવ અનેક અને નિત્ય છે. તે જ્ઞાનનો અંશ છે, અને અણુ છે, અને શિવની આઠ મૂર્તિઓમાંની એક મૂર્તિ છે. જીવ અનેક અને નિત્ય છે. તે જ્ઞાનનો અંશ છે, અને અણુ છે, અને શિવની આઠ મૂર્તિઓમાંની એક મૂર્તિ છે. જીવ અને શિવની વચ્ચે, રામાનુજદર્શનમાં જે તે પ્રમાણે, શરીરશરીરિભાવ છે. (૧) જ્ઞાનની આઠાનું જીવે કરેલું ઉત્સંધન અથવા (૨) જીવની ન્યૂનતા અથવા (૩) જીવનો દોષ એને માટે ‘અપચાર’ નામનો પારિભાષિક શબ્દ વાપરવામાં આવેલો છે. આ અપચાર અનાદિ છે; અને આ અપચારને લીધે જ્ઞાનની દુષ્પ્રાપ્તિ જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જૂની તળપ છે, અને પરિણામે સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે. જીવની અશુદ્ધિ દૂર કરવાને માટે શિવે જગત ઉત્પન્ન કરેલું છે. કર્મ અને જ્ઞાનના સમુચ્ચયથી શિવની કૃપાને લીધે જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાન એ ઉપાસનાત્મક છે, અને પરમેશ્વરના પ્યાનથી જીવને પોતાના પદ્મત્વનું — મંથનું — વિસ્મરણ થાય છે. પોતાના જીવનમાં પણ જીવ, શિવના અનુગ્રહથી, મુક્ત બની શકે છે. મુક્તિમાં જીવના પદ્મભાવનો નાશ થાય છે, અને જ્ઞાન અને ભોગની બાબતમાં જીવ યજ્ઞની ગુલ્ય બને છે, અને આનન્દ-પ્રચુર થાય છે. ઉપાસનાના આરંભમાં જીવ અને શિવનો ભેદ રહેલો



હોય છે; પણ અંતમાં ધ્યાનનો જે પ્રકાર દર્શાવવામાં આવેલો છે તેમાં જીવ અને શિવના અભેદની ભાવના જોવામાં આવે છે, અને આ વિષયમાં શ્રીકૃષ્ણ 'સામાનુજસિદ્ધાન્તનો' ત્યાગ કરીને શંકરસિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો મુક્તિમાં બ્રહ્મ અને જીવની તુલ્યતા દર્શાવવામાં આવેલી છે; તો પછી એ તુલ્યતા સાથે અભેદભાવનાનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અપ્રમ્ય દીક્ષિત તો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ આપાતતઃ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી છે પણ વાસ્તવિક રીતે તે શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈતને જ સ્વીકારે છે.

વિજ્ઞાનેન્દ્રલિપ્તુ અથવા વિજ્ઞાનલિપ્તુએ 'વિજ્ઞાનામૃત' નામનું બ્રહ્મસૂત્રભાષ્ય રચેલું છે; અને ઇન્દિરગીતાટીકા, સાંખ્યપ્રવચનભાષ્ય, સાંખ્યસાર, યોગવાર્તિક, યોગસૂત્ર અને ઉપદેશરત્નમાલા છત્યાદિ મહત્વના ગ્રન્થો રચેલા છે. બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં વિજ્ઞાનલિપ્તુ ચિત્તમુખાચાર્યના ( ઈ. સ. ૧૩મું શતક ) વાક્યોનો ઉપન્યાસ કરે છે, અને પ્રકાશકાર પુરુષોત્તમજીના અભિપ્રાયે<sup>૪૧</sup> વલ્લભાચાર્ય ( ઈ. સ. ૧૪૭૭-૧૫૨૫ ) પોતાના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં ( ૧. ૧. ૨. ) વિજ્ઞાનલિપ્તુના મનનું ખપ્પડન કરે છે. તેથી વિજ્ઞાનલિપ્તુ ઈ. સ. પંદરમા શતકમાં થયેલ હોય અથવા તો વલ્લભાચાર્યના સમકાલીન હોય એમ જણાય છે.<sup>૪૨</sup> ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વિજ્ઞાનલિપ્તુનું સ્થાન મહત્વનું છે, કારણ કે તેમણે બધાં આસ્તિક દર્શનોનો સારો સમન્વય કરી સિદ્ધ કર્યું છે કે

૪૧ અષ્ટભાગ્યપ્રકાશ, ૧. ૭૮

૪૨ વિજ્ઞાનલિપ્તુનો સમય ઈ. સ. ૧૧મું શતક ॥ એમ શામાનુજન ( ભા. ૧, ભા. ૨, ૫. ૨૫૭; ૪૫૧ ટિ ), શામસુત્ર ( ભા. ૧, ભા. ૧ ૫. ૨૧૨ ), કીચ ( સા. ૬. ૫. ૧૦૪ ), મેકડોનલ્ડ ( ભારતનો જૂરહાસ, ૫. ૧૫૨ ), પર્વટ શામસુત્ર અન્ન-૨૫૭ ( ભા ૧ ભાગ ૩, ૫. ૪૮૨ ) કહે છે કે વિજ્ઞાનલિપ્તુનો સમય ઈ. સ. ૧૧મું શતક છે. શામસુત્રના ગ્રન્થોમાં આમ પરસ્પરવિરોધ છે. તેમનો સત્ય અભિપ્રાય કયો ?

પુરુષ અન્તર્હિત - ગ્રામ - રહેલાં છે. આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બ્રહ્મથી  
 લિન્ન છે, અને વ્યાપક છે. પ્રકૃતિના અતિશુદ્ધ સત્ત્વ ગુણના  
 સન્વમય શરીરના ‘ માયા ’ નામની ઉપાધિના - આશ્રયથી મૂલ  
 ચિન્માત્ર બ્રહ્મ ઈશ્વર બને છે અને પોતાની ઇચ્છાથી, અગ્નિમાંથી  
 વિસ્ફુલિંગ નીકળે તે પ્રમાણે, જીવોને બહાર પ્રકટ કરે છે, એકબીજાથી  
 વિલક્ષ્ણ કરે છે અને ક્રિયા કરવા ગ્રેરે છે. જીવો નિત્ય, વ્યાપક અને  
 બ્રહ્મથી લિન્ન છે, પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ્યારે તેઓ પ્રકૃતિના  
 સંબંધમાં આવે છે ત્યારે ઉપાધિને લીધે તેઓ મર્યાદિત બને છે. જીવ  
 વાસ્તવિક રીતે નિષ્ક્રિય છે, પણ પ્રકૃતિના સંબંધથી સક્રિય જોવા  
 જણાય છે. બ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે, પિતા અને પુત્રની વચ્ચે છે એ  
 પ્રમાણે, અંશાંશિભાવ રહેલો છે. પુત્ર પોતાના જન્મ પહેલાં પિતામાં જ  
 હતો, અને પિતામાંથી જ તેનો જન્મ થાય છે; તે પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મ-  
 માં જ હતો અને બ્રહ્મમાંથી જ તે પ્રકટ થાય છે, અને પ્રલય સમયે  
 પાછો બ્રહ્મમાં રહે છે. એટલે જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. મૂલ અવસ્થામાં  
 જીવ બ્રહ્મથી વિયુક્ત ઘર્ષ શકતો નથી, તેથી તે બેની વચ્ચે અવિ-  
 ભાગાત્મક અભેદ છે. ઈન્વરની ઇચ્છાથી જ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો  
 સંબંધ થાય છે, - અને આ બાબતમાં લિપ્તુ સાંખ્યોથી લિપ્ત પડે છે -,  
 અને પ્રકૃતિમાંથી, સાંખ્યદર્શનમાં છે તે પ્રમાણે, મહત્ ઇત્યાદિ ક્રમે  
 જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જગત એ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે; એટલે વિજ્ઞાન-  
 લિપ્તુના અભિપ્રાયે બ્રહ્મ એ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ  
 નથી પણ અધિષ્ઠાનકારણ છે, જ્યારે પ્રકૃતિ જગતનું ઉપાદાન અને  
 નિમિત્તકારણ છે, - અને આ બાબતમાં લિપ્તુ યોગદર્શનથી લિપ્ત પડે  
 છે. પ્રકૃતિ બ્રહ્મમાં અવિલક્ષ્ય છે અને બ્રહ્મથી ઉપદ્રવ્ય ઘર્ષને જગત  
 ઉત્પન્ન કરે છે તેથી બ્રહ્મને જગતનું અધિષ્ઠાનકારણ કહેવામાં આવે  
 છે. શાંકરદર્શનમાં પણ બ્રહ્મ જગતનું અધિષ્ઠાનકારણ બને છે, પાશુ ત્યા  
 જગત એ પ્રાન્તરૂપ છે જ્યારે લિપ્તુના સિદ્ધાન્તમાં જગત એ પ્રકૃતિનું

સત્ય પરિણામ છે. પ્રકૃતિ જ નદ્રૂપે પરિણામ પામે છે તેમાં કોઈ જાતનું પ્રયોજન રહેલું હોતું નથી, અને આ દાદ્યે લિપ્તની પ્રક્રિયા સાંખ્ય-પ્રક્રિયાથી લિન્ન પડે છે. રાગદ્વૈષને લીધે પુરુષનો ‘હું’ બુદ્ધિથી લિન્ન છું’ એ પ્રમાણેનો વિવેક જતો રહે છે. આ અવિવેકથી પુરુષને સંસારની પ્રાપ્તિ અને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. યોગના સાધનથી જ્યારે અવિવેકનો નાશ થાય છે ત્યારે સુખ અને દુઃખ એ બન્નેનો અનુભવ પણ નાશ પામે છે. મનુષ્ય, રાત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, યોગ અને લક્ષિતથી પોતાના જીવનમાં પણ મોક્ષ મેળવી શકે છે. સર્વજ્ઞોપાસના અને નિર્ગુણોપાસનાને અવસ્થાબેદે સાધન તરીકે સ્વીકારીને જીવને ધ્યાન કરવાનું હોય છે કે ‘હું’ બ્રહ્મ છું’; અને આ પ્રકારના જ્ઞાનથી, અસ્મદ્વૈષનાત સમાધિથી, તે જીવને મોક્ષ મળે છે. પરમેશ્વરની લક્ષિતથી સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી રાકાય છે, અને સમ્યક્ જ્ઞાન એ મોક્ષનો સાક્ષાત્ હેતુ છે. ગરુડપુરાણના શ્લોકનું પ્રમાણ આપીને લિપ્ત કહે છે કે ‘લક્ષિત’ શબ્દમાં જે મજા ધાતુ છે તેનો અર્થ ‘સેવા’ થાય છે. પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત અતિ ઉત્તમ છે, અને આ પ્રકારની લક્ષિતથી જીવ, નદી સમુદ્રમાં લય પામે છે તે પ્રમાણે, ‘બ્રહ્મમાં લય પામે છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવને સુખનો અથવા આનન્દનો અનુભવ થતો નથી. સુખદુઃખનો અનુભવ ન થાય એ જ પરમ ધ્યેય છે. મોક્ષાવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મની સાથે એકરૂપ થતો નથી પણ બ્રહ્મમાં ચિન્માત્ર સ્વરૂપે રહે છે. વક્ષસ્પર્શાદિ અને ચૈતન્યની પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતની સાથે વિજ્ઞાનલિપ્તની પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત સરખાવવા જેવી છે. પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતનું સ્વરૂપ સમાજવવાને માટે વિજ્ઞાનલિપ્ત લાગવનું પ્રમાણ અનેક વાર આપે છે. આ પ્રમાણે પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતના ઇતિહાસમાં વિજ્ઞાનલિપ્ત, વક્ષસ્પર્શાદિ અને ચૈતન્યના પુરોગામી તરીકે, આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. વિજ્ઞાનલિપ્તનું માનસ સમન્વયપ્રિય છે, એટલે એમણે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક અને પાંચરાત્રનો યોગ સ્વીકાર કરીને કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતની સારી

સંગતિ દર્શાવી છે. વિતાનગિજ્ઞની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મની "માયા" નામની ઉપાધિ અનિર્વચનીય નથી, જગત અસત્ય નથી અને જીવ બ્રહ્મથી અલિન્ન નથી, એટલે તે પોતાના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં અનેક સ્થળે શંકરાચાર્યને 'આધુનિક' કહીને તેમના મતનું સારું ખણ્ણ કરે છે, અને 'શૂન્યવાદની અંતરંગમૂર્તિકા' છે એમ કહે છે.<sup>૪૩</sup> ઇશ્વરગીતા ઉપરની ટીકામાં અને સાખ્યપ્રવચન ભાષ્યમાં તો તે પદ્મપુરાણના ગ્લોકો આપીને કહે છે કે શંકરાચાર્યનો 'માયાવાદ' એ પ્રચ્છન્ન બોધ દર્શન છે. વળી, લિક્ષુના અભિપ્રાયે નારાયણ, વિશ્ણુ અથવા કૃષ્ણ એ બ્રહ્મનો અંશ છે, એટલે બ્રહ્મથી લિન્ન છે. લિક્ષુનો આ સિદ્ધાન્ત મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય ઇત્યાદિ તત્ત્વચિન્તકોનાં સિદ્ધાન્તથી સ્પષ્ટ રીતે લિન્ન પડે છે.

શ્રીકૃષ્ણચૈતન્ય અથવા ગૌરાંગ મહાપ્રભુ (ઈ. સ. ૧૪૮૫-૧૫૩૩) આ જ સમયમાં બંગાળામાં પ્રાદુર્ભૂત થયા છે, અને જેમ ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં વલ્લભાચાર્યે લક્ષિતમાર્ગનો ઉપદેશ કરીને પ્રચાર કરેલો છે તેમ પૂર્વ હિન્દુસ્તાનમાં ચૈતન્યે લક્ષિતમાર્ગનો પ્રચાર કરેલો છે, અને તે જ સમયે આસામમાં શંકરદેવે પણ લક્ષિતમાર્ગનો પ્રચાર કરેલો છે. ચૈતન્યે બહુ મન્યો રચેલા નથી, કારણ કે તે પોતે અસાધારણ પવિત્ર હોવા છતાં પણ મુખ્યત્વે પ્રેમમય લક્ષ્મી હતા, અને તેથી તેમનો બધો મમય ભગવત્કથા અને કીર્તન અને ઉપદેશમાં જતો હતો. તેઓ એમ માનતા હતા કે શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ જ એ એક એવો મન્ય છે કે જે વેદ, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રનું વધાર્થ વ્યાખ્યાન કરે છે, અને તેથી દરેકે ભાગવતનો જ વિચાર કરવો. આ દૃષ્ટિથી જ 'ભાગવતમાધ્ય' નામનો મન્ય પ્રસિદ્ધ થયેલો છે.<sup>૪૪</sup> સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની નૂતનતા તેમના

૪૩ લિખુભાષ્ય, બ્ર. સ. ૩. ૨. ૨. (૫. ૪૩૫).

૪૪ બ્રહ્મસૂત્ર શ્રીમદ્ભાગવતભાષ્યસંગ્રહ, કલકત્તા ઓરિએન્ટલ સિરિઝ નં. ૧૫,

શિષ્યોએ દૂર કરેલી છે. રૂપગોસ્વામીના અનેક ગ્રન્થોમાં ભક્તિરક્ષા-  
 • મૃતસિન્ધુ અને ઉચ્છ્વલનીલમણિ એ બે ગ્રન્થો મુખ્ય છે. સનાતન  
 ગોસ્વામીએ હરિભક્તવિલાસ,<sup>૪૫</sup> વૈષ્ણવતોષિણી નામની ભાગવત  
 ઉપરની ટીકા અને ભાગવતામૃત એ ત્રણ મુખ્ય ગ્રન્થો લખ્યા છે, અને  
 તેમના ભત્રીજા જીવ ગોસ્વામીએ ચૈતન્ય સમ્પ્રદાયને અતિ વિપુલ  
 સાહિત્ય આપ્યું છે. તેમાં પદ્મસંદર્ભ તત્ત્વગાનની દૃષ્ટિએ અતિ મહત્વના  
 છે, અને તે ગ્રન્થોએ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યનું કાર્ય કરેલું છે. ઈ. સ. અઠારમા  
 શતકના આરંભમાં જ બલદેવ વિદ્યામૂર્ખે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર 'ગોવિન્દભાષ્ય'  
 નામનું ભાષ્ય અને પ્રભેશરત્નાવલી નામનો સ્વતંત્ર ગ્રન્થ રચીને  
 સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરેલો છે. આ જ સમયમાં  
 વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ (લગભગ ઈ. સ. ૧૭૦૪) ભાગવત ઉપર એક  
 ટીકા લખેલી છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપરાંત બંગાળી ભાષામાં ચૈતન્ય-  
 સમ્પ્રદાયનું અતિ વિશાલ સાહિત્ય રચાયેલું છે.

ગીતગોવિન્દકાર જયદેવ ( ઈ. સ. ૧૨મું સદી ), વિદ્યાપતિ,  
 ઉમાપતિ અને ચણ્ડીદાસ ( ઈ. સ. ૧૪મું શતક )નાં કાવ્યો ઉપરથી  
 સ્પષ્ટ થાય છે કે ચૈતન્યની પદ્ધતિ બંગાળ અને જિહારમાં રાધાકૃષ્ણનો  
 ભક્તિમાર્ગ પ્રચરિત થઈ ગયેલો હતો. આ જ વાતાવરણમાં  
 ચૈતન્યને પ્રાદુર્ભાવ થયેલો છે, અને તેને પરિણામે ચૈતન્યના  
 સિદ્ધાન્તો ઉપર તેમના પુરોગામીઓના વિચારોની ધણી અસર થયેલી  
 છે. વૃષભાચાર્ય અને ચૈતન્ય એ બે સમકાલીન, વૃષભાચાર્ય ચૈતન્યથી  
 બાર વર્ષો મોટા; અને આ બન્નેના વિચારોમાં બહુ સામ્ય છે. ચૈતન્ય-  
 સમ્પ્રદાયમાં શ્રીકૃષ્ણ જ પરંબલ છે. તે સન્નિવેદનંદ છે, આનન્દમય

<sup>૪૫</sup> કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયે હરિભક્તવિલાસના કવિ ગોપાલ બદ છે.  
 ( દો. મુદ્રીત ક્રમાદેઃ વૈષ્ણવ ધર્મ અને સમ્પ્રદાય, ૫ ૧૦૧ કપલ્લ, ૧૯૪૨ ).

છે, દિવ્યગુણોપેત છે, અને પ્રાકૃતગુણરહિત છે. તે અતિમનોહર છે અને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમની શક્તિઓ અનન્ત છે, અને તેમાં ત્રણ શક્તિઓ - ચિત્શક્તિ, માયાશક્તિ અને જીવશક્તિ - મુખ્ય છે. ચિત્શક્તિ એ પરબ્રહ્મની શુદ્ધિ અને ક્ષમણ છે, અને તેના પૂર્ણ આવિર્ભાવને ક્ષણદિની શક્તિ કહેવામાં આવે છે. માયાશક્તિ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને લીધે જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જીવશક્તિમાંથી જીવોનો ઉદ્દગમ થાય છે. કૃષ્ણની ખીજ એક શક્તિ છે અને તેને વિદ્યાસ-શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આ વિદ્યાસશક્તિ બે પ્રકારની છે:-(૧) પ્રાણવવિદ્યાસ, અને (૨) વૈભવવિદ્યાસ. 'પ્રાણવવિદ્યાસ' શક્તિને લીધે કૃષ્ણ રાસકીલામાં અનેક રૂપો ધારણ કરે છે; અને 'વૈભવવિદ્યાસ' શક્તિને લીધે તે ચાર બ્રૂહો - વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ - નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ચૈતન્યે આ ચાર બ્રૂહોનાં જે લક્ષણો આપ્યાં છે તે રામાનુજનાર્યે આપેલાં લક્ષણોથી ભિન્ન છે; એટલું જ નહિ પણ દરેક વૈષ્ણવ આચાર્યે આ બ્રૂહોનાં લક્ષણો પોતા-પોતાના સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ જ આપેલાં છે અને તેથી આ વિષયમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રચરિત થયેલા છે. વિષ્ણુ, શ્રદ્ધા અને શિવ એ કૃષ્ણના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોનાં સ્વરૂપો છે. કૃષ્ણ પોતે આ જગત પોતાની માયાશક્તિમાંથી કીકાને માટે ઉત્પન્ન કરેલું છે. જીવ અણુ છે, શ્રદ્ધાનો અંશ છે, શ્રદ્ધાને અધીન છે, અને શ્રદ્ધાથી ભિન્ન છે. માયાશક્તિને લીધે જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જુદું બને છે, અને તેથી તેને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ અને જગત પરબ્રહ્મથી ભિન્ન હોયે અભિન્ન છે એ વિષયનો નિર્ણય ચર્ચાક્રમે એમ નથી. આ રીતે અચિન્ત્ય છે, તેથી ચૈતન્યના દર્શનને અચિન્ત્ય મેદાભેદ કહેવામાં આવે છે. જગત પરબ્રહ્મનું - પરબ્રહ્મની શક્તિનું - પરિણામ છે, અને પરબ્રહ્મ પોતાની પરા શક્તિ દ્વારા જગતનું નિમિત્તકારણ કરે છે. અપરા શક્તિ અને અવિદ્યાશક્તિ દ્વારા ક્રિયાદાન કારણ

હતા અને તેથી ચૈતન્યનો સમ્પ્રદાય મધ્વસમ્પ્રદાયમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે એવી કેટલાક પ્રાચીન વિચારકોની માન્યતા છે, પણ મધ્વદર્શન અને ચૈતન્યદર્શન એ બેની વચ્ચે વચ્ચે એટલો બધો મહત્વનો ભેદ રહેલો છે એ માન્યતા સ્વીકાર્ય નથી. ચૈતન્યદર્શન કેટલેક અંશે સમાનુદર્શન અને નિમ્નાર્કદર્શન સાથે મળતું છે, પણ વધારે પ્રમાણમાં તો તે વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વિતદર્શન અને પુષ્ટિમાર્ગ સાથે મળતું આવે છે.

વલ્લભાચાર્યનું પ્રાકટ્ય ઈ. સ.ના પંદરમા શતકમાં થયેલું છે. (ઈ. સ. ૧૪૭૩-૧૫૨૫).<sup>૪૬</sup> તેમણે વેદ, ગીતા, અન્નસૂત્ર અને ભાગવત એ ચારને પ્રસ્થાન તરીકે સ્વીકારીને કેવલ શબ્દપ્રમાણને આધારે જ પોતાના સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરેલું છે. વેદના અર્થમાં સંદેહ પડે તો ગીતાની મદદથી તે સંદેહ દૂર કરવો; ગીતામાં સંદેહ પડે તો અન્નસૂત્રની મદદથી દૂર કરવો; અને અન્નસૂત્રમાં સંદેહ પડે તો ભાગવતની મદદથી દૂર કરવો; આ પ્રમાણે ભાગવત અન્ય પ્રસ્થાનોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે એમ વલ્લભાચાર્યનું મંતવ્ય છે. તેમણે અનેક મહત્વના ગ્રંથો રચેલા છે: ‘અણ્ણભાષ્ય’ નામનું અન્નસૂત્રભાષ્ય, પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય, સપ્રકાશ તત્ત્વત્રીપનિગન્ધ, ‘સુખોદિની’ નામની ભાગવતટીકા અને ષોડશગ્રંથો, ઇત્યાદિ. અ. મ. ૩. ૨. ૩૩ સુધીનું અણ્ણભાષ્ય વલ્લભાચાર્યનું રચેલું છે, અને બાકીનું તેમના દ્વિતીય પુત્ર વિક્રમનાથજીનું રચેલું છે.<sup>૪૭</sup> અણ્ણભાષ્યની રચનાતૈલી, ‘અણ્ણભાષ્ય’ એ નામ અને વલ્લભાચાર્યના અન્ય ગ્રંથોમાં આવેલાં કેટલાંક સાધક પ્રમાણો એમ સૂચવે છે કે વલ્લભાચાર્યે અન્નસૂત્ર ઉપર એક સવિસ્તાર ભાષ્ય - જેને આપણે ‘બૃહદ્ભાષ્ય’ તરીકે ઓળખાવી શકીએ તે - રચેલું હોવું જોઈએ.<sup>૪૮</sup> અ. મ. ૨. ૧. ૧ના અણ્ણભાષ્યમાં જે શ્લોક જોવામાં આવે

૪૬ ગો. હ. ૯૬ : વલ્લભાચાર્યનો પ્રાકૃતિક સમય, નવમ મા. ૫. ૪ ૫૬૫-૬૦૨.

૪૭ ગો. હ. ૯૬ : અણ્ણભાષ્યનું દ્વિતીય, ત્રીજું મા. ૫. ૪ ૭૬૬-૮૦૬.

૪૮ આ વિષય એક સ્વતંત્ર લેખરૂપે ચર્ચવાનો છે.

છે - અને આ શ્લોક થોડા ફેરફાર સાથે લાગવત ૧૦. ૮૫. ૨૫ ઉપરની સુખોદિની ટીકામાં પણ જોવામાં આવે છે - તે મધ્વાચાર્યના 'અણુભાષ્ય' નામના ઋદ્ધોક્ષણદ્વ જ્ઞાનસૂત્રભાષ્યમાં છે, અને મને એમ લાગે છે કે વલ્લભાચાર્યે આ શ્લોક મધ્વાચાર્યના અણુભાષ્યમાંથી લીધો છે. મધ્વાચાર્યે જ્ઞાનસૂત્ર ઉપર ત્રણ પ્રકારનાં આખ્યાનો રચેલાં છે.<sup>૪૯</sup> વલ્લભાચાર્યે પણ વિસ્તૃત અને સંક્ષિપ્ત એ પ્રકારના મન્થો રચેલા છે. તેથી અનુમાન થાય છે કે મધ્વાચાર્યની 'અણુભાષ્ય' સંગ્રા જોઈને વલ્લભાચાર્યે પોતાના સંક્ષિપ્ત જ્ઞાનસૂત્રભાષ્યને 'અણુભાષ્ય' સંગ્રા આપી હોય. આચાર્યનું બૃહદ્ભાષ્ય અત્યારે અપ્રાપ્ત છે.

વલ્લભાચાર્યે રચેલા પૂર્વમીમાંસાભાષ્યમાંથી આજે કારિકાઓ અને ભાવાર્થપાદભાષ્ય જેટલો અદ્ય લાગ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વદીપ-નિબન્ધનાં ત્રણ પ્રકરણો છે: (૧) શાસ્ત્રાર્થ, (૨) સર્વનિર્ણય અને (૩) ભાગવતાર્થ. ભાગવત ઉપરની 'સુખોદિની' ટીકા અપૂર્ણ છે. પ્રથમ ત્રણ સ્કન્ધ, દશમ સ્કન્ધ અને એકદશ સ્કન્ધના ચાર અધ્યાય અને પંચમ અધ્યાયના એક શ્લોક ઉપર જ 'સુખોદિની' ટીકા પ્રાપ્ત છે. આચાર્યે સોળ નાના પ્રકરણમન્થો રચેલા છે, જેને 'યોગદશ મન્થો' કહેવામાં આવે છે. આ મન્થો લઘુ છે છતાં સિદ્ધાંતનું યાન મેળવવા માટે અતિ ઉપયોગી છે. આચાર્યના બીજા પણ કેટલાક મન્થો છે: પુરુષોત્તમનામસહસ્ર, પત્રાવલંબન, ગાયત્રીભાષ્ય, દશમસ્કન્ધાર્થાનુક્રમશ્લોકા, ત્રિવિધક્ષીલાનામાવલી, શ્રુતિગીતા, ભગવતપીઠિકા, શિક્ષાશ્લોક ઇત્યાદિ. અન્ય સમ્પ્રદાયોમાં શિષ્યપરમ્પરા સ્વીકારાયેલી છે, જ્યારે શુદ્ધાદ્વૈત-સમ્પ્રદાયમાં પુત્રપરમ્પરા સ્વીકારાયેલી છે. વલ્લભાચાર્ય પછી તેમના વંશજોએ - ગોસ્વામી મહારાજોએ - અને શિષ્યોએ સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની સમૃદ્ધિ કરેલી છે.<sup>૫૦</sup> તેમાં નવ લાખ શ્લોકનું સાહિત્ય

<sup>૪૯</sup> જુઓ ઉપાદયાત, ૫. ૧૧.

<sup>૫૦</sup> આ વિષયનું નિષ્ણ્ણ કરનાર પુસ્તક થોડા સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે.



રચનાર પુરુષોત્તમજીનું ( જન્મ આશરે ઈ. સ. ૧૬૬૮ ) નામ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે અણ્ણભાષ્ય ઉપર ‘ પ્રકાશ ’ નામની ટીકા લખેલી છે અને તેમાં તુલનાત્મક દષ્ટિએ અન્ય ભાષ્યકારોનાં વ્યાખ્યાનોની સમીક્ષા કરીને શુદ્ધાદૈતસિદ્ધાન્તનું સારું સમર્થન કરેલું છે. ‘ પ્રકાશ ’ ઉપર ચોગી ગોપેશ્વરજીએ ( જન્મ આશરે ઈ. સ. ૧૭૭૬ ) ‘ રશ્મિ ’ નામની વિદ્વત્તાપર્ણ ટીકા રચેલી છે. અણ્ણભાષ્ય ઉપર અન્ય ટીકાઓ પણ લખાયેલી છે: દા. ત. મથુરાનાથજીનો ‘ ભાષ્યપ્રકાશ ’; રઘુનાથાત્મજ મળનાથની ( જન્મ આશરે ઈ. સ. ૧૬૮૮ ) ‘ વેદાન્તચન્દ્રિકા ’; બાલકૃષ્ણ અથવા લાલુભટ્ટની ( પ્રકાશકાર પુરુષોત્તમજીના સમકાલીન ) ‘ ગૂઢાર્થદીપિકા ’; મુરલીધરજીની ‘ વ્યાખ્યા ’; ઇન્દુભારતી લલિતો ( આશરે ઈ. સ.ના અઢારમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ ) ‘ પ્રદીપ ’; ગિરિધરજીનું ( ઈ. સ.ના અઢારમા શતકનો અન્ત્ય ભાગ અને ઓગણીસમા શતકનો આરંભ ) ‘ વિવરણ ’. પ્રકાશકાર પુરુષોત્તમજીના કાકા કૃષ્ણચન્દ્રજીએ ‘ ભાવપ્રકાશિકા ’ નામની વૃત્તિ લખેલી છે. રાણા જયસિંહની આગાથી મળનાથ ભટ્ટે ‘ મરીચિકા ’ નામની અઠસ્રવૃત્તિ રચેલી છે. ગોપેશ્વરજી રશ્મિમાં ( અ. સ. ૧. ૪. ૧૭. ૫. ૬૨૮ ) મરીચિકાનો નિર્દેશ કરે છે, એટલે મળનાથ ભટ્ટ ગોપેશ્વરજીના પહેલાં થઈ ગયા એમ સ્પષ્ટ થાય છે. પુરુષોત્તમજીએ ‘ વેદાન્તાધકરણમાલા ’, અને નિર્ભયરામ ભટ્ટે ( આશરે ઈ. સ.ના અઢારમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ ) ‘ અધિકરણસંગ્રહ ’ રચીને અઠસ્રવૃત્તિના અભ્યાસમાં સરલતા કરી આપી છે.

વલ્લભાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સચ્ચિદાનન્દ અઠ જ પરમ તત્ત્વ છે. અઠ રસાત્મક, સાકાર - આનન્દાકાર - વ્યાપક, સર્વશક્તિવાળું, સર્વધર્મવાળું, સર્વજ્ઞ, સર્વકર્તા, વિરદ્ધર્મોવાળું, અને પ્રાકૃતગુણરહિત છે. કીડાને માટે ‘ હું ’ બહુ થાઉં અને હિતવન્ન થાઉં ’ એવી ઇચ્છા થતાં

ત્રણ બ્રહ્મના સત્ અને ચિત્ અને આનન્દ એ ત્રણ અંશમાંથી જ અનુક્રમે પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ કારણ બ્રહ્મ છે અને કાર્ય પણ બ્રહ્મરૂપ છે. બ્રહ્મના બધા ધર્મોનો આવિર્ભાવ થતાં સર્વ બ્રહ્મ જ છે. માયા ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થની રૂપરતના ક્રયા વિના, કેવલ શબ્દપ્રમાણને અનુસરીને જ આચાર્યો સિદ્ધ કર્યું છે કે બ્રહ્મ પોતે જ જગદ્રૂપ થયેલું છે. શુદ્ધ બ્રહ્મ જ, માયાશબ્દ બ્રહ્મ નહિ, કાર્યકારણરૂપ છે. બ્રહ્મને માયાનો સંબંધ થતો નથી તેથી તે શુદ્ધ કહેવાય છે. તેથી આચાર્યના સિદ્ધાન્તને ‘શુદ્ધાદૈત’<sup>૫૧</sup> કહેવામાં આવે છે અને એ રીતે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તથી ભેદ દર્શાવવામાં આવે છે. ‘શુદ્ધાદૈત’ પદમાં ( શુદ્ધં ચ તદદૈતમ્ એ પ્રમાણે ) કર્મધારય અથવા ( શુદ્ધોઃ કાર્યકારણયોઃ મદૈનમ્ એ પ્રમાણે ) પશ્ચી તત્પુરુષ સમાસ છે. આ શુદ્ધાદૈતબ્રહ્મવાદથી જ ઉપનિષદમાં વર્ણવેલી સર્વવિજ્ઞાનપ્રતિભા સંભવે છે, અને શ્રુતિનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન થઈ શકે છે. જેમ સુવર્ણનો અંશ સુવર્ણરૂપ છે તેમ બ્રહ્મનો અંશ - જગત્ અને જીવ - બ્રહ્મરૂપ જ છે એમ તત્ત્વમસિ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

બ્રહ્મની અચિન્ત્ય અને અનન્ત શક્તિઓ છે. ‘માયા’ નામની બ્રહ્મની સર્વભવનસામર્થ્યરૂપ શક્તિ છે અને તે બ્રહ્મમાં જ રહેલી છે. આ ‘માયા’ શક્તિ શંકરાચાર્યની ‘માયા’થી સર્વથા ભિન્ન છે. માયાથી ‘વિદ્યા’ અને ‘અવિદ્યા’ એ બે પ્રકારની બ્રહ્મની શક્તિઓનું નિર્માણ થાય છે. વિદ્યાનાં પાંચ પર્વ છે : (૧) વૈરાગ્ય, (૨) સાંખ્ય, (૩) યોગ, (૪) તપ અને (૫) કેથવની લક્ષિત. અવિદ્યાનાં પણ પાંચ પર્વ છે : (૧) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, (૨) દેહાધ્યાસ, (૩) ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, (૪) પ્રાણાધ્યાસ અને (૫) અન્તઃકરણાધ્યાસ. બ્રહ્મની સર્વને સર્વ પ્રકારે ભોગ કરવાની

<sup>૫૧</sup> સંક્ષેપ સારીરક ( ૩. ૨૧૮-૨૨૦ ) ઉપરની શીઘ્રાર્થ મધુસૂદન સરસ્વતી શિતાના વિવર્તવાદને માટે ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દ વાપરે છે. અહીં સામાન્ય અર્થમાં જ એ શબ્દ વપરાયેલો છે.

ધ્મજાથી જીવના ભગવદ્ભક્તો તિરોલાવ થાય છે, અને તેથી બન્ધ અને વિપર્યય થતાં તેને - જીવને - સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ બધી સૃષ્ટિ કરેલી છે - આત્મસૃષ્ટિ છે - તેથી બ્રહ્મને વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. વિદ્યાથી - તત્ત્વજ્ઞાનથી - પંચપર્વા અવિદ્યાનો નાશ થાય છે, અને તેને પરિણામે અહંતામમતાત્મક સંસાર પણ નાશ પામે છે; જગત્ - પ્રપંચ—નો નાશ થતો નથી, કારણ કે તે બ્રહ્માત્મક છે અને બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે.

ભગવાનના યજ્ઞ-કર્મ-સ્વરૂપનું વર્ણન પૂર્વકાણ્ડમાં કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મ-જ્ઞાન-સ્વરૂપનું વર્ણન ઉત્તરકાણ્ડમાં કરવામાં આવેલું છે; અને અવતારી જ્ઞાનક્રિયાવિશિષ્ટ કૃષ્ણનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કરવામાં આવેલું છે. તેથી શમાનુભયાર્થની માફક વલ્લભાચાર્ય પણ પૂર્વકાણ્ડ અને ઉત્તરકાણ્ડને એક શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારે છે; અને આ જ કારણથી તેમણે બન્ને - પૂર્વ અને ઉત્તર - મીમાંસા ઉપર લાખ્ય રચેલું છે. મોક્ષપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણ સાધનો સ્વીકારવામાં આવેલાં છે. બ્રહ્મજ્ઞાન વિના અગ્નિહોત્ર ઇત્યાદિ નિત્યકર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેથી કર્મ કરનાર આત્મસુખરૂપી સ્વર્ગનો અનુભવ કરે છે. પણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જે નિત્યકર્મો કરવામાં આવે તો તે પુરુષને ભગવદાનન્દરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનીના યજ્ઞમાં ઉપનિષત્પ્રતિપાદિત અને કર્મકાણ્ડપ્રતિપાદિત અગ્નિહોત્રાદિ પાંચ પ્રકારનું ભગવત્સ્વરૂપ એમ ૭ પ્રકારના ભગવાન પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયનો પણ ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. જ્ઞાન અને કર્મથી ભક્તિ શ્રેષ્ઠ છે. જેની દૃષ્ટિમાં સર્વ બ્રહ્મ જ છે, જેને સર્વત્ર સદા ભગવાનની સ્ફૂર્તિ થાય છે, તે ઉત્તમ શુદ્ધાદૈત્યજ્ઞાની છે. જે એમ માને છે કે જેવા ભગવાન

તેવું આ બધું વિશ્વ છે, વિશ્વ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ વિશ્વ કાર્યરૂપે બ્રહ્મથી લિન્ન છે, બ્રહ્મ અને વિશ્વ વચ્ચે ભેદ ઐત્તિહક છે, ઔપાધિક તથા સ્વાભાવિક નથી, ભેદસહિષ્ણુ અભેદ છે, તે મધ્યમ જાતી છે. જે જાતી છે તેને પોતાના જ્ઞાનનો વિષય ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ છે. આ જાતીનો મોક્ષાવસ્થામાં અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે. બ્રહ્મભાવ થયા પછી સનકાદિઓની માફક આ જીવનમાં મુક્તિ સંભવી શકે છે; પણ આ બધા જીવન્મુક્તો સગુણ છે, અને બ્રહ્મભાવ પછી જીવન્મુક્તિ થાય છે એ પક્ષ ગૌણ છે. મુખ્ય પક્ષ તો એ છે કે બ્રહ્મભાવ પછી ભક્તિ થાય છે. કૃપણ પૂર્ણકલનું દાન કરે છે તેથી તેમની જ ભક્તિ કરવાની હોય છે.

શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને શ્રવણ ઇત્યાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવામાં આવે છે તેને શાસ્ત્રીય અથવા મર્યાદા ભાજ્ય કહેવામાં આવે છે, અને શાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના કેવલ ભગવાનની કૃપાથી સ્નેહમૂલક જે ભક્તિ થાય છે તેને પુષ્ટિભક્તિ કહેવામાં આવે છે. માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક, સુદૃઢ, સર્વથી અધિક જે સ્નેહ તેને શાસ્ત્રમાં ભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અને ભક્તિનું લક્ષણ મર્યાદાસક્તિને લાગુ પડે છે. પુષ્ટિભક્તિ ભગવત્કૃપાથી જ થાય છે, કેઈ પ્રકારના સાધનથી થતી નથી. ઉપનિષદમાં આવેલાં સૃષ્ટિપ્રતિપાદક વાક્યો ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે, અને તત્ત્વમય જેવાં અભેદ પ્રતિપાદક વાક્યો ‘બ્રહ્મ પોતાનો આત્મા હોવાથી સ્નેહપાત્ર છે’ એમ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષદનાં સર્વ વાક્યો – સૃષ્ટિપ્રતિપાદક અને અભેદપ્રતિપાદક વાક્યો – મળીને ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઉપનિષદમાં એવાં પણ વાક્યો છે કે જેમાં ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે, અન્યત્ર દૃશ્યવિલાં સાધનોનો નિષેધ કરીને, કેવલ ભગવાનની કૃપા – વરણ, અનુગ્રહ – નો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે. આ વાક્યોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે વલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ – અનુગ્રહમાર્ગ, પુષ્ટિભક્તિ – નો ‘સીકર’ કરેલો છે, અને એ પ્રકારે

શ્રુતિને ન્યાય આપેલો છે. જીની કૃતિથી સિદ્ધ થતું જે જ્ઞાનસંક્રિયણ સાધન છે તેનો જ્ઞાન જોય છે, અને આ જ્ઞાનવિદિત જ્ઞાન અને ભક્તિથી જે મુક્તિ મળે છે તે મર્ષાદા કહેવાય છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ વિનાના જીવોને પણ જ્યારે ભગવાન પોતાના સ્વરૂપના બ્રહ્મથી પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે ત્યારે તે પુષ્ટિ કહેવાય છે. ૫૨ અર્થાત્ સાધન વિના પોતાના સ્વરૂપસહથી જ્યારે ભગવાન કાર્ય કરે ત્યારે એ પુષ્ટિ કહેવાય છે. આ શ્રુતિસ્મરણપ્રતિપાદિત પુષ્ટિમાર્ગ કેવલ ભગવાનની કૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને પ્રમાણમાર્ગ - મર્ષાદામાર્ગ - થી વિવ્રજાય છે. 'પુષ્ટિ' વેદના મંત્રોમાં અનેક વાર સામાન્ય અર્થમાં આવે છે. પુષ્ટિ એટલે પોષણ અને પોષણનો અર્થ ભગવાનનો અનુમત. (ભાગ. ૨. ૧૦. ૪). પુષ્ટિમાર્ગનું દર્શન ગોપીજન છે. ગોપીજન જેવાં નિસ્સાધન જીવોને ઉદાર પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પોતાના સ્વરૂપસહથી જ કરી શકે છે, કારણ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય વિશેષતઃ નિસ્સાધન જીવોને ઉદાર કરવાને માટે છે. શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં ભગવાનની બાલ્યકાલની વૃત્તિમાં નિસ્સાધન જીવોને ઉદાર કરનારી લીલાનું વર્ણન છે. આ લીલામાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ છે તે સર્વથા પુષ્ટિસ્વરૂપ છે, અને તેથી તે જ સ્વરૂપની સેવા કરવાની પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનનિષ્ઠાથી સર્વગતા આવે છે, ધર્મનિષ્ઠાથી ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય છે, અને ભક્તિનિષ્ઠાથી કૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે. કલિયુગમાં આ ત્રણ માર્ગો સંભવિત નથી, તેથી ભક્તિથી કૃષ્ણનો સેવા કરવાથી - પ્રપત્તિથી - કલિયુગ પશુ ફલરૂપ થઈ જાય છે. જે જ્ઞાની ભક્ત છે અને જેની દૃષ્ટિએ અક્ષરબ્રહ્મ એ ભગવદ્દેવ અથવા ધામ છે તેનો

૫૨ પુષ્ટિમાર્ગની વધારે માહિતી માટે જુઓ ગે. ૬, ભ. ૬; વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિ-માર્ગ, ઉપનિ. હિરેટા, કલકત્તા, ૧૯૬૬, ૧૬૩૩, ૫૮ ૩૦૦-૩૦૬; શ્રી. મ. ગ. રાણી; શ્રીકૃષ્ણવિદ્યાનંતપ્રતીપ (બી. સ. આર્ટ્સ), ૧૪ ૧૪૧-૨૦૪.

લગવાનમાં - પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં - લય થાય છે, અને જે કેવલ ભજા છે તે તો પુરુષોત્તમની સાથે સાયુજ્ય થાય છે, અને પછી લગવાનની કૃપાથી જ તે નિત્યશીલાનો - ભજનાનન્દનો - આસ્વાદ કરે છે, લગવાનની રાસશીલાનો આનન્દ ભોગવે છે. પછે આનન્દ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : વિષયાનન્દ, બ્રહ્માનન્દ અને ભજનાનન્દ. વિષયાનન્દ કરતાં બ્રહ્માનન્દ શ્રેષ્ઠ છે, અને બ્રહ્માનન્દ કરતાં ભજનાનન્દ શ્રેષ્ઠ છે. આચાર્ય કહે છે કે બ્રહ્મભાવ કરતાં ભગવદ્ભક્તોનું ઘર ઉત્તમ છે. ભક્ત પોતાના જીવનમાં, ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને, ભગવાનની સેવાથી અહંતામનતાત્મક સંસારનો નાશ ચર્તા પોતાના ઘરને ભગવન્મય બનાવીને આ જગતમાં દિવર આનન્દ મેળવી શકે છે. પોતાના ચિત્તને ભગવાનમાં પરોવવું એનું નામ મેવા છે, અને માનમી સેવા ઉત્તમ છે. માનસી સેવા સિદ્ધ કરવાને માટે તનુજ્ઞ અને વિત્તજ્ઞ એ બે પ્રકારની ગૌણ સેવાઓ છે. તનુજ્ઞ મેવાથી અહંતાનો નાશ થાય છે, બ્યારે વિત્તજ્ઞ સેવાથી મમનાનો નાશ થાય છે. પોતાના શરીરનો ભગવત્સેવામાં સર્વ પ્રકારે વિનિયોગ કરવો એનું નામ તનુજ્ઞ સેવા છે પોતાના કુદ્દમ્બ, દ્રવ્ય અને સર્વ પદાર્થોનો ભગવત્સેવામાં વિનિયોગ કરવો એનું નામ વિત્તજ્ઞ સેવા છે સેવા કરવાનો અધિકાર બ્રહ્મ-સંબંધથી સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ થયા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રોક્રમ્નઃ કારણ મમ એ શરણુમ ત્રનો ગુરુ પાસંથી ઉપદેશ લઈને બાહ્યાવસ્થામાં જ વૈષ્ણવત્વ સિદ્ધ કરવાનું હોય છે. પછી આત્મનિવેદન કરીને ભગવત્સેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. આવશ્ય શુકત એકાદશીની રાત્રીએ ભગવાને વક્ષમાચાર્યને આજ્ઞા કરી કે જીવે બ્રહ્મથી છૂટા પડી ગયેલા બે અને તેથી દુઃખ થયા કરે છે, તેમને દરીથી બ્રહ્મની સાથે સંબંધ કરા-

પડ રાસવીશાના ત્રવણ અને તાતપર્ષ માટે જુઓ ગો. ૬ ભદ્ર તામસદ્ભવકરણ સુમેધિનીને શુભરાત્રી અનુવાદનો ઉપોદ્ધત. મે. મ. ગ સાક્ષી. શુભાષ્ટક ૧૯૯ ૧૧૫-૨૦૪.

વીને સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ કરીને સેવામાર્ગમાં પ્રવર્તાવો. બ્રહ્મસંબંધ કરતી વખતે જે મંત્ર બોલવામાં આવે છે તે ગદ્યમંત્ર કહેવાય છે. ૫૪ તેનું તાત્પર્ય આ છે :—હમરો વર્ષથી કૃષ્ણથી છૂટા પડેલા જીવનો આનન્દ તિરોહિત થઈ ગયેલો છે; તેથી તે જીવ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ઉદ્દેશીને કહે છે કે હે ભગવન કૃષ્ણ ! દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તાઃકરણ; આ બધાંના ધર્મો; સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, કુટુંબ, ધન ઇત્યાદિ—આ બધું મારા આત્મા સાથે આપને હું સમર્પણ કરું છું; હું દાસ છું; હે કૃષ્ણ ! હું તમારો છું. આ પ્રકારે જીવે યોગ્ય ગુરુ ૫૫ પાસેથી બ્રહ્મસંબંધ લઈને પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને જ ખીજી કોઈ પદાર્થને નહિ, સમર્પિત કરવાનું હોય છે. આત્મનિવેદન, આત્મસમર્પણ, કયાં પછી બધા પદાર્થોની શુદ્ધિ થતાં જીવે ભગવાનના સેવક તરીકે જ પોતાનું જીવન ગાળવાનું હોય છે. ભગવત્સેવા જ મુખ્ય છે અને અન્ય સર્વ ગૌણ છે, આચાર્યે દર્શવિહ્વં ભક્તનું આ આદર્શ જીવન સર્વથા સ્પૃહણીય છે. કલિયુગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિના સર્વ માર્ગો નષ્ટ થઈ ગયેલા છે તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શરણ વિના ખીજે કોઈ માર્ગ અત્યારે સંભવિત નથી એમ વલ્લભાચાર્ય બહુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે. ભગવાન પ્રસન્ન કરવાનું એક જ સાધન છે અને તે દૈન્ય, શરણુ અથવા પ્રપત્તિ.

૫૪ આ મંત્ર નીચે પ્રમાણે છે :—

સદ્ગુણપરિવત્સરમિતકાલજાતકૃષ્ણવિયોગજનિતતાપક્રેશાન્નદિરો માધૌડહં  
ભગવતે કૃષ્ણાય દેહેન્દ્રિયપ્રાણાન્તાઃકર્યાનિ તદ્દર્માથ દારાગારપુત્રાપ્ત વત્તેહાપરાગિ  
આત્મના સહ સમપૈશમિ, દાસોડહમ્, કૃષ્ણ તવાહિમ ।

૫૫ ‘વલ્લભાચાર્ય’ ગુરુનું લખણ આ પ્રમાણે આપે છે :—

કૃષ્ણસેવાપરં વૌક્ય દમ્માદિરહિતં નરમ્ । શ્રીભાગવતતત્ત્વજ્ઞં મજેન્

જિજ્ઞાસુરાદરાત્ ॥

( વલ્લભીયનિબંધ, સર્વનિહિતપ્રકરણ, શ્લોક ૨૨૫ )

જેમ તત્ત્વચિન્તકોએ જગતનું પૃથક્કરણ કરીને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારે દર્શાવેલા છે તેમ વસ્તુભાષ્યાર્થે પણ એક અલિનવ દૃષ્ટિથી જનસમાજનું નિરીક્ષણ કરીને જીવોના પુષ્ટિ, મર્યાદા અને પ્રવાહ એ ત્રણ પ્રકારે આપેલા છે. પુષ્ટિ જીવો ભગવત્કૃપાથી ભગવાનની સ્નેહાત્મક સેવા કરે છે; મર્યાદા જીવો શાસ્ત્રમાં જાણાવેલા વિધિ અને નિયંધના નિયમોનું પાલન કરીને શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે, ભગવાનની માહાત્મ્યશાન દૂર્ઘટ ભક્તિ કરે છે; અને પ્રવાહજીવો સંસારમાં તન્મય બનીને તથાપા કરે છે. પુષ્ટિમત્તમાં પણ ચાર અવાન્તર વિભાગો હોય છે : (૧) શુદ્ધ, (૨) પુષ્ટિ, (૩) મર્યાદા, અને (૪) પ્રવાહ. શુદ્ધ પુષ્ટિ-ભક્તમાં કેવલ નિરુપધિક પ્રેમ હોય છે અને ગોપીજનોની માફક તે અતિદુર્લભ છે. પુષ્ટિ પુષ્ટિભક્ત સર્વથા હેય છે; મર્યાદા પુષ્ટિમત્ત શુદ્ધ હોય છે; જ્યારે પ્રવાહ પુષ્ટિમત્ત ભગવદ્વિષયક ક્રિયામાં આસક્ત હોય છે.

આ પ્રમાણે શુદ્ધાદૃતવેદાન્તનાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલને અતિસંક્ષેપમાં વિચાર કર્યા પછી એક પ્રશ્નનો વિચાર કરવા જેવો છે, અને તે એ કે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વસ્તુભાષ્યાર્થનું વૈશિષ્ટ્ય શું? વસ્તુભાષ્યાર્થની પહેલાં, અને શંકર-ચાર્વની પહેલાં પણ, સવિશેષજ્ઞાનવાદ, બ્રહ્મપરિણામવાદ, જગત્સત્યત્વ, અને જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયના સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા, અને તેમનો સ્વીકાર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રામાનુજચાર્વ ઇત્યાદિ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ કરેલો છે. અદૃતની એક પ્રકારની ભાવનામાં પણ ભાસ્કરાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત અસ્તિત્વમાં હતો. પ્રપત્તિ, અનુમત્ત અને ભક્તિના સિદ્ધાન્તો એક રૂપમાં કે બીજા રૂપમાં સુવિદિત હતા. વસ્તુભાષ્યાર્થે આ બધા વિચારોની સમાલોચના કરીને પોતાના તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં નીરક્ષીર-ન્યાયે સ્વાભાવિક રીતે ઉપયોગ કરેલો છે. રામાનુજચાર્વ ઇત્યાદિ આચાર્યોની માફક વસ્તુભાષ્યાર્થે પણ શંકરાચાર્યને માટે 'માધ્ય-



મિકનો અપર અવતાર' (અણ્ણલાખ્ય ૨. ૩ ૧૮); ભગવાનનો નવમ અવતાર' (અણ્ણ ૧. ૧. ૧૨); 'મહાસાહસિક' (અણ્ણ ૧. ૧. ૩); 'અન્તઃપ્રવિષ્ટયોર' 'અતિવૃષ્ટ' (અણ્ણ ૨. ૧. ૧૪); 'મન્દમતિ' (અણ્ણ ૨. ૧. ૨૭) ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, અને 'પ્રમદાન્ત મૌદ' છે એમ દર્શાવનારું પુરાણનું વાક્ય પણ આપે છે. (અણ્ણ ૨. ૨. ૨૬). આ પ્રમાણે વેદાન્તદર્શનનો કેટલોક વારસો વલ્લભાચાર્યને મળેલો છે. સમ્પ્રદાયમાં પ્રાચીન કાલથી એવી માન્યતા છે કે વલ્લભાચાર્ય વિષ્ણુસ્વામીના મતને અનુસરનારા છે. વાસ્તવિક રીતે વલ્લભાચાર્ય શુદ્ધાદ્વતવેદાન્ત અને પુષ્ટિમાર્ગની બાળનમાં સર્વથા સ્વતંત્ર છે, કારણ કે આચાર્ય પોતાના ગ્રન્થોમાં કહે છે કે 'હું' અગ્નિનો અવતાર છું, અને મને વ્યાસના ગ્રન્થો - ભાગવત અને બ્રહ્મસૂત્રો - નું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરવાને માટે કૃષ્ણે આજ્ઞા કરી છે', (અણ્ણ ૨. ૨. ૨૬; સુગોધિની ૧. ૧. ૧, કારિકા ૫); વિષ્ણુસ્વામીના મતને તામસ કહીને પોતાના મતને નિર્ગુણ કહે છે, (સુગોધિની ૩. ૩૨. ૩૭); અને સર્વોત્તરનોત્ર જોયો આચાર્યની નામાવલીમાં કોઈ પણ સ્થળે વિષ્ણુસ્વામીની સાથે સંબંધ દર્શાવનારું પદ નથી.<sup>૫૧</sup> વલ્લભાચાર્ય તૈત્તિરીય શાખાના હોવાથી નૈસર્ગિક રીતે તેમણે તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો પરિપૂર્ણ વિચાર કરેલો છે, અને તેથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં તેમણે શ્રુતિમૂલક અપૂર્વ સિદ્ધાન્તો દર્શાવીને એક મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે. પરબ્રહ્મનું રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ, પરબ્રહ્મનું વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વ, જીવનો પરબ્રહ્મ પ્રતિ અત્યુત્કટ નિરુપધિક સ્નેહ, પરબ્રહ્મ જ એક પુરુષ અને સર્વ જીવો સ્ત્રી એ ભાવના, ત્રેમલ લક્ષિત, નિત્યવીલાસાદ, જીવાત્માનો રસાત્મક પરબ્રહ્મની સાથે દિવ્ય આનન્દનો અનુભવ, પરબ્રહ્મના અનુબંધ ઉપર સર્વથા અવલંબન, જગતને બ્રહ્મની

૫૧ આ વિષયની સચિરતર ચર્ચા માટે જુઓ ગો. હ. ભટ્ટ : વિષ્ણુસ્વામી અને વલ્લભાચાર્ય, સપ્તમ પ્રા. ૫. રિપોર્ટ, જ. ૪૪૬-૪૪૫; અષ્ટમ પ્રા ૫. રિપોર્ટ, જ. ૩૨૨-૩૨૮.

લીલાતું સ્થાન - કીડાલાણ - માનીને બોગવાતું આનન્દમય જીવન, જગત એ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જ પરિણામ - સ્વરૂપપરિણામવાદ -, અવિકૃતપરિણામવાદ, અક્ષરબ્રહ્મ, અને શ્રુતિના સર્વ ભાગને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારીને સિદ્ધ કરેલું યથાર્થ વૈદિકત્વ : આ અને આવા અન્ય સિદ્ધાન્તો શુદ્ધાદૃત સિદ્ધાન્તની વિશિષ્ટતા છે, અને તેમાં વલ્લભાચાર્યની મૌલિકતા રહેલી છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. વલ્લભાચાર્યના અભિપ્રાયે ઉપનિષદો અદૃતનું પ્રતિ-પાદન કરે છે; તેથી અદૃતને સમ્પૂર્ણતઃ ન સ્વીકારનારા વૈષ્ણવ આચાર્યો એકદેશી છે. શંકરાચાર્ય અદૃત સ્વીકારે છે એટલે તે વલ્લભાચાર્યની અતિ સમીપ જ આવે છે. પરંતુ માયા અથવા અવિદ્યાનું શરણ લઈને શંકરાચાર્ય અદૃતનું જે પ્રકારે સમર્થન કરે છે તે પ્રકાર શ્રુતિપ્રમાણવાદી વલ્લભાચાર્યને ઇષ્ટ નથી. તેથી વલ્લભાચાર્ય શંકરાચાર્યને જ પ્રધાનમત્ત તરીકે સ્વીકારે છે, અને તેમના સિદ્ધાન્તોનું ખખડન કરે છે. જ્યાં શંકરાચાર્યના અભિપ્રાય સ્વીકાર્ય જણાયો છે ત્યાં વલ્લભાચાર્યે વિના સંકોચે તે અભિપ્રાય સ્વીકાર્યો છે, અને તેથી જ વલ્લભાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં અનેક સ્થળે શંકરાચાર્યના બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યની પંક્તિઓનો સંક્ષેપ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ તત્ત્વચિંતનના વિચારોની બામતમાં વલ્લભાચાર્યની સમીપ જોઈ પછુ આચાર્ય આવી શકતા હોય તો તે શંકરાચાર્ય છે બેન્ને આચાર્યો રેલવેના જે પાટાઓની માફક સાથે સાથે ચાલે છે. બેન્ને આચાર્યોની વચ્ચે મુખ્ય બેદ એ છે કે શંકરાચાર્ય સ્વતંત્ર તર્કથી સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરીને શ્રુતિથી સમર્થન કરે છે, જ્યારે વલ્લભાચાર્ય તર્કની સર્વથા ઉપેક્ષા કરીને શ્રુતિમાં જે પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રકારને અનુસરીને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તત્ત્વચિંતનનું શાસ્ત્ર વૈકલ્પિક નથી પણ શ્રીત છે. આચાર્ય કહે છે કે ( અલ્ક. ૧. ૨. ૨૮. ) બાદરાંયણ આચાર્ય શબ્દબલવિચારક

છે, જેમિનિ શબ્દ અને અર્થ એ બેના વિચારક છે, આશ્ચર્ય શબ્દને ગૌણ માનીને અર્થના વિચારક છે, અને જદરિ કેવલ અર્થના વિચારક છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાલમાં પણ સિદ્ધિ સિદ્ધિ દષ્ટિએ વિચાર કરનારા મહાપુરુષો ઘટિ ગયેલા છે, અને તે જ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્યના દષ્ટિબેદને લીધે અદ્વૈતના બે પ્રકારે અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. વળી શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં રહેલો અક્ષરબ્રહ્મનો સિદ્ધાન્ત વલ્લભાચાર્યે જ પ્રથમ વાર સ્પષ્ટરૂપે જગત આગળ મૂક્યો છે, તેથી વાસ્તવિક રીતે તે બાબતનો યશ વલ્લભાચાર્યને જ ઘટે છે. તેથી કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનો<sup>૫૭</sup> જે એમ માને છે કે અક્ષરબ્રહ્મની ભાવના ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વિસ્મૃત થયેલી છે અને હાલમાં તેમણે પોતે જ આ બાબત પ્રકાશમાં આણી છે, તે સ્વીકાર્ય નથી. આત્મનિવેદન, ભગવદ્ગુપ્ત અને પ્રેમસંલક્ષિત એ ત્રણ બાબતોમાં વલ્લભાચાર્યે જીવની જે ઉચ્ચ કોટિ દર્શાવેલી છે તે ઉપરથી દરેક તટસ્થ વિચારકને સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત-પુષ્ટિમાર્ગમાં લૌકિક વિષયવાસનાને જરા પણ અવકાશ નથી. આચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં જે લોકો વિષયવાસના અને રંગીલાપણું જુએ છે તેઓ આચાર્યને અન્યાય કરે છે. વસ્તુતઃ આચાર્યનો માર્ગ ત્યાગપ્રધાન છે, ભોગપ્રધાન નથી. આચાર્યનો અંતિમ ઉપદેશ પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે.<sup>૫૮</sup>



૫૭ ડૉ. પ્રતાપરાય મોદી; અક્ષર, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનું વિસ્તૃત પ્રકરણ.

૫૮ ગો. ક. ભટ્ટ: વલ્લભાચાર્યનો અંતિમ ઉપદેશ; એનાકસ, જા. એ. રિ. ૪.

## ભાગવત અને માયાવાદ

૧. રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત એ ત્રણ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયા છે; તેમાં ભાગવત તો વાસ્તવિક રીતે પ્રાચીન છે. શ્રીકૃષ્ણની લીલાની મનોહર વર્ણનામાં હોવાથી તે શૈવો અને વૈષ્ણવોમાં એકસરખી રીતે પ્રિય બન્યું છે. શ્રીકૃષ્ણચરિતના વિકાસની દ્રષ્ટિએ ભાગવતનો સમય હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણ પછીનો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. બનતા સુધી તે ઈ. સ. ૭૫૦ સૈકાનો અંત લાગે છે અને દક્ષિણમાં રચાયેલો જાણીય છે. એકાદશ સ્કન્ધમાં દ્રવિડો નારાયણના ભક્ત તરીકે વર્ણવવામાં આવેલા છે. ( ૧૧. ૫. ૩૮, ૩૯, ૪૦ ) અને તામ્રપર્ણી અને કાવેરી નદીના પાત્રનું માહાત્મ્ય પણ વર્ણવવામાં આવેલું છે. લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિ પણ દ્રવિડ દેશમાં થઈ છે એમ ભાગવત-માહાત્મ્ય ( ૧. ૪૮ ) કહે છે.

૨. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણનું પ્રતિપાદન ભાગવતમાં જોવામાં આવે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તો ભાગવતને ચતુર્થ પ્રસ્થાન તરીકે સ્વીકારે છે,<sup>૧</sup> અને જોપદેવની માર્ક સાત પ્રકારના અર્થ આપવાની

---

૧ વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ત્રૈવેદિઃ ।

સમાધિમાયા વ્યામસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વનુટયમ્ ॥

તત્ત્વર્થોદીપ નિબંધ, સાત્ત્વ પ્રકરણ, ૭.

પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અને કહે છે કે ગીતામાં જે વિષયો ચર્ચવામાં આવેલા છે તેની સવિસ્તર ચર્ચા ભાગવતમાં કરવામાં આવેલી છે, અને આ રીતે ભાગવત એ ગીતાનું એક પ્રકારનું ભાષ્ય જ છે. આ કારણથી ભાગવતમાં ગીતાના બધાંય વિષયોનું સવિસ્તર પ્રાતપાદન જોવામાં આવે છે. સંન્યાસીઓ પણ શ્રદ્ધાથી ભાગવત વાંચે છે. ભાગવત ખરેખર પારમહંસી સંહિતા પણ છે. શ્રીધરસ્વામીની ટીકા આજે પણ લોકપ્રિય છે.

૩. ભાગવત ઉપનિષદો અને ગીતાની માફક અદ્વૈતવાદનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ જ ભગવાન છે અને પોતે જ બ્રહ્મ અને જગદ્ગુપે થયેલા છે, રસાત્મક સ્વરૂપમાંથી જ ચેતન અને અચેતન

૨. શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે ।

एकार्थं सप्तधा जानन्नविरोधेन मुख्यते ॥

‘ત. દી. નિ., ભાગવતાર્થ પ્રકરણ, ૧-૨

બોખેરે પણ આ સાત પ્રકારના અર્થો સ્વીકારેલા છે—

શાસ્ત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે પદેઽક્ષરે ।

गुरुपदिष्टो योऽर्थस्तं विमृशन् विष्णुतत्परः ॥

હરિલીલા, ૧૨. ૧૦

શ્રી વસુદેવભાષ્ય જાણ પ્રકારના અર્થ, ભાગવત ઉપર પોતે લખેલી ‘સુબોધિની’ નામની ટીકામાં આપે છે, અને બાકીના ચાર અર્થો ભાગવતાર્થ નિબંધમાં આપે છે: અર્થત્રય તુ ચરણમિ નિબન્ધેઽસ્તિ ચતુઃતયમ્ । (સુબોધિની, ૧. ૧. ૧. મંગલાચરણની કારિકા ૬).

૩. ગીતા સક્ષેપતસ્તસ્યા વક્તા સ્વયમ્બુદ્ધરિઃ ।

तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम् ।

व्यासः समाधिना सर्वमाह कुण्डोक्तमादितः ॥

ત. દી. નિ., સર્વનિર્ણય પ્રકરણ, ૨૨૧

જગતનો આવિર્ભાવ થયેલો છે, સમસ્ત વિશ્વ ભગવાનની રંગભૂમિ છે, ગ્રીડા-ભાંડ છે; આ બધું તેની લીલારૂપ છે—આ એક પ્રકારનું અદ્વૈત છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે. વેણીસંહાર નાટકમાં નારાયણ ભટ્ટ ( ઈ. સ. આઠમો સૈકો ) ને અદ્વયપૂર્વક - દ્વૈત વિના - પુરુષોત્તમની ભક્તિનો નિર્દેશ કરે છે ( ૧.૪૬, ૪૭, ભરતવાક્ય )<sup>૪</sup>, તે આવા પ્રકારની જ ભક્તિ છે. પરમાત્મા પોતે જ આ જગદ્રૂપ થયા, એટલે અદ્વૈત જ વ્યવહાર અવસ્થામાં પણ ચાલુ જ રહે છે, ભક્તિના સમયે પણ વિદ્યમાન હોય છે. મહર્ષિ અરવિંદે પણ આ જ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારેલો છે.

૪. ક્ષત્ર જ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે એમ ને શાંકર વેદાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવેલું છે તે અદ્વૈતનો બીજો પ્રકાર છે. ગૌડપાદાચાર્યે અજ્ઞાતિવાદનો ઉપદેશ કર્યો, અને તે સિદ્ધ કરવાને માટે વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ એ બૌદ્ધ દર્શનના પ્રકારોની વિચારસરણી સ્વીકારી. વિચારો ઉપરાંત ભાષાની બાબતમાં પણ બૌદ્ધ દર્શન અને ગૌડપાદના દર્શનની વચ્ચે સામ્ય આશુ<sup>૫</sup>. મૌડૂક્યોપનિષદકારિકાના ચતુર્થ પ્રકરણ અલાતશાંતિની ભાષા અને વિચારસરણીમાં બૌદ્ધ દર્શનનો પ્રભાવ ઘણો જણાયો. શંકરાચાર્યે માયાવાદ - અનિર્વચનીયવાદ - સ્વીકારી અદ્વૈતનો મહિમા દર્શાવ્યો.

૫. આ બન્ને તત્ત્વચિંતકો ઉપર બૌદ્ધ દર્શનની આટલી બધી સ્પષ્ટ અસર હોવા છતાં કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્યનાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં ને છે તે બધું વેદાન્તનું છે, બૌદ્ધ દર્શનનું પ્રતિબિંબ કે આભાસ નથી.<sup>૫</sup> ગૌડપાદ એ ઔપનિષદ દર્શનની સાખાના અનુયાયી

૪ મહત્ત્વ મગવન્મકિતદ્વૈત, વિના ( પુરુષોત્તમે । વે ૧. ૪૬<sup>૦</sup>

ત્વમિ મુરનરકારી મન્તદ્વૈત યોગાત્ । વે ૬. ૪૭<sup>૮</sup>

૫. ગ્રો. ૨. દા. કરમરકર; ગૌડપાદ કારિકા, ઉપોદ્ધાત.

છે અને તેમની વિચારસરણી સ્વતંત્ર છે. તેમણે બૌદ્ધ દર્શનની પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ પોતાના સિદ્ધાન્તોના સમર્થન માટે કર્યો હોય પણ તેથી પોતાના વિચારોની મૌલિકતા જતી રહેતી નથી.

૬. ગૌડપાદાચાર્યની પહેલાં લાગવત અને વિષ્ણુપુરાણમાં જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારનારો અદ્વૈતવાદ જોવામાં આવે છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યના શ્રીભાષ્યમાં જે શાંકર પૂર્વપક્ષી છે તે પોતાના અદ્વૈતવાદના સમર્થન માટે વિષ્ણુપુરાણના શ્લોકોનું પ્રમાણ આપે છે. શ્રી રામાચાર્ય તેનું ખંડન કરી પોતાના મત પ્રમાણે બીજો અર્થ આપે છે. આમાં એટલી વાત સાચી કે વિષ્ણુપુરાણના શ્લોકોમાં એવો અર્થ રહેલો છે કે જોમાંથી શાંકર પૂર્વપક્ષી પોતાના મતનું સમર્થન કરવા પ્રેરાય છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે મિથ્યાત્વવાદવાળો અદ્વૈતવાદ વિષ્ણુપુરાણને પરિચિત છે અને પોતાના ઔપનિષદ અદ્વૈતવાદમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું પોતાને યોગ્ય લાગ્યું છે.

૭. વિષ્ણુપુરાણની માફક લાગવતમાં પણ મિથ્યાત્વવાદ - માયાવાદ - નો નિર્દેશ થયેલો છે. શાંકર દર્શનમાં જે દૃષ્ટાંતો વારંવાર આપવામાં આવે છે તે દૃષ્ટાંતો લાગવતમાં જોવામાં આવે છે : દા. ત. મૃગતૃષ્ણી ( ૧૦.૪૦.૨૬ ૭૩.૧૧ ), ધટાકાશ ( ૧૨.૫.૫ ), સ્વપ્નમાયાવનોરથ ( ૬.૧૫.૨૩; ૧૦.૪૨.૨૫ ), માયયારોપિતં હિતત્ ( ૨.૧૦.૪૫ ), સ્ત્રિ વાહિબુદ્ધિઃ, ( ૪.૨૨.૩૮ ), ગન્ધર્વનગર ( ૬.૧૫.૨૩ ) રજ્જુસર્પ ( ૬.૯.૩૭; ૧૦.૬.૮; ૧૪.૨૫, ૨૮ ), અસ્મૃતકુળમણિ ( ૧૦.૮૭.૩૯ ), આત્મનિ અવિગ્રાપ્યારોપિત્તા દેહાત્મમત્તિઃ ( ૫.૧૩.૨૫ ), માયા ( ૮.૩.૮ ), નિષેધશેષ ( ૮.૩.૨૪ ), નિરમાયયાર્પિત ( ૮.૩.૪; ૧૦.૫૫ ), સર્વ તત્સ્વપ્નસંસ્તુતમ્ ( ૯.૪.૧૬ ), સ્વપ્નકલ્પ ( ૧૦.૪.૨૪ ), જલચંદ્રકંપ ( ૩.૭.૧૧ ) ત્યાદિ.

દૃષ્ટાંતો શાંકર વેદાન્તમાં બહુ જોવામાં આવે છે.

છે અને તેમની વિચારસરણી સ્વતંત્ર છે. તેમણે યૌદ્ધ દર્શનની પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ પોતાના સિદ્ધાન્તોના સમર્થન માટે કર્યો હોય પણ તેથી પોતાના વિચારોની મૌલિકતા જતી રહેતી નથી.

૬. ગૌડપાદાચાર્યની પહેલાં લાગવત અને વિષ્ણુપુરાણમાં જગતનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારનારો અદ્વૈતવાદ જોવામાં આવે છે. શ્રી રામાનુજાચાર્યના શ્રીભાષ્યમાં જે શાંકર પૂર્વપક્ષી છે તે પોતાના અદ્વૈતવાદના સમર્થન માટે વિષ્ણુપુરાણના 'સ્લોકોક્તનું' પ્રમાણ આપે છે. શ્રી રામાચાર્ય તેનું ખંડન કરી પોતાના મત પ્રમાણે ખીજો અર્થ આપે છે. આમાં એટલી વાત સાચી કે વિષ્ણુપુરાણના 'સ્લોકોક્ત'માં એવો અર્થ રહેલો છે કે જેમાંથી શાંકર પૂર્વપક્ષી પોતાના મતનું સમર્થન કરવા પ્રેરાય છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે મિથ્યાત્વવાદવાળો અદ્વૈતવાદ વિષ્ણુપુરાણને પરિચિત છે અને પોતાના ઔપનિષદ અદ્વૈતવાદમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું પોતાને યોગ્ય લાગ્યું છે.

૭. વિષ્ણુપુરાણની માફક લાગવતમાં પણ મિથ્યાત્વવાદ - માયાવાદ - નો નિર્દેશ થયેલો છે. શાંકર દર્શનમાં જે દૃષ્ટાંતો વારંવાર આપવામાં આવે છે તે દૃષ્ટાંતો લાગવતમાં જોવામાં આવે છે : દા. ત. મૃગતૃષ્ણા (૧૦.૪૦.૨૬ ૭૩.૧૧), ઘટાકાશ (૧૨.૫.૫), સ્વપ્નમાયામનોરથ (૬.૧૫.૨૩; ૧૦.૪૨.૨૫), માયયારોપિત દિતત્ (૨.૧૦.૪૫), સ્ત્રિ બાહિષ્ક્રિયઃ, (૪.૨૨.૩૮), ગ-ધર્વનગર (૬.૧૫.૨૩) રજ્જુસર્પ (૬.૯.૩૭; ૧૦.૬.૮; ૧૪.૨૫, ૨૮), અસ્મૃતકૃષ્ણમણિ (૧૦.૮૭.૩૬), આત્મનિ અભિજ્ઞામ્યારોપિતા દેહાત્મમત્તિઃ (૫.૧૩.૨૫), માયા (૮.૩.૮), નિવેધશેષ (૮.૩.૨૪), નિશ્વમાયયાર્પિત (૮.૩.૪; ૧૦.૫૫), સર્વ તત્સ્વપ્નસંસ્તુતમ્ (૯.૪.૧૬), સ્વપ્નકલ્પ (૧૦.૪.૨૪), જલચંદ્રકંપ (૩.૭.૧૧) ઇત્યાદિ.



અસાધારણ લક્ષણ જેવાં બની ગયાં છે. શ્રી અમરનાથ રોયે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે બધાં દૃષ્ટાંતો ગૌડપાદની કારિકાની અસરથી ભાગવતમાં આવ્યાં છે. ( જુલેટિન, સ્કૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝ, વોલ્યુમ ૮, ૧૯૩૫-૧૯૩૭, પૃષ્ઠ ૧૦૭... ). આ મત મતાર્થ નથી, કારણ કે ભાગવતનો રચનાકાલ ગૌડપાદની પહેલાનો છે. વસ્તુતઃ અસંગ વસ્તુબંધુ અને નાગાર્જુનની વિચારધારાએ બળવાન થતી ગઈ અને બીજાં દર્શનોમાં પ્રવેશ કરવા લાગી. આ બધું ગુપ્તકાળમાં બન્યું. કાલિદાસ પણ રઙ્ગુસર્પના દૃષ્ટાંતથી પરિચિત છે એમ શાકુન્તલ નાટકમાં સાતમા અંકમાં આવેલા ધુનોત્પદિશઙ્કયા એ શબ્દો ઉપરથી જણાય છે. બૌદ્ધ દર્શનનો ઔપનિષદદર્શન ઉપર આ પ્રભાવ છે. ડૉ. મૂર્તિ અને ડૉ. મહાદેવન જેવા અર્વાચીન વિદ્વાનો કહે છે કે ગૌડપાદ, શંકર અને બીજાઓના ગ્રંથોમાં જે મિથ્યાત્વવાદ જણાય છે, જે વિજ્ઞાનવાદી વિચારધારા વહે છે, તે વાસ્તવિક રીતે ઔપનિષદ-દર્શનની છે અને તેને વિજ્ઞાનવાદની વિચારસરણી ઉપકારક રહ્યો છે.<sup>૭</sup> આ મત અમને સ્વીકાર્ય લાગતો નથી. તેનું કારણ એ કે વિષ્ણુપુરાણની પહેલાંના વેદાન્તદર્શનના ગ્રંથોમાં વિજ્ઞાનવાદી વિચારસરણી જોવામાં આવતી નથી. મહાભારતમાં આ વિચારસરણી જોવામાં આવતી નથી. સનત્સુગત પર્વ અને મોક્ષધર્મ પર્વમાં સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત, પાંચરાત્ર અને ઔપનિષદ દર્શન એમ પાંચ દર્શનોનો વિચાર થયેલો છે.<sup>૮</sup> તેમાં કોઈ પણ સ્થળે મિથ્યાત્વવાદનો આભાસ પણ જણાતો નથી. મહા-

૬. સજમપિ શિરસ્યન્ધઃ ક્ષિપ્તા ધુનોત્પદિશઙ્કયા । શાકુન્તલ, ૭. ૨૪<sup>૯</sup>

૭. ડૉ. ટી. એમ. પી. મહાદેવન : ગૌડપાદ

ડૉ. મૂર્તિ : સેન્ટ્રલ ફિલોસોફી ઓફ યુલ્કિઝમ

૮. મહાભારત, ૧૨.૩૩૭-૫૬ ( સમીક્ષિત આવૃત્તિ ) -

સાઁયં યોગ પચ્ચાત્ર વેદાઃ પાશુપતં તથા ।

જ્ઞાનાન્વેતાનિ રાજયે વિદિ નાનામતાનિ ચ ॥

ભારતના સમયથી, અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે બીજા સતકથી તે વિષ્ણુપુરાણના સમય સુધી ( ઈ. સ. પાંચમો સતક )ના ગાળામાં જેમ જેમ વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ પ્રકટ થયો અને બળવાન બન્યો તેમ તેમ તેની અસર બીજા દર્શનો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે થવા લાગી. કાળક્રમે પુરાણોમાં આવતો મિથ્યાવાદ વદ્ધસાચાર્ય જેવા આચાર્યોએ પણ સ્વીકાર્યો અને કહ્યું કે આ મિથ્યાત્વવાદ તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે છે, જગતનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે નથી.

૬. મહાભારતમાં જે મિથ્યાવાદ નથી તે શુભકાલમાં પુરાણોમાં આવે છે. પુરાણોએ બૌદ્ધ વિચારસરણી અપનાવી શીધી અને એ રંગથી રંગાયેલું વેદાન્તદર્શન અસ્તિત્વમાં આવ્યું, ગૌડપાદદર્શન અને શાંકરદર્શન સંલપિત બન્યું. મહાભારતની પહેલાંના સમયમાં અને ઉપનિષદ અને ઋગ્વેદના સમયમાં મિથ્યાત્વવાદનો સંભવ જ રહ્યો નથી.

૧૦. ભાગવતે અરેખરો સમન્વય કર્યો છે અને તેથી જ તેની લોકપ્રિયતા આજે પણ ચાલુ રહી છે.

## ૮

૯. માયિક્ત્વં પુરાણેષુ વૈરાગ્યાર્યમુદીર્યતે ।

ત. દી. નિ., સામ્યાર્ય પ્રકરણ ૮૯<sup>મું</sup>

વળી જુઓ : ચન્માયિક્ત્વકથનં પુરાણેષુ પ્રદસ્યતે ।

મદેન્દ્રમાલગણે મનાન્તરમિનિ ધ્રુવમ્ ॥ ૮૨

## જીવનમાં ધર્મની આવશ્યકતા

મનુષ્યમાત્રને સુખની ઈચ્છા હોય છે, અને તેને માટે તે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે ધ્યેય સિદ્ધ કરી શકતી નથી; અને કેટલીક વાર એમ બને છે કે પરિણામમાં દુઃખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ઐકાન્તિક સુખ મેળવવાને માટે પ્રવૃત્તિના નિયમનની જરૂર રહે છે. આ સિદ્ધાન્ત લૌકિક અને અલૌકિક વિષયમાં, તેમજ આન્તર અને બાહ્ય વ્યવહારમાં અને વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના જીવનમાં સ્વીકારવા જેવો છે.

જગતના નિયમનને માટે અનેક પ્રકારની શાસનપદ્ધતિઓ પ્રચલિત થયેલી છે. રાજશાસન, લોકશાસન ઇત્યાદિ પ્રકારો આજે જગતના જુદા જુદા દેશોમાં જોવામાં આવે છે. પ્રકારો ભલે જુદા હોય, પણ તે બધામાં એક સાધારણ લક્ષણ એ રહેલું છે કે પ્રજાના સુખને માટે, પ્રજાને બધે વ્યવહાર સારી રીતે, ન્યાયપુરઃસર ચાલે એટલા માટે એક પ્રકારના નિયમનની આવશ્યકતા છે. સમય પ્રમાણે શાસનપદ્ધતિમાં ફેરફાર થાય છે, પણ ન્યાયપૂર્વક નિયમનના સિદ્ધાન્તમાં ફેરફાર થતો નથી. આ સનાતન સત્ય છે, અને તેથી જ રામાયણમાં (અયોધ્યાકાન્ડ, સર્ગ ૬૧)

રાજા વિનાના રાષ્ટ્રની ગી દુર્દશા થાય છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં અને મહાભારતમાં પણ અનેક સ્થળે દર્શાવવામાં આવેલું છે કે નિયામક તત્ત્વના અજ્ઞાપમાં જનસમાજની સ્થિતિ ઘણી દુર્લભાજનક બની જાય છે; કૌટિલ્ય જેને માતૃસ્યન્યાય-મોહું માછલુ નાના માછલાને ખાઈ જાય એ ન્યાય-કહે છે, તેનો સર્વત્ર પ્રચાર થતાં પ્રજા દુઃખના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં આનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવેલાં છે.

આ પ્રમાણે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના બાહ્ય વ્યવહારમાં રાજાશાસન કે લોકશાસનમાં નિયમનની અપેક્ષા રહે છે. પણ જ્યાં સુધી વ્યક્તિના આંતર વ્યવહાર તેના બાહ્ય વ્યવહારને સહકાર ન આપે, તેની સાથે સુસંગત ન થાય, ત્યાં સુધી બધી શાસનપદ્ધતિઓ નિરર્થક થઈ જાય છે; તેથી પ્રથમ આંતર જીવન અને બાહ્ય જીવન એ બેની વચ્ચે સમન્વય સાધવાની આવશ્યકતા રહે છે. જેમ બાહ્ય જીવનમાં ન્યાયપૂર્વક નિયમનને લીધે સર્વને સુખ અને શાન્તિ મળવાનો સંભવ છે તેમ આંતર જીવનમાં પણ એક પ્રકારના ન્યાયી નિયમનની અપેક્ષા રહે છે. આ નિયમન એ એ ધર્મનો વિષય છે.

ધર્મ સમાજને ધારણ કરી હિન્નતિને માર્ગે લઈ જાય છે. ધર્મ એ સમાજનું અધિષ્ઠાન છે. તપ, શૌચ, દયા, અને સત્ય એ ચાર ધર્મના પાયા છે; અને હંમેશાં આ ચાર પાયાની આવશ્યકતા રહેવાથી ધર્મને સનાતન કહેવામાં આવે છે. ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થળે આપણે વાંચીએ છીએ કે સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, તારાઓ, ઋતુઓ, સંવત્સર, ખ્રીષ્ટ અનેક દેવો નિયમિત રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે. તેમાં નિયમનો લંગ થતો નથી. આ સનાતન નિયમને મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓએ 'ઋત' નામ આપેલું છે. 'ઋત'નો ખ્રીષ્ટે અર્થ સત્ય થાય છે; અને જે વસ્તુમાં

કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થતો નથી તેને આપણે સત્ય, નિત્ય, સનાતન કહીએ છીએ. સૂર્ય વગેરેના કાર્યોમાં આ સનાતન સત્ય રહેલું છે.

જે પ્રમાણે દેવો, પ્રહો વગેરે નિયમનું પાલન કરે છે તે પ્રમાણે મનુષ્યોને પણ ધર્મનું—નીતિના નિયમોનું પાલન કરવાનું હોય છે. ઋગ્વેદમાં વરુણ દેવતાનું કામ લોકોનાં સર્વ કાર્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું છે, અને તેમનાં ખોટાં કાર્યો માટે સિક્ષા કરવાનું છે. તેથી ધણા ઋષિઓ ભક્તિભાવથી વરુણની સ્તુતિ કરે છે કે ‘હે દેવ ! જાણે-અજાણે અમે જે અપરાધો કરેલા હોય તેને માટે અમને ક્ષમા આપો.’ ઉપનિષદોમાં પણ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે કે પરમાત્માના ભયથી સૂર્ય અને અગ્નિ તપે છે, અને ઇન્દ્ર, વાયુ વગેરે દેવો દોડે છે. પુરાણોમાં મનુષ્યનાં કાર્યોનો હિસાબ રાખી સિક્ષા કરવાનું કામ યમરાજને સોંપવામાં આવેલું છે; અને આ જીવીય જીમિકાઓમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત વિકાસ પામતો ગયો છે. મનુષ્ય જે પ્રકારે કર્મ કરે છે તે પ્રકારે તેને ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત અતિ મહત્ત્વનો છે.

મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્મા રહેલો છે, અને તે અંદર રહીને તેનું નિયમન કરે છે તેથી તેને અંતર્યામી તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. અંતર્યામી આપણી સર્વ ક્રિયાઓનો સાક્ષી હોય છે, અને આપણામાં જેટલી વધારે ચિત્તશુદ્ધિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં આપણે અંતર્યામીની આજ્ઞાઓ સમજી શકીએ છીએ અને તે આજ્ઞાઓ સમજ્યા પછી આપણે જીવનચલાર. નિષ્કંટક બને છે, આપણા અનેક પ્રકારના સંદેહો દૂર થઈ જાય છે, અને આપણે દિવ્યદર્શનનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. ઈશ્વરના અને કાર્યસિદ્ધાન્તના આ નિયમથી જ પ્રાણી માત્ર સુખી થઈ શકે છે.

જગતમાં આજે આપણે જોઈએ છીએ કે મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણનો સમન્વય સાધનારાં મનુષ્યો બહુ જોઈએ છે, અને તેને પરિણામે આજે અખિલ વિશ્વ દુઃખી છે. બાહ્ય જીવનમાં આપણો એક વ્યવહાર અને આંતરજીવનમાં બીજો વ્યવહાર અથવા તે મનમાં કાંઈ હોય, વાણીમાં કાંઈ બીજું ઉચ્ચાર્યું હોય, અને ક્રિયામાં તેનાથી વિપરીત જ દેખાય. આ છે વર્તમાનયુગનું સ્વરૂપ. પરિણામે પરસ્પર અવિશ્વાસની ભાવના વધતી જાય છે અને સનાતન સત્યનું ખૂન કરીને તેના ઉપર અસત્યની ઇમારત ચણવામાં આવે છે. જગતનો કોઈ પણ ધર્મ આ વસ્તુસ્થિતિ સહન કરી શકતો નથી; અને બધાય ધર્મો એકમત થઈને કહે છે કે નીતિમાં સનાતન નિયમોના પાલન વિના મુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. જ્યારે સર્વ ધર્મોનો આ એક જ નાદ છે ત્યારે ધર્મોને નામે યુદ્ધ થાય એ વાત આપણને ગજે જિતરતી નથી. જે વસ્તુ આપણને ધારણ કરવાને માટે નિર્મિત થયેલી છે તે આપણને દુઃખ-સાગરમાં શી રીતે કુબાડી શકે ?

જનસમાજના આ રોગનું નિદાન કરીને યોગ્ય ચિકિત્સા કરવાની બહુ જરૂર છે. સનાતન સત્યના પાલન વિના આપણે જે ડાહી ડાહી વાતો કહ્યાં કરીએ છીએ તેમાં આપણી આત્મપ્રતારણા જ છે. આપણે આપણી જાતને છેતરીએ છીએ. પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાને છેતરવામાં આવે તો તે હજી જરા સમજી પણ શકાય છે, પરંતુ જ્યારે આપણે આપણી પોતાની જાતને જ છેતરીને પ્રજાવાદની દલીલો આપીએ છીએ ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય સાથે ખેદ થયા વિના રહેતો નથી. આ પ્રતારણાના રોગનું કારણ એ છે કે મનુષ્યને ઈશ્વરમાં અને ઈશ્વરની આજ્ઞાઓમાં શ્રદ્ધા નથી, અને તેથી તેના પોતાના આંતર જીવનમાં તે કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન રહેતું નથી. બાહ્ય જીવનમાં તે શિષ્ટાચારની ખાતર પણ તેને સારા દેખાવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, અને તે વાણીથી સાથે

છે. આ પ્રમાણે મન અને વાણીની અસંગતિ અસ્તિત્વમાં આવે છે. વાણીનું ચક્રત્વ સમજ્યા વિના જ અનેક પ્રકારનાં વચનો કહેવામાં આવે છે; પણ ક્રિયા કરતી વખતે તે બધાં વચનોનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે ! આ છે પાપણ્યુબનો અહિમા !

આ રંગની ચિહ્નિસાને માટે જીવનમાં ધર્મની ખાસ આવશ્યકતા રહેલી છે. ‘ધર્મ’ શબ્દથી ગભરાવાનું નથી, કારણ કે આપણે તે શબ્દનો બહુ વ્યાપક અર્થ સ્વીકારેલો છે. ધર્મો અનેક હોય અને તે બહુ સ્વાભાવિક છે, પણ ધર્મ એક જ છે, કારણકે તે સમાજને ધારણ કરીને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જનારો છે. તે સનાતન સત્યની જૂમિકા ઉપર રચાયેલો છે. પ્રથમ તો ઈશ્વરના લયની જ જરૂર રહે છે, બાદબાકી ચોગ્ય રીતે કહે છે *The fear of the Lord is the beginning of knowledge*. જૈન દર્શને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર્ય અને સમ્યગ્દર્શન એ ત્રણ રત્નો આપ્યાં. ઝોરાસ્ટરે મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણની પવિત્રતા ઉપર ભાર મૂક્યો. આ પ્રકારની લાવનાથી માણસ વનમાં એકલો હશે તો પણ તેનાથી ખોટું કાર્ય થઈ શકશે જ નહિ. તેની મનોવૃત્તિઓ સાધુ માર્ગે જ ચાલી જશે, અને તેથી તેનું આન્તર જીવન અને બાહ્ય જીવન એક જ પ્રકારનું રહી શકશે. તેનાં મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણમાં એક જ પ્રકારનો રંગ આવશે, અને આ જગતમાં જ તે શાન્તિનો અનુભવ કરીને સુખ મેળવશે અને બીજાને સુખી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. મનુષ્યમાત્રમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિઓનો સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરે છે, અને તે સંઘર્ષમાં ધર્મના પાલનથી જ દૈવી સંપત્તિનો વિજય થાય છે. આસુરી સંપત્તિ કદાચિત્ શરૂઆતમાં સફળતા આપે એમ જણાય પણ આખરે તે બંધનકારક જ છે. મોક્ષ - સ્વાતન્ત્ર્ય - માટે દૈવી સંપત્તિ જ આવશ્યક છે.

આધ્યાત્મિક વિષયમાં મોક્ષ એ જ સ્વતંત્રતાનું સ્વરૂપ છે. આધિ-

લૌતિક વિષયમાં ધર્મનું પાલન એ જ વાસ્તવિક સ્વતંત્રતા છે. આપણો ભારતદેશ આજે સ્વતંત્ર થયો છે અને તેથી દરેક ભારતવાસીને સ્વના - હૃદયમાં રહેલા અંતર્યામીના - તંત્રની - નિયમનની ઘણી આવશ્યકતા છે. જો આ પ્રકારે તે સ્વતંત્ર નહિ થાય તો બહારથી આવેલી સ્વતંત્રતા ટકી શકશે નહિ, અને તેને માથે સ્વાભાવિક રીતે આત્મપ્રતારણાનો દોષ આવશે. તેથી આપણા જીવનમાં ધર્મને એવી રીતે ઓતપ્રોત કરવાની જરૂર છે કે જીવનના કોઈ પણ ભાગમાં કોઈ પણ સમયે તપાસ કરવામાં આવે તો ધર્મ વિના બીજું કશું જણાય નહીં. સનાતન નિયમોનું જો પાલન કરવામાં આવશે તો ધર્મ સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરશે, અને આજના આપણા કલહો સત્વર દૂર થઈ જશે, અને અખિલ વિશ્વમાં શાન્તિ અને આનન્દનું વાતાવરણ પ્રસરશે. આને માટે દરેક મનુષ્યને કટિબદ્ધ થવાની જરૂર છે. પરમાત્મા આપણો મનોરથ સફળ કરે!



## શ્રી શંકરાચાર્ય

આજે ભગવાન ભાષ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યનો ત્રાકટપમહોત્સવ છે, આજથી લગભગ બારસો વર્ષ પૂર્વે દક્ષિણમાં કેામીન રાજ્યના કાલડી નામના ગામમાં એક સંસ્કારી પંડિત નામ્બુદ્રી બ્રાહ્મણના કુલમાં આચાર્યશ્રીનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શિવગુરુ અને માતાનું નામ અંબિકા હતું.

બાલ્યાવસ્થામાં જ પિતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી બાલકને ઉછેરવાની બધી જવાબદારી માતાને માથે આવી પડી. માતાની પ્રતિભા અસાધારણ હતી અને તેથી તે પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે બજાવી શક્યાં. પાંચમે વર્ષે ઉપનયન થયા પછી બાલકે વેદાધ્યયન કરવા માંડ્યું, અને બહુ જ થોડા સમયમાં તેમણે સર્વ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન પૂર્ણ કરી નાખ્યું. આચાર્યની વૈરાગ્યવૃત્તિ પ્રથમથી જ બહુ તીવ્ર હતી એટલે એમણે સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કર્યો, અને માતાની આગ્રા માગી. માતાએ સ્વાભાવિક રીતે રજા ન આપી. પછી આચાર્યે એક યોજના ધડી. એક દિવસે તેઓ નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા. ત્યાં મગરે તેમને પગ

પકડયો. તેમણે જૂઝ પાડી અને માતાજી ત્યાં દોડી આવ્યાં. શંકરે માતાને કહ્યું કે બા, તું મને સંન્યાસ લેવાની રજા આપે તો આ મગર મને છોડે. માતાજીને ધર્મસંકટ પ્રાપ્ત થયું - એક તરફ સંન્યાસ, બીજી તરફ મગજી. માતાજીએ બાળકને સંન્યાસ લેવાની રજા આપી અને શંકરને જીવ બચ્યો. આ પ્રયોગદ્વારા શંકરે બાલ્યાવસ્થામાં જ માતાને બોધ આપ્યો કે સંસારરૂપી નદીમાં મોહરૂપી મગર માણસને પકડે છે, અને તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે સંન્યાસ વિના બીજો માર્ગ નથી.

સંન્યાસ લેતાં પહેલાં શંકરે માતાજીને માટે બધી સગવડ કરી આપી. તેમને પોતાનાં સગાંને સોંપ્યાં અને અંતે માતાજીને કહ્યું કે બા, જ્યારે તું મને સંભારીશ ત્યારે હું તારી પાસે આવીને બિભો રહીશ. માતાની આગ્રહથી શંકરાચાર્ય નર્મદાના તટે ગયા અને ગોવિન્દપાદાચાર્ય પાસે સંન્યાસ લીધો અને તેમની પાસેથી ચોગં અને વેદાંતનું જ્ઞાન મેળવ્યું. ગોવિન્દપાદાચાર્ય એ ગૌડપાદાચાર્યના શિષ્ય તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ હતા, અને તેથી શંકરાચાર્યે ઠેક દક્ષિણમાંથી નર્મદાતટે આવવાનેા શ્રમ લીધો હતો.

શંકરાચાર્યે હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી વાર પર્યટન કર્યું હતું. અનેક માણસો તેમના સમાગમમાં આવ્યા હતા; અને કેટલાક તો તેમના શિષ્યો થયા હતા. તેમાં ચાર શિષ્યો મુખ્ય છે : હસ્તામલક, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર અને તોટક. આ શિષ્યોના સંબંધમાં પણ અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે.

એક વખતે શંકરાચાર્ય કુમારિલ ભટ્ટને પોતાના ભાગ્ય ઉપર વાર્તિક લખવાનું કહેવા પ્રવાગ ગયા. આચાર્યશ્રી પ્રવાગમાં પહોંચ્યા, એટલામાં તો ખજાર મળી કે કુમારિલ ભટ્ટ પોતાના દેહને અગ્નિમાં, બાળી દે છે. આચાર્યશ્રી તરત જ તે સ્થળે ગયા અને કુમારિલને કહ્યું કે ગભરાશો નહિ, હું તમારા દેહને સાંજે બનાવી દઈ છું. કુમારિલ ભટ્ટે જરાબ આપ્યો કે મહારાજ, મેં એ અપરાધ કર્યો છે. એક તો બૌદ્ધ ગુરુની પાસેથી જ્ઞાન

મેળવીને મેં તે ગુરુનું ખંડન કર્યું છે; અને બીજું કે જૈમિનિના પૂર્વ  
મીમાંસા શાસ્ત્રમાં મેં ઈશ્વરનું ખંડન કરીને નાસ્તિકવાદનો પ્રચાર કર્યો  
છે. આ બે મહાન દોષો છે, અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે હું આ મારા  
દેહને અગ્નિમાં બાળી નાખું છું, તો આપ કૃપા કરીને મને બચાવશો  
નેહિ; પણ આપને મારી એક વિનંતિ છે કે આપ મારા શિષ્ય મંડન-  
મિત્રની પાસે જાઓ અને તેનો પરાજય કરી તેને બ્રહ્મજ્ઞાન આપો.

કુમારિલ ભટ્ટની વિનંતિથી શંકરાચાર્ય નર્મદાતટે આવેલી માહિ-  
ષ્યમતી નામની નગરી જ્યાં મંડનમિત્ર રહેતા ત્યાં ગયા. નગરીમાં  
ચેસતાં જ શંકરાચાર્યે પાણી ભરનારી સ્ત્રીઓને જોઈ અને તેમને પૂછ્યું  
કે મંડનમિત્રનું ઘર કયાં આવ્યું? સ્ત્રીઓએ ધરતી નિશાની બતાવતાં  
કહ્યું કે જે ઘરને બારણું મેનામોપટા વેદના મંત્રો ઉચ્ચારી રહ્યાં હોય તથા  
શાસ્ત્રનો વાદવિવાદ કરી રહ્યાં હોય એ ઘર મંડનમિત્રનું જાણીને. આ  
વર્ણનની મદદથી આચાર્યશ્રીએ મંડનમિત્રનું ઘર ખોળી કાઢ્યું અને  
તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વખતે મંડનમિત્ર ત્રાહ્ય કરતા હતા.  
સંન્યાસીને જોઈને તે બહુ ગુસ્સે થયા, કારણ કે ત્રાહ્ય વખતે સંન્યાસીએ  
હાજર ન રહેવું એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આના ઉપરથી મંડનમિત્ર  
અને શંકરાચાર્ય વચ્ચે મીમાંસા અને વેદાન્ત વિષે ચર્ચા ચાલી. આ  
આ શાસ્ત્રાર્થ વખતે મંડનમિત્રની વિદુષી પત્ની સરસ્વતીને મધ્યસ્થનું  
સ્થાન લઈ તે નિર્ણય આપવાનું કહેવામાં આવ્યું. સરસ્વતીએ વાદ-  
વિવાદ સાંભળીને જણાવ્યું કે શંકરાચાર્ય જીત્યા છે. કરાર પ્રમાણે  
મંડનમિત્ર શંકરાચાર્યના શિષ્ય બન્યા અને સુરેશ્વર તરીકે ઓળખાયા.  
આ કથામાં સરસ્વતી જેવી પંડિત સ્ત્રીએ પોતાના પતિનો પક્ષપાત  
કયાં વિના જે ગૃહાર્થ નિર્ણય આપ્યો છે તે ખરેખર ભારતીય સંસ્કૃતિને  
બૂવણરૂપ છે.

આચાર્યશ્રીના જીવનમાં ખીજા અનેક ગોધદાયક અને રસમય પ્રસંગો જોવામાં આવે છે. એક વખતે શિષ્યો સાથે આચાર્યશ્રી સ્નાન કરીને બપોરની સંધ્યા કરવા માટે ગંગાતટે જતા હતા. રસ્તામાં તેમની પાસેથી એક ચાંડાલ જતો હતા. તેને જોઈને આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે જતો રહે, જતો રહે. આ વચન સાંભળીને તે ચાંડાલ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો અને તેણે આચાર્યશ્રીને કહ્યું કે મહારાજ ! તમે કેને કેની પાસેથી 'મસવાનું' કહો છો ? 'આત્મજ્ઞ' અને 'ચાણ્ડાલ' એ બેદ મિથ્યા-ભુક્ષિને ક્ષીણ થયેલો છે, તો તે આપને જોભે છે ? બધાં શરીરોમાં એક જ આત્મતત્ત્વ રહેલું છે એ વાત આપ કેમ ખૂબી જાણો છો ? ચાણ્ડાલના આ ઉત્તરથી આચાર્યશ્રીને જ્ઞાન આપ્યું અને જોણે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો તેવા ચાણ્ડાલને ગુરુ તરીકે માન્યો. અને જણાવ્યું કે આવું જ્ઞાન-આપનાર પુરુષ, પત્રી તે 'આત્મજ્ઞ' હોય કે 'ચાણ્ડાલ' હોય તો પણ તે વન્દનીય છે. તે ગુરુ છે. એટલામાં આચાર્યશ્રીએ તે ચાણ્ડાલને જોયો નહિ પણ તેને સ્થાને ચાર વેદ સહિત મહાદેવનાં દર્શન થયાં. શંકરાચાર્યના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તેમણે મહાદેવની ભક્તિપૂર્વક સ્તુતિ કરવા માંડી. મહાદેવ પ્રસન્ન થયા અને બ્રહ્મપુત્ર-ભાષ્ય રચી અત્રીનમનનો પ્રચાર કરવાની યાત્રા કરી ત્યાંની તિરોહિત થઈ ગયા.

ખીજા એક પ્રસંગે આચાર્યશ્રી કાશીમાં ગંગાતટે જતા હતા ત્યારે તેમણે એક ટૂંક માણસને સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રો જોખતો જોયો. આચાર્યશ્રીને તેના ઉપર દયા આવી અને ઉપદેશ કર્યો કે અદ્યા મૂર્ખ ! આ વ્યાકરણનું મૂત્ર આ છેલ્લી ઘડીએ તારું રક્ષણ નહિ કરે ! માટે તું જોવિન્દનું લજ્જન કર. આ બધા મુંદર ઉપદેશ ચર્ચાટમંજરિકાને નામે ઓળખાય છે.

આચાર્યશ્રીએ ભારતવર્ષમાં અનેક વાર યાત્રાઓ કરીને અદ્વૈતવાદનો

તેમણે ચાર દિશાઓમાં ચાર મઠો સ્થાપી તે ઉપર પોતાનાં મુખ્ય શિષ્યોને બેસાડ્યા. આ ચાર મઠો આ પ્રમાણે છે: (૧) પૂર્વમાં જગન્નાથમાં ગોવર્ધનમઠ, (૨) પશ્ચિમમાં દારકામાં શારદામઠ, (૩) ઉત્તરમાં બદરનાથમાં જ્યોતિર્મઠ, અને (૪) દક્ષિણમાં શૃંગેરિમાં શૃંગેરિમઠ. દારકાના શારદાપીઠ ઉપર પ્રથમ સુરેશ્વરાચાર્યની યોજના થઈ હતી. આચાર્યશ્રીએ ભારતવર્ષની અતિ ઉત્તમ સેવા કરેલી છે અને તેમને અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ બહુ ઉજ્જવળ અને રસપ્રદ છે.

આચાર્યશ્રી બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રચાર અર્થે બધે ફરતા હતા. એક વખત તેમને ખબર પડી કે માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો છે. પોતાનું બધું કાર્ય એકદમ મૂકી દઈને તેઓ પોતાના ગામે આવ્યા અને સંન્યાસી હોવા છતાં પણ માતાની શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયા કરી જગતને માનવતા અને માતૃસંકિતનો આદર્શ તેમણે શીખવ્યો. આ પ્રમાણે બત્રીસ વર્ષની નાની વયમાં આચાર્યશ્રીએ વિચાર અને આચાર દ્વારા ભારતવર્ષની અપ્રતિમ સેવા કરી પોતાનો દેહ છોડ્યો. તેમના અવસાન વિષે જુદા જુદા મતો પ્રચલિત છે. એક મત પ્રમાણે શાખા દોઢોએ મહિન વિદ્યાથી આચાર્યશ્રીના દેહનો નાશ કર્યો; બીજા મત પ્રમાણે આચાર્યશ્રીના દેહ કાંચીમાં પડ્યો, અને ત્રીજા મત પ્રમાણે આચાર્યશ્રી 'બદરિકાશ્રમમાં' ગયા અને હિમાલયની ગુફામાં તિરોહિત થઈ ગયા.

; આચાર્યશ્રીએ અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે. ગ્રન્થોના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય એમ છે : (૧) ભાષ્ય, (૨) સ્તોત્ર, અને (૩) પ્રકરણ. મુખ્ય ઉપનિષદો, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ઉપર આચાર્યશ્રીએ ભાષ્યો રચેલાં છે, અને તેમાં અદ્વૈતવાદનું સારું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. સ્તોત્રોમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે; અને પ્રકરણ ગ્રન્થોમાં યુરુશિષ્ય સંવાદરૂપે અથવા બીજા પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનનું નિરૂપણ છે. આચાર્યશ્રીની સૌથી બહુ મોહક છે અને વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાની

શક્તિ અપૂર્વ છે. ખરેખર ! સાદિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દાદરે શંકરાચાર્યનું સ્થાન અત્રિતમ છે.

શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ઘણું મહત્ત્વ છે જતાં સરલ પણ છે. તેમણે અદ્વૈતવાદનો ઉપદેશ કરેલો છે. વાસ્તવિક રીતે એક જ પદાર્થ નિત્ય છે અને તે સમિચ્છાદાનંદ બ્રહ્મ. અવિદ્યા અથવા માયાથી બ્રહ્મમાં જગત દેખાય છે અને ઉપાધિથી જીવ અસ્તિત્વમાં આવે છે વસ્તુના જીવ બ્રહ્મ જ છે. હું અને તું એ બેદદષ્ટિને લીધે જગતનો સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, અને જ્યાં સુધી આ મિથ્યા બેદદષ્ટિ હોય છે ત્યાં, સુધી જગત સત્ય જ જણાય છે; પણ જ્યાં બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે એ પ્રકારની અભેદ દષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં જગતની સત્યતા ચાલી જાય છે અને કેવલ બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. કર્મથી ચિત્તને શુદ્ધ કરી ભક્તિથી સત્ત્વગુણને વધારીને જ્ઞાનથી બ્રહ્મભાવરૂપી મોક્ષ મળે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ચાર પ્રકારની યોગ્યતાની જરૂર રહે છે: (૧) નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, (૨) આ લોક અને પરલોકમાં મળનાં ફળો વિશે વરાગ્ય, (૩) શમ, દમ, ઉપરાંત નિનિશ્ચય, ક્ષમા અને સમાધાન એ ૭ સાધનો, અને (૪) મોક્ષ મેળવવાની શ્રદ્ધા. ઓત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુદ્ધના તત્ત્વમસિ-તે પરમાત્મા તું છે - એ પ્રસિદ્ધ ઉપદેશથી અધિકારી શિષ્યને અહં વ્રદ્ધારિમ હું બ્રહ્મ છું - એ પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. આ બ્રહ્માનુભવનું નામ જ મોક્ષ છે. આ પ્રકારનો મોક્ષ મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં પણ મેળવી શકે છે.

શંકરાચાર્યે જીન, બૌદ્ધ વગેરે અનેક વાદોનું ખંડન કરેલું છે. પણ તેમાં પણ કર્મકાંડનું જેટલા આગ્રહથી ખંડન કરવામાં આવ્યું છે તેટલું બીજા વાદોનું ખંડન એમના શ્રદ્ધામાં જોવામાં આવતું નથી. શંકરાચાર્યના સમયમાં ભારતવર્ષમાં લોકો જાણે-અજાણે અનેક પ્રો

કરતા હતા, અને તેને પરિણામે હિંદુ ધર્મ ચૈતન્યગદ્ગિત બની ગયો હતો. આવા પ્રકારનાં કર્મો આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માધ્યમમાં અનંતરારૂપ છે, અને જ્ઞાન વિના મુક્તિ મળી શકે એમ નથી એ બાબત શંકરાચાર્યે સારી રીતે સમજાવી છે. તેમના મત પ્રમાણે કર્મ અને જ્ઞાન વચ્ચે સરસવ અને મેરુ પર્વત જેટલો તફાવત રહેલો છે. આ પ્રકારે કર્મનું સ્વરૂપ સમજાવીને આચાર્યશ્રી હિન્દુધર્મના ખરેખર ઉદ્ધારક બનેલા છે.

પ્રાતિભાસિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એમ ત્રણ પ્રકારની સત્તા દર્શાવીને શંકરાચાર્યે સાપેક્ષ સત્તાવાદનો ઉપદેશ કર્યો છે; અને જેમ જેન દર્શનમાં લિન્ન લિન્ન દષ્ટિઓનો સમન્વય સ્વાદ્વાદર્થી ક્ષવામાં આવેલો છે તેમ અદ્વૈત દર્શનમાં પણ માયાવાદથી સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. જો આ સત્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો શંકરાચાર્યનું ખંડન કરનાર બજા કેટલું છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય.

બત્રીસ વર્ષની નાની વયમાં શંકરાચાર્યે પોતાની અસાધારણ શક્તિ અનેક વાર દર્શાવી છે. ત્રીજા વૈરાગ્ય, ભક્તિપૂર્ણ હૃદય, માતૃભક્તિ, ગમે તેને શુરુ તરીકે સ્વીકારી જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર હચ્છા, અસાધારણ પ્રતિભા, અનુપમ બ્રહ્મજ્ઞાન, મેઘાવી શિષ્યમંડળ, ચાર મહાનાં સ્થાપના, હિન્દુ-ધર્મનો ઉદ્ધાર અને પોતાના જીવનમાં અનુભવેલો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર - આ બધા પ્રસંગોથી આચાર્યશ્રીનું વૈશિષ્ટ્ય સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આથી લોકોત્તર મહાવિભૂતિને આપણાં વંદન હો અનેક વાર !

## પુષ્ટિમાર્ગ

૧. ભારતના તત્ત્વચિન્તકોએ જગતને અનાદિ અને અનન્ત માનીને માનવસમાજને નિત્ય બનાવી ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન આપ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં પુરાતત્ત્વ ખાતા તરફથી જે ખોદકામ ચાલી રહ્યું છે તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે માનવસમાજ બે લાખથી વધારે વર્ષો પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતો અને કાળક્રમે તેની સંસ્કૃતિનાં રૂપો બદલાતાં ગયાં છે. આ લાંબા માનવમૃતિહાસમાં મનુષ્યના હૃદયનું મન્યન, તેની અનેક પ્રકારની ભાવનાઓ, તેના જીવનના અનેક પ્રશ્નો અને વિવિધ સંયોગો-આ બધામાં તે કોઈ પરમ તત્ત્વનો આધાર જળપરે-અજળપરે પણ શોધે છે, તેને વધારે હિમ્મત આવે છે અને પોતાનાં કાર્યોમાં સફળ થાય છે. મનુષ્યની આ સ્વાભાવિક વૃત્તિ અનેક પ્રકારે પ્રકટ થાય છે અને તેમાં જ વિશ્વના ધર્મોનો પ્રતિહાસ સમાર્પ જાય છે.

૨. ઋગ્વેદ વિશ્વનો પ્રાચીન ગ્રન્થ છે, અને હજુ સુધી તેનાથી વધારે પ્રાચીન ગ્રન્થ આપણને મળ્યો નથી. ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ એ બે વેદોની મદદથી આપણા પ્રાચીન માનવસમાજની સંસ્કૃતિનો આપણને સારો પરિચય થાય છે. પ્રકૃતિની ભવ્યતાએ માનવને આકર્ષ્યો,



વિવશ બનાવ્યો, પ્રેરણા આપી, બળ આપ્યું અને લક્ષિતભાવની સરિતા વહેવા લાગી. લક્ષિતને દૃઢ કરવા માટે અને પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કરવા માટે સમાજે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કરવા માંડ્યા. તત્ત્વચિન્તકોએ અનેકતામાં એકતા જોવા માંડી. પરિણામે લક્ષિત, કર્મ અને જ્ઞાનના પ્રવાહો વહેવા માંડ્યા.

૩. પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે જુદાં જુદાં દર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને માનવની લિન્ન લિન્ન ગચિઓનું પોષણ થયું. વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનોની વિચારધારાઓએ માનવસમાજનું કલ્યાણ કર્યું. ઔપનિષદ દર્શનના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય, કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતનાં તત્ત્વોએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. લક્ષિતની ઉત્પત્તિ દ્રવિડ દેશમાંથી થઈ એમ જો કહેવામાં આવ્યું છે તે ઇતિહાસિક દ્રષ્ટિએ સાચું છે. સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યો દક્ષિણ ભારતના છે. બંગાળના ચૈતન્ય મહાગુરુનો સંબંધ મધ્યાચાર્યની પરંપરા સાથે છે એમ આજે પણ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. બૌદ્ધ ધર્મના વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદની અસર વેદાન્તદર્શન ઉપર થયેલી હોય એમ જણાય છે. ગૌડપાદાચાર્યની પહેલાંનાં પુરાણોમાં બૌદ્ધ દર્શનની છાયા જોવામાં આવે છે. ગૌડપાદાચાર્ય અને શંકરાચાર્યની વિચારધારાઓ વેદાન્ત અને બૌદ્ધ દર્શનનું અંતર દૂર કરે છે : વસ્તુતઃ તે સેતુબંધ છે.

૪. જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારીઓ બહુ વિરલ હોય છે. સમસ્ત સમાજની આધ્યાત્મિક તૃષ્ણા જ્ઞાનથી તૃપ્ત થઈ શકતી નથી. એટલે લક્ષિતની અવસ્યકતા ઊભી થાય છે. સર્વ વૈષ્ણવ આચાર્યો સમાજના છેક નીચલા થર સુધી પહોંચી ગયા છે. તેમણે પ્રપત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરી પ્રજાને અપૂર્વ શાંતિ આપી છે. વદ્ધમાચાર્યની પ્રજાસેવા ધણી મદત્ત્વની છે, એટલું જ નહિ પણ વેદાન્તદર્શનના વિકાસમાં તેમનો ફાળો બહુ ગૌરવવંતો છે. ઉપનિષદો અદ્વૈતનો જ ઉપદેશ કરે છે એ વાત નોટલા

આગ્રહથી શંકરાચાર્ય કહે છે તેટલા જ આગ્રહથી વલ્લભાચાર્ય પણ કહે છે, અને તેથી તે બે આચાર્યો બહુ જ પાસે છે. ખીજા વૈષ્ણવ આચાર્યોની વિચારસરણીમાં દ્વૈતની ગંધ આવી જાય છે, તેથી વૈષ્ણવતા હોવા છતાં તેઓ વલ્લભાચાર્યથી જરાક દૂર જિભા રહ્યા છે. પણ અદ્વૈતને સાધવામાં શંકરાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય બુદ્ધે બુદ્ધે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે. શંકરાચાર્યે માયા અથવા અવિદ્યાનો સ્વીકાર કરી કેવલ બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા કરી, બ્યારે વલ્લભાચાર્યે સ્વરૂપ પરિણામવાદનો સ્વીકાર કરી માયારહિત - શુદ્ધ - અદ્વૈત બ્રહ્મની સ્થાપના કરી. બ્રહ્મ જ સર્વસમર્થ છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થયા વિના તે પોતે જગદ્રૂપ થાય છે. અગ્નિના વિસ્ફુલિંગની માફક જીવ બ્રહ્મના અંશરૂપે જ પ્રકટ થાય છે. જીવ એ બ્રહ્મનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અને જગત એ બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. અક્ષરબ્રહ્મમાં આનંદ મર્યાદિત છે, બ્યારે પરબ્રહ્મમાં આનંદ અમર્યાદિત છે. ઉપનિષદોમાં - અને તેને અનુકૂળ રહેનારાં ખીજાં પ્રસ્થાનોમાં - જે પ્રકારનું બ્રહ્મનું વર્ણન હોય તે જ પ્રકારનું બ્રહ્મ સ્વીકારવું જોઈએ, તેમાં પોતાની સ્વતંત્ર તર્ક-શક્તિથી અન્ય કલ્પના કરી બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્ણય ન થઈ શકે એમ વૈદિક દર્શનના અનન્ય અનુયાયી વલ્લભાચાર્યનો અભિપ્રાય છે. શબ્દ-પ્રમાણને જ અનુસરીને તેમણે જે વિચારો પ્રકટ કર્યા છે તેને મહર્ષિ અરવિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનનું સમર્થન મળે છે.

૫. પરમ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો જ્ઞાન, કર્મ, અને શાસ્ત્રીય અથવા મર્યાદાલક્ષિ વગેરે હવે ઉપયોગમાં આવી શકે એમ નથી તેથી ખીજા કોઈ સાધનની શોધ થવી જોઈએ, આ પ્રમાણે વલ્લભાચાર્યને લાગ્યું છે, અને તેથી તેમણે પુષ્ટિ અથવા લગવાનનો અનુગ્રહ એ તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, લગવાન એ રસમય છે, આનંદમય છે, આનંદવિગ્રહ છે, અને જે જીવ ઉપર પોતે

કૃપા કરે છે તેને પોતાના સ્વરૂપનું શુદ્ધ દર્શન કરાવે છે. પ્રભુને મેળવવાનાં શાસ્ત્રોક્ત સાધનો અશક્ય બનવાથી મનુષ્ય નિસ્સાધન બને છે અને દીનતાથી પ્રભુને શરણે જઈ તેની કૃપા ઉપર અવલંબન રાખે છે, ચિત્તની શાંતિ મેળવે છે, ભગવદ્સનું પાન કરે છે, અને મનુષ્યજીવન કૃતાર્થ બનાવે છે. આ પુષ્ટિમાર્ગ - કૃપામાર્ગ - નો અધિકાર સમસ્ત માનવસમાજનો છે. તેમાં વર્ણ, જાતિ, દેશ, વય, કુલ વગેરેનો ભય હોતો જ નથી, તેથી પુષ્ટિમાર્ગ એ વાસ્તવિક રીતે વિશ્વધર્મ છે. પ્રભુની કૃપા ઉપર જ આધાર રાખવાનો સિદ્ધાન્ત ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલો છે તે આ સિદ્ધાંતની મહત્તા અને વ્યાપકતા દર્શાવે છે.

૬. અહંતા અને મમતાને લીધે સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંસાર મિથ્યા છે અને જગતથી સર્વથા ભિન્ન છે. જગત પગ્થ્વનું અધિભૌતિક સ્વરૂપ હોવાથી સત્ય છે, જ્યારે સંસાર અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી અસત્ય છે. સંસારનો નાશ કરવાને માટે અહંતા - મમતાનો નાશ કરવાની આવશ્યકતા હોય છે, તેથી જ વસ્તુસાચાર્યે આત્મ-સમર્પણને ઉપદેશ આપ્યો છે. પોતાનો આત્મા અને દેહને ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાથી માણસની અહંતા તૂટી જાય છે, અને જી, પુત્ર, ધર કુટુંબ અને બધી મિલકત પ્રભુને સમર્પણ કરવાથી સ્વાભાવિક રીતે મમતાનો નાશ થાય છે. સંસારનો નાશ કરવાને માટે આ યુગમાં સંન્યાસ લેવો હિતકારક નથી, પણ સમાજમાં રહી આપણી જાત અને મિલકતને પ્રભુને અર્પણ કરી દઈ, પ્રભુને શરણે જઈ, પ્રભુના દાસ બની તેની આજ્ઞા અને પ્રેરણા પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી દરેક માણસ કૃતાર્થ બની શકે છે. આર્થિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ માણસ ગમે તે સ્થિતિમાં હોય તો પણ પોતાના ધરમાં ભગવાનના સ્વરૂપની સેવા અને ભગવાનની લીલાનું કીર્તન અને શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય ભગવદ્સનો આનંદ

સર્જ શકે છે તેનું ધર્મ સ્વર્ગથી પણ અધિક બની જન છે આત્મસમર્પણ દ્વારા મુક્તિ મેળવી શકાય તેવી મનુષ્યજીવન સર્વ પ્રકારે ઉન્નત બની જન છે આ છે પુષ્ટિમાર્ગનો મહિમા

૭ ભગવાનની કપાનો પ્રભાવ અમળવવાને માટે વસ્ત્રભાષ્યાર્થે ભાગવતના દશમસ્કંધમાં ખાસ કરીને પૂર્વાર્ધના બીજા ( પ્રથમ પાઠ પ્રમાણે પાંચ ) અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી ભગવાનની લીલાનું સૂક્ષ્મ ગૂઢનું બહુ સાચી રીતે સમજાવે છે ભગવાનનો વેણનાદ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી ગોપીજનોની અનન્ય આસક્તિ ગોપીજનોનો સારસ્વાત અને ભગવાનનું શરણ, ભગવાને કરેલી તેમની પરીક્ષા, ગોપીઓનું અભિમાન ભગવાનનું તિરોધાન, ગોપીઓની દીનતા અને તેનું વર્ણન કરનાર ગોપીગીત, પ્રભુની પ્રસન્નતા અને ગોપીઓનું ભગવદ્સનું પાન આ બધા પ્રસંગો દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગનું જન્ય સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે માણુમની કેમ પણ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોય અને તેને પ્રભુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તો ભગવાનને શરણે જઈ, તેની કૃપાશક્તિમાં પ્રભુ અદ્ભુત ગમી, અકર્મિણ તેનું ચિંતન કરી પોતાનું કાર્ય દાસભાવે કરતા તે પોતાને જીવનપથ ઉજ્જવલ કરી શકે છે પુષ્ટિમાર્ગમાં માનમી ભાવના જ મુખ્ય છે

૮ જનમમાજનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી વલ્લભાચાર્યે નથુ વાગ ભારતની પદયાત્રા કરી રાગ મહારાગ્નઓઘી માઢીને છે ની કોનીના મનુષ્યો આચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યા અને દિવ્ય જીવન ગાળી અમર બની ગયા ચોરાશી અને બસો બાવન વૈધજીવોની વાતો આજે પણ મસ્કારી આત્માને બહુ ગ્રેમણ આપે છે અને અનુભવવાદ (નિવવાદવાદ)ની મદત્તા દર્શાવે છે અષ્ટસખાઓના કીર્તનો કેવલ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નથી, પણ અનુભવવાદને ડિઝમનાદ છે મેઠકો અને મદિરોમાં, ભગવાનની લીલાના પવિત્ર સ્થળોમાં અને શ્રીગમ, વેદકાલાજી, પદરપુર અને જગન્નાથ જેવા પૂજનપ્રવાહના પવિત્ર ધામોમાં જીવનને

આનંદ મળે છે. મનુષ્યની સર્વ ઇન્દ્રિયો અને શક્તિઓ લગવાનમાં પરાવાય તો મનુષ્યજીવન સાર્થક બને છે. આનંદમય અને રસાત્મક પ્રભુના ચિન્તનનું ફક્ત આનંદ અને રસ વિના બીજું શું હોઈ શકે ?

૬. પુષ્ટિમાર્ગના લગભગ પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસમાં વલ્લભાચાર્યના વંશજોએ, વિદ્વાનોએ અને ભક્તજનોએ પુષ્ટિમાર્ગનો પ્રદીપ સાહિત્ય અને ભગવત્સેવાદ્વારા પ્રજ્વલિત રાખ્યો છે. આ દીપમાળામાં જ્યારે ઘી - સ્નેહ - ખૂટે છે ત્યારે જ્યોતિનું તેજ મદ પશુ થઈ જાય છે. સર્વસમર્પણના મજમૂત પાયા ઉપર રચાયેલી પુષ્ટિમાર્ગની ઇમારત સનાતન છે.

આજે આપણા પૂજ્ય નેતા શ્રીવિનોબાજી ત્યાગનો ઉપદેશ કરે છે અને લોકો તેનાથી યોગ્ય રીતે મુગ્ધ બને છે, તો પછી પાંચસો વર્ષ ઉપર આત્મસમર્પણનો ઉપદેશ આપનાર વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાંતોથી વિચારકો મુગ્ધ બને એમાં આશ્ચર્ય શું ? પ્રભો ! તું અમારી અદ્વંતા-મમતાનો નાશ કર, અમે તારે શરણે આવ્યા છીએ, અમારા ઉપર કૃપા કર, અમારા સમાજને હિન્નત કર, એ પ્રભાણે રોજ પ્રાર્થના કરી જીવનનાં બિન્ન સિન્ન મેત્રોમાં આપણે આપણું કર્તવ્ય કર્યા કરીશું તો આપણને અપૂર્વ આનંદ મળશે. પરમાત્માએ જેમને લક્ષ્મી આપી છે તે સજ્જનો સમાજનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરે એમ પુષ્ટિમાર્ગનો આદેશ છે. સમાજ, રાષ્ટ્ર વગેરે મિથ્યા નથી, પણ પ્રભુનાં સ્વરૂપો જ છે; અને તેઓની સેવા કરવાથી પ્રભુની જ સેવા થાય છે એ વાત જૂલવા જેવી નથી. આપણો સમાજ વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિમાર્ગનું રહસ્ય બરોણર સમજે અને તે પ્રભાણે જીવન ગાળે તો જીવનનો બધો લહાવો જીવનમાં જ મેળવી શકે.

ભારતમાં વેદકાળથી આરંભી આજ સુધી એક રૂપમાં કે બીજા રૂપમાં પ્રજુકૃપાની ભાવનાનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો છે. દક્ષિણ ભારતના આસવારોનાં તામિલ-પદ્ધોમાં શરયુભાવના અને કૃપાભાવના ઉપર બહુ ભાર મૂકવામાં આવેલો છે. પરમાત્માના ઉપર અતિ હેતુષ્ટ સ્નેહ રાખવાની આવશ્યકતા, અને સ્નેહની પરાકાષ્ઠા પતિપત્નીના સંબન્ધમાં શક્ય હોવાથી પરમાત્મા પતિ અને સર્વ જીવો તેમની સ્ત્રી એ પ્રકારની ભાવના ઈ. સ.ના પહેલા શતકનાં તામિલ કાવ્યોમાં જોવામાં આવે છે. ઈ. સ.ના છઠ્ઠા શતકમાં ભાગવનજારે આ કાવ્યોમાંથી જ પતિપત્નીની ભાવના લઈ તેનો વિકાસ કરેલો છે. સુશ્રીવર્મે બીજો પ્રકારે પરમાત્મા ને જીવાત્મા વચ્ચેનો સ્નેહસંબન્ધ, સ્ત્રીકાર્યો છે.

વેદમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનામંત્રિના જે પ્રવાહો વહી રહ્યા છે તે થોડા વર્ષો પ્રમાણમાં ઠેક સુધી ચાલુ રહ્યા છે. ફેર એટલો હોય છે કે જુદે જુદે સમયે તે ત્રણ તત્ત્વો ઉપર જુદો જુદો ભાર મૂકવામાં આવે છે. કર્મકાણ્ડના મધ્યાહ્ન કાલમાં કર્મનું જ માહાત્મ્ય હોય છે તો તેના સંબંધ સમયે જ્ઞાન અથવા ભક્તિની મહત્તા જોવામાં આવે છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો આખો ઇતિહાસ આ પ્રકારે જ વિકસિત થયેલો છે.

કેટલાક જગતની ઉપેક્ષા કરી એકલા પરમ તત્ત્વનો જ વિચાર કરનારા હોય છે, તો કેટલાક પરમ તત્ત્વને સ્પર્શ કર્યા વિના જ એકલા જગતને વિચાર કરનારા હોય છે. આ બે પક્ષો જુદે જુદે છેડે જઈને એકલા હોય છે. એકને જગત સાથે સંબન્ધ નથી હોતો, તો બીજાને પરમ તત્ત્વ સાથે સંબન્ધ નથી હોતો. એક નદીતટે અથવા પર્વતની ગુફામાં ધ્યાનમાં જીવન બંધી કરી આ લોકનો ત્યાગ કરે છે, તો બીજો ચાર્વાકની માફક ઐહિક સુખમાં જ રચોપરચો રહે છે. આ બે મિત્ર પક્ષોની વચ્ચે રહી બન્નેનો સમન્વય કરનારો જે ત્રીજો પક્ષ છે તેણે ખરેખરે વિજય મેળવ્યો છે. વૈદિક સાહિત્ય, ગીતા અને

ભાગવત જેવાં પુરાણોમાં આ સમન્વયવાદ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય અદ્વૈતમાં રહેલું છે; અને માયા અથવા અવિદ્યાનું શરણુ ત્રીધા વિના અદ્વૈત સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે. એટલું જ નહિ પણ અદ્વૈતપૂર્વક ભક્તિ પણ થઈ શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોમાં આ પ્રકારનો વાદ આવે એ તો બહુ સ્વાભાવિક છે, પણ નારાયણ ભટ્ટના વેણીસંહાર જેવા નાટકમાં પણ અદ્વૈતપૂર્વક ભક્તિનો નિર્દેશ થયેલો છે. શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રીનિમ્બાર્કાચાર્ય અને શ્રીમધ્વાચાર્ય જેવા ભાગવત ધર્મના ઉપદેશકોના સિદ્ધાન્તોમાં દ્વૈતની ગંધ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. એકલા શ્રીવલ્લભાચાર્ય જ ભાગવત ધર્મનો ઉપદેશ કરવા છતાં અદ્વૈતવાદનો પુરસ્કાર કર્યો છે એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતિષ્ઠાસમાં ઘણી મહત્ત્વની છે. તેમનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધ અદ્વૈતને નામે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. મહર્ષિ અરવિન્દે આ જ વાદ સ્વીકારેલો છે.

સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં ઉતારવાને માટે 'સાધનપ્રક્રિયા'ની આવશ્યકતા રહેલી છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ સામાન્ય રીતે મોક્ષનાં સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલાં છે. પણ જેમ જેમ સમય વહેતો જાય છે તેમ તેમ કેટલીક પ્રતિકૂલતાઓ ઊભી થાય છે અને તેથી આ સાધનો કાંઈક કાર્ય કરવાની પોતાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે. ઈ. સ.ના પંદરમા સૈકામાં ભારતની આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી એ વાત તો મનિહાસને પાને લખાઈ ગઈ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ આ બાબતનું નિરૂપણ કૃષ્ણાશ્રમ નામના ગ્રન્થમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે કરેલું છે. તેમણે બીજા ગ્રન્થોમાં પણ આ બાબતનો નિર્દેશ કરેલો છે. સમસ્ત ભારતમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનાં સર્વ સાધનો કુણ્ઠિત થઈ અસાધન બની જાય, ચારેય વર્ણો - અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો - નિરસાધન બની અનાથ જેવા બની જાય, ત્યારે ભગવાનની કૃપા ઉપર





રીતે દર્શાવે છે કે આચાર્યચરણના સમાગમથી આ જીવનમાં જ અનેક આત્માઓ દિવ્ય રસનું પાન કરી શક્યા. આ છે શ્રીવલ્લભાચાર્યની સિદ્ધિ.

સંપ્રદાયનો સાડી ચારસો વર્ષનો ઇતિહાસ ઘણો મોઢક છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના વંશજોએ અને સંપ્રદાયના પંડિતોએ વિપુલ સંસ્કૃત સહિત્ય રચીને સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો વૈભવ જગતને ધાર્શ્વો છે. અષ્ટસખાઓ જેવા મહાનુભાવી ભક્તોનાં ધજભાષાનાં કીર્તનો; વલ્લભાખ્યાન, પ્રાકટ્યસિદ્ધાન્ત અને ભક્તિપોષણ જેવાં અનેક ગુજરાતી કાવ્યો ભક્તોના અનુભવનો સારો પરિચય કરાવે છે. 'દરેક વૈષ્ણવ પોતાના ઘરમાં રોજ ભગવાનની સેવા કરે અને ભગવદ્ભક્તિ કરે, પરિણામે પ્રભુમય જીવન જીવે એવો આચાર્યચરણનો ઉપદેશ છે. જે લોકો જ્ઞાની નથી તેમણે તીર્થસ્થાનોમાં અને મંદિરોમાં જ્યાં એવોસે કલાક ભક્તિનો પ્રવાહ વશા કરે છે ત્યાં પોતાનો સમય ગાળવો જોઈ પોતાના ભક્તિરસને પોષણ મળે અને બધી ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભગવાનનાં કાર્યોમાં થઈ શકે. આ હેતુથી મંદિરોની સ્થાપના થયેલી છે.

સાંપ્રદાયિક મંદિરોમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે સ્વરૂપની સેવા કરી હતી એવાં નિધનાં સ્વરૂપો પધરાવવામાં આવેલાં હોય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી મંત્રપૂર્વક પ્રતિષ્ઠા કરવાનો સવાલ પુષ્ટિમાર્ગમાં ઊભો થતો નથી. તેથી ભક્તિ અને ઉપાસના વચ્ચે મોટો ભેદ સ્વીકારવામાં આવેલો છે. ભગવાનની જુદી જુદી સ્ત્રીલાઓનાં દર્શન, કીર્તન, શ્રવણ, સ્મરણ, મનન વગેરે કરવાથી ચિત્ત ભગવન્મય બને છે. દરેક વૈષ્ણવ પોતાના ઘરમાં ભગવત્સેવા કરી દિવ્ય આનન્દ મેળવી શકે છે, છતાં પણ મંદિરોમાં જે પ્રકારે દર્શનમાં ભગવત્સ્ત્રીલાનો ચિતાર આપવામાં આવે છે અને દર્શન કરનારને જે પ્રકારનું પ્રભુનું અને

આચાર્યચરણનું અનુસન્ધાન થાય છે તે પ્રકાર ધરની સેવામાં મળવો કઠિન છે. જે સાધનસામગ્રી મંદિરોમાં હોય છે તે ખાનગી ઘરોમાં મળી શકતી નથી. આચાર્યચરણની આજ્ઞા છે કે જે તાદશ જન હોય, જે ભગવદ્રસમાં તરબોળ હોય, એવા ભક્તોને સમાગમ કરવો અને ભગવદ્દાન કરવી. આવા તાદશ ભક્તો સામાન્ય રીતે મંદિરોમાં મળી શકે છે. સ્થાનિક અને બહારગામના ભગવદ્દીપો મંદિરમાં રાજ દર્શનાર્થે આવતા હોય છે. મંદિરોમાં ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, મુખ્યોપનિષદ, યોગશત્રન્થ જેવા મહત્ત્વના ગ્રન્થોની કથાઓ પણ થાય છે. તેનું શ્રવણ કરવાનો લાભ મંદિરોમાં મળે છે. વૈષ્ણવોને મળવાનો પણ પ્રસંગ મંદિરોમાં જ મળી શકે છે. માળા ફેરવીને, પ્રભુની અનેક પ્રકારની સેવા કરીને વૈષ્ણવો મંદિરમાં ભગવાનનું પ્ધાન ધરી શકે છે. આ રીતે મંદિરોની આવશ્યકતા રહે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ મંદિરોની આવશ્યકતા ઉપર ઘણો ભાર મૂક્યો હતો અને તેની પરંપરાની આગ્રહ-પૂર્વક ભક્ષામણુ કરી હતી.

સંપ્રદાયમાં મંદિરોની માફક શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્રીગુરુસાંઈજી, શ્રી-ગોકુલનાથજી અને શ્રીહરિરાયજીની અનેક બેઠકો ભારતના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલી છે. આ બેઠકોની પણ એક પરંપરા છે. કેટલાક વિરક્ત વૈષ્ણવો તો પોતાનું સમગ્ર જીવન બેઠકોમાં જ ગાળે છે. મંદિરોમાં સ્વરૂપ-સેવાનો એક પ્રકારનો આનન્દ મળે છે, તો બેઠકોમાં ખીજ પ્રકારનો રસ મળે છે. જન્મે થ પરંપરાઓની મનુષ્યજીવનના ધક્કરને માટે આવશ્યકતા છે.

આટલાં બધાં સાધનો હોવા છતાં આજે સંપ્રદાયની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી એ નગ્ન સત્ય કહેતાં ધણો ખેદ થાય છે. સંપ્રદાયનાં ત્રણ તત્ત્વો - ગોસ્વામીબાલકો, પશ્ચિતો અને વૈષ્ણવો - કાલના બંધે

શક્તિહીન બની ગયાં છે. મંદિરોની આદર્શ સ્થિતિ ચાલી ગઈ છે. વૈષ્ણવસમાજ નિષ્પ્રાણ બની ગયો છે. સંપ્રદાયના સ્થાપનાર અગ્નિની દાહક અને પ્રકાશક શક્તિને પ્રતિબંધ કરનારાં તત્ત્વો સંપ્રદાયમાં કયાથી પેઢી ગયાં છે એનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે. આચાર્યચરણના છેલ્લા ઉપદેશમાથી આ વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખનારું વાસ્તવિક કારણ આપણને મળી આવે છે. ભગવાનથી બહિર્મુખ થઈ ભક્તી, સત્તા, વૈભવ અને ભોગમાં પડવાથી સંપ્રદાયની સ્થિતિ દયાજનક થઈ છે એમાં બે મતને સ્થાન નથી.

આત્મસમર્પણની ઉદાત્ત ભાવના ઉપર રચાયેલો પુષ્ટિમાર્ગ ત્યાગ-પ્રધાન છે, ભોગપ્રધાન નથી. જ્યાં હરિનો પણુ હરિ થવાની, ભગવાનના મુખનો જ વિચાર કરવાની ભાવનાનો ભવ્ય ઉપદેશ આચાર્યચરણે આપ્યો છે ત્યાં પોતાના મુખનો વિચાર કરવાનો ક્યાં રહ્યો? સંપ્રદાયના આ ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાન્તનો ભાલ આજે આપણે નથી લેતા એ દુર્ભાગ્યની વાત છે. આપણાં મંદિરોને અતિ સ્વચ્છ બનાવી પવિત્રતાના વાતાવરણથી રંગવાની બહુ જરૂર છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં અવ્યવસ્થિત ટોળાંને બદલે જુદી જુદી વ્યવસ્થિત પંક્તિઓમાં ગોળાં રહી દર્શન કરવામાં જે આનંદ અને શાન્તિ મળી શકે છે તે ટોળાંઓમાં નથી મળતી એ તો આપણા અનુભવની બાબત છે. જ્યારે શબ્દો આચાર્યચરણને અને શ્રીગુરુસંપર્કને શરણે આવી પુષ્કળ ધન આપતા હતા ત્યારે તે બધા ધનનો ઉપયોગ સ્વાભાવિક રીતે પ્રભુની સેવામાં જ કરવામાં આવતો હતો. તેને પરિણામે સેવાનો વૈભવ વધી ગયો, પ્રસાદનું પ્રમાણ વધી ગયું, જિહ્વા અને ધન્દિયોની વૃત્તિઓમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો, મોહનાં અનેક સાધનો જિહ્વા થવા લાગ્યાં, ચંચલ મનને વધારે ચંચલ થવાના પ્રસંગો આવવા લાગ્યા, કથાવાર્તાઓ અને ધાર્મિક શિક્ષણ બંધ થવા આગ્યું, અને વાતાવરણ બગડવા

માંડયું. અન્ધશ્રદ્ધા વિનાના શુદ્ધિમાન માણસોની શ્રદ્ધા ડગવા લાગી અને બીજાં સ્થળોમાંથી પોતાની તત્ત્વજિજ્ઞાસાને પોષવા પ્રયત્ન ચવા લાગ્યો !

જેમ સમયને અનુસરીને શ્રીમદ્ધાર્મચરણે પુષ્ટિમાર્ગની સ્થાપના કરી તેમ આજે વર્તમાન યુગની નાડી તપામી આપણે સંપ્રદાયમાં કેટલાક ફેરફારો કરવાની જરૂર જોઈ છે. મંદિરો ઘણાં વિશાળ અને ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ અને તેની બધી વ્યવસ્થા વૈષ્ણવોના હાથમાં રહેવી જોઈએ. વાસ્તવિક પ્રેમજન લક્ષ્મી તો જગતમાં બહુ વિરલ હોય છે. વ્યવહારમાં સત્ય અને નીતિનો માર્ગ સ્વીકારી મંદિરોની પવિત્રતા સાચવવાની બધા વૈષ્ણવોની ફરજ છે.

મંદિરોના પ્રશ્નની સાથે જોસ્વામી-ગ્લાલકેનો પ્રશ્ન કુદરતી રીતે જોડો થાય છે. શ્રીમદ્ધાર્મચરણ તો પોતાની જાતને અગ્નિસ્વરૂપ માની શ્રીકૃષ્ણના દાસ તરીકે ઓળખાવે છે. આરંભકાળમાં તો તેમણે પોતે જ બધાંને બ્રહ્મસંબન્ધ આપ્યો હોવો જોઈએ. તેઓ પોતે તો પોતાના ગ્રંથમાં આગા કરે છે કે ભગવાન કૃષ્ણની મેવામાં જ તત્પર રહેનારા, દંભ વગેરે દોષો વિનાના, અને શ્રીમદ્ભાગવતનું રહસ્ય જાણનારા ગુરુનું જિજ્ઞાસાશુદ્ધિથી, કુતલક્ષ્મી નહિ, શરણ લેવું; અને જો આવા ગુરુ ન મળે તો પછી વૈષ્ણવ ભગવાનના સ્વરૂપને પોતે જ પધરાવી સેવા કરવી. આચાર્યચરણે કોઈ પણ સ્થળે એમ કહેતા નથી કે તમે મારી પાસે બ્રહ્મસંબન્ધ લો અથવા મારા વંશજો પાસે 'બ્રહ્મસંબન્ધ લો. ગુરુનાં બધાં લક્ષણો આચાર્યચરણમાં હતાં એટલે બધાંય મનુષ્યો તેમને શરણે જતાં અને ગુરુ તરીકે સ્વીકારતાં. શ્રીગુસર્ગજી, શ્રીમોકુલનાથજી, શ્રીહરિરાયજી જેવા મહાનુભાવી જોસ્વામીઓના પ્રભાવથી સમાજ કુદરતી રીતે તેમને શરણે જઈ ગુરુ તરીકે સ્વીકારતો

હતો. ગુણ. પૂજસ્થાનમ્ - સર્વત્ર ગુણો પૂજય છે-એ ભવમૃતિની ભાવના પ્રમાણે આચાર્યચરણના વંશમાં જ ચોખ્ખતાવાળા પુરુષો મળી જવાથી તેમને જ ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. સર્વોત્તમ-સ્તોત્રમાં આચાર્યચરણનું આ પ્રમાણે નામ છે, સ્વચ્છે સ્થાપિતા-શેષસ્વમાદામ્બઃ, અર્થાત્ પોતાના વંશમાં જેમણે પોતાનું બધું માહાત્મ્ય સ્થાપેલું છે એવા શ્રીમદ્દાચાર્યચરણ છે. આ નામની પહેલાં જે નામ છે તે આ પ્રમાણે છે-મુષિ મક્ષિપ્રચારૈકકૃતે સ્વન્વયકૃષિતા, જગતમાં ભક્તિનો પ્રચાર જ કરવા માટે પોતે પોતાનો વંશ સ્થાપનાર પિતા શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે શ્રીગોકુલનાયજી અન્વય પદ્ધતો અર્થ પુત્ર કરે છે; અર્થાત્ અહીં શ્રીગુસાંમંત્રિનો નિર્દેશ થયો છે એમ તેઓ માને છે.

શ્રીગુસાંમંત્રિ જેવી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને તો સ્વાભાવિક રીતે આશા રહે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યનો વંશ સદા તેજસ્વી રહેજે, અને તે જ પવિત્ર ભાવનાથી, અભિમાનથી નહિ, તેમણે કહ્યું કે આચાર્યચરણે પોતાનું બધું માહાત્મ્ય પોતાના વંશમાં સ્થાપેલું છે. શ્રીગુસાંમંત્રિની સદ્ભાવના કેટલેક અંશે સાચી પડી છે. સાડીચારસો વર્ષના ગાળામાં આચાર્ય-ચરણના વંશમાં અનેક વ્યક્તિઓ એવી ધર્મ ગર્ભ છે કે જેમણે પોતે ભગવન્મય જીવન ગાળી અનેક જીવાત્માઓનો ઉદ્ધાર કરેલો છે. આ કારણથી આચાર્યચરણનો અલ્પસંબન્ધ માટે પોતાના વંશજોનો આગ્રહ ન હોવા છતાં સમાજે તેમના પ્રભાવશાળી વંશજોને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. પરિણામે ગુરુની ભાવના વંશપરંપરાએ ઊતરી ગઈ. અને ગોસ્વામી કુલની બધી જ વ્યક્તિને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવાની પરંપરા દર બની ગઈ.

પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીગોકુલનાયજીના અનુયાયીઓનો એક પેટાં વિભાગ છે. તેમાં અલ્પસંબન્ધ આચાર્યચરણના વંશજો પાસેથી લેવામાં આવતો

નથી, પણ શ્રીગોકુલનાથજીના લક્તો - મહા - પાસેથી દેવામાં આવે છે. તેમાં લગવાનના સ્વરૂપની સેવાને બદલે શ્રીગોકુલનાથજીના સાક્ષાત્ સમાગમમાં આવેલા પદાર્થોની સેવા કરવામાં આવે છે. શ્રીગોકુલનાથજી જ લગવાન છે, પરમકાષ્ટાપન્ન પદાર્થ છે એવી આ વર્ગના અનુયાયીઓની લાવના છે. તેમના જીવનમાં અનન્યાથયની અને ગોપીજનની લાવના ઘણી જળવાન છે. પુષ્ટિમાર્ગનું વાસ્તવિક તત્ત્વ આ અનુયાયીઓ પાળે છે એમ કેટલાક વિચારકોને લાગે છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં બીજા પણ પેટા વિભાગો છે.

શાસ્ત્રમાં ગુરુનો મહિમા ધણો ખાવામાં આવ્યો છે. ગુરુશ્રદ્ધા ગુરુ-વિષ્ણુર્ગુરુર્દેવો મદૈશ્વરઃ જેવાં વાક્યોથી આરંભી વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એ જ જેવાં શ્રીગુરુસાંપ્રદીનાં વાક્યો મુધી ગુરુઓનું ગૌરવ ચાલુ રહ્યું છે. શ્રીગિરિધર-જીએ મંસ્કૃતમાં રચેલા ધૃત્તિમહત્ત્વ નામના મન્ત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે વેદના મન્ત્રોમાં શ્રીમહાપ્રભુજીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આજના વિચારકોની દાષ્ટએ આ ગુરુમહિમાનો અતિરેક છે. કેટલાંક ધોળ અને કીર્તનોમાં અને દયારામસાઈ જેવા કવિઓનાં કાવ્યોમાં ગુરુ અને કૃષ્ણનો અભેદ વર્ણવવામાં આવેલો છે, ગુરુના કામ, ક્રોધ વગેરે દેખાતા દોષો કૃષ્ણની જુદી જુદી લીલાઓની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યા છે. દા. ત. ગુરુ કામી હોય છે તો તેને કૃષ્ણ જાણવા. બીચારા કૃષ્ણને પણ કામી સ્ત્રીકારી પરમાત્માના ઉચ્ચતમ પદથી પ્રાવાહિક મનુષ્યની મૂમિકા ઉપર લાવી દેવામાં આવ્યા છે ! મૂળ પવિત્ર લાવનાનો અતિરેક ચતાં અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે એમ ઇતિહાસ કહે છે.

ગુરુને લગવાન માનવાથી કાળક્રમે ગુરુઓ લગવાનના બધા અધિકારો જાણે-અજાણે ભોગવતા ચર્મ જાય છે. શ્રીમદાચાર્યચરણ, શ્રીગુરુસાંપ્રદી, શ્રીગોકુલનાથજી અને શ્રીહરિરાયજી જેવી પ્રમેયમર્ગી વ્યક્તિઓને પોતાને સેવકો લગવાન માને એ જરા પણ ચમત્તુ ન હતું.

તેઓ તો હંમેશાં કહેતા કે અમે તો પ્રભુના સેવક છીએ. સર્વોત્તમ સ્તોત્રમાં જે વિબુધેશ્વર, ચાની ભક્તોને ફલનું દાન કરનાર શ્રીમહાપ્રભુ છે, તે નામ ઉપર શ્રીગોકુલનાથજી ટીકા કરતાં લખે છે કે :—

અસ્મદીયાઃ મા પુરુષોત્તમં નિશ્ચિત્ય મજન્તિ, તેન કિં પ્રકટિતશુદ્ધપુષ્ટિ-  
મક્તિમાર્ગાચાર્યાણાં પ્રસન્નતા સિધ્ધિતિ, ન કદાગીત્યર્થઃ । एतेषामाग्रहविशेषे  
भगवद्विच्छाया एव नियामकत्वादस्माकमपि आप्रह्वी नास्ति दुष्टाप्रहवता  
स्वभावपरानृतौ ।

અર્થ - અમારા સેવકો મને - શ્રીગોકુલનાથજીને - પુરુષોત્તમ  
નાનીને બને છે. શું તેથી શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગને પ્રકટ કરનાર  
આચાર્ય પ્રસન્ન થશે ? કદાપિ નહિ. આ લોકોના આગ્રહની બાબતમાં  
ભગવદ્વિચ્છા જ નિયામક હોવાથી દુષ્ટ આગ્રહવાળાઓનો સ્વભાવ  
બદલવાનો અમને કોઈ પણ જાતનો આગ્રહ નથી.

શ્રીગોકુલનાથજીનું ઉપરનું વચન બહુ મહત્વનું છે. શ્રીમહાપ્રભુ  
અને શ્રીગુસર્કજી એ બેમાં જ પુરુષોત્તમની ભાવના ત્રેયસ્કર છે એમ  
શ્રીગોકુલનાથજી માને છે. શ્રીગિરિધરજી ( સં. ૧૮૪૭-૧૮૬૬ )  
શ્રુતેરહસ્યમાં મમો વાચસ્પતયે એ વાક્યનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહે છે કે  
વાચસ્પતિશબ્દેન ભધુના વિદ્યમાનાઃ શ્રીમદાચાર્યકૃત્તોત્પન્નાઃ યેવા ભાષ્યતે-  
બન્ધુગુરોરિન્યાદિજકલમન્વાનાનુવદેશ કરણે સામર્થ્યં તે ગ્રાહ્યા. ।

અર્થ—નમો બ્રહ્મણે એ મંત્રમાં જે નમો વાચસ્પતયે વાક્ય આવે છે  
તેમા શ્રીવલ્લભાચાર્યનો જ નિર્દેશ છે. આ વાચસ્પતિ શબ્દથી  
હાલના વિદ્યમાન આચાર્યકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી વ્યક્તિઓ જે ભાષ્ય,  
નિબન્ધ, સુબોધિની વગેરે સર્વ ગ્રન્થોનો ઉપદેશ કરવાને સમર્થ છે  
તેમનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ આચાર્યકુલમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છતાં  
પણ જે તેમનામાં સામ્પ્રદાયિક આકર ગ્રન્થોનો ઉપદેશ કરવાની શક્તિ  
ન હોય તો તેઓ વાચસ્પતિ ક્ષી થકાય નહિ.

સંપ્રદાયમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જ ગુરુ છે, અને જે ગોસ્વામી-  
ખાલકો બ્રહ્મસંજ્ઞા આપે છે તે ગુરુદાર છે. વાસ્તવિક ગુરુઓ,  
ઋષિઓ, તીર્થરૂપ હોવાથી સેવ્ય છે. તેઓ મન્ત્રદ્રષ્ટા છે. ભગવાનનું  
ભજન કરવાનાં સાધનો શીખવાને માટે તેમની પાસે જવાની જરૂર છે.  
પણ વગર સમજે બધા ય ગોસ્વામી-ખાલકોને પુરુષોત્તમ માનવા એ તો  
વધારે પડતું છે. તેનાથી સંપ્રદાયને કેટલું ય નુકસાન થયું છે. આજના  
ભારતની પ્રજા ઇચ્છે છે કે બધા ગોસ્વામી-ખાલકો શ્રીગોકુલનાથજીની  
માફક સરલતાથી અને સ્પષ્ટતાથી વૈષ્ણવસમાજને કહે કે અમે  
પુરુષોત્તમ નથી પણ તમારા જેવા ભગવાનના સેવકો છીએ. ગાંધીજી  
વિષે જ્યારે વર્તમાનપત્રોમાં એવું છપાયું કે એ તો ભગવાનનો અવતાર  
છે અને જમીનથી ઊઠ્યા રહીને ચાલે છે ત્યારે કેઈએ તેમનું ધ્યાન  
ખેંચ્યું. ગાંધીજીએ તરત જ વર્તમાનપત્રોદ્વારા સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો કે  
હું બધાંના જેવો જ માણસ છું અને જમીન ઉપર પગ મૂકીને ચાલું  
છું. ગોસ્વામી-ખાલકો ગાંધીજીનું અનુકરણ કરે તો પ્રજાનું ઘણું  
કલ્યાણ થાય.

ભારતને સ્વતંત્ર બનાવવા માટે ગાંધીજીએ પોતે જ ભારતના  
સામાન્ય માનનીને - ખેડૂતગણનો - વેપ પહેર્યો અને તપસ્વીનું જીવન  
ગાળવા માંડ્યું. તેમની તપશ્રય્યાએ આપણા દેશને રાજકીય મોક્ષ આપ્યો.  
આચાર્યો પણ જગતને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી પ્રજા તરફ વાળવાને માટે  
બહુ સખત તપશ્રય્યા કરતા હતા. હવે તે અશક્ય બની ગયું છે.  
પણ ગોસ્વામી-ખાલકો ગાંધીજીના જેવી ત્યાગવૃત્તિ કેળવી અનાસક્તિ-  
પૂર્વક વૈષ્ણવસમાજને ઉપદેશ આપવાનું કામ ઉપાડી લે, તેમના  
આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરે, શ્રીમંત વૈષ્ણવોને  
ત્રેરણા આપી દ્રવ્યનો સમાજના કલ્યાણમાં ઉપયોગ કરાવે, પોતાની  
મિત્રકતતા માલિક કરતાં વહીવટ, કરનાર તરીકે જ રહે, પોતાના



સાત્ત્વિક અને ભક્તિમય જીવનદારા જ વૈષ્ણવસમાજને સન્માર્ગે વાળે અને મન્દિરોને એટલાં બધાં પવિત્ર રાખે કે દીકાકારોને ઘડીવાર એમ લાગે કે આવા પવિત્ર ભગવત્સંપ્રદાયમાં કોઈ પણ કાંઈ દોષ પ્રવેશ કરી શકે નહિ. સંપ્રદાયને એતના આપવાની, વધારે ઉગ્ગવલ બનાવવાની અને શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ભવ્ય આદર્શોને પોષણ આપવાની જવાબદારી જોસ્વામી-બાલકોની છે.

સંપ્રદાયનું ખીજું મહત્વનું અંગ વૈષ્ણવો છે. તેમાં શ્રીમંત વર્ગની સંખ્યા પણ સારી છે. ઘણાખરા વૈષ્ણવો સાધારણ સ્થિતિના હોય છે. કેટલાકને પૂરેપૂરું જ્ઞાન પણ મળેલું હોતું નથી. પણ બધામાં શ્રદ્ધા રહેલી છે, કેટલાકમાં અંધશ્રદ્ધા પણ છે, પ્રેમલાપણું પણ છે. ગરીબ વૈષ્ણવોની શ્રીમંત વૈષ્ણવોએ જે કળજી રાખવી જોઈએ તે રખાવી નથી એ બહુ ખેદની વાત છે. નથી વૈષ્ણવ શાળાઓ કે નથી વૈષ્ણવ હોસ્પિટલો; નથી નાની ઉદ્યોગશાળાઓ કે નથી અનાયાશ્રમો; નથી સંશોધનસંસ્થાઓ કે વ્યવસ્થિત પુસ્તકાલયો; નથી સહકારી મંડળો કે નથી સમાજસેવાના કાર્યક્રમો. ગતિનુગતિક ન્યાયી વૈષ્ણવો સવારમાં મન્દિરે દર્શન કરી આવે અને પોતપોતાના ધંધે લાગી જાય. પોતાના ધંધામાં, જીવનના વ્યવહારમાં સત્ય અને નીતિના સામાન્ય નિયમો પણ પાળવામાં આવતા નથી. દર્શન વગેરેની ક્રિયા યન્ત્ર જેવી બની ગઈ છે. તેથી વૈષ્ણવસમાજ નિઃશંક બની ગયો છે.

કર્મકાણ્ડમાં જ્યારે સકામ યજ્ઞો જ થવા માંડ્યા અને લાવના વિના ફક્ત યન્ત્રની માફક કર્મો કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તત્ત્વચિન્તકોએ તેના ત્રાસો પોકાર ઉઠાવ્યો અને કહ્યું કે આ તો પંથી ગયાં અને પગલાં રહ્યાં. માણસ વાસનાનો ગુલામ બની કામ્ય કર્મો યન્ત્રની માફક કયાં કરે તેમાં તેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે? ગીતાકારે પણ

મોટા વિરોધ કર્યો અને અનાસક્તિકર્મનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ કર્યો. ક્રિયામાંથી જ્યારે લાવના છોડી જાય છે ત્યારે તે ક્રિયાનો પ્રાણ પણુ જોડી જાય છે અને કેવળ ભારરૂપ બની મનુષ્યને સંસારસાગરમાં કુબાડી દે છે. વૈષ્ણવોની પણ જીવનપ્રણાલિકા લાવનારહિત બની ચન્ન જોવી બની ગઈ છે. લાવના એ મનનો વ્યાપાર છે. શ્રીમદ્દાસાર્થચરણ આચાર્ય દ્વારા છે તે પ્રમાણે માથો માથનચા સિદ્ધઃ । આચાર્યે માનસી સેવાને ઉત્તમ કહી તેનું કારણ પણ આ લાવના જ છે. પુષ્ટિમાર્ગનો આત્મા લાવના છે. લાવના નહિ હોય તો — પ્રજુમય જીવન નહિ બન્યું હોય તો — સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા, આત્મા ગયો અને ફેલ રહ્યો, એના જેવું બની જશે. વૈષ્ણવસમાજની સ્થિતિ આવી બની ગઈ છે । નવયુગનાં સ્ત્રી-પુરુષો પુષ્ટિસંપ્રદાયમાં આવતાં નથી. જૂના વૈષ્ણવોની સંખ્યા ઘટતાં અને નવા માણસોની ભરતી ન થતાં વૈષ્ણવસમાજ કાળક્રમે ક્ષીણ બની જશે અને કાળના પ્રવાહમાં બધું તણાઈ જશે ।

દરેક ધર્મનાં બે અંગો હોય છે. એક સામાન્ય અને બીજું વિશેષ. સામાન્ય અંગ સનાતન હોય છે, સર્વ કાલને માટે આવશ્યક હોય છે, જ્યારે વિશેષ અંગ અમુક સમય માટે ઉપયોગી બની શકે છે. પુષ્ટિ-માર્ગમાં ભગવાનની કૃપા ઉપર આધાર રાખી જીવન જીવવાની વાત સમસ્ત જગતને સર્વ કાલ માટે ઉપકાર કરનારી છે. આ કારણથી પુષ્ટિમાર્ગને વિશ્વધર્મ બનવાની યોગ્યતા સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આવા શ્રેષ્ઠ માર્ગના અનુયાયીઓના માથે મોટી જવાબદારી રહેતી છે. દયારામભાઈએ જેમને પુષ્ટિમાર્ગના વધેલા તરીકે ઓળખાવ્યા છે એવા પરમ ભક્ત નરસિંહ મહેતાએ વૈષ્ણવ જનનાં લક્ષણો વર્ણવી વૈષ્ણવધર્મની યથગાથા ગાઈ છે. મહાત્મા ગાંધીજી રોજ આ પદનું જ લાવવાને હૃદયે ગાન કરતા હતા. બધા ય પ્રપ્નોમાં — રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક — જ્યારે તેમને બહુ મૂંચવણ પડતી

હતી અને આગળનો માર્ગ જણાતો ન હતો ત્યારે તે પ્રભુની ગદ્ગદ કે પ્રાર્થના કરતા હતા; અને તેમને પ્રભુ તરફથી પ્રકાશ મળતો હતો એ વાત તો સર્વને વિદિત છે. તાત્પર્ય એ કે પુષ્ટિમાર્ગ ઘણો ઉદાર અને વ્યાપક છે, તેનાં દ્વાર સર્વને માટે ખુલ્લા છે; અને આજે ભારતને તે બહુ કામમાં આવી શકે એમ છે.

આપણો દેશ સ્વતન્ત્ર થયો છે. આપણામાંના દરેકને ખાવાનું, પહેરવાનું અને રહેવાનું મળે એ આપણા બધાનો આદર્શ છે; અને પુષ્ટિમાર્ગનો તો એ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્ત છે. બધાં પ્રભુનાં બાળકો છે, સ્નેહભાવથી બધાં સંપત્તી રહી શકે છે, અને બધું પ્રભુને નિવેદન કરેલું હોવાથી 'આ મારું' અને 'આ બીજાનું', 'સ્વ' અને 'પર' એવો ભેદ રહી શકતો નથી. શુદ્ધ પુષ્ટિભક્ત તો પ્રભુમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ રાખનારો હોય છે, તેથી તે જગતમાં સર્વ આત્માઓ પ્રતિ કુદરતી રીતે પ્રેમ રાખે છે. મર્યાદા ભક્ત પ્રથમ ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજે છે, પછી ભગવાનને તે પોતાનો આત્મા માને છે અને તેથી તેમનામાં તે સ્નેહ કરે છે. પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ બેમાં સ્નેહ હોય છે જ; ફેર 'એટલો કે પુષ્ટિમાં આરંભ સ્નેહથી થાય છે જ્યારે મર્યાદામાં છેવટે 'સ્નેહ પ્રકટ થાય છે. સ્નેહની મુખ્યતાને લીધે જગતના વ્યવહારમાં વૈષ્ણુવાનું હૃદય ઘણું સ્નેહાળ બની ગય છે.

પુષ્ટિમાર્ગનો આવો ભવ્ય વારસો મળ્યો હોવા છતાં આજનો વૈષ્ણુવસમાજ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી શકતો નથી એ આશ્ચર્ય અને ખેદની વાત છે. સમાજવાદની રચનામાં વૈષ્ણુવસમાજે પોતાની સેવા બહુ ઉદારતાથી આપવાની જરૂર છે. સાંપ્રદાયિક મંદિરોમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોના જે ભંડારો છે તેની પ્રથમ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ

જરૂર છે. બધી પોથીઓની સવિસ્તર યાદીઓ બનાવી છાપવામાં આવે તો પુષ્ટિમાર્ગના સાહિત્યનો વૈભવ જગત બાણી શકે અને લાભ લઈ શકે. ધણાં મન્દિરોમાં પોથીઓની જે અવ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તેથી ધણા વિચારકોને બહુ ખેદ થાય છે. બધાં મન્દિરોની પોથીઓ એક મધ્યસ્થ સ્થળમાં સાર્વજનિક સંસ્થાના રૂપમાં સાચવવામાં આવે તો સંપ્રદાયનું ગૌરવ વધશે. સંસ્કૃત, ગુજ અને ગુજરાતી ગ્રંથો છપાવવાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ સ્વીકારવાની પણ ઘણી જરૂર છે. તેને માટે પ્રકાશન સંસ્થાઓ જેટલી વહેલી સ્થપાશે તેટલો વહેતો લાભ આપણને જ મળશે. ઉચ્ચ કોટિના સંશોધન અને તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે પણ સર્વોચ્ચ સંસ્થાઓની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આજે ભૂતકાલના તત્ત્વચિંતકો સ્થૂલ શરીરે વિદ્યમાન નથી પણ તેમનું સાહિત્ય ચિરંજીવ છે. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા અને ભાગવતની વાણી આજે પણ અસ્તિત્વમાં છે અને આપણને પ્રેરણા આપી રહી છે. તેથી સંપ્રદાયના વિપુલ અને અમૂલ્ય સાહિત્યના સંરક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે. ગોસ્વામી-ગાદકો વિદ્યામાં રસ લેતા નથી, વૈષ્ણવો કેવળ બાહ્ય આચારને પરમતત્ત્વ માની આગળ વધતા નથી અને પશ્ચિમો તૈયાર કરવામાં આવતા નથી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગ વિષે જે લખવામાં આવે છે તેમાં ઘણી અપ્રમાણિક બાબતો પેસી જાય છે, અને જગતમાં પુષ્ટિમાર્ગ માટે ખોટો અભિપ્રાય પ્રસરે છે. આ બાબત ઘણી ભયંકર છે અને તેથી સમસ્ત પુષ્ટિમાર્ગનું આ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવાની ફરજ પડી છે.

પુષ્ટિમાર્ગને સમાજસેવા કરવાની હોય જ નહિ એવો અભિપ્રાય કેટલાક વૈષ્ણવો વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રકારની મનોવૃત્તિ સંપ્રદાયના અજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે. પ્રભુએ પોતાના આનન્દને માટે પોતાના સ્વરૂપમાંથી જ આ જગત પ્રકટ કર્યું. જીવ એ પ્રભુનો 'ચિત' અંશ છે

અને જગત 'સત' અંશ છે. પ્રભુ તો સત-ચિત્-આનન્દ છે. નામ અને રૂપથી પ્રભુ જગતમાં ક્રીડા કરે છે. જડ જગતની સેવા કરવાથી - પર્વત, નદી, વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ, ફલ, જ્વામિ વગેરેની સેવા કરવાથી, તેમનું સંરક્ષણ કરવાથી, - આપણે પ્રભુના સત અંશની જ સેવા કરીએ છીએ. સમાજનાં જુદાં જુદાં અંગોની સેવા કરવાથી, જુદી જુદી કાટીના માણસોની સેવા કરવાથી, આપણે પ્રભુના ચિત્ અંશની જ સેવા કરીએ છીએ. વિશ્વ એ પ્રભુનું ક્રીડાલાયક છે, પ્રભુની મિલકત છે, અને તેનું રક્ષણ કરવાની દરેક પ્રજાલક્ષ્મી, વૈષ્ણવની પવિત્ર ફરજ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું આ દષ્ટિબિન્દુ સમસ્ત વૈષ્ણવસમાજે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ગોપીજનોને શુરુ તરીકે સ્ત્રીકારવામાં આવેલાં છે. ગોપીજનો જ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તો છે; પણ આવા પ્રકારના ભક્તો, શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે તે પ્રમાણે, બહુ નિરલ છે: શુદ્ધાઃ પ્રેમગાનિર્લસાઃ । બધા વૈષ્ણવો આ કાટિને પહોંચી શકે નહિ એ બહુ સ્વાભાવિક છે. તેથી જેમ તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે તેમ પોતાના સામાજિક ધર્મો પણ પાળવાની આવશ્યકતા છે. વૈષ્ણવોનાં જાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે શાળાઓ સ્થાપવામાં આવે અને શિષ્યવૃત્તિઓ બહુ ઉદારતાથી આપવામાં આવે તો વૈષ્ણવસમાજને પોતાને જ ધણો લાભ થાય. વૈષ્ણવો માટે હોસ્પિટલોની પણ ઘણી જરૂર છે. મિલે અને કારખાનાંઓમાં વૈષ્ણવોને નોકરી આપવાથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકાય એમ છે. વિશ્વધર્મની વ્યાપકતા ધ્યાનમાં રાખીને રાષ્ટ્રભાવના જો સ્ત્રીકારવામાં આવશે તો વૈષ્ણવસમાજમાં અપૂર્વ ચેતના આવશે અને તે રાષ્ટ્રનું એક મહત્ત્વનું અંગ બની જશે.

આ બધા આવશ્યક ધર્મોનું પાલન કરી વૈષ્ણવસમાજ પુષ્ટિમાર્ગની

મહત્તા સાચવે એમ બધા ઇચ્છે છે. પ્રગતિના પંથે ચડવા માટે દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે, પણ આ મહત્વના પ્રશ્નનો નિકાલ વૈષ્ણવસમાજ પોતે જ કરી શકે એમ છે. સેવાની પદ્ધતિને બહુ સરલ બનાવી, માનસી સેવાનું મહત્વ સમજાવી ગોસ્વામી બાગકો પોતાનાં મન્દિરોનું, શ્રીહાકોરજીનું દ્રવ્ય એકકું કરી એક જઠર વૈષ્ણવ ટ્રસ્ટ બનાવે - અને આ પ્રકારનું દ્રવ્ય ધણું છે એમ વર્તમાનપત્રોમાં છપાતી હડીકતો ઉપરથી જાણાય છે - અને શ્રીમંત વૈષ્ણવો પોતાની આવકનો અમુક ભાગ સંપ્રદાયનાં આવશ્યક કાર્યોમાં વાપરે તો પરિણામ ધણું સુંદર આવે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. મન્દિરોના દ્રવ્યની અને મિલકતની જો આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે તો પ્રમાણીય સરકારને આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધા વિના છૂટકો નથી.

આ ચિન્નાજનક પરિસ્થિતિ ગોસ્વામી-બાલકો અને વૈષ્ણવો જેમ બને તેમ જલદી ધ્યાનમાં લે અને પરસ્પર સહકારલાવનાથી બધા સાથે એસીને બહુ જ શાન્તિથી અને માનવતાથી વિચાર કરે એ હિતજીવ છે. ગોસ્વામી-બાલકો અને વૈષ્ણવો એ બન્ને અંશે પરસ્પર પ્રેમભાવનાથી સાથે રહેશે તો જ પુષ્ટિમાર્ગનો સંપ્રદાય ચાલુ રહેશે. સુરતની શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદૈત મહાસલાની અને કાંકરોલીના વિદ્યા-વિભાગની પરીક્ષાઓ, શુદ્ધાદૈત સંસદનાં સસ્તાં અને ઉત્તમ પ્રકાશનો અને નડિયાદ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિઓ સંપ્રદાયને બહુ લાભ કરનારી છે. અમદાવાદમાં હમણાં જ સ્થપાયેલી શ્રી વલ્લભ વિશ્વધર્મ સંસ્થા ધણું કામ કરી શકે એમ છે. વૈષ્ણવ પરિવહનું પણ પુનરુત્થાન થયું છે અને તેમાં કેટલાક યોગ્ય ઠરાવો પણ થયા છે એ એક શુભ ચિહ્ન છે. પણ ખરેખરી જરૂર તો ઠરાવોને જલદી અમલમાં મૂકવાની છે. જેટલું વહેલું તેટલું સારું.

સંપ્રદાયનું રક્ષણુ વિદ્વાનો જ કરી શકશે, અને તે પણ સાંપ્રદાયિક સ્વતંત્ર વિદ્વાનો જ. શ્રીમહાપ્રભુજી પત્રાવલમ્બનને અંતે આપા કરે છે કે વિદ્વદ્भिः सर्वथा धार्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः । અર્થાત્ વિદ્વાનોએ સર્વ રીતે અવણ કરવું અને કરાવવું, કારણ કે તેઓ સન્માર્ગના રક્ષક છે. પ્રભુને શરણે જઈ આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે તમસો મા ઝ્યોતિર્ગમય ।

॥

## રાસલીલાનું રહસ્ય

શુદ્ધાદૈત્ય વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં જે સ દેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ ખીજ પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સ દેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્ય જ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્લોકમાં જ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ ખીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે, એટલું જ નહિ પણ વસ્તુતઃ ગાયત્રી ખીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરંભમાં ત્રીજા સ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિલાપા - શ્રીમદ્ભાગવત - દર્શનસાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રશિષ્ઠ અધ્યાયો પાઠ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો બત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં



લગવાનનાં બાર શ્રીઅંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ લગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવતના ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આગ્રહ કરે છે કે હૃદીદ દ્વાદશસ્કન્ધે પુરાણે હરિરેવ સઃ. આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવતના ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આગ્રહ કરે છે કે જાત્રે સ્કન્ધે પ્રકરણેઽધ્યાયે વાક્યે વર્ણેઽક્ષરે. એકાદ્ય સપ્તવા જ્ઞાનજલિરોધેનમુદ્યતે ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાં મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થોમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલા છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતજીએ રચેલા એ ગ્રન્થો - ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીસુબોધિનીજી - ધ્યાન વિષયોગી છે અને તેથી જોટલા પ્રમાણમાં આ એ ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજાશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં જ્ઞાનનું - સાધનનું - વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગસ્ત્રીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગસ્ત્રીલાનું વર્ણન છે. પંચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાયળ છે અને તેમાં સ્થાન-લીલાનું વર્ણન વર્ણન છે. છઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાયળ છે

અને તેમાં પોપણ્વીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં ઊત્તરીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ઈશાનુકથા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે અને તેમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કેટલાક વિચારે છે દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુક્તિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્ત છે અને તેમાં આશ્રયલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીવત્સભા-ચાર્યજી ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રક્ષિપ્ત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે: (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, બ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદાચાર્યચરણે અધ્યાયોનાં પણ, વિષયને અનુસરીને, પ્રકરણો પાડ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે :—

પ્રકરણની ગંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની ગંખ્યા
(૧)	૧-૪	૪-મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ	૨૮
		પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	

(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ	પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક	પ્રમેય સાધન ફલ	૨૧
(૫)	૮૨-૮૭	ધર્મ		૬
				<hr/> ૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને શ્રીમહાપ્રભુજીની દશમસ્કન્ધની સુબોધિનીના આરંભમાં જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને પશ્ચાદ્ હૃદયે મમ એ પ્રમાણે 'હૃદય' પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે એમ સમજાવતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલા - જન્મ - પ્રકરણમાં ચતુર્ભૂતિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી ચાર અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બંને પ્રકરણોમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં સામાન્ય રીતે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમું - અને છેલ્લું - ધર્મ અથવા ગુણ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી છ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધી લીલાના પરિણામે ભક્તોને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે. શ્રીધરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, જ્યારે બોપ-દેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય દુષ્ટ રાજ્યોનો નાશ છે. આચાર્યચરણ આ બંને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની મુખોદ્ધિની કારિકાઓમાં અને ભાગવતાર્થનિબંધમાં સુંદર અવકાશ કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની અંદર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોના સ્વભાવમાં ઘણો ભેદ હોય છે, અને ભગવાન પોતે ઘણા દયાળુ અને અક્ષિપ્રકારી હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના જીવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કાર્ય - લીલા - પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પણ ત્રણ પ્રકારની લીલા મંભરી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવે એ શક્ય નથી, એટલે દિવ્યતત્ત્વગતિશ્ચિન્તનીયા એ ન્યાયે ભગવાન ભક્તના સ્વભાવને જ અનુકૂલ થઈ જાય છે. ચિત્તસાત્ત્વની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલાપ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક મૂઠ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ રહ્યું છે, બીજું નહિ, એ ભક્તિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને બીજા પદાર્થોને જે રહ્યું કદે-વામાં આવે છે તે તે: પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્યન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રોતને જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે વિહિતમાર્ગોમાં રુચિ દેાય

છે રાજસ લોકાનુ ચિત્ત હ્રમ્ભેશા વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લૌકિક અને અલૌકિક કર્મના વ્યાસગથી સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાનો સભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ થઈ શકતો નથી. તામસ લોકો મુગ્ધ હોય છે અને તેથી દૃઢ આગ્રહી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો જે પદાર્થનો આગ્રહ કરે છે તેને છોડતા નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમા ભગવાનને કોર્નિ પશુ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી હવે નજમા રહેનારા ભક્તોના ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે એવા પ્રકારનો સ્નેહ થઈ ગયા હતા કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થનો - ભગવાને જ ઉપદેશ આપ્યો નથી - પણ - તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જાણના પશુ તેમજે અગીકાર કર્યો નહિ આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમા જ સર્વ રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે આ કારણથી નજભક્તોને અને આ પ્રકારણે તામસ કહેવામા આવે છે વળી પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદા-માર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પણ આ પ્રકારણે તામસ કહેવામા આવે છે વાસ્તવિક રીતે તો આ નજભક્તો નિર્ગુણ જ છે ભગવાન પોતે શ્રીમદ્ભગવતમા આગા કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મારા ભક્તોનું કર્મ નથી કરી શકતા નથી અને મારા ભક્તો ની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સગા છે આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતા મોક્ષ પથ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકના જેવો છે, અને તથા જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ગિતરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે નજભક્તોનો એકવા ભગવાનમા જ વિશુદ્ધ ભાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે નજભક્તો જાણે છે કે ભગવાન વ્યાપક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમા રહેવા જ છે, છતાં પણ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ મુખ્ય છે, અન્તગતમાદિ સ્વરૂપ નહિ આ પ્રમાણે નજભક્તોની કર્મ, જ્ઞાન, વિદિનશક્તિ વગેરેમા આસક્તિ નથી, પણ તેમનો આગ્રહ ફક્ત

જગનના તામસ લોકોની માફક, ઘણો દઃ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી મર્યાદામાર્ગથી લક્ષિતમાર્ગ વિલક્ષણ છે અને તેથી લક્ષિતમાર્ગમાં શ્રીઓ મુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં મુક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર જે કામ છે તે જ કામ આ લક્ષિતમાર્ગમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ ( અલૌકિક ) કામ જ છે એવી ભગવાનની શ્રીલા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી મર્યાદામાર્ગમાં વિહિત લક્ષિતથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, જ્યારે આ લક્ષિતમાર્ગમાં ( ભગવત ) કામને વશ થવાથી જ ફીનતા આવર્તા પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થયેના પ્રભુમાં કામશાત્રને અનુસરતો - વિધિને અનુસરતો નહિ - રહેલ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મા વગેરે દેવો પણ સાધનોદ્વારા જે ભજનનાન્દ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભજનનાન્દ ભગવાન નિસ્સાધન પ્રજલકતોને અધીન થઈને આપે છે, અને તેથી આ નિસ્સાધન તામસમકતો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે. ખીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું હોવાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને લકતોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થયેલા પ્રભુમાં ભક્તાનો રહેલ થાય છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય માર્ગોમાં સંભવતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું આપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના ચોથા અવાન્તર પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણ ૧૧ ત્રીજા અવાન્તર - સાધન - પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું - સાધનોનું - વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યના દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાનો વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્ણય પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને ગ્રાણ્ય વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને

માટે પણ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તે પણ તે પ્રયોજનોને માટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, ખીજા કોઈની નહિ. પ્રભુ લોકમાં અલૌકિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુગ્રહથી જ ભગવદ્ભવ થાય છે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્ણય ખીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; ખીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા થતાં તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્ણય ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની સેવા કરવી, ભગવાન અકિલપટકર્મા છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષાયું કરે છે જ. આ નિર્ણય ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને તેમનામાં પરમ સ્નેહ રાખવો અને અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્ણય પાંચમા પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં જે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે લીલાસ્થ ભક્તોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેવું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે તેવું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) ગોપીજનોએ જે કાત્યાયની વ્રત, પૂજન વગેરે કયું તે ભગવત્કામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કયું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) ગોપલોકો જ્યારે શુદ્ધાથી પીડિત થયા ત્યારે શુદ્ધાની શાન્તિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયજી વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા ઇન્દ્રયાગનો ત્યાગ કર્યો અને ગોવર્ધનયાગ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) ઇન્દ્રની વૃષ્ટિથી વ્રજજનો જ્યારે બહુ જ આકુલ-વ્યાકુલ થઈ ગયા ત્યારે તેમણે ભગવાનનું જ શરણુ શોધ્યું; આ પ્રમાણે શરણુ જવા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાયજીનાં વાક્યોથી ગોપોનો સંદેહ દૂર થયો અને તેમણે માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ-યુક્ત કર્મ કયું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ બધાં સાધનો કર્યા પછી લક્ષ્મીનો ઉદ્દેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ઐશ્વર્ય વગેરે ■ ગુણવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી જે ફલ છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફલ છે, અને તેનું વર્ણન ચતુર્થ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું હોવાથી આ પ્રકરણને ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોને ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પુષ્ટિ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ દોષરૂપ નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પણ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણરૂપી ફલનું દાન કરવાનું છે. રમણ એ પ્રકારનું હોય છે: એક રૂપથી અને બીજા નામથી. ભગવાને રૂપથી જે રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે રૂપનાં પાંચ ભાગો છે: (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી જે રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના — શબ્દના — બે ભેદ છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફલપ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય નામના ગુણનું વર્ણન છે. ઐશ્વર્ય એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું જે સામર્થ્ય તેનું નામ ઐશ્વર્ય. વેણના નાદારા બોલાવીને વાક્યોથી ઘેર જવાની પ્રેરણા કરવાનું ભગવાનનું જે સામર્થ્ય તે ઐશ્વર્ય છે; ભગવાનના વાક્યથી ગોપીઓ ઘેર ન ગયાં તે ભગવાનનું ‘ન કરવાનું’ સામર્થ્ય છે, અને ગોપીઓને ગર્વ થતા ભગવાન જે તિરોહિત થઈ ગયા તે ‘અન્યથા કરવાનું’, ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યરૂપી ઐશ્વર્યનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો બીજા



રીતે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને ગોપીઓને જે બોલાવ્યા તે ‘કરવાનું’ સામર્થ્ય; ઘેર જાઓ એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારાં પાદ્યો વડે ગોપીઓ ઘેર ન ગયાં તે ‘ન કરવાનું’ સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી જે દોષ તેને ગુણ બનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું ‘કરવાનું’ સામર્થ્ય રહેલું છે; અને ગોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અન્તર્હિત ધર્મને પણ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, એટલે તેમાં ‘અન્યથા કરવાનું’ સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્ય નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા ભક્તોમાં દોષ હોવા છતાં પણ ભગવાને તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિ-માર્ગનો ઉપદેશ કરવાને માટે શરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અથવા વાણીથી ભગવાન ભક્તોને રમણ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને પરાક્ષમાં પણ રમણ કયું, અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું જ્ઞાન કરાવનારાં ગોપીજનોનાં વચનો ભગવાનના યશનું વર્ણન કરે છે; તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના યશ નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર ભોગ ન થાય એટલા માટે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા અને ભક્તોના અન્તઃકરણના સંતોષને માટે બોલ્યા; અને તે રીતે ભક્તોની મરણરૂપી આપત્તિનું તેમણે નિવારણ કયું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં જ ગુણરૂપી સ્વામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વડે રમણ કયું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવરૂપી ‘શ્રી’ ધર્મનું

વર્ણન કર્યા પછી રમણની આવશ્યકતા જોય છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિબંધ કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં ક્રમ-પ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજા બધાવ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એનું નામ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપરૂપી ક્ષણ પ્રાપ્ત થયા પછીજ ભગવાન જ હિતમ છે એવું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનથી અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સંભવી શકે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ પણ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવદશામાં સંભવતુ નથી, ફક્ત વિરહ-દશામાં જ સંભવે છે, એટલે જ્ઞાનનું પણ નિરૂપણ પહેલાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈરાગ્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કુતૂહલતાથી પણ જો અવૈધ્યવ કર્મ કરવામાં આવે તો પરિણામે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન હિદાસીન રહે છે; તેમાં પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન જ તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે ભક્તો અન્યાયરૂપી કર્મોનો ત્યાગ કરે છે. મર્યાદા - રમણમાં પણ શંખ-ચૂડનો સંબંધ કહેલો હોવાથી ભગવાન હિદાસીન છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિરહાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરે છે અને ગુણુજ્ઞાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે ક્ષણપ્રકરણમાં ભગવાને તામસ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દ-

મય છે અને ખીજાઓને આનન્દ આપે છે. જે જીવના ઉપર લગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે લજ્જનાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. લજ્જનાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને અજ્ઞાનન્દથી ભિન્ન છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં તેને જ પરમ ફલ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમફલ લગવાનના અનુગ્રહ વિના મળી શકતું નથી.

લગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોમાં શૃંગાર શ્રેષ્ઠ રસ છે, એટલે લગવાન શૃંગારરસાત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શૃંગારરસનો દેવતા વિશ્વ છે એ હકીકત પણ લગવાન કૃષ્ણના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો યૌગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો વિશેષ રસસ્વરૂપ હોય એ સમજી શકાય એવી બાબત છે.

લગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણ કહ્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા શ્રીમદ્-ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, - પણ હરિવંશ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વિશ્વપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ, ગર્ગસંહિતા, ભાસરચિત્ર બાલચરિત્ર નાટક વગેરે સાહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલખત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં કમિક વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને હરલીસક એ ત્રણનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. ભોજ અને શારદાતનય એ કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ નૃત્યના એ ભિન્ન પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોદય દ્વાદશાષ્ટા યા યસ્મિન્નત્યન્તિ

નાયિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાયિકાઓ પિંડરી, શૃંગ્ખલા, બેઘક અને લગ્ના એ ચાર પ્રકારે નૃત્ય કરે છે તેને રાસક કહેવામાં છે; જ્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું નૃત્ય હોય છે અને તેમાં ત્રીઓ યોગ્ય અભિનય અને નૃત્યથી રાગની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની ટીકામાં પ્રાચીન લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે નૃત્ય કર્યું તેના જેવા નૃત્યને રાસ કહેવામાં આવે છે. ભરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રના ચતુર્થ અધ્યાયમાં નૃત્યનું મહત્ત્વ દર્શાવીને ભાસ્ય અને તાળડવ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવગુપ્ત પોતાની ટીકામાં રાસક, હૃદીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને તદુક્ત ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકનો અભિપ્રાય આઠ શ્લોકમાં આપે છે, તેમાંના મેં શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે :—

મણ્ડલેન તુ યન્નૃત્તં હૃદીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।  
 દક્ષિણ તુ નેતા સ્યાદ્ગોવલીળાં યથા હરિઃ ॥  
 અનેકનર્તનક્રીયોડય ચિન્તાલલવાન્વિતમ્ ।  
 ભાવતુષ્પટિયુગલાદ્રાસક મચ્છ્વનોદ્યતમ્ ॥

પછીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે વર્તે પ્રવચ્ચા નૃત્તાત્મકા ન ના જ્યાત્મ-  
 કનાટકાદિવિલક્ષણાઃ । અર્થાત્ મણ્ડલાકારે જે નૃત્ય થાય અને  
 કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા હોય તે હૃદીસક  
 કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક — ચોસક યુગલ સુધી — નર્તકીઓ  
 અનેક પ્રકારના તાલ અને લગ્ન સાથે નૃત્ય કરે છે તે રાસક કહેવાય છે  
 અને તે મચ્છ્વ અને ઉદ્યત એ બે પ્રકારનું છે. આ નૃત્તાત્મક પ્રવચ્ચા  
 નાટ્યાત્મક નાટ્યકોથી ભિન્ન નથી. બોજ પણ પોતાના શૃંગારપ્રકાશ

નામના અન્યમા અભિનવગુણે આપેલા હાસ્યકના લક્ષણો જેવું જ લક્ષણ આપે છે ( યન્મણ્ડલેન નૃત્ત સ્ત્રીણાં હલ્લોમક તુ તત્પ્રાહુ । તત્રૈકો નેત્રા સ્વાદ્રોષસ્ત્રીણામિવ મુરારિઃ ॥ ) સાહિત્યદર્પણકાવિશ્રિનાથ કહે છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ મે નાના નાટકો છે અને તેમા અકો, સધિઓ, નટો, રસ, વ્રતિઓ, નાયક અને નાયિકા હોય છે, તેમા નૃત્યનું સ્થાન બહુ ગૌણ હોય છે, જ્યારે હાસ્યકમા એક અક, સાતથી દસ સુધી નાયિકાઓ, કૈશિકીવ્રતિ એ સધિઓ અને કેલિરૈવત જેવું સંગીત હોય છે શારદાતનય પણ આવે જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે નાટ્યદર્પણમા પ્રથમ બાર રૂપકોનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, અને પછીથી બીજા તેર રૂપકોના નામો આપવામા આવેલા છે, અને આંધાદીમા હાસ્યક, ગસક અને નાટ્ય-રાસક છે. હેમચન્દ્ર કાવ્યાનુશાસનમા કાવ્યની ચર્ચા કરતા પ્રેક્ષ્ય અને શ્રાવ્ય એ બે કાવ્યના ભાગ આપે છે પ્રેક્ષ્યના પણ પાછા પાઠ્ય અને ગેય એમ મે વિભાગ છે, અને ગેયમા ધ્વજા પ્રકાર જ યુગવદામા આવેલા છે. તેમા હાસ્યક અને રાસકની ગણના કરવામા આવી છે તેના લક્ષણો આપવાને માટે અભિનવગુણે જો સોહોના અવતરણો આપ્યા તે જ સોહોના અવતરણો આપતા હેમચન્દ્ર કહે છે કે .

ચિદન્તમૈશ્વર્યાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હાસ્યક એ મે પ્રકારના નૃત્યો છે, અને હાસ્યકમે તે નામના મે પ્રકારના નાટકો પણ અન્નિત્વમા આવ્યા છે કૃષ્ણની કીડા પ્રાચીન કાગમા હાસ્યક તરીકે ઓળખાવવામા અવતરી હતી, જ્યારે ગસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામા આવેલું છે સમય જતા કેટલાક પુરાણોમા જા બન્નેનો બેદ બૂલી જવામા આવ્યા છે હાસ્યક અને રાસ એ બન્નેમા ગસપ્રધાન હોય છે જ, ગસગોષ્ઠી પણ ખરી, તેથી આભાવિઃ ગીને આ બેદ બુદ્ધિ ગંધો હશે આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારના આપણે હાસ્યક અને રાસનો બેદ ધ્યાનમા

રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ ઓળખીએ છીએ. ભરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં હકીસક કે રાસના નામનો નિર્દેશ પણ મળતા નથી. તેથી અભિનવગુપ્તને પ્રાચીન લેખકોના શ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકમાં ધર્મ ગયેલા ભાસ કવિના “બાલચરિત” નામના નાટકમાં હકીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યારપછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે, અને ત્યારપછીના સાહિત્યમાં તે પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસકીડાનું વર્ણન સ્થળે સ્થળે જોવામાં આવે છે. આગળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લકુટારાસ અથવા દાંડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની ભાવના કેવી રીતે આવી તે વિચારીએ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની અજ્ઞાનન્દવસ્તીમાં પરમાત્માનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવદ્વેષભાચાર્યે આ વર્ણનનું જેટલું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પરબ્રહ્મના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત શુદ્ધાદૈત્યવેદાન્તમાં જ જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવદ્વેષભાચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. અજ્ઞાનન્દવસ્તીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે બ્રહ્મવિન પરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરપ્રાપ્તિનું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ્યં યો વેદ નિહિતં શુદ્ધાયાં પરમે વ્યોમન સ્તિ સ્તુતે સર્વાન્ કામાન્ સહવ્રહ્મણા વિરચિતા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત બ્રહ્મને જે જાણે છે તે વિપશ્ચિત બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામોનો ભોગ કરે છે. પછી અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી

આગળ પોતાનું સ્વરૂપ રસાત્મક આનન્દરૂપ સ્વરૂપ — પ્રકટ કરી દે છે. ) જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલી શાણ્ડિલવિગ્રામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. શાણ્ડિલ મહર્ષિ સર્વે સ્વલિવદં વ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત જા. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. ( ખરેખર ! આ સર્વે બ્રહ્મ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેના વડે જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે શાન્ત પુરુષે બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી ) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને બ્રહ્મનું વર્ણન આપતાં કહે છે સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમ-મ્યાત્તોઽધાક્યનાદર યમ મ માત્માન્તર્હૃદય યતદ્વ્યક્તમિતઃ પ્રેશામિસંભવિતાસ્મી તે । જા. ઉ. ૩. ૧૪. ૪ ( સર્વે કર્મ-વાળો, સર્વે કામવાળો, સર્વે ગન્ધવાળો, સર્વે રસવાળો, આ સર્વે જગતને વ્યાપી રહેનારો; ન બોલનારો, અસંગ—આ મારા હૃદયમાં રહેલા આત્મા છે, આ બ્રહ્મ છે. મરણ પછી હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ. ) આગળ જતાં પણ જાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદૈશ્વતત્ત્વમ્ સ્વાં પ્રજાયેય જા. ઉ. ૬. ૨. ૩ ( સત પદાર્થે—પર-માત્માએ—વિચારું કે હું બહુ થાઉં અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું. ) વળી, મૃહદાર્ણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં પુરુષવિધ પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેમાં સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં શ્રુતિ કહે છે કે સર્વે નંબ રેમે તસ્માદેકાકી ન રમતે, સ દ્વિનીયમૈચ્છત્. બૃ. ઉ. ૧. ૪. ૩ ( તે પુરુષવિધ પરમાત્માને ખરેખર ગમ્યું નહિ, તેથી એકલા પુરુષને ગમ્યું નથી. તે પરમાત્માએ બીજાની ઇચ્છા કરી. ) પરમતત્ત્વને માટે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન ત્યાદિ શબ્દો શુદ્ધે શુદ્ધે સ્થળે શુદ્ધી શુદ્ધી દૃષ્ટિએ વાપરવામાં આવેલા છે, પણ તે બધાં ય નામોની પાછળ એક જ ભાવના રહેલી છે. પરબ્રહ્મને માટે જ્યારે કૃષ્ણ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણ શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ પણ પરમતત્ત્વની મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ

શબ્દનુ વ્યાખ્યાન કરતા મહાભારત કહે છે કે—

કૃપિર્મૃધાચક શબ્દો જશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચક . ।

ત્રિગુણસ્તદ્વાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો મયતિ શાશ્વત ॥ (V L માત્રત )

( ઉદ્યોગપર્વ, ૬૮ ૫ ભાષ્યારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ આવૃત્તિ )

અર્થાત્ કૃષ્ણનો અર્થ સત્તા છે અને જનો અર્થ સુખ અથવા આનન્દ છે એટલે કૃષ્ + જ = કૃજ્ઞનો અર્થ સદાનન્દ થાય છે ગોપાલ પૂર્વ તાપનીય ઉપનિષદના આરભમાં આ શ્લોક ખીન્ન સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે ત આ પ્રમાણે છે

કૃપિર્મૃધાચક પ્રોક્તો જશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચક

તયોરેકય પર દ્રષ્ય કૃષ્ણ ક્વત્યભિધીયતે ॥

પર જન્ને શ્લોકોનું તાત્પર્ય એક જ છે નારાયણ, વાસુદેવ વગેરે શબ્દનુ નિર્વચન પણ મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવેલ છે તૈત્તિરીય -૬, મુખ્યક, હન્ટોગ, મુન્દાગ્ન્ય વગેરે ઉપનિષદોમાં આરેક્ષા સ્તબ્ધિય વર્ણનાનો શ્રીવક્ષ્યમાયાર્થ સમન્વય કર્યો છે અને તેમાંથી જ રનાત્મા આનન્દમય સમતી ગમતી માવના ઉદ્ભવી છે ગમમાં જ મુખ્ય છે, અને સ્તબ્ધ સ્વરૂપ જ આત્મક છે, એટલે ‘ગત્ત’ ગત્ત ઉપનિષદમાં વાપરવામાં આ શ્લોકો જના પણ તેની ભાવના જોવામાં આવે છે અર્થાત્ જ જીવના ઉપર પરમાત્મા અનુમદ કરે છે તે જીવ પરમાત્માના સ્વરૂપનો આક્ષાત્માર મૂળે તેમની સાથે વિવિધ કામ ભોગવ છે—આ ભાવના ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે, અને આ જ ભાવના ઉપર શ્રીવક્ષ્યમાયર્થના પ્રાદ્યમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત ગ્રહેણ છે ખીન્ન આચાર્યોએ આ પ્રકારનો સમન્વય કર્યો નથી અને તેની ઉપનિષદમાં ગ્રહેણ પ્રાદ્યમાર્ગના નિદાનને તેઓ ન્યાય આપી સદા નથી



ઉપનિષદમાંથી ઉદ્ભવેલી રાસલાવનાનો પ્રવાહ પછીના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટારૂપે રૂપમાં ચાલુ રહ્યો છે, પણ લગવતના દશમસ્કન્ધમાં તેનું વિકસિત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે, અને અહીં તેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

લગવાનના વેણુનાદનું અવશ્ય થતાં દેટલાંક ગોપીજનો! મુગ્ધ થયાં અને પોતપોતાનું કામ મૂકી દઈને લગવાનની પાસે આવ્યાં. ખીજાં દેટલાંક ગોપીજનોની એવી લાવના હતી કે લગવાન જાર છે અને અમે અભિસારિકાઓ છીએ. આ જારલાવનાને લીધે તેમના કુદુખીજનોએ લગવાનની પાસે જતાં તેમને અટકાવ્યાં; એટલે આ ગોપીઓએ ઘરમાં રહીને જ ચમુઓ મીંચીને શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાના શુણ્ઘમય દેહનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ મેળવી. લગવાને પોતાની પાસે આવેલાં ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ—મયાદામાર્ગને ઉપદેશ—દસ શ્લોકમાં આપ્યો; પણ તે ઉપદેશ ગોપીજનોને ગળે જતયો નહિ. ગોપીજનોએ લગવાનને અગિયાર શ્લોકોમાં મુંદર ઉત્તર આપ્યો અને તેમાં આત્મધર્મનું—પુષ્ટિમાર્ગનું—સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ગોપીજનોના આ ઉત્તરને પુષ્ટિમાર્ગની જમિકા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને તેથી શ્રીમદ્દાપ્રભુજી તેને અંગે કહે છે કે તાસાં ઘાતો જયન્તિ હિ—ગોપીજનોનાં વચનોનો ખરેખર વિજય છે. આ ઉત્તરમાં ગોપીજનોના સર્વાત્મલાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. ગોપીજનોના ઉત્તરથી લગવાન અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પોતે આત્મારામ હોવા છતાં પણ કૃપા કરીને તે ગોપીજનોને રમણ કરાવે છે. આ રમણમાં અનેક પ્રકાર હતા. લગવાને અનુગ્રહ કરીને ગોપીજનોને રમણ કરાવ્યું, તેથી ગોપીજનોને મદ થયો, અને તેના પરિણામે લગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત ચર્મ ગયા. લગવાનના નિરોધાનથી ગોપી-

રાસકીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને ગોપીજનો નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. સોળ ગોપીઓ અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં નૃત્યનો આરંભ થયો. તે સમયે દુન્દુભિઓનો નાદ થયો પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ગન્ધર્વોએ ભગવાનના નિર્મલ યશનું ગાન કર્યું. રાસમણ્ડલમાં નૃત્યથી કંકણો, નૂપુર વગેરે અલંકારોનો ધ્વનિ પણ થવા લાગ્યો. નૃત્યના અનેક પ્રકારો થયા. ભગવાન કૃષ્ણની કીડાનાં દર્શન કરીને અપ્સરાઓ અને ચન્દ્ર મુગ્ધ થઈ ગયાં. ભગવાને ગોપીજનોનાં જોટલાં જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને આત્મારામ હોવા છતાં પણ, લીલાથી તેમની સાથે રમણુ કર્યું. પછી ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગજેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણુ કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ ઋતુની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામા જ વીર્ધનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને ગોપીજનોને થેર જવાની પ્રેરણા કરી; તેથી હરિત્રિયા ગોપીજનો પોતાની ઇચ્છા વિન્દ પણુ પોતપોતાને થેર ગયાં.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને મન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ, વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા વગેરેને પણ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે લોકોમાં પ્રસ્ટ કરી છે અને લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જો પ્રમાણે ભગવાન નિત્ય છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પણ નિત્ય છે. શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીએ પોતાના વિદ્યવત્સલ નામના ગ્રન્થમાં લીલાનું નિત્યત્વ અનેક પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

- (૧) જયતિ જનનિવાસો દેવકીજન્મવાદો  
યદુવત્પરિવત્સ્વૈર્દોર્ભિરસ્યન્નઘર્મમ્ ।

स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन  
व्रजपुरवर्नितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥

( ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮ )

મનુષ્યોમાં જેનો નિવાસ છે, દેવપ્રીતી જન્મનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પૂરતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો નાશ કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકરૂપી બાહુદારા અધર્મનો નાશ કરતા, અને મુંદર સ્મિતવાળા પોતાના શ્રીમુખથી વ્રજ અને નગરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જાય પામે છે. આ શ્લોકમાં જયતિ એ પ્રભાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને શુકદેવજી મસ્યન્ અને વર્ધયન્ એ બે વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા મૂલ્ય છે કે ભગવાની બધી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પણ ચાલુ જ હતી અને આ વાત લીલાનું નિત્યત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ ઘટી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨) बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुनस्य ते ।

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥

( ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬ )

તમારા પુત્રના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અનેક નામો અને રૂપો છે : તે બધાં દૃઢ જાણું છું, માણસો જાણતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસંગે ગર્ગ્યાચાર્ય ઉપરનો શ્લોક બોલે છે અને તેમાં સાંસ્ત પદ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પણ છે એમ મૂલ્યન કરે છે. આ ઉપરથી જાણાય છે કે ભગવાનનાં નામો પણ નિત્ય છે.

(૩) ता वां वास्तून्पुद्गमसि गमघ्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ।

अत्राह नदुर्गायस्य वृष्णः परमं पद्मवमति भूरि ॥

( ઋગ્વેદ ૨. ૨. ૨૪ )

તમારા બેનાં—શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનાં અથવા તેા શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો પ્રાપ્ત કરવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ : આ ધામોમાં મોટાં શ્રીગડાંઓવાળા સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શ્રીગડાંઓવાળા. વનમાં અને ગામમાં રહેનારા રૂઠ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને જમિ ઉપર ગોપીઓને વિશે કામને વગસાવનાર, અને ઘણી કીર્તિવાળા લગવાનનું લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ધણું જ પ્રકાશે છે. આ મન્ત્રમાં મૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—મૂરિ, ધણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારનાં નિકુંજ, ગુફાઓ, શ્રીયમુનાજીના તટો શ્રીગોવર્ધનપર્વતનું શિખર વગેરે સ્થળોમાં લગવાનની નિરંતર સ્થિતિ છે, અને શ્રીગોકુલ આવા પ્રકારનું હોવાથી ધણું જ પ્રકાશે છે. મૂરિનો અર્થ ‘વ્યાપક’ કરવામાં આવે તો મન્ત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, લગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને વ્યાપક હોવાથી, નિત્ય જ છે.

(૪) તે તે ધામાન્યુદમસિ ગમચ્યૈ ગાવો યત્ર મૂરિશુક્લા મયાસ : ।

અત્રાહ તદુદગાયસ્ય વિષ્ણો : પરમં પદમવમાતિ મુરે : ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મન્ત્ર લગલગ પહેલાંના મન્ત્ર જેવો જ છે. પહેલા મન્ત્રમાં મૂરિ પદ હતું, જ્યારે આ મન્ત્રમાં મુરે : પદ છે, અને તે લગવાનના વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રાસોત્સવમાંથી લગવાન ધણું રૂપોથી પ્રકટ થાય છે. આવા બહુરૂપવાળા ( મુરે : ) લગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિત્ય છે અને આ નિત્ય વેદ પોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિશે કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિત્ય છે. પત્રીથી નીચેના બે મન્ત્રો આવે છે.

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત્ત યતો વ્રતાનિ પસ્પદો ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

લગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. યશોદાનું સ્તનપાન, પૂતનાના અસુરપી પયનું પાન વગેરે —શુઓ; જેને—જે કર્મેતિ—લીધે કાત્યાયનીઅર્થન વગેરે વ્રતોનો લગવાને સ્પર્શ કર્યો (પસ્પદો), અર્થાત્ તે વ્રતોના ફલ તરીકે પ્રકટ થઈ વ્રત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી, અથવા તો પસ્પદો એટલે બાધ કર્યો; અને આ અર્થ સ્વીકારતાં મન્ત્રનો બીજો અર્થ એવો થાય કે જે કર્મેતિ લીધે લોક-મયાદા, પાતિવ્રત્ય વગેરે વ્રતોનો લગવાને બાધ કર્યો. લગવાન ઇન્દ્રના યોગ્ય અથવા અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં આરે તરફ વ્યાપી રહેલા મુખકારક પદાર્થનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓનાં જ ચક્ષુને થાય છે તેમ વિષ્ણુના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન ભક્તો હૃદયેમાં કર્યા કરે છે. આ જે મન્ત્રોમાં લગવાનનાં કર્મેતિ નિર્દેશ કરીને લગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિત્ય છે એમ દર્શાવવા સદા પશ્યન્તિ સૂરયઃ—ભક્તો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિત્ય દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિત્ય જ છે અને તેથી જ ભક્તો તેનાં નિત્ય દર્શન કરી શકે છે.

(૫) तद्विष्णोर्विषण्ववो जागृच्चांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ (ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મન્ત્ર એમ કહે છે કે બુદ્ધિવાળા, સારી રીતે લગવાનની સેવા કરનાર અને શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ કર્યા વિના જાગૃત રહેનારા

ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે દીપાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્ત્યમીદ્વિજ્ઞાઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ  
તત્ત્વેહિતં જનાઃ ।

ત એવ પશ્યન્નચિરેણ તાત્ત્વકં ભવપ્રવાહોપરમં પદામ્બુજમ ॥  
(૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના ચરિત્રનું વારંવાર શ્રવણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપદેશ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અંતરમાં આનન્દ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનારાં આપનાં ચરણારવિન્દનાં થોડા જ સમયમાં દર્શન કરે છે અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ તેને જ ભક્તો સ્તોત્ર વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વન, પશુ, પક્ષી, ગોપો વગેરેવાળું ભગવાનનું પરમ પદ તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય જ છે.

(૬) જાન્દોઝ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અથ યદ્દિદ-  
મસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દ્વર પુણ્ડરિક ધેનુમ—આ બ્રહ્મપુરમાં જે આ  
દ્વર પુંડરીક વેશ્મ છે—ધત્યાદિ ( જાન્દોઝ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧. ૧ ).  
આ શ્રુતિમાં ‘બ્રહ્મપુર’ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ  
વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે ઉપનિષદમાં કહેવામાં  
આવેલું છે કે નાસ્ય જરયૈત્તજીર્યતે ન વધેનાસ્ય હન્યતે । એતસત્યં  
બ્રહ્મપુરમસ્મિન્ કામાઃ સમાહિતાઃ —તે વૃદ્ધાવસ્થાથી છૂટી થતું  
નથી તેમ જ વધતી તેનો નાશ થતો નથી. આ બ્રહ્મપુર સત્ય છે અને  
તેમાં જ ભક્તોના બધા કામો સારી રીતે રહેલા છે. અહીં બ્રહ્મપુરને  
લીલાસ્થાનને, સત્ય કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ  
થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકા આપનારાં પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

(૭) બૃહદામનપુરાણમાં બ્રહ્મા ભૃગુ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

જો પોતી સ્ત્રીઓના ચરણની રેણુ પ્રાપ્ત કરવા મેં ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળ્યા નથી. પછી ભૃગુનો પ્રશ્ન થતાં બ્રહ્મા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. બ્રહ્મા કહે છે કે મંજુસુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ ખરેખર તે શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યો કે હે ભગવન ! આપના નિર્ગુણ આનન્દમય સ્વરૂપનાં અમને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, ગોવર્ધન, શ્રીયમુનાજી, શ્રીજોષીજનોનું યથા અને તેમની વચમાં રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્ગુણ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

(૮) ભગવદ્ગીતા નિત્ય છે તેથી જ ઋગ્વેદમાં આ લીલાનું વર્ણન દરવામાં આવેલું છે.

જહ્વાન પવ વ્યવાઘત સ્પૃધઃ પ્રાપદ્યદ્દીરો અમિર્વાસ્ય રણમ્ ।  
અપૃથ્વદ્દિમવ સઃ સ્યદસૃજદસ્તઘ્નાઘ્નાકં સ્વપસ્યયા પૃથુમ્ ॥

( ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૧૩. ૪ )

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતા જ પૂતના, તૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હણ્યા. પછી પરાક્રમી ભગવાને મથુરા, દ્વારકા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાતનને અનુરૂપ દૈત્યો સાથેના યુદ્ધનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દૈત્યોને ભગવાને હણ્યા એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો, તેમણે ઇન્દ્રે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવાના કર્મની ઇચ્છાથી તેમણે વિસ્તારવાળા સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ ઇન્દ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉતાર્યો. ( આ મન્ત્રમાં પાઠભેદો છે. )

(૬) દશમસ્કન્ધમાં કુમારિકાઓએ કાત્યાયનીનું વ્રત કર્યા પછી ભગવાન વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા રંસ્યથ સ્વપાઃ ( ભાગવત ૧૦. ૧૯. ૨૭ ) - મારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણુ કરશે - એ પ્રમાણે ભગવાન તેમને વરદાન આપે છે. અહીં હમાઃ સ્વપાઃ - આ રાત્રીઓ - એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણુની રાત્રીઓ પાસે રાખીને ભગવાને કુમારિકાઓને તે દર્શાવી. આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીવિકૃલનાથજી ભગવાનની લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિથી પણ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે યુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જોનો નાશ થવાનો હોય તે અનિત્ય કહેવાય છે. લીલાનો નાશ થતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે અને તેનો ક્રમે ક્રમે આવિર્ભાવ થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિત્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા - લીલા - જુદા પ્રકારની હોવાથી નિત્ય જ છે.



ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે હિપર જોયું આ રમી અલિન્યક્તિ—પ્રાકટ્ય—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રભુ રાસ-લીલામાં નૃત્ય કરે છે ગ્લસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે સંગીતરતનાકર નામના ગ્રન્થમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમજાવતા ગ્રન્થકાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રસે મુરયો રસાભિન્યક્તિ કારણમ્ । ચતુર્થાભિનયોપેત લક્ષણાવૃત્તિતો યુધ્ધ ॥ નર્તન નાટ્ય મિત્યુક્તમ્...(૭ ૧૭ ૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ગૌણ અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે ચાર પ્રકારના અલિનયવાળું નર્તન રસને પ્રગટ કરનારું છે નાટ્ય શબ્દનો યૌગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમભિનેતુ યોગ્યમ્—જેનો અલિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગ્ય છે આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને જોઈ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય માત્રઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો ખીજો યૌગિક અર્થ નર્તન થાય છે નટનો ભાવ અને નટનું કર્મ એ બંનેમાં યૌગિકતા સરખી છે જા પણ ભાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયાગ ભાવ જ મુખ્ય છે, અને નર્તવ્ય અર્થમાં નાટ્ય શબ્દ લક્ષણગર્ભ છે અલિનયના ચાર પ્રકાર છે આદ્રિક, વાચિક, આદાર્ય અને સાત્ત્વિક આદ્રો વડે જે અલિનય તે આદ્રિક, વાણીમાં ગયાયેલા કાવ્યનાટક વગેરે વાચિક, હાર, કેરુ, કટક વગેરે આભૂષણો આદાર્ય, અને સાત્ત્વિક ભાવોથી થતું અલિનય તે સાત્ત્વિક આ જ કાગળથી ગ્લેશ પ્રભુ પોતાના ગ્લસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્યાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક ગ્લસ અલિનય વગેરેથી જના સ્થાપે છે ત્રાથી તે ગ્લસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, ૫ । મીઠાશ્વ દોવાથી રવ આરે ૭

પરબ્રહ્મ જ રસશાસ્ત્રની રીતે હૃદયમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં ચિદંશ ગૌણ હોય છે, અને તેથી જ કૃષ્ણમૂર્તિવાચકઃ પ્રત્યાદિ શ્રુતિમાં, સમ્યક્દાનન્દનું વર્ણન ન કરતાં, સદાનન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસલીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની શંકાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પરીક્ષિતને પણ શંકા થાય છે કે ધર્મનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજાઓની ઓછા સાથે સમાગમ કરે તે ઘણું અયોગ્ય છે. ભગવાને જે રાસલીલા કરી તે અવતાર-વિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર લઈને રાસલીલા દ્વારા ધર્મનો નાશ કર્યો અને અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસલીલા અવતારવિરુદ્ધ છે. વળી, લોક અને વેદમાં પરત્વીગમન નિષિદ્ધ છે, નિન્દિત છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસલીલામાં પરત્વીગમન કર્યું એટલે રાસલીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિવેક તરીકે ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરબ્રહ્મ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં શાસ્ત્ર કહે છે કે તે ( =પરબ્રહ્મ ) લોકિકકામરહિત, પૂર્ણકામ, આમકામ અને નિર્દોષ છે. આમ હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલામાં કામલીલા જોવામાં આવે છે, એટલે રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પરીક્ષિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ શંકાઓ થાય છે અને ‘રાસલીલા’ શબ્દથી ગભરાઈ જાય છે.

પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ શુકદેવજીએ નવ શ્લોકોમાં મુંદર રીતે કયું છે. પહેલા છ શ્લોકોમાં ( ૧૦. ૩૦. ૩૦-૩૫ ) લોકની રીતને અનુસરીને શુકદેવજી સમાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ શ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સમાધાન કરે છે. શુકદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ એ ઐશ્વર્યવાળાઓમાં જોવામાં આવે છે; સર્વનું લક્ષણ કરતાં છતાં પણ જેમ અગ્નિમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓમાં ધર્મોલ્લંઘન અને સાહસ અધર્મ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ ઈશ્વરના કર્મનું અનુકરણ કરવું નહિ. જો મૂર્ખતાથી ઈશ્વરના જેવું આચરણ કોઈ કરે તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મહાદેવના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે ન હોય એવો પુરુષ સમુદ્રના વિપત્તિ લક્ષણ કરતાં જેમ નાશ પામે છે તેમ ઈશ્વરનું અનુકરણ કરનાર નાશ પામે છે. ઐશ્વર્યધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હ્રમ્ભેશાં સત્ય હોય છે, તેમ જ ક્વચિત્ આચરણ પણ હોય છે. માટે તેમના વચન -ઉપદેશ-- પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષે આચરવું. ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને કર્તાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી કુશલ આચરણ કરવામાં કાંઈ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અકુશલ--નિપિદ્ધ--કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટજનક થતું નથી, તો પછી સર્વ જીવો, પશુપક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ઈશ્વર કૃપણતા પોતાના મેવકો સાથે પોતે ઐશ્વર્યથી કરેલાં કર્મોથી કુશલ અને અકુશલનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે? જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગજૂત મેવકોની સેવાથી તૃપ્ત થયા છે, યોગના પ્રભાવરૂપ વિનૃતિઓથી જેમનાં કર્મનાં બંધન તૂટી ગયાં છે, જેઓ મુનિઓ છે, તે સર્વે--લકિર્ણમાર્ગીઓ અને કર્મમાર્ગીઓ--બંધન નહિ પામતાં જ્યારે પોતાના ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છાથી જોગને માટે શરીર ધારણ

કરનાર ભગવાનનું મધ ક્યાથી થાય? મુદ્દમ દષ્ટિએ જો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, નેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અન્તર્યામી છે તે જ ભગવાન કાંડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે વાસ્તવિક ગીતે તો ભગવાન પુરુષ નથી જી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી ભક્તોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને ભગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ગોપિકાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવાને તેવી કીડાઓ કરે છે આ વીતાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે ભગવત્પર યશે આ હેતુથી ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું. વગી, ભગવાનની મયાથી મોહિત થયેલા નજવાસીઓએ પોતપોતાની બીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણના ઉપર ઈર્ષ્યા ન કરી સહોપમા એટલું જ કહેવાનું કે ભગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે, તેથી શુકદેવજી છેલ્લા શ્લોકમાં (૧૦ ૩૦ ૪૦) કહે છે કે રસાત્મક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાથેની નીલા જે કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને સામગીયે અને રાજી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ ભગવાનમાં ઘોડા જે સમનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કહ્યું કે ભગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વજ્રાના બને શ્રોતાના હૃદયમાં રહેના કામને દૂર કરીને પુરુષ ભક્તિ આપે છે આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રભુજી પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે ભગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કરનામાં આવેલું છે તે આરસ્વતરૂપની રાસલીલા છે એમ શ્રીમહાપ્રભુજી માને છે આ રાસલીલા એ ઐતિહાસિક બનાવ છે અને ભગવાનની દરેક લીલાનું કોઈ કોઈ પ્રયોજન હોય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની

દષ્ટિએ બ્યારે આપણે વિચાર કરીએ ત્રીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનની બની નીવાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ ઘટારી સમાન છે ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન બ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનાડપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોકુલમાં ભક્તોનો નિરોધ સહેવાઈથી થઈ શકે છે આ પ્રમાણે ભગવાનની બધા લીલાઓમાં રૂપકની ભાવના સારી રીતે મઝી શકે છે અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ ભક્તોનું હિત કરનારી છે ભગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે અને તેથી રાસનીલા પણ નિષ્કામ છે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને નિસ્સાધન જીવોના ઉદ્ધાર માટે છે ભગવાન નિસ્સાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોનો પ્રસંગ અતિ મહત્વનો છે નિસ્સાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરીને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ - અનુગ્રહમાર્ગ નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુગ્રહમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને ધટે છે આ જ દષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિ માર્ગના ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણુ સ્ત્રી છે, તેમાં પણુ આહ્વાણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણુમાના નહિ પણુ આભીર જાતિના છે આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના અધિકારી થઈ શકતા નથી અને તેથી તેઓની પાસે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણુ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિસ્સાધન કહેવામાં આવે છે તેમની દિનચર્યા પણુ એવા પ્રકારની છે કે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવા જેટલો વખત પણુ તેમને મળી શકતો નથી આવા નિસ્સાધન ગોપીઓ ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે અને વેલુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર જીવોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે ગોપીજનો સસાંગના સર્વ પદાર્થોના ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરતો જન્ય છે અને

ભગવાનની રાસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનોને જેવાં નિસ્સાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરી ભગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનંદનું—ભગવાનનંદનું—દાન જે કરે છે તેમાં જ ભગવાનનું ભગવત્વ રહેલું છે. આ અસાધારણ કાર્ય ભગવાન વિના બીજો કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે ભગવાનની વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરીક્ષિતને પણ શંકા થયેલી. શ્રીમદ્ભાગવત આ વિષયમાં બહુ જ સાવધાનતાથી આગ્રહપૂર્વક ચેતવણી આપે છે. તેઓ કહે છે કે ( ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૪૨ની સુમેધિની ) રાસલીલામાં રસશાસ્ત્રમાં દશવિધી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાહ્યોને લંબાવવા, ભેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાસ્ય વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે, એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. જો ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્ણ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્ણ થયો છે એટલે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનના કામની માફક ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે લૌકિક કામ વિનાનાં હતાં. વળી, જો ગોપીજનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે મુત્ર વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અલિલાયા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત દેહ જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં

અલૌકિક જ લાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને લક્ષિતમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી, અને મોક્ષરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું અવલુ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ યર્ષ જાય છે. તેથી શુદ્ધેવજી પોતે ( ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦ ) સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની રાસકીલાનું અવલુ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્વર નાશ થાય છે. અર્થાત્ શુદ્ધેવજીએ ‘ હૃદયના દોષો દૂર થાય છે ’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘ કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે ’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજી વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે. જ્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું અવલુ કરનાર પણ ભગવદ્લીલામાં નક્કીન યર્ષ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો યર્ષ જાય છે. શુદ્ધેવજી સ્પષ્ટ કહે છે ( ભાગ ૧૦. ૨૬. ૧૩-૧૬ ) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવત્સાધુજન્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં ત્રિયજનો — ગોપીજનો — સિદ્ધિ પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જેમાં વિકાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્ગુણ અને સર્વ ગુણોના આત્મરૂપ છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્પાણુને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હ્રુમ્ભેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, એકતા અથવા લક્ષિત રાખે છે તે ભગવદ્રૂપ યર્ષ જાય છે. નારદજી પણ કહે છે ( ભાગ ૭. ૧. ૨૮-૩૧ ) કે ઘણા લોકો ભગવાન ઉપર વૈર રાખી પાપમુક્ત યર્ષને અનુચિન્તનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ઘણા લોકો કામ, દ્રેષ, ભય અને સ્નેહ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરાંવીને પોતાના મનની મલિનતા દૂર કરીને ભક્તોની માફક ભગવાનને

મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપીજનોર્એ કામદારા ભગવાનને મેળવ્યા, કંસે ભયદારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ દ્વેષદારા, વૃષ્ણિ-લોકોએ સમ્બન્ધદારા, પાણ્ડવોએ સ્નેહદારા અને નારદજી વગેરેએ ભક્તિદારા ભગવાનને મેળવ્યા છે. તાત્પર્ય એ કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃષ્ણમાં મન પરાવવું અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવતપ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણ કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૧૯. ૨૬) કે જેમ જૂનેલી અને બાફેલી જવની ધાણી ફરીથી ખીજને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ મારામાં જેમની શુદ્ધિ આવિષ્ટ થયેલી છે તેમનો કામ ખીજ કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વેદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪. ૨૩) અને તે ઉપરની સુભોધિનીમાં પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભગવાનનું ભજન જ જીવોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે જીવે ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. યોગથી હસ્તેશાન્ભગવાનનું ચિન્તાન કરનારા મુનિઓ જે ભગવતસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના ગેષ-નાગના શરીર જેવા વિશાળ બાહુઓમાં આસક્ત થયેલી અતિબહિર્ભુખ ગોપીઓ અને અન્તર્ભુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય શ્રુતિઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે જીઓ અને પુરો - બધાય - ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે; અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ કે આ બધાય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણ 'ભગવાન અમને મારવાને આવે છે' એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને સંકેતસ્થાનમાં મળવા જવાની ઇચ્છા રાખનારી ગોપીઓ પણ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે; અને શ્રુતિઓ પણ ફક્ત ભગવાનનાં પદનું જ ધ્યાન ધરી રહી છે, કારણ કે



શ્રુતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ, બધા વેદો ભગવાનના પદનું જ વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમા કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરાવવું, મુખ્ય ધ્યેય ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામા આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્યાદામાર્ગથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિપિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુષ્ટિમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. ફલિતાર્થ એ છે કે બધા ય ભગવાનના ઉપાસકો ભગવાનની હાંપણે સરખા જ છે, કારણ કે બધાય ઉપાસકોમાં ભગવત્ચરણપરતાનો સાધારણ ધર્મ રહેલો છે. આ હેતુથી જ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરતાં આગા કરે છે કે— ' , , , .

સર્વં યદ્દરેષ્મન્કાસ્તુલ્યા યાન્ મન્યતે હરિ' ।

મતઃ કૃત્વો યથાત્મીયાન્ મન્યસે મજ્જનં તથા ॥

જેમને હરિ માને તે સર્વ જ હરિના ભક્ત તુલ્ય છે; તેથી જે પ્રકારે કૃષ્ણ આત્મીય માને તે પ્રકારે ભજન આવશ્યક છે.

આ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામા આવે તો પણ અંતમાં ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે; અને ગોપીજનોની માફક કોઈ ભગવત્કૃપાના બળે સસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરણે આવે તો તે દિવ્ય, અનૌકિક, ભજનાનન્દનો—સ્વરૂપાનન્દનો—અનુભવ કરવા ભાગ્યશાળી બને છે. જે ગોપીજનોએ ભગવાનમા જરબુદ્ધિ રાખી હતી તે ભગવાનમાં સાધુજન્ય પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ગોપીજનોની માફક રાસત્રીલાનો આનંદ મળી શક્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ

ચર્ચા જાય છે તેમ જ તે પ્રકારે લગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર લગવન્મય ચર્ચા જાય છે અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી લગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં આવ્યો હોય તો લગવાન તે જીવ ઉપર રૂપા કરીને તેને રાસલીલાના અલૌકિક આનન્દનો અધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુણ્યમાર્ગનાં અર્પક બની પુણ્યમાર્ગનાં શુરુતું પદ ભોગવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ લગવાનની રૂપાથી જ જોમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ રાસલીલામાં અધિકાર છે, અને તેથી રાસલીલા સર્વથા ફાયરફિત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી આગા કરે છે કે લગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અન્તર્ભાવ શુદ્ધારમાં થતો હોવાથી લગવાન શુદ્ધારરસરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અત્યન્ત મૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્ય-શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ થયાં છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના અભિપ્રાયે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર રૂઢ લગવાનને માટે જ છે, બીજાઓને માટે નથી. લગવાનનો રસાત્મક જામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે દેવો વગેરે કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના ઘોડા જ લાગેનો અનુભવ કરે છે, સમ્પૂર્ણ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ. લગવાન આનન્દમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનન્દની અદ્ય માત્રા ઉપર જ આ ૫ઠાં પ્રાણીઓ જીવે છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. લગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વ-રૂપથી લિન્ત નાહ એવો આનન્દ જ છે. આ મૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્યાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ

નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના મૂઢ અશૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય કયું અને ગોપીજનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગોમાં ગુપ્ત રહેલો આ અશૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા બન્ધાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કષ્ટ જ ભોગવે છે, બીજો કાર્મ નહિ અને તેથી આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવોનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કાર્મથી તેનો ભોગ 'ધર્મ' શકે એમ નથી. ભગવાને આ જુમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને રૂપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે જ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તો તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાતસ્યાયનમુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવોને માટે છે, કારણ કે તે બન્ને યશસ્વોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકયાત્રાને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગનું દષ્ટિખિન્દુ આ વિષયમાં તદ્દન શુદ્ધ જ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે નાટ્યશાસ્ત્ર

અને કામશાસ્ત્રમાં લગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. લગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ લાન અપણને અગ્રાનને, લીધે થઈ શકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરતમુનિએ અને વાતસ્થાયનમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં લગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે લગવાને આ પ્રમાણે તૃત્ય કથું, આ પ્રમાણે રમણ કથું વગેરે. જગતના જીવો તો એમ બ્રહ્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ લગવાનના આ તૃત્ય અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે, અને તેથી ઘણા દુઃખી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨. ૭) કે ‘આ પહેલાં અસત હતું તેમાથી સત ઉત્પન્ન થયું; બ્રહ્મે પોતે પોતાની જાતને જગદ્રૂપે કરી તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સુકૃત છે. પરમાત્મા ખરેખર રસ છે; જીવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને, આનન્દ પામે છે.’ આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૃષ્ટિને અસત, ખરાબ કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જગર ન હોત તો લગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. જો આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, ખરાબ કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. જો શ્રુતિમાં કહેલો રસ મનોવિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો લગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને

આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકૂલ્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી હામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જો લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે જીવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ જીવે છે. ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી જીવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. જો લૌકિક રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને હામશાસ્ત્ર જો રચ્યું છે તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે, વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મપુરાણના પાતાલખંડમાં રામાય-મેધ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન મુનિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે. વળી હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમમક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ આ બધા ગ્રંથો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જીવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કહે છે (હામશાસ્ત્ર ૨. ૨. ૩) કે ‘દશ મંડલવાળા સજ્જેદને ચતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે; આ હામશાસ્ત્રમાં પણ સજ્જેદના અર્થનો સંબંધ દોવાથી, અને પંચાલ, ગાંધાર્ય વગેરે મહર્ષિઓએ હામશાસ્ત્રની ચર્ચા કરેલી દોવાથી સજ્જેદોએ ચતુષ્ટિ નામની સંગા આદર દર્શાવવાને માટે હામ-

શાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે. 'આ પ્રમાણે મૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આર્લિંગન, યુગ્મન વગેરે દસ બાળતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. 'વેદ ભગવાનનું' વર્ણન કરે છે, એમ શ્રુતિ અનેક વાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામશાસ્ત્ર વેદની માફક લીલા સહિત ભગવાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્ધર્વવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલા સહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ્થૂલ દષ્ટિએ પણ બ્યારે આપણે રાસલીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણને જણાય છે કે રાસલીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની ભગભગ અગિયાર વર્ષ સુધીની ઉંમર હતી; અર્થાત્ તે સમયે તેમની બાલ્યાવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. જિલ્દું આમાથી તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો અલૌકિક બાલક કાંઈ ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વશ થઈને તે બાલક ભગવાન સાથે ગેલ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતા. આ જ બાલ્યાવસ્થામાં ભગવાને પુષ્ટિના - અનુગ્રહનાં - અનેક કાર્યો કરી નિસ્સાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને પુષ્ટિમાર્ગમાં અગિયાર વર્ષ અને બાવન દિવસની ઉંમર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણ અને યુક્તિથી શ્રીમહાપ્રભુજી ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વથા નિષ્કામ છે અને તેનું 'શ્રવણ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા દોષો દૂર કરીને પરમ

પુરુષાર્થ સાધનારું છે. હવે આપણે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે ગોપીજનોનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતજીએ તેમના ચાર વિભાગ પાડેલા છે : (૧) સાત્ત્વિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ અને (૪) નિર્ગુણ અને તેમાં જે સગુણ ગોપીજનો છે તેમના પાછા પેટાવિભાગ પણ પાડવામાં આવેલા છે, અને એ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અનેક યૂથો થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ શ્રીમદ્ભાગવતજીએ ગોપીજનોના જે વિભાગ પાડેલા છે : (૧) અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા અથવા ઋષિરૂપા; અને આ બન્ને પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી બ્યારે રાસલીલાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને રાસલીલાનું મુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમજાય છે. ગોપીજનોનો સગુણ નિર્ગુણ વિભાગ અપૂર્વ છે, બ્યારે શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપાનો વિભાગ ચૈતન્ય-સમપ્રદાયમાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ જોવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર આપવામાં આવેલા છે : (૧) વેદઋચાઓ, (૨) અગ્નિકુમારો, અને (૩) સંસિદ્ધ, જે શ્રીરાધિકાજીની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતજી રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં યથેસો ઐતિહાસિક બનાવ માને છે. ભગવાન બ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે શાસ્ત્રનો અર્થ પણ દર્શાવતા જાય છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્ત્વ પણ જોવામાં આવે છે. યજ્ઞમાં જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા કહેવામાં આવે છે, અને જે પરણેલાં ન હતાં તેમને અનન્યપૂર્વા અથવા ઋષિરૂપા અથવા અગ્નિકુમારો અથવા કુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બધાં ગોપીજનોમાંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે જનરલાવના હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ પોતાનો દેહ છોડી દીધો છે

અને તેમને લગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્મલાવવાળા લક્ષ્મીને જ મળી શકે છે, બીજાને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય આનંદ જે ગોપીજનોએ ભોગવ્યો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્મલાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. તેમનામાં કામલાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ લગવાન પ્રસન્ન થઈને તેમને લજ્જાનનન્દનું દાન કરે છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતકાલનો ઇતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દષ્ટકારણ્યમાં વાસ કરનારા સોળ હજાર ઋષિઓએ કામદેવના કરતાં પણ અધિક સુંદર એવા લગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યાં અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યનાં દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી 'સ્ત્રી તરીકે અમારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે-આ અવતારમાં હું એકપત્નીવત પાળું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ ત્રજમાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થઈશ ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દષ્ટકારણ્યવાસી ઋષિઓ તે કૃષ્ણાવતારનાં કુમારિકા-ગોપીજનો, અને ચારહરણ્ણીલા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. લગવાને આ કુમારિકા - અનન્યપૂર્વા - ઋષિરૂપા-ગોપીજનોને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે લગવાન કૃષ્ણે તેમને રાસલીલાનો આનંદ આપ્યો છે. આદિત્યરાહુ પુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણસ્ય રમણાર્યં હિ સહસ્રાણિ ચ વોદશ । ગોપ્યો રૂપાણિ ચક્રાશ્ચ તત્રાકીલ્લન્ત કેદાવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સોળ હજાર રૂપ કર્યાં અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મહાકૌમ્બપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપુત્રા મહાત્માનસ્તપસા સ્ત્રીત્વમાપિરે । મર્ત્યં ચ જગદ્યોનિં વાસુદેવમજં વિશ્રુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુત્રોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને હિતવન્ન કરનાર, જન્મ



વગરના અને વ્યાપક એવા વાસુદેવ ભગવાનને ભર્તા તરીકે પ્રાપ્ત કર્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે સોળ હજાર ઋષિઓ એક ભતિના હતા.

આ ઋષિઓની કથાના સળધમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. ઋષિઓ પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીભાવની હિત્વતિ સંભવતી નથી. કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ જોયું કે આ બધા ઋષિઓ અતિશુદ્ધ અને પુણ્યશાળી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે કોઈ પણ દિવસ ન આપી શકાય એવા પોતાના સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. આ સ્વરૂપાનન્દનેા અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે ઋષિ-પત્નીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે ગઈ હતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે શદ્ર એવી બીહરીઓને તેમને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે તેમની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ શક્તિઓમાં પણ એક અત્યન્ત અંતરંગ શક્તિ છે, અને આ શક્તિની સાથે જે જીવાત્માનાં સંબંધ થયો હોય તે જીવાત્મા ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનેા અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ શક્તિ સ્ત્રીત્વધર્મવાળી હોય છે. ભગવાને આ ઋષિઓમાં આ શક્તિનું સ્થાપન કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનેા અનુભવ થયો. ઋષિઓને સ્વરૂપાનન્દનેા અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભાગવતના દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં જોખીજનેા જે કાત્યાયનીની સેવા કરે છે તે જ કાત્યાયની સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાંજ સ્ત્રીત્વરૂપી શુણ્ણ છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિ છે, અને ભગવાનના

સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ શક્તિનું — કાત્યાયનીનું — સેવન કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય પદાર્થો જોઈ શકાય છે, જેમ ભગવદીય ચક્ષુથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીત્વથી જ ભગવાન ભોગ્ય બને છે એમ ફક્ત થાય છે.

ઋજુમાં જે પરણેલાં — અન્યપૂર્વા — ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ થયો હતો અને તેથી જ ગોપીજનોને ભગવાનમાં જીરણુદ્ધિ ન થતાં સર્વાત્મભાવ થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું શ્રવણ થતાં જ ભગવાનને શરણે જઈ રાસવીલામાં ભજનાનન્દનો અલૌકિક આનન્દ ભોગવી શક્યાં. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં જીરણુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ રાસવીલાનો અધિકાર મળી શક્યો નહિ. સર્વાત્મભાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને રાસવીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ શ્રુતિ અનેક વાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ આધિકાર પરકીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે, અને જ્યારે રસશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે ત્યારે રસેથી ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ જાતની અસ્વાભાવિકતા જણાતી નથી. આ હેતુથી ભગવાને પોતે કેટલાક જીવોને ઋજુમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યા અને તેમને લૌકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરકીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આ જ પરકીય, અન્યપૂર્વા, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને

સર્વાત્મલાવનું દાન કરીને રાસશ્રીલાનાં અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે લગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ પાળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજી દષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) કુમારિકાઓ, (૨) સર્વાત્મલાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો, અને (૩) અન્તર્ગૃહગતા, અર્થાત પોતાના ઘરમાં જ રહીને જોમણે લગવત્સા-યુજ્ય પ્રાપ્ત થયું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજી દષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. લાગવતમાં ગોપી-જનોનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં ય સ્થળોએ વક્તાઓ જુદા જુદા હોવા છતાં પણ, રાસશ્રીલા અને ગોપીજ-નોની ભક્તો તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુક્તકર્ષે વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રજુજ પોતે પોતાના સંન્યાસનિર્ણય અન્યમાં પણ ગોપિકાઓને શુદ્ધ તરીકે ઓળખાવે છે (ગોપિકા ગુરવઃ પ્રોક્તા, સાધનં ચ તત્, માયો માવનયા સિદ્ધઃ સાધન નાન્યદિવ્યતે). લગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૯. ૨૧-૨૨) કે 'હે અબલાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ' અને સર્ગાવહાલાં-ઓનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખે તેટલા માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. તમે મારું નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. ઘરની શૃંખલાઓ તોડવી બહુ કઠન છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને મારું ભજન કર્યું છે.' તમારા આ સત્કાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ ચાઓ.' બીજો સ્થળે પણ લગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધા લોકો વેદો ભજ્યા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, તો ક્યાં ન હતી, તેમ તપશ્ચર્વા પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ

સત્સંગથી મને પામ્યાં છે. સાંખ્ય, યોગ, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી પણ મનુષ્ય યત્ન કરતો હોવા છતાં પણ મને મેળવી શકતો નથી, પણ કેવલ ભાવ વડે ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિંહો અને ખીજ મન્દબુદ્ધિવાળાઓ મને અનાયાસે પામી ગયા છે. જે સમયે અકૂર જલરામની સાથે મને મથુરા લઈ ગયા તે સમયે મારામાં અતિ દૃઢ પ્રેમને લીધે અતુરાગી મનવાળા ગોપીઓ મારા વિના ખીજ કેઈ પણ વસ્તુને સુખ માટે જોઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી નીવ મનોવ્યથા થતી હતી. જન્દાવનમાં ફરતા અને અત્યન્ત પ્રિય એવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ વાણીથી ન વર્ણવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધા ક્ષણની પેઠે ગાળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કલ્પ જેવી ધર્મ પડી હતી. જેમ મુનિઓ સમાધિ અવસ્થામાં નામ તથા ડપને જાણી શકના નથી તેમ મારામાં આસક્તિને ત્રીધે બધાએથી બુદ્ધિવાળા ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેલા પદાર્થને કે દૂર રહેલા પદાર્થને જાણી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં એકરૂપ થઈ હતી. મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન જાણનારી અને રમણ અને જગદ્બુદ્ધિ મારી કામના કરવાવાળી સેંકડો અને હજારો બીઓ નિરંતર મારો સંગ રહેવાથી પરબ્રહ્મરૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે હે ઉદ્ધવ, તું શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, શ્રોતવ્ય અને શ્રુત એ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહધારીઓના એક આત્મસ્વરૂપ મને જ શરણે આવ, અને તેમ કરવાથી તું નિર્ઝય થઈ જા.'

લગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે વ્રજમાંથી મથુરા આવે છે ત્યારે નન્દ, યશોદા અને ગોપીઓને ઘણો શોક થાય છે. આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવને વ્રજમાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને હિંદેશીને લગવાન

કહે છે કે 'હે ઉદવ, મારે સંદેશ લઈ જઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થયેલું દુઃખ દૂર કરે; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દૈહિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા ભક્તોને હું મારા હૃદયથી ધારણ કરું છું. તેમને હું અસન્ત પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ મારું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈ જાય છે; વિરહને લીધે ઉત્કણ્ણ વધતાં તેઓ દીન બની જાય છે. કેટલીક ગોપીઓ મહા કષ્ટથી પ્રાણને જેમ તેમ ધારણ કરી રહી છે, તે ગોપીઓ મારી છે, મદૂષ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશાથી તેઓ જીવે છે.' (ભાગ. ૧૦. ૪૩. ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે જ ગોપીજનોના સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરીને ઉદવ વ્રજમાં ગોપીજનો પાસે જાય છે અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદવ ગોપીજનોને જ્યારે જુએ છે ત્યારે તેમને માલૂમ પડે છે કે ગોપીજનો ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે અતિ ઉત્સુક છે. જામરગીતામાં આ ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ પ્રસંગે ઉદવ ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'હે ગોપીજનો! તમે લોકમાં પૂજાયેલાં છો અને પૂર્ણ અર્થવાળાં છો; દારણ કે તમારું મન વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, વ્રત, તપ, દોષ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિમ્મલ વગેરે બીજા કલ્યાણકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહ કરવો એમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સારું કાર્ય. આ ભક્તિ સાધારણ લોકોમાં દોની નથી એટલું જ નહિ પણ મુનિઓને પણ દુર્લભ છે. પુત્ર, પતિ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વર્ષાં એ મોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોનો વિચય ન જાને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વત્તમભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વત્તમભાવ સંભવી

શકે, પણ તમે તો સર્વાત્મભાવ વિરહમાં ક્યોં છે, તેથી તમારું ભાગ્ય મોટું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટા અનુગ્રહ કર્યો છે.' ( ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૩-૨૭ ) આ પ્રમાણે ગોપીજનોની સ્તુતિ કરીને ઉદ્ધવ ભગવાનનો સ દેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

‘હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સત્ય ભોક્ષનાર છું, અને ઓળખતિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો ( ગોપીજનોનો ) વિયોગ સર્વ રીતે કાઈ પણ દિવસ મને થતો નથી જેમ ભૌતિક શરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આત્મગુણસાધન વડે આત્માને ઉત્પન્ન કરું છું, મારું છું અને પાલન કરું છું. જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયો અને ગુણો વડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સૃષ્ટિ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી લિન્ન છે, ગુણોથી પર છે, મુખ્ય, સ્વપ્ન અને જાગરણ એ ત્રણ માયાની વૃત્તિથી લિન્ન છે છતાં તેમાં અન્વિત જીવચિત્તન્યથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેરે જોટી ગીને ગ્રામા થયેના મિથ્યા પદાર્થોનું જોનાથી ધ્યાન થાય છે તે મનને રોકવું. તેનાં કારણરૂપે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત થઈને મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત કરે છે. સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ આલે છે તેમ વેદ યોગ, સાંખ્ય, મંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય એ બધા વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધના સાધનો છે. તમારા મેત્રને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા મનને પાસે લાવવા માટે, અને તમે મારું ધ્યાન કરો તેટલા માટે પ્રિયતમ પદાર્થ બનારે દૂર કોય છે ત્યારે તેમા સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે બ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પામે હોય છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતા થોડા જ સમયમા તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ

વનમાં રાત્રીના સમયે મેં જ્યારે રાસકીડા કરી ત્યારે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ મળમાં રહી, તેથી તેમને રાસનું સુખ ન મળ્યું, પણ તેઓ કદ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.' (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૯-૩૮ )

ગોપીજનોએ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયા અને ઉદ્ધવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં:—

‘ ભગવાન પોતાના આમજનો સાથે કુશળ છે એ વાત તમે બહુ સારી કરી. અમે તેમની સ્નેહ, લજ્જા, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી પૂર્ણ કરેલી છે. ભગવાન રતિના ભેદને જાણનાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિલામો અને મનોરંજનનો અનુભવ ક્યાં પછી ભગવાન અધિક પ્રીતિથી કેમ ન બંધાય ? હે ઉદ્ધવજી ! ગોવિન્દ ભગવાન નગરમાં રહીને અમને સંભારે છે ? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રથી શોભતા ૭ન્દાવનમાં ભગવાન અમારી સાથે રાસ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ ક્યાં, તે રાત્રીઓને ભગવાન યાદ કરે છે ? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી શ્રીઅંગ વડે જિવાડગે ? હવે તો તેમને મથુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે, એટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા માટે આવે ? ભગવાન મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે ? તે તો લક્ષ્મીના પતિ છે, આમદામ છે. એવા કૃતાર્થ પુરવડું અમે શુ કરી શકીએ ? પિંગલા નામની વેશ્યાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ સુખ છે. અમે તે વાત જાણીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ યાનનો ત્યાગ કરવાને કાણુ સમર્થ છે ? ભગવાન પોતે ઇચ્છા કરતા નથી છતાં પણ લક્ષ્મીજી ભગવાનના

વક્ષઃસ્થળમાંથી ઘડીભર દૂર થતાં નથી. યમુના વગેરે નદીઓ, ગોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેશો, ગાયો અને વેણુનો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનારાં છે. લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે, તેથી તેમને અમે કોઈ રીતે બૂલી શકતાં નથી. આલવાની સુંદર રીતથી, ઉદાર હાસ્યથી અને લીલાપૂર્વક જોવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી બુદ્ધિને હરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે બૂલી શકીએ ? હે રમાનાથ ! દુઃખના સમુદ્રમાં રૂબેલા ગોકુલનો - ઉદ્ધાર કરો.' ( ભાગ. ૧૦. ૪૭. ૪૦-૫૩ ).

ભગવાન કૃષ્ણનો સદેશો સાંભળીને ગોપીજનો વિરહબ્ધરથી મુક્ત થયા અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ધવની પૂજા કરી. ઉદ્ધવ કેટલાક માસ સુધી ગોકુલમાં રહ્યા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સાંભળાવીને ગોકુલને આનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી ત્રજ્જવાસીઓને તે બધા દિવસો એક દિવસ જેવા લાગ્યા. ભગવાન કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોની વિલ્લપતા જોઈને ઉદ્ધવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આવ્યો; પોતાના યાનનો મદ દૂર થઈ ગયો અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે મુક્તકંઠે સ્તુતિ કરી :-

‘ સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં કદ લાવવાળાં ગોપઓએ પૃથ્વીમા શરીરને ધારણ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમે પણ આ ગોપીજનોના લાવની પ્રમછા કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નવાં એવા બલ્લજન્મથી શું ફલ છે ? વનમાં ફરનારી, વ્યલિયાર દોષવાળી સ્ત્રીઓ ક્યાં અને પરમાત્મા ત્રીકૃષ્ણમાં તેમનો આ લાવ ક્યાં ? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અજાણતા ક્યો હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કહે છે તેમ



ધર્મર પોતાનું લગ્ન કરનાર અભણ હોય છતાં પણ તનું સાક્ષાત્  
 દેખાણ કરે છે. રાસોત્સવમાં લગવાનના બાહુઓથી જેના કંઠ  
 વીંટાયલા છે એવા ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ લક્ષ્મીજીને  
 પણ નથી મળ્યું. કમળની મુગંધયુક્ત દંડવાળી સ્વર્ગની અધરાઓને  
 પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તા ક્યાથી જ મળે ? જન્દાવનમાં  
 વૃક્ષો, લતાઓ, ઓપધિઓ અને ગુચ્છો - એ બધાં આ ગોપીજનોના  
 ચરણની રજ બેડીને પોતાના ઉપર પડે એ ઇચ્છાથી તેમની સેવા કરી  
 રહ્યાં છે. હું પણ તે ઓપધિઓમાંથી એકરૂપે થાઉં. આ ગોપત્રીઓ  
 કોઈ પણ પ્રકારે ન છોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ,  
 પુત્ર, મર્યાદામાર્ગ વગેરેને છોડીને શ્રુતિઓ પણ જેની શોધ  
 કરે છે એવા મુકુન્દ લગવાનની પદવીને પામ્યાં છે.  
 શ્રીકૃષ્ણલગવાનનું જે ચરણારવિન્દ લક્ષ્મીજીએ પૂજ્યું છે, બ્રહ્માદિએ  
 પૂજ્યું છે, આમકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ જેનું હૃદયમાં ચિન્તન કર્યું  
 છે તે ચરણારવિન્દ લીલામાં લગવાને આ ગોપીજનોના સ્તન ઉપર  
 ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તાપને  
 શાન્ત કર્યો. નન્દનજની આ ઓઓએ હારકધાનું ઉચ્ચ સ્વરે જે  
 ગાન કર્યું તે ત્રણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણની  
 રજને નમન કરું છું.' ( ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩ ).

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ લગવાન શ્રીકૃષ્ણે અને ઉદ્ધવજીએ  
 ગોપીજનોની ત્રેષ્ઠતા મુક્તકપંકે સ્વીકારી છે. રાસલીલાની ઉત્તમતા અને  
 લગવાનની અલિપ્તતા વિષે પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં અનેક સ્થળે ઉદ્ધેષો  
 નેવામાં આવે છે. દા. ત. એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજી રાસલીલાને ઉદ્દેશીને  
 કહે છે કે 'દે કૃષ્ણ ! મનુષ્યોને પરમ મંગલરૂપ અને કર્ણને અમૃતનુસ્ય  
 લાગતું આપનું કીડાયરિત સાંમળીને મનુષ્ય અન્ય વિષયોની સ્પૃહા ત્યજ  
 દે છે.' ( ભાગ. ૧૧. ૬. ૪૪ ). દેવો બધારે એકાદશસ્કન્ધમાં લગવાનની

સ્તુતિ કરે છે ત્યારે કહે છે કે ‘સોળ હજાર સોળો પણ આપને (લગવાનને) ચલિત કરવાને સમર્થ નથી.’ (ભાગ. ૧૧. ૬. ૧૮)

અહીં આપણે એકલા ભાગવતની દ્રષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. ભાગવત સિવાયના બીજા ગ્રંથોમાં દા.ત. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં પણ રાસલીલા, ગોપીજન અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા વિશે અનેક વાક્યો જોવામાં આવે છે, પણ તે જાણના ઉદ્દેશ કરવાની અહીં જરૂર નથી. જેમ કેઈ મહાકવિના નાટકમાં એક જ પાત્ર રિપે લિન્ન લિન્ન પાત્રો જુદે જુદે સમયે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને આ અભિપ્રાયો ઉપરથી અને તે મૂળ પાત્રનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી વિદ્વાન વિવેચક તે પાત્રને માટે અમુક પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે તેમ ગોપીજનો વગેરેને માટે ભાગવતમાં જુદે જુદે સ્થળે દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી, ગોપીજનોનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી અને તેમને અંતે જે ફળ મળ્યું તે ઉપરથી તટસ્થ વિદ્વાન કહી શકશે કે ગોપીજનો અતિ પવિત્ર છે, આદર્શ ભક્ત છે, અને ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ પણ મોક્ષદાયક છે. જે તત્ત્વચિન્તકોએ રાસલીલાને એક વાસ્તવિક હજારો માની છે તેમણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની, ગોપીજનોની અને રાસલીલાની શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા સ્વીકારેલી છે અને પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક હેતુઓ આપીને તર્કથી પણ સિદ્ધ કરેલી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના અનેક દીકાકારો થઈ ગયેલા છે, અને કેટલાક દીકાકારો ભાગવતના અમુક અધ્યાયોને ક્ષેપક માને છે છતાં પણ રાસલીલાના પ્રકરણને ક્ષેપક માનતા નથી અને તેમણે તે અધ્યાયો ઉપર દીકા લખેલી છે. આ દીકાઓમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભગવાનની આ રાસલીલા નિષ્કામ છે, ગોપીજનો ઉત્તમ ભક્ત છે અને રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી અનેક મનુષ્યો પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે.

બોપદેવે ભાગવતનો સુક્ષ્મદ્રષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને ભાગવતના સ્લોકોને

જ વિષયવાર ગોઠવીને મુક્તાફલ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે તેના ઉપર દેવ-ગિરિના યદુવંશના રામરાજના મંત્રી હેમાદ્રિએ કૈવલ્યદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. તે ઉપરાંત ગોપદેવે હરિશ્ચી-૧ નામના ગ્રન્થમાં ભાગવતનો સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય પ્રમાણે સાર આપ્યો છે અને અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ નના ઉપર ટીકા લખી છે. આ બન્ને ય ગ્રન્થોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજન અને રાસશીલા એ વિષયોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરેલી છે. મુક્તાફલમાં ભાગવતના શ્લોકો આપીને જ ગોપદેવે ભગવાનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ભક્તિના વિહિતા અને અવિહિતા એ બે પ્રકારો દર્શાવીને ગોપદેવે તેના અવાન્તર પ્રકારો પણ દર્શાવ્યા છે. તદનુસાર અવિહિતા ભક્તિના ચાર પ્રકારો છે : ( ૧ ) કામભ, ( ૨ ) દ્રેષભ, ( ૩ ) ભયભ, અને ( ૪ ) સ્તંભભ. મુક્તાફલના અગિયારમા અધ્યાયમાં ગોપદેવ વિષ્ણુભક્તનાં લક્ષણ વગેરે આપે છે અને તેને અંગે તે કહે છે કે હાસ્ય, શૃંગાર, કરુણ, રોદ, ભયાનક, બીજાત્મ, શાન્ત, અદ્ભુત અને વીર એ નવ રસ દ્વારા ભક્તિરસનો જ નવ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. આગળ ચાલતાં ગોપદેવ શૃંગાર રસના બે પ્રકારો આપે છે :—સંભોગ અને વિપ્રલંભ; અને તેના ઉદાહરણ તરીકે ભાગવતના જ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. વેણુગીત, ગોપીગીત, યુગલગીત અને જમરગીતના શ્લોકો આપીને ગોપદેવ ગોપીજનોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે અને ભક્તિરસનો અનુભવ કેવો થઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. અર્થાત્ ભાગવતમાં જે શૃંગાર રસ બોવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે એમ ગોપદેવનો અભિપ્રાય છે.

ભાગવતના પ્રાચીન ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયીની ટીકાના આરંભમાં મંગલશ્લોકમાં કહે છે કે  
 ગ્રહાદિજયસંક્રદર્પકન્દર્પદર્પદા ।  
 જયતિ ધીપતિર્ગોવીરાસમણ્ડલમણ્ડનઃ ॥ અર્થાત્ લક્ષ્મીજીના

પતિ, ગોપીજનોના રાસમંડલના શ્રવણરૂપ અને જાણ વગેરેનો જ્ય કરીને મત થયેલા કામદેવના મદનો નાશ કરનાર લગવાન કૃષ્ણ જ્ય પામે છે. કામદેવે જાણ વગેરેનો પણ પરાજય કર્યો છે એ વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉલ્લેખ નીચેના શ્લોકમાં પણ કરવામાં આવેલો છે ।

મહત્વાયૈ જારઃ સુરપતિ મૂદાત્મતનયાં  
પ્રજાનાથોડ્યાસીદમજત ગુરોરિન્દુરબલામ્ ।  
इति प्रायः को वा न पद्मपथेऽकार्यत मया  
अमो मद्वाणानां क इह भुवनोन्माद्यविधिषु ॥

શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે લગવાન કૃષ્ણ કામદેવને વશ ન થતાં તેનો પરાજય કરી તેના મદનો પણ નાશ કરનાર છે; લગવાનની રાસકીડા કામદેવના ઉપર લગવાનનો વિજય દર્શાવનારી છે; લીલામાં આવતી શૃંગાર રસની કથાનું તાત્પર્ય વિશેષે કરીને નિવૃત્તિમાં જ છે; કામવિજયરૂપ રાસકીડાના શ્રવણનું ફલ પણ કામવિજય છે; શૃંગારરસમાં આસક્ત થયેલા અતિ બહિર્મુખ મનુષ્યોને પણ લગવનમય બનાવવાને માટે લગવાને શૃંગારરસવાળી લીલા કરી છે. ખીજા ટેટલાક ટીકાકારો શ્રીધરસ્વામીને અભિપ્રાય સ્વીકારે છે. સનાતન ગોસ્વામીને અભિપ્રાય એવો છે કે લગવાનના અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન વ્રજસુંદરીઓનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને પ્રેમરસનો વિસ્તાર કરવાનો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના દૃષ્ટિબિન્દુનો વિચાર પહેલાં કરવામાં આવેલો જ છે. વિજયધ્વજ કહે છે કે નિર્દોષ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતું જાતરાન જ મુક્તિનું સાધન છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, અને આ જ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવાને માટે રાસપંચાધ્યાયીની કથા છે. વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી કહે છે કે લગવાને આક્રમે વર્ષે રાસકીડા કરી અને આ રાસથી ગોપીજનોને એટલું ગંધું સોભાજ્ય મળ્યું કે તેઓ સર્વશિરોમણિ

લક્ષ્મીજીના કરતાં પણ ચઢી ગયાં. ધનપતિસૂરિ કહે છે કે લગવાને નવમે વર્ષે રાસલીલા કરી અને અસંખ્ય ગોપીજનોરૂપી સેનાવાળા કામદેવની સાથેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો; આ રસવર્ણન સર્વ ભાગવતનો સાર છે અને પરમહંસશિરોમણિ શુકદેવજીએ રાસનું પરમ પ્રેમથી વર્ણન કરેલું છે એટલે પરમહંસોએ પણ તેનું આદરથી શ્રવણ કરવું જોઈએ; શ્રીમદ્ભાગવત ભક્તિરસપ્રધાન અને શાન્તિરસપ્રધાન છે, અને તેમાં પ્રસંગે શૃંગારરસનો અનુવાદ કરીને શુકદેવજીએ નિવૃત્તિ-માર્ગનો પોતાનો સિદ્ધાન્ત ગૂઢ રીતે દર્શાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભાગવતના જુદા જુદા ટીકાકારો રાસલીલાને અતિ પવિત્ર અને મનુષ્યોને પાવન કરનારી માને છે. રાસલીલા વિષે પરીક્ષિતને જે શંકા થઈ હતી તેનું સમાધાન શુકદેવજી પોતે જ ભાગવતમાં જે દર્શાવી કરે છે : એક તો વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને લોકદૃષ્ટિથી, અને બીજી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી. મૂળ ભાગવતમાં જ આપેલી આ બે દૃષ્ટિઓને લીધે રાસલીલા વિષે જે અભિપ્રાયો સ્વાભાવિક રીતે જોવામાં આવે છે. ભાગવતના લગભગ બધા ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને રાસલીલાની પવિત્રતા દર્શાવવામાં આવે છે, અને કોઈ કોઈ ટીકાકાર અને અર્વાચીન તત્ત્વચિન્તકો માને છે તે પ્રમાણે રાસલીલાને રૂપક તરીકે સ્વીકારીને તેનું રહસ્ય સમજાવવામાં આવે છે. દા. ત. ગોપી એ પ્રકૃતિ છે, અન્તઃકરણની વૃત્તિ છે ઇત્યાદિ.

અત્યાર સુધી રાસલીલાને વાસ્તવિક જનાવ માનીને આપણે વિચાર કર્યો. પણ રૂપકની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ—અને શ્રીમદ્ભાગવત સ્તપકની કલ્પના પણ પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે—ત્યારે આપણને જણાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બંને શબ્દપ્રમાણનાં અંગો લગવાનું જ પ્રતિપાદન, એક

પ્રકારે કે બીજા પ્રકારે, કરે છે. શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપા ગોપીજનો લગવાનની કૃપાથી બ્યારે લગવાનન્દનો અનુભવ કરે છે ત્યારે રૂપક-દષ્ટિએ આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શ્રુતિઓ અને તેને અનુસરનારી સ્મૃતિઓ પણ લગવાનનું જ વર્ણન કરીને કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિ પોતે પણ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ, અને ગીતા પણ કહે છે કે યંત્રેષ્ઠ સર્વેરત્નમેષ વેદઃ. આવાં અનેક વાક્યો આપણને શ્રુતિ અને સ્મૃતિ સાહિત્યમાંથી મળ્યા આવે છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિને પ્રતિપાદ્ય વિષય લગવાન છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર પણ આ જ પ્રકારે બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓને સમન્વય કરે છે; અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લાખ્ય રચનારા આચાર્યો પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. શ્રુતિઓને બ્યારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તેનો ભાવ પણ આ દષ્ટિએ વિચારવા જેવો છે. જે શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે તે અનન્યપૂર્વા કહેવાય છે અને જે આપાતતઃ અન્ય દેવોનું અથવા સંધનોનું વર્ણન કરીને અંતર્માં પૂર્વબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તે અન્યપૂર્વા કહેવાય છે. પતંજલિ મહર્ષિ યોગસૂત્રમાં કહે છે કે તસ્ય ઘાચકઃ પ્રણવઃ, અને સમસ્ત વાડ્મય પ્રણવનું જ કાર્ય હોવાથી સર્વ શબ્દપ્રમાણ પરબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત ફક્ત થાય છે. આ જ દષ્ટિએ શ્રીમહાપ્રભુજી આચાર્ય કરે છે કે સર્વ શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ લગવાન છે. તેથી બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ હિમ્મેશાં લગવાનનું વર્ણન કર્યાં કરે છે અને લગવાન અને શ્રુતિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચ્યવાચક સંબંધ બેધમાં આવે છે. લગવાનની રાસલીલાનું આ જ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા લગવાનનો બોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય બને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને ઋચાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિન્તકો કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે ભાગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. જીવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા ભાવથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે ભોગવી શકે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ બ્રહ્માનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓના અભિમાની જીવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્મુખ ન થતાં અન્તર્મુખ, ભગવન્મુખ, થતાં જીવ નિત્ય મોક્ષસુખ ભોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને બ્રહ્મની શક્તિ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય જોડાયેલી હોય છે તેમ ગોપીરૂપી ભગવાનની શક્તિઓ ભગવાનની સાથે હંમેશાં જોડાયેલી જ રહે છે અને આ જ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માને અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માના વિષે અતિ ગાઢ પ્રેમ રાખીને તેનો આનન્દ મેળવે છે. જેમ સૂદી ધર્મમાં જીવ પોતાની જાતને આશક માને છે અને પરમેશ્વરને માથક માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ જીવ પોતાની જાતને સ્ત્રી માને છે અને ભગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે ભગવાનનો અલૌકિક આનન્દ ભોગવે છે. પરમાત્માને મેળવવાના ઘણા અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમાંનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે જે નિઃસીમ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્ત્રીકારવામાં આવી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતના કૃષ્ણ એ વૈદિક વિષ્ણુદેવતાનું વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું ને 'વર્ણ' ન છે તે બધું 'વર્ણ' ન કૃષ્ણના વિષે પણ જોવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વૈદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂલ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ 'વિષ્ણુનો - મૂર્ધનો - પૂર્ણાવતાર' ગણાય છે. તે નીલચણુ છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્ભુજ છે, કારણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર ભાગો છે. તે પીતાંબર છે, કારણ કે સૂર્યનાં મુવર્ણના જેવાં કિરણો વખતી ગરજ સારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર એ બે મિત્રો છે ( ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સહા ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૧૯ ) અને તે બન્ને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન ઇન્દ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્ત્રને સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર પરમાત્મા અને જીવાત્મા તરીકે જોવામાં આવે છે ( મુણ્ડક ૩. ૧. ૧; શ્વેતાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦ ). આગળ ચાલતાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ જીવાત્મા છે અને નારાયણ એ જીવાત્માનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ષના કન્યાણુ માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને હિમાલય ઉપર તપશ્વર્યા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ યુદ્ધમાં ભાગ લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વભાવ દર્શાવે છે. કડોપનિષદ ( ૩. ૩. ૪ ) આત્માને રથમાં બેસનાર તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ અર્જુન એ જીવાત્મા છે અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે જીવાત્માને દોરનાર છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ તરીકે જોવામાં આવે છે. ગોપાલકૃષ્ણની ભાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને હૃદયેશને ઋગ્વેદ કહે છે કે



ત્રીણિ પદા વિચક્રમે વિષ્ણુર્ગોપા અદામ્યઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત્ત યતો વ્રતાનિ પસ્પદો ।

ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા ॥ ૧.૨૨.૧૯

વળા સૂર્યના બીજા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ ક્રેટલેક સ્થળે ગોપાઃ કહેવામાં આવ્યું છે. વેદમાં સૂર્યનું એક બીજું સ્વરૂપ પૃથ્વિ છે અને તે ખેતરમાં ગયેલાં પશુઓને શોધી કાઢે છે અને આ રીતે ગોપાલનું કાર્ય કરે છે. યજ્ઞ મૂર્ચિશૃંગા મયાસઃ (ઋગ્વેદ ૧.૧૫૪.૬) જેવા મંત્રો ગોકુલની ભાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિલ ચરાચર વિશ્વનો આત્મા છે (સૂર્ય માત્મા જગતસ્તસ્યુપધ્વ ઋગ્વેદ ૧. ૧૧૫. ૧.) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ બને છે અને વિશ્વ તેની આબુખાબુ ફેરે છે. આ ભાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં બીજો ઉત્તમ પ્રકાર સંલલિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની ભાવના લખ્ય અને સુંદર છે. બીજી દૃષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે વૈદિક વિષ્ણુ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને ગોપીઓ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય ગોળ છે અને નિત્ય ફર્યા કરે છે. આ જ સાદી વાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તત્ત્વચિન્તકો અનેક દૃષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો આપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ માનો કે રૂપક માનો; જે માનવું હોય

તે માનો; પણ એટલી વાત તો સાચી કે તેમાં કોઈ જાતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ જૂમિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનન્દનેપણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષકારક સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી જાદવી દિવ્ય છે કે તે યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદષ્ટિની આવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સ્ત્રીપુરુષો ભગવાનની રાસલીલાના કથન અને અવલુચ્છી મુક્ત થઈ ગયાં છે. આ વાત સત્ય છે, કદિપત નથી. જેનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં દોષ શી રીતે સંભવે ? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અહર્નિશ ચિન્તન કરીને દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે. ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય આનન્દ ભોગવનારો વર્ગ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

## શ્રી વલ્લભાચાર્યના પોઠશાસ્ત્રન્યનું તાત્પર્ય

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રમાણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે: (૧) વેદ, (૨) ગીતા, (૩) અભ્યુત્થ અને (૪) ભાગવત. આ ચાર પ્રસ્થાનોને આધારે શ્રીમહાપ્રભુજીએ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની ધમારત ચણી છે. ચાર પ્રસ્થાનોમાં બે વિભાગ થઈ શકે છે: એક વેદ અને અભ્યુત્થ, અને બીજા ગીતા અને ભાગવત. અભ્યુત્થ એ વેદનું—ઉપનિષદોનું—એક પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરનારો ગ્રંથ છે, અને તેથી તે બેને એકસાથે ગોઠવી શકાય છે. ભાગવત એ તો ગીતાનું સવિસ્તર ભાષ્ય છે, અને તેથી તે બેનો સબન્ધ બહુ જ ગાઢ છે. ઉપનિષદોનું રહસ્ય સમજવા માટે અભ્યુત્થ, અને ગીતાનું રહસ્ય સમજવા માટે ભાગવત ઠેઠલાં મહત્ત્વનાં છે એ આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય છે. આથી અભ્યુત્થ અને ભાગવતનું યથાર્થ તાત્પર્ય સમજવાની આવશ્યકતા રહે છે; અને તે જ કારણથી અનેક આચાર્યોએ આ બંને પ્રસ્થાનો ઉપર ભાષ્ય રચીને પોતાની વિચારસરણી જગત આગળ મૂકી છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીના પહેલાં અભ્યુત્થ અને ભાગવત ઉપર અનેક દીક્ષાઓ રચાએલી હતી. આ બધા પુરોગામી વિચારકોમાં શંકરાચાર્ય મહત્ત્વનું

સ્થાન ભોગવે છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન તર્કપ્રધાન છે. તેમણે તે તર્કપ્રધાન વિચારસરણીને શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વાક્યોથી સમર્થન કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. આ સમર્થન કરવાની ક્રિયામાં શ્રુતિ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર જેવાં પ્રસ્થાનોના વ્યાખ્યાનમાં ખેંચતાણુ કરવાની ફરજ પડી છે. તેને પરિણામે શંકરાચાર્યને હાથે પ્રસ્થાનોને પૂર્ણ ન્યાય મળી શક્યો નથી. રામાનુજાચાર્ય વગેરે આચાર્યોના વિચારો જો કે શંકરાચાર્યના વિચારો જેવા તર્કપ્રધાન નથી અને તેટલે અંશે તેમાં શ્રુતિ વિરુદ્ધ અંશ ઓછો છે. છતાં પણ પ્રસ્થાનોની વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમાં જે સ્વાભાવિકતા જોઈએ તે જોવામાં આવતી નથી. એટલે આ વિષયમાં ચોમ્પ પ્રકાશ નાખવાની આવશ્યકતા હતી.

શ્રીમહાપ્રબુજના ગ્રન્થો ઉપરથી જણાય છે કે શંકરાચાર્યે કરેલા બ્રહ્મસૂત્રવ્યાખ્યાનથી વ્યાસ ભગવાનને પણ ઘણો કલહ થયો અને તેમણે શાપ આપ્યો. શંકરાચાર્યના વ્યાખ્યાનનું ખપડન કરવાને માટે અમિત્સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લાખ્ય રમ્યું અને સર્વ મોહનું નિરાકરણ કર્યું. ( અણ્ણલાખ્ય ૨-૧,૧૪; ૨-૨-૨૬ ). ભાગવતની જાળનમાં પણ એ જ પ્રમાણે હતું. તેથી ભગવાને પોતે વેંશ્વાનર વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને ભાગવતના અર્થનું વિવેચન કરવાની આજ્ઞા કરી; અને શ્રીમદ્વાચાર્ય-ચરણે ઘણા વખતથી ભાગવતના સાત અર્થ—ત્રણ સુબોધિનીમાં અને ચાર અર્થ નિગન્ધમાં—દર્શાવી પ્રતિપાદન કર્યું કે ભાગવતનો અર્થ કેવલ ભગવાન છે. ( પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિની અને નિગન્ધના આરંભમાં સ્લોકો ). આ પ્રમાણે અણ્ણલાખ્ય, તત્ત્વદીપનિગન્ધ અને સુબોધિની એ શ્રીમહાપ્રબુજના ત્રણ ગ્રન્થો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બ્રહ્મસૂત્ર-અણ્ણલાખ્ય દ્વારા ઉપનિષદોનું રહસ્ય, અને નિગન્ધ અને સુબોધિની દ્વારા ગીતાનું રહસ્ય પણ સ્વાભાવિક રીતે સમજાવવામાં આવ્યું. વેદનો પૂર્વકાપડ ભગવાનના યજ્ઞાત્મક—ક્રિયાત્મક સ્વરૂપનું

પ્રતિપાદન કરે છે એ દર્શાવવા શ્રીમદાચાર્યચરણે જૈમિનિ મૂત્રલાખ્ય  
પણુ રમ્ય અને સમગ્ર વેદનુ તાત્પર્ય લગવાનમા છે એમ દર્શાવ્યું  
આમ ગુદાકૃત વેદાન્તની રચના થઈ

જગતના બધા આચાર્યો પરમાત્માની વિમુક્તિઓ હોય છે, અને તેમને  
પરમાત્માની આરા પ્રમાણે વિશ્વમા કાર્ય કરવાનું હોય છે લગવાનની  
આરાનું પરિપાલન એ જ આચાર્યોના આવિર્ભાવનું મુખ્ય પ્રયાજન છે  
શ્રીમદ્દામ્રણુજ પોતે અગ્નિનું સ્વરૂપ છે એમ એમનું પોતાનું વચન છે  
ગોસ્વામી શ્રીવિશ્વનાથજીના અભિપ્રાયે તો શ્રીમદ્દામ્રણુજ લગવાન  
કૃષ્ણનું મુખારવિન્દ છે, એટલું જ નહિ પણ લગવાન કૃષ્ણ જ  
શ્રીવિશ્વનાથાર્ય સ્વરૂપે પ્રકટ થયેલા છે અગ્નિનું કાર્ય દહન કરવાનું  
છે, ગોધન કરવાનું છે મલિન અને અશુદ્ધ તરવોનું દહન કરીને  
સાત્યને શુદ્ધ સ્વરૂપમા પ્રકટ કરવાનું કાર્ય અગ્નિનું છે, શ્રીમદ્દામ્રણુજનું  
જીર્વ જીવોને લગવાન પ્રતિ વાળવા, તેમની જોડે સબન્ધ કરાવવો  
અને શાસ્ત્રોનું યથાર્થ વ્યાખ્યાન કરીને વિશ્વને કલ્યાણને માર્ગે લઈ  
જવું એ પ્રમાણે લગવાનની આરાનું પરિપાલન કરવું એ જ  
શ્રીમદ્દામ્રણુજના પ્રાકટ્યનું પ્રયોજન છે

શ્રીમદ્દામ્રણુજએ પોતાના જીવનમા લગવાનની આરાનું પરિપાલન  
કરવાને માટે ભારતવર્ષની નધુ વાર યાત્રા કરી અને અનેક શરણે  
આવેલા જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો મોરાશી વૈષ્ણવોની વાતો આ વિષય  
ઉપર સારો પ્રગટ પાડે છે શ્રીમદાચાર્યચરણે અમખ્ય જીવોને બ્રહ્મ-  
સબન્ધ આપી તેમની બહિર્મુખતા દૂર કરી અને લગવાનની સમુખ્ય  
બના યા ગરીબ અને શ્રીમત બાલક અને જદ્ધ, ત્રા અને પુરુષ, બ્રાહ્મણ  
અને અબ્રાહ્મણ એ સર્વ વર્ગના જીવોનો શ્રીમદ્દામ્રણુજએ અગીકાર  
કર્યો છે અને પોતાના માર્ગની વ્યાપમ્તા અને સગલના જગતને દર્શાવી છે

સામાન્ય જનસમાજ શાસ્ત્રીય ગ્રન્થો સમજી શકતા નથી અને તેને પરિણામે અમૃતનું પાન કરી શકતા નથી. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થો રચ્યા છે. આ ગ્રન્થો દ્વારા સાધારણ લોકો પણ શુદ્ધાદિત પુષ્ટિમાર્ગની મુધાનું પાન આનન્દથી કરે છે. આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગ સર્વલોકભોગ્ય બને છે, વિશ્વધર્મ બને છે; અને વિશ્વ શ્રીમહાપ્રભુજીને જગદ્ગુરુ તરીકે અતિઆદરભાવે નમન કરે છે.

યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થોમાં કેટલાક ગ્રન્થો પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું વર્ણન કરે છે, તો બીજા કેટલાક ગ્રન્થો અમુક વૈષ્ણવ સેવકોને ઉદ્દેશી રચાયેલા છે. દા. ત. 'નવરતન' ગ્રન્થ ગોવિન્દ દુવે સાચોરાને ઉદ્દેશીને રચાયેલો છે, અને 'સંન્યાસનિર્ણય' ગ્રન્થ નરહરિ સંન્યાસીને ઉપદેશ આપવા માટે રચાયેલો છે. કેટલાક ગ્રન્થો શ્રીમહાપ્રભુજીએ યોગતાને ઉદ્દેશીને જ રચેલા છે; અને 'યમુનાષ્ટક' જેવા ગ્રન્થમાં પૃથ્વી છન્દમાં બહુ જ મનોહર રીતે શ્રીયમુનાજીની સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે. આ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થો પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે બહુ ઉપયોગી છે. યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થો ઉપર જે અનેક ટીકાઓ રચવામાં આવેલી છે તે પણ આ ગ્રન્થોનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. યોગશાસ્ત્ર ગ્રન્થો એ તો પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોની લોકોપયોગી આવૃત્તિ છે.

યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થો કયા ક્રમમાં રચાયા એ વિષે સમ્પ્રદાયમાં વિચાર કરવામાં આવેલો છે. શ્રીહરિરાયજી, શ્રીપુરુષોત્તમજી અને પ્રથમ ગૃહના શ્રીદ્વારકેશજી ( પ્રાકટ્ય સં. ૧૮૫૨ ) એ ત્રણે વિદ્વાનોએ આ વિષય ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો છે. શ્રીદ્વારકેશજીએ શ્રીયમુનાષ્ટક ઉપરની ત્રીવિદુલનાથજીની વિવૃત્તિ ઉપર ટિપ્પણ લખેલું છે, અને તેમાં યોગશાસ્ત્ર-ગ્રન્થોના ક્રમ આપેલો છે. આ ક્રમ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ક્રમને અનુસરે છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે બે પ્રકારના જ ક્રમો છે: એક શ્રીહરિરાયજીનો અને બીજો શ્રીપુરુષોત્તમજીનો.

શ્રીહરિરાયજી પોડશત્ર-ચૈનો ક્રમ આ પ્રમાણે આપે છે પ્રથમ યમુનાષ્ટકંતુ રહસ્ય સમજવાથી સ્વ-પયોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પત્રી (૨) બાલબોધ અન્યથી સ્વકીયતા સિદ્ધ થાય છે, પત્રી (૩) સિદ્ધાન્ત-મુક્તાવલીમા શુદ્ધાંતપુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે પત્રી (૪) આ માર્ગમા કેટલા પ્રકારના જીવો છે એ જણાવવાને માટે પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા અથ રચવામા આવેલો છે (૫) તથા પ્રકારના જીવોનું સ્વ-પન્નપયા પત્રી જીવે શુ કરવું એ જણાવવાને માટે સાક્ષાત્ લગવાને ઉપદેશો મિદ્ધાંતરહસ્ય નામનો અન્ય છે. (૬) યત્નસળ્પન્થ થયા પત્રી જીવને લગવાને મારો અગ્રીકાર કર્યો છે કે નહી એવી ચિન્તા થાય છે તે ચિન્તા દૂર કરવાને માટે નવરત્ન અન્યની યોજના કરવામા આવેલી છે (૭ પત્રીથી અન્તર-ઉપદેશ આપવાને માટે અન્તઃકરણપ્રબોધ અન્ય છે. (૮) આ જ ઉપદેશના અગતીકે વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રયનો ઉપદેશ આપવાને માટે વિવેકવૈર્યાશ્રય છે (૯) વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય એ ત્રણ ન હોય તો લગવાન કૃષ્ણનું જ શરણ કરવું એ દર્શાવવા માટે કૃષ્ણાશ્રયની રચના થયેલી છે. (૧૦) ભગવાન કૃષ્ણનું શરણ એ ધર્મ વિના ખીજા ધર્મો નથી જ એ સિદ્ધાન્ત ચતુઃશ્લોકીમાં નિરૂપણ કરવામા આવેલો છે. (૧૧) આ પ્રમાણે લક્ષ્મીનો ઉપદેશ કર્યા હવે તે લક્ષ્મી કેવી રીતે વધે એને માટે લક્ષ્મીવર્ધિની અન્ય એલો છે (૧૨) લક્ષ્મીની વૃદ્ધિને માટે ભગવદ્દાસના ગૂઢ તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યા પત્રી ભગવદ્દાસનો ઉપદેશ કરનાર અને તેનું શ્રવણ કરનાર એ વિષય વિચારવાનો હોય છે. જગતમા અનંક પ્રકારના ઉપદેશો—વક્તાઓ—અને શ્રોતાઓ હોય છે. આ વિવિધ ઉપદેશકોની પરીક્ષા કરવાને માટે તેમના સર્વ પ્રકારનું વર્ણન આવશ્યક છે, અને તે વર્ણન જલબોદમા આપેલું છે. (૧૩) પચપદ્યમા ભક્તજનોના — સેવકાના — પ્રકારો આપવામા આવેલા છે (૧૪) જ્યારે ભગવાન કૃષ્ણમાં ભક્તને વ્યસન

થાય છે ત્યારે તેના જીવનની કૃતાર્થતા થાય છે અને ગૃહમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. કૃષ્ણમાં લગ્નની લાગવાથી તે લક્ત ધરને ત્યાગ કરે છે. આ ત્યાગ ક્યારે કરવો અને કેણે કરવો એ વિચાર સંન્યાસનિર્ણયમાં કરવામાં આવેલો છે. (૧૫) ત્યાગના સાધનને ઉપદેશ નિરોધલક્ષણમાં છે. (૧૬) આ બધા ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન ગાળનાર પરમભાગ્યવાન લક્તને જે ફલ મળે છે તેનું વર્ણન સેવાફલ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવેલું છે.

અણુભાષ્યપ્રકાશકાર શ્રી પુરુષોત્તમજી ષોડશબ્રમ્હનો પરસ્પર સંબન્ધ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે. શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી મન, વાણી અને દેહ એ ત્રણ વડે લગવાન કૃષ્ણની સેવા કરવી એ પ્રકારનો સિદ્ધાન્ત શ્રીજગન્નાથજીએ એક શ્લોકમાં ઉપદેશ્યો. આ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

एकं शब्दं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।  
मन्त्रोप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माण्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥

( તત્ત્વદીપનિબંધ, શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, શ્લોક ૪ )

આ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદન માટે (૧) પ્રથમ યમુનાષ્ટકમાં જણાવવામાં આવ્યું કે યમુનાષ્ટકસ્તોત્રના પાઠથી જીવનાં પાપો નાશ થાય છે અને લગવાન મુકુન્દમાં તેની રતિ થાય છે. (૨) બાલબોધમાં સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થનો સંક્ષેપમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. (૩) સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે કૃષ્ણની સેવા એ જ સિદ્ધાન્ત સત્ય છે. (૪) સેવા જે પ્રકારની હોય છે: બાહ્ય અને અભ્યન્તર. બાહ્ય સેવામાં બાહ્ય પદાર્થોની શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. તે શુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાને માટે સિદ્ધાન્તરહસ્ય ગ્રન્થ રચવામાં આવ્યો છે. (૫) આન્તર સેવામાં ચિત્તની સ્વસ્થતાની અપેક્ષા રહે છે. ચિત્તસ્વાસ્થ્યને માટે



નવરત્ન અને આંતઃકરણપ્રયોગ એ એ ગ્રંથોની યોજના કરવામાં આવે છે. (૭) જ્ઞાત અને આન્તર એ એ પ્રકારની સેવાનું નિરૂપણ કરવાને માટે વિવેકધૈર્યશ્રય ગ્રન્થ લખવામાં આવ્યો છે. (૮) આશ્રય સ્થિત કરવાને માટે કૃષ્ણશ્રય ગ્રન્થ છે (૯) ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથમાં સર્વ પુરુષાર્થનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (૧૦) પુષ્ટિપ્રવાહ-મયોદ્ધા ગ્રન્થમાં જીવના પુષ્ટિ, પ્રવાહ અને મર્યાદા એ ત્રણ પ્રકારો સમજાવવામાં આવેલા છે. (૧૧) આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવામાં આવે તો મનુષ્યના હૃદયમાં લક્ષ્મિ કેવી રીતે વધે એ ભક્તિવર્ધિની ગ્રન્થમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મિ વધારવાના સાધન તરીકે શ્રવણ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રવણને અંગે શ્રોતા અને વક્તાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. (૧૨) વક્તાઓના ગુણ ગુણ પ્રકારો જલભેદ ગ્રન્થમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે; જ્યારે (૧૩) શ્રોતાઓના - ભક્તોના - પ્રકારો અને તેમનાં લક્ષણો પંચપદ અથવા ભક્તલક્ષણમાં આપવામાં આવેલાં છે. (૧૪) કૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા ભક્તે ધરનો ત્યાગ કરવો એમ ભક્તિવર્ધિનીમાં કહેવામાં આવ્યું છે. હવે એ ત્યાગ કેવા પ્રકારનો, કેાણે કરવો વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર આન્યાસનિર્ણયમાં

અનેક જીવોને' ઉદ્ધાર કર્યો છે. અવતારદશામાં ભગવાન અને ભગવાનની વિભૂતિઓ પેતાના સ્વરૂપનાં દર્શન આપીને જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે પણ ક'મેશને માટે જીવોનો ઉદ્ધાર થાય એ હેતુથી શ્રીમદાચાર્યચરણે આ નામાત્મક મન્થો રચ્યા છે. અન્તમાં શ્રીહારિકેશજી કહે છે કે સર્વ દેવી જીવોએ સર્વ પ્રયાત્નથી ભગવાન વ્રજેશની મેષા કરવી અને શ્રીમદાચાર્યચરણના મન્થોનો પાઠ કરવો.

આ પ્રમાણે પોડશઘ્ન-ધ્યાની રચનામાં એક પ્રકારની તર્કબદ્ધ વિચાર-સગળી રહેલી છે. તે ઉપરથી શ્રીમહાપ્રજ્જીજના ચિન્તનનો પ્રકાર કેવો હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. હવે આ મન્થોમાં રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનો અંશોપમાં વિચાર કરીએ.

‘બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન એ શબ્દો જે એક પરમ તત્ત્વ કૃપ્યુ છે તેને ઉદેશીને વાપરવામાં આવે છે પરમાત્મા અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રક્રોનો વિચાર કેવલ શ્રુતિ અને તેને અનુકૂલ સ્મૃતિને આધારે કરવાનો દ્વાય છે એમ ચારેય પ્રસ્થાનો આમલપર્વક જણાવે છે. શ્રીમહાપ્રજ્જીએ આ સિદ્ધાંતનો સોએ સો ટકા સ્વીકાર કર્યો છે, અને તેથી તટસ્થ વિચારકોને પણ મુક્તાકે કે દેવે પડે છે કે શ્રીમહાપ્રજ્જીએ વેદનો અર્થ શુદ્ધ પ્રકારે કર્યો છે અને તેને પરિણામે તેઓ સાર્વસાયા વેદિક-વેદના સિદ્ધાન્તને અનુસરનારા - બન્યા છે

ભગવાન સત્ચિદાનન્દ, રસમય, આનન્દમય, આનન્દવિમ્બહ, અને અનેક અલૌકિક ગુણોવાળા છે. જગતમાં જે પ્રાકૃત શુભો જોવામાં આવે છે તે ભગવાનમાં નથી, અને આ દૃષ્ટિએ ભગવાનમાં અનેક વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે; અને તે ભગવાન પરમકાષ્ટા-પન્ન પદાર્થ છે એમ દર્શાવવા પર્યાપ્ત છે અને આજ્ઞના પાશાત્મ તત્ત્વચિન્તકો પણ કહે છે.

લગવાન ગમમય અને આનન્દમય હોવાથી તેમની સર્વ ક્રિયામા રસ અને આનન્દનો અનુભવ થાય છે. વીલાને માટે લગવાને આ જગતની રચના કરી છે. હું બહુ ડપ ધારણ કરું અને પ્રકટ થાઉં એ પ્રમાણે લગવાને ઈચ્છા કરી, અને આ જગત અસ્તિત્વમા આવ્યું જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકારો અનેક છે પરમાત્માએ પોતે જ પોતાનામાથી જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે એટલે પરમાત્મા જગતનું નિમિત્ત કારણ અને ઉપાદાન કારણ બને છે. પરમાત્મા જગદ્રૂપે પરિણામ પામે છે છતાં તેમનામા કોઈ પણ જાતનો વિકાર થતો નથી. આને અવિકૃત પરિણામવાદ કહેવામા આવે છે. જગત એ પરમાત્માનો સત અશ છે અને તેથી સત્ય છે, શકરાચાર્યના મતમા માનવામા આવે છે તે પ્રમાણે જગત ત્રાન્તિ અથવા મિથ્યા નથી. આ ચર્ચા જડ પદાર્થની વાત.

પરમાત્માએ પોતાના ચિત્ત અશમાથી અનેક જીવો પ્રકટ કર્યા છે જેમ અગ્નિમાથી વિસ્ફુલ્લિંગ - તણુખા - નીકળે છે, તેમ બ્રહ્મમાથી જીવો નીકળે છે. તેથી જીવ એ બ્રહ્મનો અશ છે તે નિત્ય અને અણ ફે તેનામા પરમાત્માના સત અને ચિત્ત એ મે ધર્મો પ્રકટ થયેલા છે, જ્યારે આનન્દ ધર્મ અપ્રકટ રહેલો છે. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રા, વશ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ૭ ધર્મોતિરેહિત ચર્ચગત છે, અને તથી જીવને બન્ધ અને વિપર્યય પ્રાપ્ત થાન છે. જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જૂની જાય છે, અજ્ઞાનથી અહતા અને મમતાવાળો સસાર ઉત્પન્ન કરે છે અને તેમા બદ્ધ થઈને પડે છે. સસાર એ અવિદ્યાનું કાર્ય છે, તેથી તે મિથ્યા છે, એ પ્રકારનો મૂળમ બેદ શ્રામકાપ્રભુજીએ બહુ સારી રીતે દર્શાવ્યો છે.

લગવાને દ્વંત ઈચ્છાયા મન વડે પ્રવાહમુષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે, વેદરૂપી વચનથી મર્યાદામુષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે અને પોતાના સ્વરૂપમાથી જ પ્રુષ્ટિમુષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે. પ્રુષ્ટિમુષ્ટિનું મુખ્ય કાર્ય લગવાનના

સ્વરૂપની સેવા કરવાનું છે. જેમ જીવોના સાર્વિક, રાજસ, અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારે બેદ પાડવામાં આવે છે તેમ પ્રવાહ, મર્યાદા અને પુષ્ટિ એ ત્રણ પ્રકારના બેદો પણ પાડવામાં આવ્યા છે; અને આ બાબતમાં શ્રીમદ્દા પ્રભુજીની વિશિષ્ટતા રહેલી છે.

જગતમાં કેટલાક જીવોને સુખી અને કેટલાકને દુઃખી બનાવવાથી પરમાત્મામાં વિષમતા - પક્ષપાત - નો દોષ આવે છે. જગતને ઉત્પન્ન કરીને લોકોનો પ્રલયકાળે સંહાર કરવામાં પરમાત્માની નિર્દયતા જણાય છે. આ પ્રમાણે કોઈને શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારીશું તો આપણને જણાશે કે પરમાત્મા જીવોને તેમના કર્મ પ્રમાણે ફક્ત આપે છે, એટલે તેમનામાં પક્ષપાત અને નિર્દયતાના દોષો આવી શકતા નથી. જરા બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે જગત - જડ અને ચેતન - પરમાત્માની પોતાની જ સૃષ્ટિ છે, આત્મસૃષ્ટિ છે; તો પછી વિષમતા અને નિર્દયતાને અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો? જ્યાં બેદ હોય ત્યાં આ દોષો આવી શકે છે; પણ જ્યાં શુદ્ધ અદૈત જ છે ત્યાં આ દોષો કેવી રીતે આવી શકે? ઉપનિષદમાં જેમ યાગવલ્ક્ય મૈત્રેયીને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે જ્યાં બધું આત્મા જ થાય ત્યાં કોને કોનાથી જોવાનું, કોને કોનાથી શ્રવણ કરવાનું, તેમ આ વિષયમાં પણ તત્ત્વચિન્તકો કહી શકે છે કે જ્યાં જગત એ પરમાત્માની આત્મસૃષ્ટિ છે ત્યાં કોણ કોના તરફ વિષમતા અને નિર્દયતા દર્શાવી શકે? જગત એ કીડાલાપડ છે, જીવો એ નટ છે, અને લગવાન નટવર છે. લગવાન આ જગતની લીલામાં અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવે છે અને બીજાં જીવોને અનુભવ કરાવે છે.

પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ આનન્દમય છે. આનન્દ માપી શકાય નહિ એવો - અગણિત - છે. અક્ષરબ્રહ્મમાં જે આનન્દ છે તે મર્યાદિત - ગણિત -

છે. તૈત્તિરીય જેવા ઉપનિષદોમાં આનન્દની મીમાંસા કરવામાં આવેલી છે. આનન્દની પરાકાષ્ઠા પરબ્રહ્મ કૃષ્ણ છે અને તેથી જ તે સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ ભગવાન કૃષ્ણથી ન્યૂન - ઊતરતી કોટિનો - પદાર્થ છે. આ પ્રમાણે જગતમાં વિવિધતા, ભેદ, જણાય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે અદ્વૈત છે. જે ભેદ છે તે ભગવાનની ઇચ્છાને લીધે થયેલો છે. ભેદ ઐચ્છિક છે, માયિક કે સોપાધિક કે વાસ્તવિક નથી.

જીવો પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જીવન વ્યતીત કરે છે. પ્રવાહી જીવો ભમરાની માફક જગતમાં બધે રખડે છે, સંસારના પ્રવાહમાં તણાય છે અને જન્મમરણના ચક્રમાં ફર્યા કરે છે. તેમની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક છે. મર્યાદાના જીવો વેદ વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને તે પ્રમાણે સદાચાર પાળે છે, અને કર્મ, જ્ઞાન અને લક્ષિતી મોક્ષ મેળવે છે. પુષ્ટિ જીવો સર્વથી ઉત્તમ છે. તેમનું સમસ્ત જીવન ભગવાનની સેવામાં જ વ્યતીત થાય છે. દિવસની બધી ક્રિયાઓ કરતી વખતે પણ આ જીવો ભગવાનનું ચિન્તન, એક પ્રકારે કે બીજે પ્રકારે, કર્યા કરે છે. તેઓ ખરેખર ભગવન્મય બની જાય છે; અને જીવનને અન્તે ભગવાનની પૂર્ણ કૃપાના બળે ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો આનન્દ ભોગવે છે, ભગવાનની રાસરીલામાં નિરન્તર રાસ રમ્યા કરે છે.

જગતમાં ધનુષ્ખરા જીવો પ્રવાહી હોય છે. મર્યાદાના જીવો જ્ઞાની અને ભક્તો તરીકે જીવન ગાળે છે. પુષ્ટિના જીવોમાં પ્રવાહ, મર્યાદા, પુષ્ટિ અને શુદ્ધ એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવેલા છે. પ્રવાહ-પુષ્ટિવાળા જીવો ભગવાનના સખ-ધવાળી અનેક ક્રિયાઓમાં પોતાનો બધો સમય ગાળે છે. મર્યાદા પુષ્ટિ જીવો ભગવાનના સર્વ ગુણોનું જ્ઞાન મેળવીને ભગ્ન કરે છે. પુષ્ટિપુષ્ટિ જીવો સર્વજ્ઞ હોય છે; જ્યારે શુદ્ધ

પુષ્ટિ જીવો ભગવાનના પ્રેમમાં મસ્ત રહે છે. આવા જીવો બહુ વિરલ હોય છે. શ્રીગોપીજન આ કોટિનાં ભક્ત હતાં. તેમણે પોતાના દષ્ટાન્તથી પ્રેમમાર્ગ અને ચરણમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે અને સમસ્ત પુષ્ટિ જીવોનાં શુરુ બન્યાં છે.

મર્યાદા માર્ગના જીવો સર્વ જ્ઞાન છે એ પ્રમાણે જ્ઞાનવાદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેમના જ્ઞાનનો વિષય અક્ષરબ્રહ્મ હોય છે, તેથી તેમનો મોક્ષકાળમાં અક્ષરબ્રહ્મના જ લય થાય છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી શાસ્ત્રમાં જણાવેલી શ્રવણ વગેરે ભક્તિ કરવાથી તે જ્ઞાની ઉચ્ચ કક્ષાએ આવે છે, ભક્તિ કૃષ્ણની-પૂર્ણ પુરુષોત્તમની-કરાય છે; તેથી મોક્ષ સમયે જ્ઞાની ભક્તનો લય પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં થાય છે. જ્ઞાની કરતાં જ્ઞાની ભક્ત ઉત્તમ છે તેનો આ પુરાવો છે. સામાન્ય રીતે જ્ઞાની પુરુષોત્તમની વૃત્તિ ભક્તિ તરફ વળતી નથી, એટલે તેઓ અક્ષરબ્રહ્મ સુધી જ જઈ શકે છે. પણ જ્યારે જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ જોડાય છે ત્યારે તે જ્ઞાની ભક્ત અક્ષરબ્રહ્મ - ભગવાનનું ધામ અથવા ચરણ-ની આગળ જઈ પૂર્ણ પુરુષોત્તમમાં સાધુજન્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ કાળથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજા કરે છે કે જો જ્ઞાની પુરુષ કૃષ્ણને ભજે તો તેનાથી ખીન્ને કોઈ અધિક નથી.

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની કૃપા - અનુગ્રહ - જ નિયામક છે. કોઈ પણ પ્રકારના સાધનથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી, પણ જેના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તે જ જીવ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે એમ ઉપનિષદો કહે છે. જ્યાં 'ભગવાનનો' અનુગ્રહ જ સર્વ કાર્ય કરે છે ત્યાં કાલ વગેરે પદાર્થો બાધ અથવા નિયમન કરી શકતા નથી.

જીવોમાં ભગવાનના છ ગુણો, ભગવદ્વિજ્ઞાથી જ તિરોહિત થઈ ગયા છે અને આનન્દ પણ તિરોહિત થઈ ગયો છે, એટલે સ્વાભાવિક

રીતે તેમનામાં દોષો આવે છે દોષવાળા જીવો તરફ તિરસ્કાર દર્શાવવાનો હોતો નથી પણ સહાનુભૂતિ, દયા અને મમતા દર્શાવવાના દોષ છે શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ દષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે લગવાને શ્રીમહાપ્રભુજીને આગ્રા કરી કે આ દુષ્ટ જીવોના દોષો અક્ષયબંધ દ્વારા દૂર કરે. સનાતન મુખ અને આનંદ લગવાનની પાસે છે, અને જીવો લગવાનથી છટા પડેલા હોવાથી અને તેથી પોતાનામાં આનંદ તિરોહિત થઈ જવાથી તેઓ દુઃખી થાય છે માતાની પાસેથી નાના બાળકને ખસેડી લેવામાં આવે છે ત્યારે બાળક બહુ રડે છે, પણ જ્યારે પાછો તેને માતાના ખોળામાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે બહુ હર્ષ પામે છે આ જ પ્રમાણે જીવને જ્યારે લગવાનની પાસે મૂકવામાં આવે ત્યારે તેના બધા દુઃખો ડુદરતી રીતે દૂર થઈ જશે અને તે આનંદ ભોગવશે.

દુઃખ અને દોષનું કારણ લગવાનથી થયેલો વિયોગ છે કારણ દૂર કરવાથી કાર્ય એન્દમ દૂર થઈ જશે આ વિચારથી શ્રીમહાપ્રભુજીએ શરણે આવેલા જીવોને અક્ષની સાથે સબંધ બાધી આપ્યો તે વખતે જીવે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘હું ઘણા સમયથી લગવાનથી છટા પડેલો છું, તેથી અનેક પ્રકારના દુઃખ ભોગવું છું, આ ત્રિવિધ તાપ દૂર કરવાને માટે હે કૃપ્યુ ! હું મારા આત્મા, દેહ, પત્ની, પુત્ર, ઘર વગેરે અન્ય સર્વ નિવેદન કરું છું હે કૃપ્યુ ! હું આપનો દાસ છું.’

શ્રીમહાપ્રભુજી અક્ષયબંધ દ્વારા જીવમાં આ પ્રકારની ભાવનાની પ્રતીતિ અને સ્વીકાર કરાવે છે, અને તેની સાથે જીવનપક્ષટો થાય છે અક્ષયબંધથી જીવના બધા દોષો દૂર થઈ જાય છે જીવ જે કાર્ય કરે છે તે લગવાનને સમર્પીને કરે છે આત્મનિવેદન અને સર્વવસ્તુસમર્પણનો ઉદ્ધત સિદ્ધાન્ત પુષ્ટિ જીવના જીવનમાં પ્રકટ થાય છે લગવાન સ્વામી છે, શેઠ છે, અને હું દાસ છું એ પ્રકારની ભાવના

વ્યક્ત થાય છે, અને ત્રીમહાબ્રહ્મજીએ દર્શાવેલા માર્ગે જવાથી તે ભાવના બહુ દૃઢ થઈ જીવને કૃતાર્થ બનાવે છે.

જ્યાં સુધી અહંતા અને મમતા રહે છે ત્યાં સુધી સંસાર રહે છે, અને જ્યાં સુધી સંસાર રહે છે ત્યાં સુધી જીવ તેમાં દુઃખેતો રહે છે. એટલે સંસારના પાયા — અહંતા અને મમતા — ને હલાવીને નાશ કરવાની જરૂર છે. અહંતા દેહને વિષે હોય છે, જ્યારે મમતા આપણી સર્વ પ્રકારની મિલકતને વિષે હોય છે. અહંતાનો નાશ કરવાને માટે દેહને ભગવાનની સેવામાં યોજવાની જરૂર છે, અને મમતાનો નાશ કરવાને માટે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે સર્વ પદાર્થોના વિનિયોગ ભગવાનની સેવામાં કરવાનો હોય છે. જ્યારે અહંતા અને મમતાના આધારે ભગવત્સેવામાં જોડી દેવામાં આવે છે ત્યારે અહંતા અને મમતા આધાર વિનાની બનતાં સ્વભાવિક રીતે નાશ પામે છે.

ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવવું તેનું નામ સેવા છે. માનસી સેવા ઉત્તમ છે; અને તેને સિદ્ધ કરવાને માટે હિપર જણાવેલી તનુજ અને વિત્તજ સેવા સાધન બને છે. મહાનુભાવી ભક્તોના જીવનમાં માનસી સેવા બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

ચિત્ત બહુ ચંચલ છે. તેને સ્થિર રાખવાનું કાર્ય ઘણું કઠિન છે. ચિત્તની સ્થિરતા માટે શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. ભગવાનને શરણે જવાથી આપણાં સર્વ દુઃખો દૂર થઈ જાય છે એ વાતનું અનેક વાર સ્મરણ કરવાની જરૂર છે, અને જ્યાં ભગવાન આપણો સ્વામી, શેઠ બન્યો છે અને આપણે તેના દાસ બન્યા છીએ ત્યાં ચિન્તાનું કશું કારણ હોતું નથી. ભગવાનમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાની જરૂર છે. અવિશ્વાસ આપણને બાધક થઈ પડે છે. ચાતકમતનું પાલન કરવાથી મનનું સમતોલપણ જળવાઈ રહે છે, અને ભગવત્સેવા સારી રીતે થાય છે.



આ બધી લગવાનની લીલા છે. લગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ કર્યા કરે છે, એમ માનીને જે કાંઈ દુઃખ જગતમા અનુભવવા પડે તે શાન્તિથી સહન કરી લગવાનનો જ આશ્રય કરવો. આ વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય આપણી પાસે ન હોય તો સર્વાત્મલાવે લગવાન કૃષ્ણને શરણે જઈ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કરવો. જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આગ્રહ કરવો નહિ, અને જે મળી આવે તે મમતા વિના સ્વીકારી લેવું. લગવાન કૃષ્ણ જ મારું શરણુ છે એ ભાવના રાખી સર્વ જીવન વ્યતીત કરવાથી જીવાત્મા કૃતાર્થ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત લગવાનની લીલાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શિત થાય છે. લગવાને ધ્રુવમાં કરેલી સર્વ લીલા યુષ્ટિલીલા છે. તેમાં સર્વ નિસ્સાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. નિસ્સાધન જીવનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ફક્ત લગવાન કૃષ્ણનું છે, અને તેથી જ તેમને શરણે જવાનો આપણો ધર્મ છે.

લગવાનને શરણે ગયા પછી જીવને લગવાનમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન એ ભક્તની ચક્તી બ્રૂમિકાઓ છે. લગવાનમાં આસક્તિ ચતાં ધર વગેરે પદાર્થોમાં રચિ થતી નથી અને તેનો ત્યાગ કરવાનું મન થઈ જાય છે. ધરનો ત્યાગ કરવો અને મંન્યાસ લઈને ગંગાનદે એસવાનું કાર્ય વર્તમાન યુગમાં સંભવિત નથી; અને જો આગ્રહ કરીને તે પ્રમાણે કરવામાં આવે તો પરિણામે દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે. જ્યારે લગવાનનાં દર્શન કરવાની અતિ તીવ્ર ઇચ્છા થઈ જાય, અને એમ લાગે કે આ દેહ મગવાનને મળવામાં અન્તરાયરૂપ છે ત્યારે જ દેહનો ત્યાગ કરવા મંન્યાસ લેવાનો હોય છે. આવા લક્ષ્મણો બહુ વિરલ હોય છે. તેથી લામાન્ય લક્ષ્મણોએ પોતાના ધરમાં રહીને ભગવત્સેવા કરવી, ધરનાં બધાં માણસોને સેવામાં યોજવાં અને આખા ધરને ભગવન્મય બનાવવું, અથવા તો હારના કોઈ સ્વામીમાં રહીને બીજા લક્ષ્મણોનો સમાગમ કરી

લગવાનની સેવા અને કથા કરવાં. જે લગ્નને સેવામાં અને કથામાં આસક્તિ થયેલી છે તેનો જીવનપર્યંત નાશ થતો નથી.

લગવાનની કથા કરનારાઓના અનેક પ્રકારો હોય છે. તેવી જ રીતે કથાનું શ્રવણ કરનારાઓના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે. આ બધા પ્રકારોને જલના જુદાજુદા પ્રકારો સાથે સરખાવવામાં આવેલા છે. આ વિચારસરણી વૈદિક સાહિત્યમાંથી લેવામાં આવેલી છે.

જીવ દીનતાથી લગવાનની કૃપા ભોગવવા લાગ્યશાળી જાને છે. મહાનુભાવી પુરુષોની કૃપાથી પણ લગવાન લગ્ન ઉપર દયા કરે છે. લગવત્રકૃપાને ક્ષીધે જીવને જગતની વિસ્મૃતિ થઈ લગવાનમાં આસક્તિ થાય છે. એને નિરોધ કહેવામાં આવે છે. નિરોધનું સ્વરૂપ શ્રીગોપીજન અને વ્રજ-લકતોના જીવનમાંથી બહુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. લગવાને જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ લવસાગરમાં દૂબે છે, અને જેમનો નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે તેઓ અહર્નિશ લગવદાનન્દનો અનુભવ કરે છે. જેમનો દેહ વિપયથી ઘેરાયેલો છે તેમનામાં હરિને પ્રવેશ કાઠી દિવસ થતો નથી. અર્થાત્ જગતના સર્વ પદાર્થોની યોજના લગવાનમાં જ કરવાથી સંસારના વિરહ અને કલેશ દૂર થાય છે અને સર્વદા અસૌકિક મુખ ભોગવે છે. જે પદાર્થનો વિનિયોગ લગવાનમાં ન થઈ શકે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

શ્રીમદ્વાપ્તજીએ સર્વ પ્રકારનાં સાધનો દર્શાવીને આજ્ઞા કરી કે કલિયુગમાં આ બધા માર્ગો દુર્લભ છે. અરે! પુષ્ટિમાર્ગ પણ દુર્લભ છે એમ એક તત્ત્વચિન્તક કહે છે, તેથી પ્રપત્તિમાર્ગ - શરણુમાર્ગ - વિના ખીનું કશું સાધન આપણને મળી શકે એમ નથી. અહિંમુખ થવાથી દાસ વગેરે આપણું લક્ષણ કરી જશે બહિર્મુખના દૂર કરવાને માટે શ્રીયમુનાજીના સેવનની આસ જરૂર છે. શ્રીયમુનાજીના સેવનથી - મનથી,

વાણીથી અને પાનથી - આપણાં સર્વ પાપો નષ્ટ થઈ જશે, ભગવાન મુકુન્દમાં રતિ થશે અને સ્વભાવનો વિજય થશે. વસ્તુતઃ આદર્શ શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તો તો શ્રીગોપીજનો જ થઈ ગયાં, અને તેમની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર ઉદ્ધવ જેવા પુષ્ટિભક્તો વિના સંકેતે કર્યો અને અન્તમાં કહ્યું કે

વન્દે નન્દવ્રજસ્ત્રીણાં પાદરેણુમમીક્ષણઃ ।

યાસાં હરિકૃષ્ણોદ્ગીર્તં પુનાતિ મુવનગ્રયમ્ ॥

શ્રીગોપીજનોના માર્ગમાં રહીને ભગવાનની શરણભાવના દૃઢ કરી સેવા અને કથામાં આપણું જીવન જાય એવી આપણે પ્રાર્થના કરીએ.

૫

## ભગવાનનાં ચરણારવિન્દ

આર્ય શાસ્ત્રોમાં સરવ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની દૃષ્ટિએ વિશ્વના સર્વ પદાર્થોના ત્રણ ભાગ - સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એ પ્રમાણે - પાડવામાં આવે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્પૃહતા અને મુક્તતાને અનુસરીને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવે છે. આ વિચારસરણી એટલી બધી શાસ્ત્રીય છે કે તેને સ્વીકાર એક રૂપમાં કે અન્ય રૂપમાં સર્વત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ પોતાના મંથોમાં આ બંને પ્રકારની વિચારપ્રણાલી સ્વીકારેલી છે અને પદાર્થોનું બહુ સરસ પૃથક્કરણ કરેલું છે. આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુનાં ત્રણ સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે. ભગવાનનાં ચરણારવિન્દની બાબતમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેને જ અહીં આપણે વિચાર કરીએ.

શ્રીમહાપ્રભુજી આરા કરે છે કે જીવને જો કૃતાર્થ થવું હોય તો તેણે ભગવાનને સરણે જવું, ભગવાનનાં ચરણારવિન્દમાં તેણે પોતાનું મસ્તક

નાખી દેવુ લગવાનના ચરણારવિંદનાં પણ ત્રણ રવરૂપો છે : (૧) આધિભૌતિક, (૨) આધ્યાત્મિક, અને (૩) આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના ચરણારવિંદનુ શરણુ લેવામા આવે તો મનુષ્યજન્મ સફલ થાય છે, જીવ કૃતાર્થ બને છે

સત્સગ અને શ્રીમહ લાગવત એ બે લગવાનના આધિભૌતિક ચરણારવિંદ છે, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બે લગવાનના આધ્યાત્મિક ચરણારવિંદ છે, અને લગવાન આપણા ઉપર પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેમના પોતાના ચરણારવિંદ આધિદૈવિક છે. આ ત્રણુમા આધિભૌતિક કરતા આધ્યાત્મિક ચઢે છે, અને આધ્યાત્મિક કરતા આધિદૈવિક ચઢે છે, છતાં પણ આ ત્રણુમાથી ગમે તે એકનો લાભ મળી જાય તો પણ આપણે કૃતાર્થ થઈ જઈએ આ બધો મહિમા લગવાનના ચરણારવિંદનો છે

આપણા ઉપર લગવાન ક્યારે પ્રસન્ન થશે એ આપણે જાણી શકતા નથી હા, આપણામા દીનતા અને શય્યુભાવના લગવત્ક્રમાથી આન્યા હોય તો પછી લગવાનની પ્રસન્નતાને માટે શકા જ રહેતી નથી. લગવાનની કૃપાના અધિકારી બનવુ એ તો મહાલાભ છે પ્રભુમા વિભાસ રાખીને આપણે જો રહીએ તો પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી પ્રભુમા દૃઢ વિશ્વાસ, દીનતા અને સર્વથા પ્રપત્તિ એ આજે બહુ વિરલ થઈ ગયા છે એટલે લગવાનના આધિદૈવિક ચરણારવિંદના શરણુની વાત, જો કે શ્રેષ્ઠ છે છતાં પણ, અસાધારણુ બની ગઈ છે જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બે સાધનો આજે શક્તિહીન થઈ ગયા છે, એટલે લગવાનના આધ્યાત્મિક ચરણારવિંદના શરણુનો પ્રસંગ પણ બહુ વિરલ થઈ પડ્યો છે એટલે સત્સગ અને લાગવત એ બે લગવાનના આધિભૌતિક ચરણારવિંદોની જ વાત કન્વાની રહે છે તેમા પણ સત્સગ બહુ દુર્લભ થઈ ગયો છે શ્રીમહાપ્રભુજી આગ્રા કરે છે તે પ્રમાણે આપણે જેમને સત્પુરુષો ધામીએ બીએ તેઓ પોતે જ લાભ,

પૂજા ઇત્યાદિ પાછળ દોડે છે અને પાપમાર્ગનું અનુસરણ કરે છે. તેથી શ્રીમદ્ ભાગવત એ એક જ વસ્તુ આપણે માટે ઉપયોગી થાય એમ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ, સ્વાધ્યાય અને પરિશીલન જોટલા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં આપણી કૃતાર્થતા સિદ્ધ થાય છે. આ જ હેતુથી શ્રી મહાપ્રભુજીએ આજ્ઞા કરી છે કે કોઈની શરમ રાખ્યા વિના મોટેથી નિત્ય શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ કરવો. શ્રીમદ્ ભાગવત એ લગવાનનું જ શબ્દાત્મક સ્વરૂપ છે. શબ્દ અને અર્થ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ પણ નિત્ય છે, એટલે લગવાનનાં નામના ઉચ્ચારથી જ લગવાનરૂપી પદાર્થ એકદમ ઉપસ્થિત થાય છે. શાસ્ત્રના આ સિદ્ધાન્તને અનેક મહાનુભાવી ભક્તજનોના અનુભવનું સમર્થન મળે છે.

## સ્વ. પ્રો. મગનલાલ ગણપતરામ શાસ્ત્રી

સ્વ શાસ્ત્રીજીનો જન્મ ઈ સ ૧૮૭૩માં ભરૂચના એક અમમપય અને વિદ્યાસમૃદ્ધ કુટુંબમાં થયો હતો તેમના પૂર્વજોનું મૂળ વતન ઉમરેઠ હતું પણ હેલ્લા દોઢસો વર્ષથી તેમના એક પૂર્વજ ઉમરેઠથી ભરૂચ આવેલા અને ત્યાં વાસ કરેલો આજે પણ તેમના વંશજો ભરૂચમાં જ રહે છે

શાસ્ત્રીજીનો મૈટ્રિક સુધીનો અજ્ઞાસ ભરૂચમાં થયેલો તેમના પિતાએ આખા ઋગ્વેદનું અધ્યયન સારી રીતે કરેલું અને એક વખતે સ્વ મોનીઅર વિલિઅમ્સના શાસ્ત્રી તરીકે જન્મ પણ કરેલું પિતાએ પોતાના સસ્કારોનો વારસો શાસ્ત્રીજીને નાનપણથી જ આપવા માડ્યો હતો અને પરિણામે શાસ્ત્રીજી બાલ્યાવસ્થામાં જ વેદ, કેશ, કૌમુદી, અને કાવ્યમાં નિપજાતા થયા હતા ભરૂચની હાર્વર્ડ્સકૃતમાં પણ સ્વ પાર્વતીશ કર દવે સ્વ સયાણી, સ્વ ધનવંતરામ પડ્યા, સ્વ ઉત્તમરામ વગેરે વગેરે શિક્ષકોએ શાસ્ત્રીજીને માટે સારો અભિપ્રાય અનેક વાર દર્શાવેલો અને સ્વ પડ્યાએ તો એમ પણ લખેલું કે આખા મારા વર્ગમાંથી જ એકલો જ ભવિષ્યમાં આગળ આવીશ

મેટ્રિક પાસ થયા પછી શાસ્ત્રીજી વડોદરા કોલેજમાં દાખલ થયા અને સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી લઈને ઈ. સ. ૧૮૯૭માં બી. એ. થયા. બી. એ.ની પરીક્ષામાં બે માર્ક માટે તેમણે સંસ્કૃતનું ઇનામ પ્રાપ્ત્યું. સંસ્કૃતના પ્રો. આર્તેનો પ્રેમ શાસ્ત્રીજી ઉપર ઘણો હતો અને ડેવટ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૭માં શાસ્ત્રીજી કોલેજમાં ફેલો તરીકે નિમાયા અને તે પ્રસંગે તેઓ ઇસ્ટમાં મિલ્ટનનાં કાવ્યો શીખવતા હતા. કોલેજમાં તેમના મિત્રવર્ગમાં પ્રો. જગજીવનદાસ શાહ, મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા, ગોકળદાસ મથુરાદાસ શાહ, હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા, ગિરધરલાલ ડોસાલાઈ પરીખ, ધીરજલાલ સાંકળિયા. નાતુલાઈ કેવળરામ મજમુંદાર, મોતીલાલ છોટાલાલ દેસાઈ, કુંતે વગેરે હતા. બી. એ. થયા પછી થોડો વખત ભરૂચ જિલ્લામાં નોકરી કરીને ઈ. સ. ૧૮૯૬માં ઠલકતાની સરકારી સંસ્કૃત કોલેજમાં એમ. એ.ના અભ્યાસ માટે શાસ્ત્રીજી દાખલ થયા અને ઈ. સ. ૧૯૦૨માં તેમણે તે પરીક્ષા સારા માર્ક લઈને પસાર કરી. પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી પણ જંગુસરની મામલતદાર કચેરીમાં જૂની નોકરીમાં દાખલ થયા, પણ ત્યાંના વાતાવરણ ધણું પ્રતિકૂલ લાગ્યું. તે વખતે તેમણે સ્વ. રા. બા. કમલાશંકર ત્રિવેદીને લખ્યું કે “હું મુલકી ખાતાથી કંટાળી ગયો છું, મારે કેળવણી ખાતામાં આવવું છે, તો જગ્યા બતાવો, અને જો જગ્યા ન હોય તો તમારા પટાવાળા તરીકે પણ મને ખાતામાં રાખો.” રા. બ. ત્રિવેદીએ સારું આશ્વાસન આપ્યું અને ઈ. સ. ૧૯૦૩ના એપ્રિલ માસમાં એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે શાસ્ત્રીજી નોડાયા, અને ત્યાં ૧૯૧૪ સુધી રહ્યા. ૧૯૧૫માં તેમની બદલી પુનાની ડેકન કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે થઈ અને ઈ. સ. ૧૯૩૧ સુધી તેમણે તે કોલેજમાં કામ કર્યું અને પછીથી નિવૃત્ત થયા. નિવૃત્તિ પછી તે ભરૂચમાં રહ્યા અને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના મન્થોના પરિશીલનમાં અને



કથાવાર્તામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. તા. ૧૮-૭-૧૯૩૫ને દિવસે લશ્ચમાં જ પોતાના ઘરમાં રાત્રિના નવ વાગ્યે હૃદય બંધ પડવાથી તેમણે આ લોકનો ત્યાગ કર્યો.

શાસ્ત્રીજીની સેવા અનેકવિધ છે. શુદ્ધાદૈતવેદાન્ત વિષે જ્યારે લોકો કાંઈ પણ જાણતા ન હતા ત્યારે શાસ્ત્રીજીએ તે વેદાન્તનું અધ્યયન કરીને અખિલ ભારતવર્ષમાં તેના પ્રચાર માટે ધણો શ્રમ લીધો, જેના પરિણામે અત્યારે વલ્લભાચાર્યના સમ્પ્રદાયમાં અને વિદ્વદ્ગંભાનગૃતિ આવેલી છે. શુદ્ધાદૈતવેદાન્તના અનેક અપ્રસિદ્ધ આકરગ્રન્થોનું પરિશીલન કરીને તેમણે 'શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્તપ્રદીપ' નામનો ગ્રન્થ પહેલો ઈ. સ. ૧૯૦૦માં લખ્યો, અને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈએ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' એ ગ્રન્થ લખતી વખતે શાસ્ત્રીજીના આ ગ્રન્થનો આધાર અનેક વાર લીધેલો, અને મુક્તકંઠે તેની પ્રશંસા પણ કરેલી. આ વિના બીજા કેટલાય ગ્રન્થો તેમણે લખેલા છે જેનો સંગ્રહ હવિષ્યમાં બહાર પાડવામાં આવવાનો છે એમ સંભળાય છે. શાસ્ત્રીજીને વેદાન્ત અને ધર્મશાસ્ત્ર એ એ વિષયો ધણા પ્રિય હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૯૧૪માં સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈ શાહને તેઓ સંસ્કૃત અને ધર્મશાસ્ત્ર શિખવાડતા અને સર લક્ષ્મીભાઈએ તેમની વિદ્વતાનાં અનેક વાર વખાણ કર્યાં હતાં. પૂનાના ભાષ્યકારકર ઓરિએન્ટલ હસ્ટિટ્યુટમાં વેદાન્તની સમગ્ર શાખાઓના ગ્રન્થો એમ. એ.ના વિદ્યાર્થીઓને તે ભણાવતા હતા, અને તેમાંના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વેદાન્તનાં મર્ધા ઇનામો મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા. યુનિવર્સિટીમાં એમ. એ.ના અભ્યાસક્રમમાં અત્યારે શુદ્ધાદૈત વેદાન્તનો ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યો છે તે પણ શાસ્ત્રીજીના પ્રયાસનું જ ફળ છે. યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષક તરીકે પણ તેમણે અનેક વખત કામ કરેલું હતું. તેમની વિદ્વતા અને સેવાભાવનાથી આકર્ષાઈને તેમને અનેક વાર માનપત્રો અને સુવર્ણચંદ્રકો અર્પવામાં આવ્યાં હતાં. શાસ્ત્રીજીએ એક જ ગ્રંથ ઈ. સ.

૧૯૦૬માં અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો પણ પછીથી તેમણે, દક્ષિણના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા સ્વ. રાજવાડેની મોઢક પરલાયામાં ન જ લખવું એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને અવારનવાર તે કહેતા કે જેને જિજ્ઞાસા હશે તે ગુજરાતી ભાષા ભણુશે અને મારા મંથો વાંચશે, આ બાબતમાં તે જર્મનીનો દાખલો આપતા હતા.

શાસ્ત્રીજીના બધા મંથોની શૈલી સંસ્કૃતમય હતી. આ વિષયમાં તેમણે સ્વ. મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીને આદર્શ માનેલો અને સ્વ. ત્રિપાઠીને એમ પણ કહેવું પડેલું કે ‘મગનલાલ, તમે મારા કરતાં પણ આગળ ગયા એ જાણીને મને પરમ સંતોષ થાય છે.’ શાસ્ત્રીજી માનતા કે બોલવાની અને લખવાની ભાષા એક પ્રકારની હોવી ન જોઈએ. તેઓ જ્યારે ભાષણો આપતા ત્યારે તેમની શૈલી ઘણી સરળ હતી અને બધાં તેમનાં ભાષણો સમજી શકતાં હતાં. તેમણે અનેક પ્રસંગે અનેક ભાષણો આપેલાં છે, અને તેમાંનાં ઘણાંખંડો ભાષણોમાં સુદાર્દતવેદાન્તનો વિષય અચારેલો છે.

શાસ્ત્રીજી રાજ રાત્રિએ હેલાં આળીસ વર્ષથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મંથોની પોતાને ઘેર જ કથા કરતા હતા, અને, તે પ્રસંગે કેટલાક તેમના સન્નિવેદો અને ભાવિક વૈષ્ણવો અવલુ કરવા આવતા હતા. વૈષ્ણવોમાં જાગ્રતિ આવે અને માનનો પ્રચાર થાય એ હેતુથી સ્વ. ‘રા. બ. લલ્લુભાઈ’ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ, સ્વ. શેઠ ચીમનલાલભાઈ સામળએચરવાળા અને રા. રા. રણછોડદાસ પટવારીના સહકારથી તેમણે ઈ. સ. ૧૯૦૫માં વૈષ્ણવ પરિષદની વડોદરામાં સ્થાપના કરી. તે પરિષદે ૧૯૧૦-૧૧ સુધી સારું કામ કર્યું અને કેટલાક મતબેદને લીધે તે મૃતપ્રાય થઈ ગઈ. ફરીથી ઈ. સ. ૧૯૨૦માં શાસ્ત્રીજીએ વૈષ્ણવ પરિષદ બોલાવી અને તેમાં પ્રાણ મૂકી આપ્યો. સમગ્રદાયમાં જે જાગૃતિ અત્યારે જણાય છે તે આ પરિષદનું સાક્ષાત્ ફળ છે એમ કહેવામાં જરા,

અતિશયોક્તિ નવી તેમની પાસેથી સંપ્રદાયની અનેક વ્યક્તિઓએ વિદ્યા અને પ્રેરણા મેળવ્યાં છે. દા. ત. ધીરજલાલ સાંકળિયા, વાડીલાલ શાહ, સ્વ. તેલીવાળા, વસન્તરામ શાસ્ત્રી, ચીમનલાલ શાસ્ત્રી, ગોવિન્દ-લાલ ભટ્ટ, નાગરદાસ બ્રાહ્મણિયા. તદુપરાંત શાકરવેદાંતનું અધ્યયન કરવાને માટે સંન્યાસીઓ પણ તેમને ઘેર જતા હતા અને તે અતિથિઓને પરમ સતોષ થયો હતો. શાસ્ત્રીજીની કથાનું શ્રવણ કરવાને માટે હિંદુ-સ્તાનના જુદાજુદા ભાગોમાંથી ઘણા વિરક્ત વૈષ્ણવો ભર્ય આવતા અને નર્મદાતટે રહેતા હતા. કેનિગ્સબર્ગ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ગ્લાસેનોપ બ્યારે શુદ્ધદ્વૈતવેદાન્ત ભણવાને માટે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે શાસ્ત્રીજીને મળવા ગયા હતા અને તેમણે ભણાવવાની વિનંતી કરી હતી.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીજીએ વિદ્વાનો અને સાધારણ માણસો માટે અનેકવિધ શ્રમ લીધો હતો, અને તેથી બન્નેય વર્ગની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેમનું જીવન ઘણું સાદું હતું અને પ્રાચીન ઋષિઓનું સ્મરણ કરાવતું હતું. તેમનામાં સત્યપ્રિયતા અને નિર્ભયતા સારા પ્રમાણમાં જેવામાં આત્મી હતી; અને તેથી કેટલીક વાર કોઈને અપ્રિય પણ સત્ય વચને કહેતા હતા. તેમનું હૃદય ઘણું કેમળ હતું અને તે કેમળતાના દાખલાઓ તેમના જીવનમાંથી અનેક મળી આવે છે. પ્રજામાં તેમને બે પુત્રીઓ જ છે.

શાસ્ત્રીજીના અવસાનથી ગુજરાતે એક મહાન સંસ્કૃતચ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવનાર, ધર્મોપદેશક અને વ્યાખ્યાતા, અને તે ઉપરાંત એક વિરલ સાધુ પુરુષ ગુમાવ્યો છે. પરમાત્મા તેમને શાન્તિ આપે એ જ અન્તિમ પ્રાર્થના.

## અજગરવ્રત

તત્ત્વચિંતકો એક જ તત્ત્વને અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે, તેથી જુદા જુદા મતો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જુદા જુદા ઋષિઓના મતો જાણવાથી પરમ તત્ત્વનું સમગ્ર દર્શન થઈ શકે છે, તેથી જિજ્ઞાસુએ અનેક ગુરુઓ કરવાના હોય છે. જિજ્ઞાસુ પેતાના જીવન દરમિયાન ગુરુઓની શોધ કરતા જ હોય છે અને તેમને પામીને અંતે પરમ-તત્ત્વનું દર્શન કરે છે. આ વિષયમાં ગુંડ દત્તનું દર્શન બહુ બોધદાયક છે. તેમણે ચોવીસ - કેટલાકને મતે પચીસ - ગુરુઓ કર્યા અને જગતનં એક રમ્ય આદર્શ આપી વિશ્વવંદ્ય બન્યા. સર્વમાં દોષ જોવાની ટેવ બહુ સામાન્ય હોય છે, પણ સર્વત્ર ગુણ જોવાની ટેવ બહુ વિરલ હોય છે. ભગવાનના અવતારોમાં ગુરુ દત્ત સર્વત્ર ગુણગ્રાહી છે, ગુણૈકપક્ષપાતી છે તેથી જનસમાજ દત્તોપાસના તરફ ફેરતી રીતે આકર્ષાય છે.

ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં આવેલા ચક્ર અને અવધૂતના સંવાદમાં અનેક ગુરુઓની વાત આવે છે. અવધૂતે અજગરને પણ એક ગુરુ માન્યો છે. ઈન્દ્રિયોનું સ્ત્રખ મનુષ્યોને દુઃખ આપનારું છે. તેથી

બુદ્ધિમાન માણસે તેની ઇચ્છા ન કરવી. અજગર પોતાના બેરાક માટે બધે ફરતો નથી, પણ પોતાની પામે કુદરતી રીતે વધારે અથવા ઓછું સ્વાદવાળું અથવા સ્વાદ વિનાનું જે આવી ચડે તેનું જ લક્ષણ કરી સતોષ પામે છે. લગવદ્દગીનામા આ પ્રકારની વૃત્તિનું વર્ણન ચઢ્ઢાલામચુટ. - અહસ્માત્ જે મળી આવે તેનાથી સંતોષ પામતું એ શબ્દોથી ઠરવામા આવેલું છે શ્રીવલ્લભાચાર્ય પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે પ્રાપ્ત સેવેન નિમ્મઃ જે આવી મળે તેનો મમતા રાખ્યા વિના સ્વીકાર કરવો. ઉપનિષદોએ પણ વાસનાનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપી ઓછામાં ઓછી જુદુરિયાતો રાખવાનો આદર્શ દર્શાવ્યો છે, અને ભારતે આ આદર્શ જૂતકાળમાં સ્વીકારેલો છે મહાત્મા ગાંધીજીએ વર્તમાન યુગમાં આ પ્રાચીન આદર્શને ફરીથી જીવતો કર્યો છે, અને ભારતનું અર્થશાસ્ત્ર આ દૃષ્ટિએ જ ઘડ્યું છે. ભારતની અને પાશ્ચાત્ય દેશોની સંસ્કૃતિમાં આ જ મોટો ભેદ છે. વધારે જુદુરિયાતો એ પશ્ચિમનો આદર્શ બની ગયેલો છે. ગાંધીજીની વિચારસરણીનું જાણે સમર્થન કરતા હોય તેમ ભારતમાં આજના અમેરિકાના માન્ય એલવી પ્રો. ગેલબ્રેથ કહે છે કે ભારત જેવા અવિકસિત દેશ માટે પશ્ચિમનું અનુકરણ હિતકારક નથી. અજગરવતનો આ બોધપાઠ છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં અજગરવત પાળનાર એક મુનિનો અને રાજા પ્રહ્લાદનો સંવાદ છે. મુનિ અજગરની માફક અનાયાસે મળી આવેલી વસ્તુ જ લેના હતા તેવી તે અજગર મુનિ કહેવાતા હતા. બુધિધીર બીધ્મપિનામહને પ્રશ્ન કરે છે કે ક્યા પ્રકારનું જીવન જીવવાથી માણસ આ લોકમાં શોકરહિત વિચરે અને ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બીધ્મ અજગર મુનિ અને પ્રહ્લાદના સંવાદનો રસિક ઇતિહાસ કહે છે.

મુનિનું જીવન સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષના જેવું જોઈને પ્રહ્લાદ કહે છે કે હે ભગવન ! આપ સ્વસ્થ, શાંત, મૃદુ, દાન્ટ, નિષ્ક્રિય અને ઈર્ષ્યારહિત છો, લોકમાં આપ બહુમાન્ય છો, જાળકની માફક બધે ફરો છો, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી, કોઈ વસ્તુ ન મળી તો શોક કરતા નથી, સદા નિત્યતૃપ્ત રહો છો, કૃટસ્થ જીવન ગાળો છો, સાક્ષીની માફક વિચરો છો; તો આપની પ્રજ્ઞ કેવા પ્રકારની છે, આપનું જ્ઞાન કેવા પ્રકારનું છે, આપનું વર્તન કેવા પ્રકારનું છે તે મને કૃપા કરીને કહો જે દલ્યાણુકારક હોય તે મને કહો.

મુનિએ પ્રહ્લાદના પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં કહ્યું કે હે પ્રહ્લાદ ! જગતના આ બધા પદાર્થો નાશવંત છે, સ્વભાવથી જ બધી વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે અને બધા પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જ રહે છે, તેથી હું હર્ષ અથવા શોક કરતો નથી. જે પદાર્થો એકઠા થાય છે તે આખરે છૂટા પડે છે, જે વસ્તુઓ આપણે એકઠી કરીએ છીએ તેનો અંતે વિનાશ થાય છે, તેથી હું કશામાં મન પરાવતો નથી. ગુણવાળાં પ્રાણીઓનો નાશ જોઈને ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું જ્ઞાન થાય છે, અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવનારને બીજું શું કરવાનું બાકી રહે છે ? બળવાન 'માણસોનું' પણ સમય આવ્યે મરણ થાય છે. આ બધું બરોબર અમજાવે હું કૃતકૃત્ય થયો છું અને સુખેથી સૂઈ શકું છું. અકસ્માત આવી મળેલો ખોરાક હું ખાઉં છું, અને કશું ન મળી આવે તો ઘણા દિવસો સુધી પણ હું ખાધા વિના રહી શકું છું. મને લોકો કોઈકે વખત વિવિધ રસવાળું બહુ અન્ન ખવડાવે છે, કોઈકે વખત થોડું ખવડાવે છે, અને કોઈકે વખત મને કશું પણ મળતું નથી. કોઈકે વખત હું કંઈ ખાઉં છું, કોઈકે વખત તલનો ખોળ ખાઉં છું અને કોઈકે વખત અનેક પ્રકારનાં અન્ન ખાઉં છું. કોઈકે વખત હું પલંગમાં સૂઈ જાઉં છું, તો કોઈકે વખત હું બૂમિ ઉપર પણ સૂઈ જાઉં છું, કોઈકે વખત મહેલમાં પણ સૂઈ જાઉં છું. કોઈકે વખત હું

શણ, રેશમ અને અગ્નિનનાં ચીર પહેરું છું તો કોઈક વખત ક્રીમતી વસ્ત્રો પહેરું છું. અકસ્માત આવી ચઢેલી ધર્મ વસ્તુનો હું તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ જાડુ દુર્લભ પદાર્થોની પાછળ હું દોડતો નથી. આ પ્રકારનું અચલ, અનંત, શિવ, ગોકરહિત, પવિત્ર, અનુપમ વિદ્વાનોએ માન્ય કરેલું અને સૂર્ય લોકોએ ત્યાગ કરેલું એવું અજગરવ્રત હું પવિત્ર રહીને પાળું છું. (મનમિદમઞ્જગર શુભિચરામિ).

આગળ ચાલતાં મુનિ પ્રહાદને કહે છે કે મારી મતિ અચલિત છે, સ્વધર્મથી હું ભ્રષ્ટ થયો નથી, મારું દરવાનું પરિમિત છે, પર અને અવરને હું જાણનારો છું અને ભય, રાગદ્વેષાદિ, લોભ અને મોહથી હું મુક્ત છું. અનેક પ્રકારના સ્વાર્થ માટે લોકોને નીચ પ્રકારે વર્તતા હું જોઉં છું એટલે મારી વાસનાઓ શાંત પડી જાય છે અને હું ગિતેન્દ્રિય બનું છું. સુખ અને અસુખ, લાભ અને અલાભ, રતિ અને અરતિ, મરણ અને જીવિત એ બધાં દ્વંદ્વો દૈવાધીન છે એમ જ્યારે મને જાણાયું ત્યારે મેં આ અજગરવ્રત ધારણ કર્યું. શયન અને આસન ગમે તે પ્રકારનાં હોય નો પાલન મને શાંતિ હોય છે. દમ, નિયમ, વ્રત, સત્ય અને શૌચનું હું પાલન કરું છું. કોઈ પબ્ધિ જીનો હું સંચય કરતો નથી અને સદા આનંદમાં રહું છું.

આ અજગરવ્રતની ચર્ચા શાનીઓએ અનેક પ્રકારે કરેલી છે, અને કવિઓએ પણ તેનો વિસ્તાર કરેલો છે. બીજા ચિંતકોએ લિખ લિખ મતોને અનુસરીને આ વિષયમાં અનેક પ્રકારના તર્કો કરેલા છે. અંતે મુનિ કહે છે કે આ પ્રકારનો અનુભવ કરીને હું આ ગ્રમાજમાં હોય અને ગૃધ્રાથી રક્તિ વિચર્યા દમ છું.

આ દયા પૂરી કરતાં બીજાં મુનિઓએ કહે છે કે જો મહાત્મા રાગ-દ્વેષથી મુક્ત થઈ આ અજગરવ્રતનું પાલન કરે છે તેનાં ભય, લોભ,

મોહ અને ક્રોધ નાશ પામે છે અને આ જગતમાં તે ખરેખર સુખી થઈ વિચરે છે.

અજગરવ્રત વિષે લીધેલ પિતામહે આપેલી આ ફલશ્રુતિ આજના યુગને બહુ પ્રેરણા આપનારી છે. આ વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો સત્તા મેળવવાની સ્પર્ધા ચલાવી રહ્યાં છે, અનેક યોજનાઓ ઘડે છે, અસંખ્ય માણસોનો સંહાર કરે છે અને અખિલ માનવસમાજને ભયજનક સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. અજગરવ્રતમાં રહેલી સંયમની ભાવના વાસ્તવિક રીતે જગતને ઉપકારક છે. આ વિષયમાં ભારત અન્ય દેશોને સન્માર્ગે જવાની પ્રેરણા આપી શકે એમ છે. તાત્વિક વિચારસરણી વિના વિશ્વમાં શાંતિની સ્થાપના થવી અશક્ય છે.





## કલ્યાણનો માર્ગ

જગતના ધર્મોના ઇતિહાસ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મનુષ્યોને દુઃખ દૂર કરવાની અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની હઝા હોય છે. પરમાત્મા આનંદમય છે. ઉપનિષદના તત્ત્વચિંતકોએ જ્ઞાનનું લક્ષણ 'સમિચ્છદાનંદ' એ રીતે આપેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે, જેમ અગ્નિનો તણખો અગ્નિનો અંશ છે તેમ. જીવાત્મામાં જ્ઞાનના સત્ અને ચિત્ત એ બે અંશો પ્રકટ છે, પણ આનંદનો અંશ અપ્રકટ છે. તેથી તે આ આનંદ અંશ પ્રકટ કરવાને માટે, જ્ઞાનરૂપ થવા માટે, પોતાનું કલ્યાણ સાધવાને માટે કુદરતી રીતે પ્રયત્ન કરે છે તેની આ સાધનામાં ધર્મોનો ઉપયોગ થાય છે. તેથી વૈજ્ઞેયિક ધર્મના સ્થાપકે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું કે જેનાથી કાયાથી — અબુદ્ધ અને નિઃત્રેયસ સધાય તે ધર્મ; માનવસમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ.

ઉપનિષદની એક વિચારધારા પ્રમાણે પરમાત્મા જ જગદ્ગ્રામે પ્રકટ થયા છે. જગતમાં સત્ અંશ પ્રકટ છે, પણ ચિત્ત અને આનંદ અંશ અપ્રકટ છે. જગત એ જ્ઞાનની ભીલા છે. પોતાને રમતગમતનો આનંદ

મળે એ હેતુથી જાહે કીડા - રમતની ખાતર, આ જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે. મહાભારત પણ કહે છે કે કૌરવો જગત, કીડાને માટે આ જગત છે.

આનંદને માટે પરમાત્મા જગદ્ગુપે પરિણામ પામ્યા, તેથી પરમાત્માના સ્વરૂપમાં કોઈ જાતનો વિકાર થયો નથી, અને જગતમાંથી પરમાત્માને આનંદ મળે છે. જે જગત પરમાત્માને આનંદ આપી શકે છે તે જગતમાંથી જીવાત્માને જ્યારે આનંદ ન મળે અને જ્યાર તે દુઃખનો પોકાર કરે ત્યારે આપણને જરા આવશ્યક થાય છે ઈશ્વરને આનંદ મળે અને માણસને ન મળે! આ આનંદ મેળવવામા જ મનુષ્યજીવનની ખરી સાર્થિકતા છે.

જાતનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો આદર્શ છે આ આદર્શ સિદ્ધ કરવા યાગવલ્ક્ય ઋષિ ઉપનિષદમાં (મૂ. ઉ. ૨.૪.૫; ૪.૫.૬) કહે છે કે આત્માનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરો. (આત્મા વા શરે દ્રષ્ટવ્ય. શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ.) પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષેનાં વર્ણનો સાધુ પુરુષો પાસેથી સાંભળો અને તેના ઉપર ખૂબ મનન કરો, વિચાર કરો પછી નિદિધ્યાસન કરો, એકાગ્રતાથી ચિંતન કરો. આ પ્રમાણે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી આત્માના દર્શન થશે, જાતનો સાક્ષાત્કાર થશે અને જીવાત્મા આનંદસાગરમાં સ્નાન કરશે. મોક્ષાવસ્થામા શુ શુ જનતું હશે એ વિષે ઉપનિષદના તત્ત્વચિંતકોએ બહુ સરસ વર્ણનો આપ્યા છે, અને જુદા જુદા અ.ચાર્યોએ - શંકરાચાર્ય, રામનુજાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જેવા આચાર્યોએ - તેમાં વિવિધ રંગો પૂર્ણ છે. જાતરૂપ જ થવું, જાતની સાથે જોડાવું, જાતની પામે રહેવું, જાતના લોકમા રહેવું, જાતના જેવો વૈભવ ભોગવવો અને જાતની સાથે અનેક ભોગો ભોગવવા - આ બધી મોક્ષની વિવિધતા છે

આપણે ધણું વાંચીએ છીએ પણ મનન કરતા નથી. તેથી આપણે મેળવેલા જ્ઞાનનું ફળ આપણે ભોગવી શકતા નથી. આપણું જ્ઞાન પોપટિયા બની જાય છે. અર્વાચીન ગુજરાતના આદ્યદ્રષ્ટા શ્રીયુત ગોવર્ધનરામે પોતાના ‘સાક્ષરજીવન’ નામના ગ્રંથમાં શુદ્ધદ્રષ્ટા વગેરે દ્રષ્ટાના પ્રકારો આપ્યા છે. તેમાં છેલ્લો પ્રકાર પર્યેષક દ્રષ્ટાનો છે. જે વિદ્વાન મનન કરી સત્યની શોધ કરે તે ઉત્તમ ક્રોટિનો સાક્ષર છે. બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં પણ એકામ ચિંતન અતિ આવશ્યક છે.

આ ચિંતનને માટે એકાંતની બહુ જરૂર છે. ઘોડાગાડીમાં, મોટરમાં કે ગ્લેવે-ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં ઠેકઠાંક માણસોને વાંચવાની ટેવ હોય છે. એ રીતે તેઓ સમયનો સદુપયોગ કરી જ્ઞાનમાં સારો વધારો કરે છે, પણ આ વાચન પછી મનન કરવાનો સમય ન મળે, ચિંતન કરવાનો અવકાશ ન મળે તો તે જ્ઞાનનો પ્રકાશ અંધો પડે છે. જેમ દીવામાં થોડે થોડે વખતે ઘી પૂરતા રહીએ તો તે જ્વોલિત અખંડ બને છે અને દૂર-મુદૂરથી લોકો તેનાં દર્શન કરવા દોડે છે. વાચનનો સંપૂર્ણ લાભ એકામચિંતન વિના મળતો નથી.

એકામ ચિંતનને માટે એકાંત સ્થળની જરૂર હોય છે. પ્રાચીન કાળમાં મુનિઓ તપોવનમાં રહેતા હતા, નદીઓના સંગમ ઉપર વસતા હતા, પર્વતોની ગુફાઓમાં સ્થિતિ કરતા હતા. ત્યાં તેઓ ચિંતન કરી ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરતા હતા. ઋગ્વેદ (૮.૬.૨૮) અને શુક્લ યજુર્વેદ (૨૬.૧૫) કહે છે કે ઉપકરે મિત્રીનાં સંગમે ( પાઠમેદ સંગમે જુ. મ. ) વ નદીનામ । ચિયા વિપ્રોડમ્માયત ॥ ( પર્વતોની પાસે નદીઓના સંગમ ઉપર યાગક્રિયાથી અથવા સ્તુતિથી ઇત્યન્ન થાય છે, પ્રકટ થાય છે. આ અર્થ સાયણાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે છે. ઉવટ અને મટીધર એ બે ભાષ્યકારો ઇંદ્રને બદલે મોમ કહે છે.) તાત્પર્ય એ કે આપણે પાવ્ય ગ્યેવા

એકાન્ત સ્થળમા મેળી સ્તુતિ કરીને ત્રિદ શ્રીએ બૌદ્ધ સાધુઓ ને કાર્ત્ત્વ્ય જેવી ગુફાઓમા રહેતા હતા તે ગુફાઓ આજે પણ હયાત છે

જાનદોગ્ય ઉપનિષદમા ( ૮-૭-૧૨ ) આ વિષયમા એક સુદર કથા છે દેવાન પ્રતિનિધિ તરીકે ઇન્દ્ર અને બ્રહ્માના પ્રતિનિધિ તરીકે વિરોચન એ ૨ પ્રજાપતિ પાસે ઉપદેશ લેવા ગયા પ્રજાપતિએ પહેલા ઉપદેશ આપેલો કે આત્મા પાપરહિત છે, જરા અને મરણ વિનાનો છે, શોક વિનાનો છે, તરસ અને બુખ વિનાનો છે સત્ય હ્રદય અને સકલોપવાનો છે, તે આત્માની શોધ કરવી તેને જરાબર જાણવો, જે આ પ્રમાણે કરશે તે બધા લોકો પ્રાપ્ત કરશે, બધી હ્રદયો પ ૨ પાડશે પ્રજાપતિની પાસે ઇન્દ્ર અને વિરોચન ૩૨ વર્ષ મુદ્દી રહ્યા પછી પ્રજાપતિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો ઉપદેશ લીધા પછી વિરોચન તો ચાલ્યો ગયો, પણ ઇન્દ્રે ઉપદેશ વિષે વિચાર કરવા માડ્યો તેને શકા થઈ અને પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો પ્રજાપતિએ ફરીથી ૩૨ વર્ષ રહેવાનું કહ્યું સમય પૂરો થતા તેમણે ઇન્દ્રને ફરીથી ઉપદેશ કર્યો પછી ૫ છો વિચાર કરતા ઇન્દ્રને શકા થઈ અને પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો પહેલાની માફક પ્રજાપતિએ ઇન્દ્રને ૩૨ વર્ષ રહેવાનું કહ્યું પછી પ્રજાપતિએ ઉપદેશ આપ્યો ફરીથી વિચાર કરતા ઇન્દ્રને શકા થઈ અને તે પ્રજાપતિ પાસે ગયો આ વખતે પ્રજાપતિએ ૫ વર્ષ રહેવાનું કહ્યું મુદ્દત પૂરી થતા પ્રજાપતિએ ઇન્દ્રને ઉપદેશ આપ્યો અને ઇન્દ્રને પૂર્ણ સંતોષ થયો સ્વપ્ન, જાગ્રત સુષુપ્તિ અને તુરાય એ ચાર અવસ્થાઓનું ઇન્દ્રને જ્ઞાન મળ્યું આ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ઇન્દ્રને એકદમ ૧૦૧ વર્ષ બ્રહ્મ ચર્યની - વિચાર અને મનનની - તપશ્ચર્યા કરવી પડી

મહાભારતમા ( ૧૨ ૩૨૬ ) લીળમ યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપતા દેવર્ષિ નાગદ અને શુકનો એક પ્રસંગ કહે છે શુકદેવજી નારદને

વિનંતિ કરે છે કે આ જગતમાં જેનાથી હિત થાય, કલ્યાણ થાય તે મને આપો. નારદે પોતાને સનત્કુમારે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સમજાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે લોકોના અને જગતના પદાર્થોના સમાગમમાં આવવાથી દુઃખ ઝીઝું થાય છે. ( સંયોગો દુઃખલગ્નમ્ ૧૮ ); તેથી પદાર્થોમાં, સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના એકાન્તમાં જ રહેવું. ( એકચર્યાનઃ સદા ૧૨૧ ) શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી સુખી થવું; અધ્યાત્મવિદ્યાનો આનન્દ મેળવી વાસનારહિત થઈ સુખી રહેવું; આ કલ્યાણનો સાચો માર્ગ છે.

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાને ઉપદેશ આપ્યો કે પુરુષે માણસોના જૂથમાં રહેવાની ઇચ્છા ન રાખવી ( અતિર્જનસંમદિ ) અને એકાન્તમાં રહેવું ( વિવિક્તદેશઘેવિવમ્ ). ૧૩-૧૦; ૧૮.૫૨. આ પ્રમાણે કૃષ્ણે એકાન્તનો મહિમા જણાવ્યો. ભગવાન દત્તાત્રેયે પણ આ જ વાત કહી. દત્તાત્રેય એકલો ગુરુ જ જેનારા હતા. દોષ તરફ તેમની નજર જ પડતી ન હતી. તેમણે ગુરુની દૃષ્ટિએ પચીસ ગુરુઓ કર્યા. તેમાં તેમણે એક કુમારીને પણ ગુરુ તરીકે સ્વીકારી હતી. કુમારીના હાથે કંકણો ધણી હતાં ત્યારે બહુ અવાજ આવવા માંડ્યો. એ કંકણો થયાં ત્યારે થોડો અવાજ આવવા માંડ્યો, અને જ્યારે એક જ કંકણ રહ્યું ત્યારે અવાજ જ ન થયો. આ પ્રસંગ ઉપરથી દત્ત ભગવાનને એકાન્તનો - એકલા રહેવાનો હાલ જણાવ્યો. આ વિષે ભાગવત ( ૧૧-૬-૧૦ ) કહે છે કે -

વાસે જદ્વાનં કલદો મયેદ્વાર્તા દ્વયોરિવ ।

एक एव चरेत् तस्मान् कुमार्या इव कङ्कणः ॥

અર્થાત્ જદ્વાન-જણ્ય-સાથે રહે તો જલદ વાય, એ રહે તો પણ વાતો

થાય, તેથી કુમારીના કંકણની માફક માણસે એકના જ દરજ્જા અષ્ટાગ યોગમાં પણ એકાન્તવાસની જરૂર રહે છે જ

આજના આપણા ધર્માસિયા જીવનની અદર દિવસમાં થોડો વખત પણ એકાન્તમાં રહી પ્રભુનું, તેના ચાનનું અને સતોના ઉપદેશનું ચિન્તન કરવાથી જપ અને ધ્યાન કરવાથી આપણા ચિત્તને સાચી શાંતિ મળશે, આપણો જગતનો દૈનિક વ્યવહાર સારો ચાલશે, કલ્યાણના દ્વાર ખૂલશે, જીવન દિવ્ય બનશે

૧

૧



## અજર અને અમર

ભગવદ્ગીતામાં આપણે વાંચીએ છીએ કે જ્ઞેના જન્મ છે તેનો નાશ છે. યાસ્કાચાર્ય નિરુક્તમાં કહે છે કે પદાર્થોના વિકારોની છ અવસ્થાઓ હોય છે. પ્રાણી જન્મે છે અને અસ્તિત્વમાં આવે છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે, પરિણામ પામી તેનો અપક્ષય અને અંતે નાશ થાય છે.

તરી અમર થયા. દેવો પણ અજર અને અમર કહેવાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અજરતા અને અમરતા ગ્રામ્ય કરવી એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, અને તેને સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો દર્શાવવામાં આવેલાં છે. ભારતનાં સર્વ દર્શનો આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં જ ચરિતાર્થ બને છે.

આ વિષયને અંગે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં વર્ણવેલો પ્રસંગ વિચારવા જેવો છે. મોક્ષધર્મ પર્વમાં (શાંતિપર્વ, ૩૧૯ ચિત્રશાળા પ્રેક્ષ આવૃત્તિ, ૩૦૭ પૂનાની સમીક્ષિત આવૃત્તિ, ૩૨૪ કુમ્ભકોણ્યમ્ આવૃત્તિ) યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મને પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભરતર્ષભ! ઐશ્વર્ય, પુષ્કળ ધન અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી માણસ મૃત્યુને કેવી રીતે તરી શકે? જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરવાને માટે, અજર અને અમર બનવાને માટે જગતમાં અનેક પ્રકારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કેટલાક મોટું તપ કરીને અજર અને અમર બને છે, તો કેટલાક કર્મથી - યજ્ઞો કરવાથી - અજરામર બને છે. કેટલાક જ્ઞાન મેળવીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યારે કેટલાક પારો અને અબ્રહ્મા રસાયનપ્રયોગો કરી અજર અને અમર બને છે. આ બધાં સાધનોમાં મનુષ્યે કયું સાધન લઈ જરા અને મરણથી મુક્ત થવું?

યુધિષ્ઠિરના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં બ્રાહ્મે કહ્યું કે ભાઈ, આ પ્રશ્નનું શુંદર સમાધાન પંચશિખ અને જનકના પ્રાચીન સંવાદમાં આપવામાં આવેલું છે. પંચશિખ મહાન વૈદિક જ્ઞાની હિંદુ હતા. તેમણે ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણ્યું, જોયું અને અનુભવ્યું હતું, તે એટલે સુધી કે ધર્મ વિષે તેમને કોઈ પણ પ્રકારની શંકા રહી ન હતી. જેને ધર્મ વિષે સંશય થતો તે પોતાના સમાધાન માટે પંચશિખ મહર્ષિની પાસે જતો. એક વખત વિદેહ દેશનો રાજા જનક પંચશિખની પાસે ગયો અને વિનંતિ તરીકે મહારાજ, કયા પ્રકારે જીવન ગાળવાથી માણસ



જરા અને મરણનો નાશ કરી શકે ? તપ, બુદ્ધિ, દર્શ અને જ્ઞાન આ ચાર પ્રકારના સાધનોનો લાલ મુમુક્ષુજનો લે છે. આ ઉપાયોમાંથી અમારે કયો ઉપાય કરવો, એ આપ કૃપા કરી સમજાવો.

પચશિષ્ય મહર્ષિએ ઉત્તર આપ્યો કે જરા અને મરણનો નાશ થતો નથી, તેમ જ વિલક્ષ્ણ નાશ થતો જ નથી એમ પણ નથી. દિવસ, રાત્રિ અને મહિનાઓ એની નિવૃત્તિ થતી નથી. મનુષ્યની સ્થિતિ અસ્થિર છે, અને લાંબે ગાળે તે નિત્ય માર્ગે ચડે છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં વસ્તુઓ તણાય છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓ તણાય છે અને નાશ પામે છે. આ દાહરૂપી સાગરમાં જરા અને મૃત્યુરૂપી મોટા મગરો રહેલા છે. આ સાગરમાં જે લોકો તણાય છે અને ડૂબી જાય છે તેને કોઈ બચાવતું નથી. સાગરમાં ડૂબી જનારા માણસનું કોઈ હોતું નથી, તેમજ તે કોઈનો હોતો નથી. સ્ત્રી, પુત્ર અને સર્ગાવહાલાનો સમાગમ જેમ રસ્તામાં માણસો અકસ્માત મળે છે તેમ અકસ્માત જોવો છે. કોઈ પાત્ર માણસે સર્ગાવહાલા સાથેનો નિત્ય સમાગમ કોઈ પણ કાળે બોગવ્યો નથી. એ તો ‘નદીનાવસન્નેગ’ છે. સંસારમાં દુઃખથી જૂએ પાડતા માણસોને કાળ કેંદ્રી દે છે. જેમ પવન વાદળોનો નાશ કરે છે, તેમ કાળ સર્વનો નાશ કરે છે. માણસ બળવાન હોય કે નિર્બળ હોય, નાનો હોય કે મોટો હોય, તો પાત્ર તેને કાળ વરુની માફક ખાઈ જાય છે. આ પ્રમાણે બધાં પ્રાણીઓ નાશવંત છે, અનિત્ય છે, અને તેમાં નિત્ય આત્મા રહેલો છે. બ્યારે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે; દેહ અનિત્ય છે અને આત્મા નિત્ય છે એમ બ્યારે આપણે જાણીએ છીએ, ત્યારે કોઈનો જન્મ થાય તો દર્શ પામવાનું અને મરણ થાય તો શોક દરવાનું શું કારણ ? દરેક માણસે વિચાર ‘દરેક જોઈએ કે હું ક્યાંથી આવ્યો, હું કોણ છું, હું ક્યાં જવાનો છું, હું કોનો છું, હું ક્યાં ગયો છું, હું ક્યાં રહેવાનો છું’ આ બધો વિચાર ક્યાં પછી તારે થા માટે શોક

કરવાનો હોય ? સ્વર્ગનો દ્રષ્ટા ખીજો કોણ છે ? તથા નરકનો દ્રષ્ટા પણ ખીજો કોણ છે ? માટે દરેક માણસે આગમોના, શાસ્ત્રોના નિયમોના અંગ કયા વિના દાન કરવું અને યગ કરવો.

આ પ્રમાણે પંચશિખે જનકને જગતની ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવી. આ પંચશિખ-જનક-સંવાદમાં કેટલીક બાબતો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિર જરા-મરણને જીતવાનાં સાધનોની ગણતરી કરે છે ત્યારે ચાર પ્રકારનાં સાધનોમાં રસાયનપ્રયોગની પણ ગણતરી કરે છે. આ રસાયનપ્રયોગનો નિર્દેશ બહુ મહત્ત્વનો છે. રસ એટલે પારો. પારાને ખરોખર સિદ્ધ કરાય તો તેના સ્પર્શથી લોખંડ સુવર્ણ બની જાય એવી માન્યતા છે. આ સિદ્ધ પારો લેવાથી શરીરને વૃદ્ધાવસ્થા આવતી નથી અને મરણ પણ આવતું નથી. એ શરીર નિત્ય બને છે, અને આ જ જીવનમાં માણસ નિત્ય શરીરથી પરબ્રહ્મની સાથેનું તાદાત્મ્ય અનુભવી બ્રહ્માનંદ ભોગવે છે. આ જ ખરી જીવન્-મુક્તિ છે. આ પ્રકારનો વિચાર ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. માધવાચાર્યના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં ‘રસેશ્વરદર્શન’ નામનું નવમું દર્શન વર્ણવેલું છે. તેમાં પારો અને અન્નક દેહને કેવી રીતે નિત્ય બનાવે છે અને માણસ જીવન્-મુક્તિ કેવી રીતે સાધી શકે છે એ દર્શાવવામાં આવેલું છે. રસ - પારો એ હર - મહાદેવના અંગમાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને અન્નક ગૌરીના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી આ બે પદાર્થોની મેળવણીને હરગૌરી-સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. રસાર્ણવ, રસહૃદય અને રસેશ્વરસિદ્ધાંત જેવા પ્રમાણભૂત ગ્રંથોનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલો છે. ગોવિંદલગવત્પાદ્યાર્ચ, સર્વે રામેશ્વરભદ્રારક જેવા પ્રાચીન આચાર્યોએ પણ આ રસની પ્રક્રિયાનો પ્રચાર કરેલો છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની રસો વૈ સ. । રસ હોવાય લબ્ધવાનન્દી મયતિ ( તે ખરેખર રસ છે. રસને પ્રાપ્ત કરી આ આનંદી થાય છે. ) એ શ્રુતિમાં આવેલા ‘રસ’ શબ્દનો અર્થ આ રસેશ્વરદર્શનમાં

પાગે કરવામા આવેલો છે શ્રીવલ્લભાચાર્યે જ્યારે કહ્યું કે આ શ્રુતિમાં પરમાત્મને રમાત્મક વર્ણવ્યા છે ત્યારે ગ્સેશ્વરદર્શને તે શ્રુતિને પારાની યોજનામા ઘટાવી છે. લિજ લિજ વિચારકા એક જ શ્રુતિના લિજ લિજ અર્થ કેવી રીતે કંઈ છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે

કુટુંબકપ્રીલાનો સમાગમ રસ્તામા બેટ્યા જેવો છે, એ વિચાર આપણા સંતોની વાણીમા સારા પ્રમાણમા જેવામા આવે છે ભક્તશિરો-મણિ ગુલમીદાસજીનું 'નદીનાવસજોગ'નું વચન તો આપણા મગજમા તાણુ જ છે દેહની અનિત્યતા અને આત્માની નિત્યતાને લીધે હર્ષશોકને અવકાશ નથી એ લાવના ગીતાના બીજા અધ્યાયની વિચારસરણી સાથે સરખાવવા જેવી છે, અને પંચશિષ્યે જે અન્તિમ ઉપદેશ આપ્યો કે આગમોતું ઉલ્લેખન ક્યાં વિના માણુસે દાન કરવું અને યજ્ઞ કરવો એની સાથે પૂર્વમીમાસાદર્શનના પ્રભાકર ગુરુનો અભિપ્રાય સરખાવવા જેવો છે. સાંખ્યદર્શનની જે પરંપરા ઈશ્વરકૃષ્ણે સાંખ્યકારિકામાં આપી છે તેમાં પંચશિષ્યની ગણના થયેલી છે. જનકની સાથેના આ સંવાદમાં જે પંચશિષ્ય લિન્ન છે કે અલિન્ન એ કહેવું મુશ્કેલ છે. બંને એક જ હોય તો તેમા અસંભવ જણાતો નથી.

શાસ્ત્રનું પાલન કરી દાન અને યજ્ઞ કરવાનો પંચશિષ્યનો ઉપદેશ બહુ સુંદર છે. દાનનો મહિમા તૈત્તિરીય ઉપનિષદે ગાયો છે કે જ્ઞાનથી, શરમથી, શ્રદ્ધાથી ગમે તે રીતે તમારે દાન કરવું. આજે પણ આ દાનનો મહિમા શ્રી વિનોબાજી જેવા સંતો પ્રગળે સમગ્રની રહ્યા છે. નિષ્કામ યજ્ઞથી મનુષ્યનું જીવન પ્રજુમન બને છે. પોતાના જીવનમાં જ મનુષ્ય યજ્ઞનારાયણના દર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે. પંચશિષ્યનો ઉપદેશ ખરેખર વિચારવા જેવો છે.

## સદાચારનો પ્રભાવ

જેમ જગતમાં સત્વ, રજસ, અને તમસ, એ ત્રણ ગુણો ઓછાવતા પ્રભાવમાં વ્યાપેલા છે, તેમ મનુષ્યમાં મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણ સ્વાભાવિક રીતે રહેલાં છે. અને તેથી જ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણ માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. દરેક મનુષ્ય પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે ત્રણ માર્ગમાંથી એક માર્ગનો સ્વીકાર કરે છે, પણ ત્રણેય માર્ગનો એકી વખતે સ્વીકાર કરી શકતો નથી.

પણ મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણને એકી વખતે સમન્વય સાધી શકે છે. મનમાં જે વિચારે તે વાણીમાં પ્રકટ કરે અને ક્રિયામાં ઉતારે. આ પ્રમાણે કરવાથી મન, વાણી અને કર્મ એ ત્રણની એકવાદ્યતા કરી મનુષ્ય ત્રિવેણીસંગમમાં સ્નાન કરી પવિત્ર બને છે, અને માનવસમાજમાં મારદર્શક કાયની આદેશો રહે છે. આપણાં શાસ્ત્રોએ પણ સજ્જનનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે જો મન, વાણી અને ક્રિયાની એકરૂપતા સાધી છે તે સજ્જન.

આ દૃષ્ટિથી જ શાસ્ત્રોએ કહ્યું કે આચારપ્રમથો ધર્મઃ— આચારમાંથી ધર્મ પ્રકટ થાય છે; આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ— આચાર એ પ્રથમ ધર્મ છે.

જે માણસ એક પ્રકારે બોલતો હોય અને બીજે પ્રકારે આચરતો હોય તો તેના ઉપર લોકો વિશ્વાસ રાખતા નથી સાસ્ત્ર પણ કહે છે કે જાનારહીને ન પુનન્તિ વેદા - આચાર વિનાના મનુષ્યને વેદો પવિત્ર જી શકતા નથી

મનુષ્યમાં કેવળ શબ્દજ્ઞાન હોય, અર્જુનની માર્ક પ્રસાવાદ કયાં કરતો હોય, અને ક્રિયામાં વિદુદ્ધ વર્તન હોય તો તેનાથી પ્રતિષ્ઠાનો અને આત્મકલ્યાણનો નાશ થાય છે પણ જે માણસ વાણીમાં પોતાના વિચારો પ્રકટ કરે કે ન કરે, પણ પોતાની ક્રિયા અણીશુદ્ધ રાખે તેનું જીવન ખરેખર કૃતાર્થ છે એ જિજ્ઞાસુ ન વર્ણિત — જે કર્મ કરે છે તે પડિત છે તેની ક્રિયાની અસર અમાજ ઉપર એટલી બધી થાય છે કે થોડા જ સમયમાં આપણને સારા પરિણામો મળી શકે છે

ઋષિઓ, સાધુઓ, મહાત્માઓ અને તત્ત્વચિન્તકો હમ્મેશા વગરબોલ્યે પોતાની સત્ક્રિયા કરે છે; અને તે જ જગતને માર્ગદર્શક બની જાય છે ગુરૂમૌન વ્યાખ્યાનમ્ એ વચનનું સ્વારસ્ય આ દષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે ગુરુ શિષ્યને વાણી દ્વારા ઉપદેશ આપવા કરતા પોતાના સદાચારથી જ ઉપદેશ આપે છે, અને આ ઉપદેશની અસર અદ્ભુત થાય ॥ મહર્ષિ અરવિન્દે આ હેતુથી જ કહેતું કે જગતને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે દરેકે પોતાની જાનને સુધારવી, કે જેથી તેના સદાચારના વિદ્યુતપ્રભાવે આશુબાણુનું વાતાવરણ મગલમય બની જાય જોટીમાનો હારે અને મૂંઝીમાનો જીતે એ આપણી કહેવત પ્રમાણે ‘બોલે તે બેસે અને આચરે તે ચરે.’ આપણી શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં પણ ગ્રાધ્યાપકો સદાચારનો મહિમા સ્વીકારે તો શિસ્ત-પાલનનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત જ ન થાય પૂજ્ય ગાધીજીએ છેલ્લી ક્ષણ સુધી કહ્યું કે ભાષણો કરવાનો યુગ હવે નથી, આ તો કર્મનો યુગ છે

## સ્વભાવનું ઓસડ : સંયમ

જગતની રચના કેવી રીતે થઈ એ વિષે વેદકાળથી માંડીને આજ સુધી અનેક અભિપ્રાયો તત્ત્વચિંતકોએ દર્શાવ્યા છે. એમાં શું સાચું એ કહેવું ઘણું કઠિન છે. એ દિશામાં શોધ કરનાર માનવી, અભિમંન્યુની માફક, ચક્રાવામાં ગૂંચાય છે. સત્યનો પ્રકાશ ન જણાતાં તે મનમાં અકળાય છે, નિરાધાર બની રહી પથ પડે છે; અને આખરે કાર્મ અગમ્ય તત્ત્વને પ્રાર્થના કરે છે અને પ્રકાશ મેળવે છે. સાધુસંતોના જીવનમાં અને મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનમાં પણ આવા અનેક પ્રસંગો આવ્યા છે એમ ઇતિહાસ કિપરથી માલૂમ પડે છે.

સાંપની ઉત્પત્તિ ગમે તે પ્રકારે થઈ હોય, તોપણ એક વાત સાચી છે કે જે જગતમાં આપણે રહીએ છીએ તેમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા જણાય છે. ગદારના રૂપરંગમાં, વાણીમાં અને ક્રિયામાં જે બેદ જોવામાં આવે છે તે બેદ અંદરની મનની વૃત્તિઓમાં પણ જોવામાં આવે છે. પાસ્તવિક રીતે તો મનની જ વૃત્તિઓ જહારની વૃત્તિઓને, વાણી અને ક્રિયાને ઘડનારી છે. જે પ્રકારનું મન તે પ્રકારનું વચન અને વર્તન. આ

સ્થિતિ બહુ સ્વાભાવિક છે, પણ માનવી પોતાની બુદ્ધિનો દુરુપયોગ કરીને મન, વાણી અને કર્મની કુદરતી એકરૂપતાનો નાશ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે મનમાં એક વિચારધારા ચાલતી હોય અને વાણીમાં બીજી વિચારધારા પ્રકટ થતી હોય; અને આગળ આચરણમાં ત્રીજો જ પ્રકાર દેખાતો હોય. આ એક પ્રકાગ્નો વિકાર છે, ગેગ છે; અને તે જીવનમાં દાખલ થયા પછી બહાર કાઢવાનું કામ ધણું મુશ્કેલ છે. આ અસાધ્ય ગેગને દૂર કરવા માટે સાધનાની જરૂર ગ્રંથી થાય છે, અને તેથી જ તત્ત્વવિદ્યા જગતમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

જગતમાં જે વિચિત્રતા જણાય છે તેને તત્ત્વચિંતકોએ સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ એ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખેલી છે. કારણના શુણે જ કાર્યમાં આવે છે, એ સનાતન ન્યાય પ્રમાણે જગતની વિવિધતાનું મૂળ બીજ તેના કારણમાં રહેલું હોવું જોઈએ, એમ સર્વ વિચારકોને લાગ્યા વિના રહેવું નથી. કોઈએ મૂળ કારણને પ્રકૃતિ કહી તો કોઈએ અવિદ્યા કે માયા કહી. કોઈએ બ્રહ્મ કહ્યું, તો કોઈએ પરમાત્મા કહ્યો. પણ તે બધાઓને મૂળ કારણમાં ત્રણ શુણોને માનવા પડ્યા. સાંખ્યદર્શનમાં તો આ શુણોનો મહિમા દર્શાવવામાં આવ્યો; ઉપનિષદોમાં અને ભગવદ્ગીતામાં ત્રણ શુણોની વ્યાપકતા જણાવવામાં આવી અને પુરાણોમાં તો તેમની ગાથાઓ ગવાઈ. આયુર્વેદે પણ આ ત્રણ શુણોની મહત્તા દર્શાવી.

સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ એ ત્રણ શુણોનાં સ્વરૂપ અને કાર્ય જુદાં જુદાં છે. સત્ત્વનો ધર્મ જ્ઞાન અને પ્રકાશ, રજ્જસનો ધર્મ ક્રિયા અને તમસનો ધર્મ અજ્ઞાન અને અંધકાર. ગીતાજીના સત્તરમા અધ્યાયમાં શ્રદ્ધા, આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાન એ બધાંના સાત્ત્વિક, રાજ્જસ અને તામસ એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારો જણાવવામાં આવેલા છે. આયુર્વેદમાં પુષ્પ, પત્ર, ફળ, શાક, અન્ન વગેરેના આ ત્રણ શુણો પ્રમાણે બેદ પાડવામાં

આવેલા છે. ધર્મશાસ્ત્રે પણ આ જ પદ્ધતિ સ્વીકારેલી છે અને કહ્યું પણ છે કે રાજસ અને તામસ પદાર્થોના ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય સાત્ત્વિક બની જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આધ્યાત્મિક માર્ગે ચાલી સત્યને મેળવી શકે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નારદ અને સનતત્કુમારની કથામાં સનત્કુમાર નારદને ઉપદેશ આપે છે કે જો આહાર શુદ્ધ હોય તો સત્ત્વ - અંતઃકરણ - શુદ્ધ થશે, તેથી સ્મરણશક્તિ બહુ મજબૂત બનશે, બધી શંકાઓની ગાંઠો તટ્ટી જશે અને સત્યનો - બ્રહ્મનો - પ્રકાશ મેળવશે.

સમાજમાં જુદા જુદા સ્વભાવનાં માણસો સાથે આપણને રાજ પ્રસંગ પડે છે. કુટુંબમાં પણ જે માણસો હોય છે તે બધાંનો સ્વભાવ એક પ્રકારનો હોતો નથી. માતા અને પિતા, પતિ અને પત્ની, ભાઈ અને બહેન, શેઠ અને નોકર, પાડોશી અને પાડોશી - આ બધાંમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવ જોવામાં આવે છે અને તેથી સંઘર્ષ થાય છે, ચિત્તનો કલેશ થાય છે, માનવી દુઃખી થાય છે, કેટલાક આત્મઘાત કરી છવનનેા અંત આણે છે. આ દૃષ્ટિએ જગતને જોનાર માણસમાં વૈરાગ્યની ભાવના જાગે છે, જગત દુઃખમય છે એવો વિચાર જન્મે છે. જે લોકો એમ માને છે કે આ બધી સૃષ્ટિ ભગવાનની કૃપા છે, ભગવાનનું ક્રીડા કરવાનું સ્થાન છે, ભગવાનને આનંદ મેળવવાનું સાધન છે, તે લોકો ક્ષણવાર વિચાર કરતા થઈ જાય છે કે જ્યારે ભગવાન જેવા આખા જગતના નાથને જગત આનંદ આપી શકે છે તો તે જગતમાંથી પામર માનવીને આનંદ કેમ નથી મળતો ?

ઉપરનો મન આપણે સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ તો પણ એટલું તો ખરું કે દુઃખમાંથી છૂટવાની અને સુખ મેળવવાની ઇચ્છા બધાંય માણસોને થાય છે, એ તો આપણા અનુભવની વાત છે. આપણા ઋષિમુનિઓએ જગતના કટ્ટાણુ માટે ઘણું ઉપાયો દર્શાવ્યા છે.



સ્વભાવભેદને લીધે જે દુઃખ ઝિબુ થાય છે તેને પણ દૂર કરવાનું સાધન સ્થિતપ્રગ્ન પુરુષોએ દર્શાવ્યું છે. પ્રાણ અને પ્રકૃતિ - સ્વભાવ - સાથે જ રહે અને સાથે જ જ્ય એ આપણી કહેવન સ્વભાવનું કેટલું બળ છે તે જણાવે છે. ગીતાએ પણ એક જ વાતને ટેકા આપતાં કહ્યું છે કે સ્વભાવ બધે પ્રવર્તે છે અને તેને બદલવો બહુ કઠણ છે. આવા બળવાન શત્રુને શી રીતે જીતવો એ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

પ્રકૃતિ - સ્વભાવ પ્રાણથી છૂટે તેમ નથી, એ સાચી હકીકત જરા ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. સ્વભાવ બદલવાને માટે અંગત પ્રયત્નોની આવશ્યકતા હોય છે. તેથી આપણે જો અંધમ પાળીએ તો બીજાઓના જુદા જુદા સ્વભાવોને ગળી શકીએ. સાર્વિક આહાર, વાચન અને ભક્તિ એ ત્રણ સાધનોની શક્તિ અસાધારણ છે કોઈને હિંસા થાય એવી વાણી ન બોલતી, એવું વર્તન ન કરવું, સર્વના તરફ પ્રેમભાવ ગમવો, મારું-તારું એ ભેદ બૂલવો : આ અને આવા જે જે નિયમો જણાવવામાં આવ્યા છે તે તે નિયમો પાળવાથી બધી જાતના સ્વભાવોને આપણે ખી જઈશું. વિરુદ્ધ પ્રશ્નરો સ્વભાવ જોતાં, માણસને એકદમ ક્રોધ ચઢે છે અને ગમે તેમ બોલે છે, ગમે તેમ વર્તે છે. ક્રોધ તો રજ્જીગુણનું કાર્ય છે અને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે. જ્યારે ક્રોધ આવે ત્યારે મૌન ધારણ કરવું એમ આપણા શાસ્ત્રો કહે છે. વ્યવહારમાં પણ આપણે મૌનનું મહત્ત્વ અતુલ્યથીએ છીએ. 'ન બોલવામાં નવ શુભ' એ આપણી રાજની કહેવતમાં બહુ ડહાપણ રહેલું છે. સામાન્ય માણસને જે પરિસ્થિતિથી, ક્રોધ થાય તે પરિસ્થિતિમાં મહાત્માઓ બોલતા નથી પણ માત્ર સ્મિત કરે છે.

એક તત્ત્વચિંતકે કહ્યું છે કે પ્રભુ જ આ પ્રમાણે બોલે છે, એમ માની કોરમાં કોર વચનને માણસે સહન કરવું. જનર્શનમાં સ્વાદાદનો સિદ્ધાંત ફક્ત તાર્વિક ચર્ચાને માટે ઉપયોગી છે એમ નથી,

પણ આપણા રોજના જીવનમાં પણ તે બહુ ઉપયોગી છે. શુદ્ધાં શુદ્ધાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જોવાં, તેને સમજવાં અને જાણના સમન્વય કરવો એ કામ સ્યાદાદનું છે. આપણા ઘરમાં માણનો સ્વભાવ બહુ કોધી દોષ અને જાણને કારણ વિના વડતાં હોય ત્યારે આપણે તેમના સ્વભાવનું ખંડન કરવાનું કામ નથી, કારણ કે સ્વભાવનો નાશ એકદમ નહિ થાય, પણ મનમાં સમાધાન કરવાનું કે એ તો માણનો સ્વભાવ છે. આવી સમાધાની વૃત્તિથી માણસમાં અર્પવ સંયમ કુદરતી રીતે આવી જાય છે, તે જગત-માંથી આનંદ લે છે, હમેશાં હસનો રહે છે.

ઋષિઓના આશ્રમોમાં વિરોધી સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓ સાથે રહી શકે છે. ‘વાય અને જરૂરી એક આરે પાણી પીએ’ એ ભાવના આપણા અવહારમાં અને સાહિત્યમાં આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા તપસ્વીના તપોવનમાં અનેક વિરોધી તરવો એકદાં રહી શક્યા હતાં. સમર્થ પુરુષની હાજરીથી સ્થળનું વાતાવરણ બહુ સારિવક બની જાય છે અને ત્યાં આવનારા માણસોના સ્વભાવમાં ધીમે ધીમે ફેર પડનો જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૭માં શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં આવી સાત દિવસ રહેનાર એક યુરોપી ભ્રાત્રીએ મને આશ્રમમાં જ કહેલું કે ‘હું અહીં એક અઠવાડિયાથી આગંવા છું. મહર્ષિની સાથે વાતચીત પણ કરી નથી. છતાં મારામાં બદલે ફેર પડ્યો દોષ એમ મને જણાય છે.’ આવા દાખલાઓ તો ઘણા મળી આવે છે.

સત્સંગ અને સદ્વાચન એ પરમાત્માનું આધિગૌતિક સ્વરૂપ છે, એમ એક મહાનુભાવી આચાર્ય કહ્યું છે. પરમાત્મા જ્યારે અવતાર ધારણ કરે ત્યારે તો પ્રજાને તેમનાં સાક્ષાત્ દર્શન થઈ શકે, પણ જ્યારે અવતાર પ્રકટ ન દોષ ત્યારે પ્રજાનો મોટો ભાગ તેરાન થાય છે. હવે આની સોઠા ધ્યાનમાં પરમાત્માનાં દર્શન કરી શકે છે. આ છે પરમાત્માનું

આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ. અવતાર ન હોય ત્યારે પરમાત્માનું આધિસૌતિક સ્વરૂપ જ સમાજને કામમાં આવે છે.

આપણા પરમમાન્ય પાંત પ્રધાન પાંડત જવાહરલાલજી જે પંચશીલનો સિદ્ધાંત જણાવે છે તે ઉપર જણાવેલી તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર જ રચાયેલો છે. સંયમ રાખી બીજાઓના અભિપ્રાયો અને સ્વભાવ સહન કરતાં જો આપણે શીખીશું, તો આપણું અને સમાજનું કલ્યાણ સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. આપણું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પંચિત્ર આત્માઓનો સમાગમ આપણા જીવનમાં બહુ લાભ કરનારો છે. આવા મહાત્માઓ આજે તો ઘણા વિરલ થઈ ગયા છે. એટલે ‘ધેર બેઠાં ગંગા’ એ ન્યાયે ઉત્તમ પુસ્તકોનું વાચન અને પરિશીલન કરવાથી આપણે આપણી પ્રગતિ ઠગી શકીશું. જેમ દુઃખનું ઓસડ દિવસ તેમ સ્વભાવનું ઓસડ સંયમ. સાર્વિક આહાર અને વાચનથી આપણે પોતાનો સ્વભાવ ગમે તેવો ખરાબ હશે તો પણ ધીમે ધીમે સુધરતો જશે અને આપણે ઘણા સુખી થઈશું. જીવનમાં નિરાશાવાદને બદલે આશાવાદ, આનંદવાદ પ્રકટ થશે; જગત આનંદનું ધામ બનશે.



## ત્રિવેણીસંગમ

ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીનો ત્રિવેણીસંગમ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન ભોગવે છે. અનેક સ્ત્રીપુરુષો ત્રિવેણીસંગમનાં પુણ્યજળમાં સ્નાન કરીને પોતાની જાતને કૃતાર્થ માને છે. આ છે બાહ્ય શુદ્ધિનો પ્રકાર.

બાહ્ય શુદ્ધિ આંતર શુદ્ધિના ચિહ્ન તરીકે શોભી રહે છે, પણ ત્યારે આંતર શુદ્ધિના અભાવમાં બાહ્ય શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્થિતિ ઉપહાસકારક બને છે.

બાહ્ય શુદ્ધિને માટે જેમ આગ્રહ ગાયવામાં આવે છે તેમ આંતર-શુદ્ધિને માટે પણ આગ્રહ - વધારે આગ્રહ રાખવામાં આવેલો છે. આ આંતર શુદ્ધિ મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણના સંગમથી શક્ય બને છે.

મન એ વાણીનું પૂર્વરૂપ છે, અને વાણી એ ક્રિયાનું પૂર્વરૂપ છે; તેથી આ ત્રણ વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે કાર્યવારણલાવ રહેલો છે. મનમાં જે પ્રકારનો વિચાર હોય તે પ્રકારની વાણી, અને વાણી જે પ્રકારની

હોય તે પ્રકારનું કાર્ય. આ પ્રકારના ત્રિવેણીસંગમથી મનુષ્યની શુદ્ધિ સર્વાંગસંપૂર્ણ બને છે. મનુષ્યે કહ્યું કે મનઃપૂર્ણ સમાચારેત્, મનથી જે પવિત્ર થયેલું હોય તેનું આચરણ કરવું. પારસી ધર્મના આચાર્ય ઝોગેસ્ટરે મન, વાણી અને ક્રિયા એ ત્રણની પવિત્રતા ઉપર વધુ ભાર મૂક્યો અને ત્રિવેણીસંગમનું માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું. જૈન, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ વગેરે દર્શનોમાં પણ આ જ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં આવેલું છે.

મન જ બન્ધ અને મોક્ષનું કારણ છે, તેથી તત્ત્વચિન્તકો મનના સંયમની આવશ્યકતા દર્શાવે છે. મનના નિમ્મલને માટે બધાય દર્શનોને યોગની પ્રક્રિયા સ્વીકારવી પડે છે. મન, વાણી અને ક્રિયાની પવિત્રતાથી ત્રિવેણીસંગમમાં ખરેખરું સ્નાન થાય છે, મનુષ્યજીવન સફળ થાય છે, અને પૃથ્વી ઉપર જ સ્વર્ગ અને મોક્ષ લાવી શકાય છે.

વર્તમાન યુગમાં આધિ, બ્યાધિ અને ઉપાધિ અસંખ્ય છે. સર્વત્ર દુઃખ અને ભયની ભાવના જોવામાં આવે છે. અશાન્તિનું વાતાવરણ વિશ્વવ્યાપક બની ગયું છે. જાણે અધિકારમાં જગત ચાલતું હોય એમ જણાય છે. પ્રકાશની આજે ઘણી જરૂર છે. આ પ્રકાશ અન્તઃકરણમાંથી જ આવી શકે છે અને તેથી આન્તર શુદ્ધિની ખાસ આવશ્યકતા રહેલી છે. અન્તઃકરણ એ દર્પણ ન, અને જેટલા પ્રમાણમાં દર્પણ ચોખ્ખું હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેમાં પડનારું પ્રતિબિમ્બ ચોખ્ખું હોય છે. સતો કહે છે કે ભગવાનના નામનાં અને લીલાનાં કીર્તન કરવાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાથી અમુ શુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાનનાં કીર્તન અને દર્શનથી સંપૂર્ણ આન્તર શુદ્ધિ સાધી શકાય છે અને ભગવદાનન્દનો અનુભવ લઈ શકાય છે.

ભગવદ્ગીર્તાન અને ભગવદ્દર્શન એ ઉપાય સર્વ મનુષ્યોને માટે છે તે બહુ સરળ છે. તેમાં દ્રવ્યનો ખર્ચ નથી, જ્ઞાનની જરૂર નથી, કર્મ-દાખલના યત્નોને અવકાશ નથી. ફક્ત જરૂર છે એકતી; અને તે નિસ્સાધન ભાવનાની, દીનતાની. દીનતાથી આન્તર અને બાહ્ય શુદ્ધિ આવે છે; મન, વાણી અને ક્રિયાના ત્રિવેણીસંગમમાં સદેલાઈથી સ્નાન થઈ શકે છે; ભગવાનને પ્રસન્ન કરીને જીવન કૃતાર્થ બનાવી શકાય છે.

આનંદમય પરમાત્માથી બહિર્મુખ થયેલા મનુષ્યો ખોટા માર્ગે જઈને દુઃખી થાય છે; અર્થાત દુઃખનું, અશાંતિનું, ભયનું કારણ મનુષ્યની બહિર્મુખતા છે, પાખંડીપણું છે, આસુરતા છે. વર્તમાન યુગને અન્તર્મુખ થવાની ઘણી જ જરૂર છે, અને તે પ્રમાણે થતાં અભયતાનું સામ્રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવશે અને જનસમાજ આનંદ-સાગરમાં મગ્ન કરશે.

ખીન્ને ઘણે સ્થળે — શ્રીમદ્ભાગવતમાં અને ખીન્ન પુરાણોમાં પણ ભગવાનનાં શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વગેરેની વાત કહેવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ કલિયુગમાં હરિકીર્તન વિના પરમાત્મપ્રાપ્તિને માટે ખીન્ને માર્ગ નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત ( ૬-૩-૨૪ ) કહે છે કે ભગવાનના શ્રવણ, કર્મ ( અથવા લીલા ) અને નામનું સંકીર્તન કરનાર પુરુષનાં બધાં પાપો નષ્ટ થાય છે. આ વાક્ય ઉપરથી આપણને જણાય છે કે હરિકીર્તનમાં પણ ત્રણ પ્રકારો સંલક્ષિત છે. એક ભગવાનના શ્રવણનું કીર્તન (=શ્રવણ-કીર્તન, ખીજું ભગવાનની લીલાઓનું કીર્તન (=લીલાકીર્તન) અને ત્રીજું ભગવાનનાં નામોનું કીર્તન (=નામકીર્તન). આ ત્રણેય પ્રકારનાં કીર્તનોનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં જોવામાં આવે છે ( ૧-૫-૨૨; ૧૨-૪-૪૦; ૧૨-૧૩-૨૩; ૬-૩-૨૪ ), કારણ કે ભગવાનનું કીર્તન કરવાને માટે જ વ્યાસજીએ શ્રીમદ્ભાગવતની રચના કરી છે અને તેથી જ શ્રીમદ્ભાગવતને સમાધિલાપા પણ કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રકારનું હરિકીર્તન દરેક મનુષ્ય પોતાની મેળે લોકલજનની દરેકર શાખા વિના કરી શકે છે ( ભાગ. ૧૧-૧૪-૨૪; ૧-૬-૨૭ ), અથવા તો કેઈ પરમપવિત્ર વિદ્વાન ભક્તની પાસેથી શ્રવણ કરે છે. જગતનો કીર્તન દ્વારા ઉદ્ધાર કરવાને માટે પ્રથમ ભગવાન શ્રી નારદે કીર્તનનો આરંભ કર્યો, અને પછીથી તેમણે વ્યાસજીને આ કીર્તન-પદ્ધતિ શિખવાડી. વ્યાસજી પાસેથી શ્રુકદેવજી આ પદ્ધતિ શીખ્યા અને ત્યાર પછીથી આ પદ્ધતિ અત્યાર સુધી ચાલુ રહી છે.

ભગવાન નારદે શ્રુકદેવજીની સાથે સંતસમાજની અંદર પ્રથમ વાર જે કીર્તન કહ્યું તેનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં અતિ મનોહર પ્રકારે આપવામાં

આવેલું છે. આ રીતે ન શ્રવણ કરવાને માટે મહાદેવ અને પાર્વતી, અને બીજા અનેક દેવો હાજર થયા હતા. કલિયુગમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય બધું નિર્બળ થઈ ગયા હતા. તેમને બળ આપવાને માટે નારદજીની પ્રાર્થનાથી સનત્કુમારેએ ત્રાપ અને સતોના સમાજમાં ભાગવતની સંપ્રદાય કરી, અને તેનું પગિજ્ઞાને ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યમાં અપર્ક બળ આપ્યું. આખો સમાજ ભજનમાં ધીન થઈ ગયો અને તે જ સમયે ભગવાન હરિ પોતે પ્રકટ થયા અને સર્વને ધણી આનન્દ થયો. આ પ્રમાણે જગતના કલ્યાણને માટે નારદજીએ અને શુકદેવજીએ કાર્તિકની પગપરા શરૂ કરી છે.

દરેક વ્યક્તિને હરિકીર્તન કરવાની શક્તિ અને અનુકૂલતા ન હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી જ આખા જનસમુદાયને લાભ મળે એટલા માટે હરિકીર્તનની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. આ સંસ્થા અત્યારે તો ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં વધારે પ્રચલિત છે. મહારાષ્ટ્રના ધણી મહાપુરુષોએ પણ સમાજમાં હરિકીર્તન કરીને આ સંસ્થાને પોષી છે અને પોતાના આત્માને કૃતાર્થ કર્યો છે. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ન્યાય-મૂર્તિ તેલંગ, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, લોકમાન્ય તિલક, શિવરામપંત પરંજપે, દાદાસાહેબ ખાપડે, અભિનવ વ્યાસ, ચિન્તામણગવ વૈદ્ય, નરસોપંત કેળકર, ઔધના રાજસાહેબ, મિરજના અધિપતિસાહેબ વગેરે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ જાહેરમાં હરિકીર્તનો કરીને આપણી આર્પસંસ્કૃતિને સાદું પોષણ આપ્યું છે. લોકમાન્ય તિલકે તો એક પ્રસંગે કહેવું પણ ખરું કે જો હું વર્તમાનમંત્રનો તંત્રી ન થયો હોત તો હું કીર્તનકાર થયો હોત. આજે પણ પ્રતિ વર્ષ ઔધના રાજસાહેબ નવીન હરિકીર્તન લખીને સમાજમાં હરિકીર્તન કરે છે, અને તેઓશ્રીનાં બધાં હરિકીર્તનો પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ પણ થયેલાં છે. શ્રી રામદાસાનન્દ ( પ્રેરિસર ગ્રાંધર વિષ્ણુ પરંજપે, ખી. એ. ) પણ એક અદ્ભુત



હરિકીર્તનકાર છે, અને એમણે ‘કીર્તન સુધાધારા’ નામનું અમૂલ્ય પુસ્તક રમીને પ્રસિદ્ધ પણ કદુ છે પૂનાની સર પરશુરામ જાઉં મહેજના આચાર્ય દાણેકર, અમદાવાદની એસ એન ડી આર્ટ્સ કોલેજના પ્રાધ્યાપક આઠવલે વગેરે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોના હરિકીર્તનો પણ ઘણા આકર્ષક હોય છે

મહારાષ્ટ્રના ઘણા સતસાધુઓએ કીર્તનનું સ્થાન જાળવ્યું છે. શ્રી શાનેશ્વર, શ્રી નામદેવ શ્રી એકનાથ શ્રી મુક્તેશ્વર, શ્રી સમર્થ રામદાસ, શ્રી જીકારામ, શ્રી અમૃતરાય શ્રી દેવનાથ, શ્રી મોરોપત વગેરે મહારાષ્ટ્રીય સંતો અને કવિઓની વાણીએ હરિકીર્તનને પ્રાણ આપ્યો છે. શ્રી જીલમીદાસ, શ્રી કમીર, શ્રી ચરણદાસ, શ્રી સુરદાસ વગેરે હિન્દી સંતોએ પણ પોતાના ઠા થોથી હરિકીર્તનને પોપણ આપ્યું છે. સૌથી વધારે પોપણ તો આપણા ઇતિહાસ અને પુરાણોએ આપ્યું છે. મહાભારત, રામાયણ અને અદ્વાર પુરાણો અને ઉપપુરાણો ઉપર હરિકીર્તનનું સ્થાન પામેલું છે, અને તે રીતે આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિનો જનસમાજના સારો પ્રચાર થયેલો છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિ સમજવાનો અધિકાર વિરલ પુરોહિતો હોય છે, પણ તેથી આખો જનસમાજ તે સંસ્કૃતિથી વચ્ચિત રહે એ જીજ્ઞાસુઓ તો નથી જ. આ કાગળમાં વેદને વૈદિક સંસ્કૃતિને લોકને જાણનાવવાને માટે ઇતિહાસ અને પુરાણોની રચના થયેલી છે. આ જ દૃષ્ટિથી આપણા શાસ્ત્રોમાં નિયમ છે કે ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં ચર્ચે સમુપવૃદ્ધયેત્ ઇતિહાસ અને પુરાણ વડે વેદનો સારો વિસ્તાર કરવો, સારું પોષણ કરવું. જનસમાજને ઉત્તમોત્તમ અન્યોનું જ્ઞાન સરલ રીતે આપવાનો આનાથી બીજો કયો પ્રકાર સંભવી શકે છે? તત્ત્વચિન્તનમાં પરમ ગૂઢ સત્યો સામાન્ય માણસ સમજી શકતો નથી. તેને

સમજાવવાને માટે વિચારની ધનના દૂર કરવાની જરૂર હોય છે, અને આ કાર્ય મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોએ સારી યોગદાયક વાતો દ્વારા સફળ કર્યું છે. આપણા શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આ પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણોએ બહુ મહત્વનો પાઠ ભજવ્યો છે, અને આ 'મધુ' અન્યથા ધન હરિકીર્તનની સ્થા દ્વારા આખા વ જનસમાજ આગળ ઢગલારૂપે વેરવામાં આવ્યું છે. હરિકીર્તન એ આપણી આજની શિક્ષણ-પ્રણાલિકાનું મહત્વનું અંગ બનવું જોઈએ એમ દરેક વિચારકને લાગ્યા વિના નહિ રહે.

મહારાષ્ટ્રમાં હરિકીર્તનની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત છે તે વાસ્તવિક રીતે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ છે. હરિકીર્તન કરવાનું સ્થળ એ દેવમંદિર અને સમામડપ હોવું જોઈએ. હરિકીર્તન કરનાર વ્યક્તિને માટે આપણે 'હનિભજિપરાયણ' એ પ્રમાણેનું વિશેષણ વાપરીએ છીએ, અને તે ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે હરિકીર્તન કરનાર વ્યક્તિ પવિત્ર, વિદ્વાન, ભક્ત અને નિસ્સંપૃહ હોવી જોઈએ. જે પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવે તે ઉપદેશનું હરિકીર્તનકારે પાલન કરવું જોઈએ, નહિ તો નાટકના નટોના જેવું પરિણામ આવે છે. હરિકીર્તન સાંભળનારો સમાજ વિદ્વાનો, સંતો, ભક્તો અને સાર્વિક, જિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુ સ્ત્રીપુરુષોનો હોવો જોઈએ. સંતો અને વિદ્વાનોની હાજરીથી હરિકીર્તનકારને ઘણું પ્રોત્સાહન મળે છે અને તેથી તે બરોબર ખીલે છે. હરિકીર્તનનો વિષય ભગવાનનાં ગુણ, લીલા અને નામ એ ત્રણ અથવાં તો એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક સ્વતંત્ર રીતે અથવા ભક્તના ચરિતને અંગે હોવો જોઈએ. હરિકીર્તનમાં અનુપ્યના ચરિતને સામાન્ય રીતે અવકાશ હોતો નથી; જો કે જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ સંતો, આદર્શ રાત્તઓ અને ખીજી મહાન વ્યક્તિઓના ચરિતને હરિકીર્તનનો વિષય આપણે મનાવીએ તો જનસમાજને ઘણો લાભ થાય એમ છે.

હરિકીર્તનમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ હોય છે. પૂર્વાર્ધને આમાન્યતઃ પૂર્વગ કહેવામાં આવે છે, અને ઉત્તરાર્ધને ઉત્તરગ કહેવામાં આવે છે. પૂર્વગમાં એક સામાન્ય સિદ્ધાન્તને સમર્થન આપવાને માટે એક વિશિષ્ટ દાખાતે લેવામાં આવે છે. હરિકીર્તનના આરભમાં મંગલાચરણ અને હરિસ્તવન હોય છે. પૂર્વગ પૂર્ણ થયા પછી દેવનું અને હરિકીર્તનકાગ્નું પૂજન કરવામાં આવે છે. અને ઉત્તરગ પૂર્ણ થયા પછી જયજયકાર, કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હરિકીર્તનમાં સાહિત્ય, સંગીત અને ઝંઘાનો સારો સમન્વય થયેલો હોય છે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં કીર્તન કરનારાઓ છે. પણ તેમાંના ઘણાખરાને મહારાષ્ટ્રી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ આવડતી નથી એ ખરેખર ખેદની વાત છે. આપણા મહારાષ્ટ્રીય બન્ધુઓ પાસેથી હરિકીર્તન પદ્ધતિથી સંસ્કૃતિ તો આપણે અપનાવી લેવી જોઈએ, અને તેમાં જોડેલો વિવેચન થાય છે તેટલી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને હાનિ જ છે. મહારાષ્ટ્રીય પદ્ધતિથી સ્વ નરમિહરાવભાઈ દિવેટિયા, સ્વ રમણભાઈ નીવડદ વગેરે હરિકીર્તન કરતા હતા, અને તેનું કારણ પ્રાર્થનાસમાજ હતું. અત્યારે ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ હરિકીર્તનકાગ તો એકમે જણુ જ જણાય છે. એક તો ડાકારની સંસ્થાન હાઈસ્કૂલના વિદ્વાન હેડમાસ્ટર ગિરિજશ કરભાઈ અને બીજા વડોદરાની સેન્ટલ હાયગ્રેરી વાળા હરિહરપ્રસાદ ભાઈ વડોદરાની પ્રજાએ તો વિલમદિરમાં સ્વ હ ભ પ. માધવ શુવાના અદ્વિતીય હરિકીર્તન સાલગેલા છે, અને હર્ષની વાત એ છે કે આ દક્ષિણાત્ય કીર્તનકેસરીનું સરલ અનુકરણ કરીને હ ભ પ હરિહરપ્રસાદ ભાઈ આજે પણ વડોદરાની ગુર્જર અને મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાને ઘણો આનંદ આપી ગયા છે.

એક પ્રસંગે પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજે મને કહેનું કે “આપણા ગામડાઓમાં હરિકીર્તન તત્થા દ્વારા આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર

ઠરવાની भारी ઘણી ઠપ્પા છે. અનુકૂલતા મળે તો આ કાર્ય ઉપાકુ. " આજે સરકાર અને ગ્રામ આગળ પ્રૌઢશિક્ષણનો મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો રહેલો જ છે નિરક્ષરતાનિવારણની યોજનાઓ આજે ઘડાઈ રહી છે. આ બધામાં હરિકીર્તનની સંસ્થા આપણને ઓછે ખર્ચે વધારે લાભ આપી શકે એવી છે એમ વિચારકોને જણાય છે. આપણે ઇંગ્લીશ કે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર એટલું જ નહિ પણ આપણું સમસ્ત ભારતવર્ષ આ હરિકીર્તન સંસ્થાને જલદી અપનાવે અને કલિયુગમાં સુવર્ણયુગ લાવે.



## સ્વામી અદ્વૈતાનન્દ

ભરૂચમાં દશાશ્વમેધઘાટ ઉપર જતાં રસ્તામાં સ્વામી અદ્વૈતાનન્દનો મઠ આવે છે. ત્યાં એક શિવાલય છે, અને સંન્યાસીઓને જીતરવા માટે એક મોઢું મકાન છે. તેમાં અદ્વૈતાનન્દ સ્વામીનો પુસ્તકલંડાર છે. તેમાં ધણી હસ્તલિખિત પુસ્તકો છે, અને પદ્મચંદ્ર ઉપરાંત ખીજા વિષયોના પણ અનેક ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. સ્વામીજીનો પુસ્તકસંગ્રહ જોઈને દરેકને સ્વાભાવિક રીતે આશ્ચર્ય થાય છે, અને તેમની વિદ્વતાનો ખ્યાલ આવે છે. ધણી વર્ષો પહેલાં જ્યારે આ લંડાર મેં જોયો ત્યારે સ્વામીજી વિષે માહિતી મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. તે સમયે ભરૂચમાં મુરબ્બી શ્રી. મોતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ( દી. જ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીના મોટાભાઈ ) અને તેમના મિત્ર માર્કુલાલ રણછોડદાસ તુમડી વિદ્યમાન હતા. તેઓ સ્વામીજીના શિષ્યો હતા. તેમની પાસેથી જે હકીકત મળી તે ઉપરથી અહીં સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવે છે.

સ્વામી અદ્વૈતાનન્દનો જન્મ ભાવનગર રાજ્યના એક ગામમાં એક શ્રીમંત લુહાણા યાત્રીમાં સંવત ૧૮૮૬માં થયો હતો. પિતાનું નામ

લક્ષ્મીદાસ હતું અને માતાનું નામ વહાલબાઈ હતું. સ્વામીજીનું મૂળ નામ કૃષ્ણદાસ હતું. લક્ષ્મીદાસ શેઠ લક્ષ્મીધિપતિ વૈષ્ણવ હતા, અને તેમણે સારા વેપારી તરીકે કીર્તિ મેળવી હતી. કૃષ્ણદાસ એકતો એક પુત્ર હોવાથી બહુ લાડમાં રાખ્યો હતો. નેને પાંચમે વર્ષે નિઠાળમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. પણ વિદ્યાભ્યાસમાં તેનું ચિત્ત લાગતું ન હતું. આ પ્રમાણે તે વિદ્યાર્થીજીવન ગાળતો.

સંવત ૧૯૦૦ના આવળુ માસમાં કૃષ્ણદાસના ગામના સીમાડે થતાનિષ્ઠ શ્રોત્રિય મહાયોગી રામચુર મહારાજ અથવા અખંડાનન્દ-સ્વામી આવી પહોંચ્યા. રામચુર મહારાજની સાથે તેમના શિષ્યો, જ્ઞાત્યારીઓ અને મહાત્માઓનું લગભગ પચાસ માણસોનું મંડળ હતું. આ રામચુર મહારાજ દક્ષિણના દેશરુથ જ્ઞાત્રી હતા. તેઓ નૈમિક જ્ઞાત્યારી અને વચનસિદ્ધિવાળા મહાપંડિત હતા. જેના ઉપર તેમની કૃપા થતી હતી તેને તે જ્ઞાત્રીના આપના હતા. તેમના અનેક શિષ્યો હતા; તેમાં મુખ્ય નીચેના હતા : -

(૧) બાપુ મહારાજ (વડોદરા), (૨) વિશ્વનાથ ગુરુ (જામનગર).  
(૩) ગિરિનાથારી, (કચ્છ માંડવી), અને (૪) જયકૃષ્ણ મહારાજ (મુળઈ). આ બધા શિષ્યો કાવ્ય, વ્યાકરણ, વેદવેદાંગ અને પદ્ધર્શનમાં નિપજ્ઞ હતા. વડોદરાના સુપ્રસિદ્ધ વેદાન્તી છોડુ મહારાજ એ બાપુ મહારાજના પુત્ર થાય, અને તેમના ઘરમાં જ રામચુર મહારાજની સમાધિ છે. બીજા બધા શિષ્યોએ પણ મહાત્માઓ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી.

કૃષ્ણદાસની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. તે પોતાના મિત્રોની સાથે ફરતો ફરતો દૈવયોગે રામચુર મહારાજની પાસે આવી પહોંચ્યો. મહારાજના દર્શન થતાં જ કૃષ્ણદાસના મનમાં એક અદ્ભુત અસર થઈ. કૃષ્ણદાસ વિવશ થઈ ગયો, અને મહારાજનાં ચરણોમાં પડ્યો.

રામચરુ મહારાજે કૃષ્ણદાસને તેનાં નામકામ પૂછ્યાં, પણ કૃષ્ણદાસે  
તેા મૌન ધારણ કરેલું હોવાથી કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. 'મહારાજે  
કૃષ્ણદાસના મિત્રો પાસેથી બધી હકીકત જાણી લીધી. મહારાજને  
કૃષ્ણદાસ ઉપર બહુ પ્રેમ થયો, અને ઘણા ભાવથી તેના માથા ઉપર હાથ  
ફેરવ્યો. કૃષ્ણદાસ એકદમ બેઠો થયો, અને સિદ્ધાસન વાળી મહારાજની  
સામે બેઠો. મહારાજ બોલ્યા : કૃષ્ણદાસ ! તારી શી ઇચ્છા છે ?  
કૃષ્ણદાસે ઉત્તર આપ્યો : —આપની સેવા કરવાની મારી ઇચ્છા છે;  
મારે ઘેર જવું નથી, આપની જ પાસે રહીને બધું જીવન આપની  
સેવામાં ગાળવું છે. મહારાજ બોલ્યા : —અના ! તું કશું બાળક છે;  
તારી બુદ્ધિ કાચી છે; એકદમ આવેશમાં આવી જઈને તું ધરતો ત્યાગ  
યા કર; ઘેર જા અને તારા માતાપિતાની સેવા કરી કતાર્થ થા. કૃષ્ણદાસે  
ઉત્તર આપ્યો : —મહારાજ ! ઘેર જવાની વાત નહિ બને. હું તો  
અહીંથી ખસવાનો નથી.

કૃષ્ણદાસનો અત્યાયક જોઈને મહારાજે કૃષ્ણદાસના મિત્રો, દારા  
લક્ષ્મીદાસ શેઠ અને વહાલગાર્હને બોલાવ્યાં, અને તેમને બધી હકીકત  
કહી. માતાપિતાએ કૃષ્ણદાસને ખાનગીમાં પૂછ્યું — ભાઈ ! તારી  
ખરેખરી શી ઇચ્છા છે ? તારી ઇચ્છા પ્રમાણે અમે કરવા તૈયાર હીએ.  
કૃષ્ણદાસ બોલ્યા : — જો તમે મારાં માબાપ તરીકે મારા હિતમાં રાજી હો  
તો આ મહારાજની સેવા કરવા તેમની પાસે જીવના બુધી મને રહેવાની  
રજા આપો. લક્ષ્મીદાસ શેઠ અને વહાલગાર્હ સંસ્કારો પે જીવ હતાં.  
તેમણે બાળકની બાવના જોઈને વિચાર કર્યા કે પ્રભુની ઇચ્છા જ  
એવી છે કે કૃષ્ણદાસ રામચરુ મહારાજની સેવા કરીને જ કૃતાર્થ વરે.  
તેમણે કૃષ્ણદાસને સ્વામીજીની પાસે જીવનપર્યંત રહેવાની રજા આનન્દથી  
આપી. સ્વામીજીએ લક્ષ્મીદાસ શેઠને અને વહાલગાર્હને કહ્યું : — આ  
તો બાળક છે; તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તમે શા માટે વર્તો છો ? આમાં તપસ્વ

હાથે નથી. આ સંસ્કારી દંપતીએ જવાળ આપ્યો:—આ પુત્ર જે આપના જેવા મહાપુરુષની સેવા કરીને જીવન ગાળશે તે! અમારી સાત પેઢીનું કલ્યાણ થશે. માતાપિતાનો જવાળ સાંભળીને સ્વામીજી આશ્ચર્ય-મુગ્ધ બની ગયા. કૃષ્ણદાસને આશીર્વાદ આપીને માતાપિતા ઘેર ગયાં, અને રામશુરુ મહારાજે કૃષ્ણદાસને પોતાના શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો.

રામશુરુ મહારાજના શિષ્ય થયા પછી કૃષ્ણદાસે અદ્વૈતાનન્દ નામ ધારણ કર્યું, અને શુરુની પાસેથી શાસ્ત્રનુશાન મેળવી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ન્યાસુધી શુરુ વિદ્યમાન હતા ત્યાં સુધી અદ્વૈતાનન્દે તેમની પાસે રહીને સેવા જ કરી. મહારાજ સમાધિસ્થ થયા, અને અદ્વૈતાનન્દ એકલા પડ્યા. એટલામાં ભાવનગરના દીવાન ગૌરીશંકર ઝોઝાએ અદ્વૈતાનન્દને ભાવનગરમાં રહેવાની આમ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી, અને સ્વામી ભાવનગરમાં આવ્યા. ગૌરીશંકર ઝોઝાએ સ્વામી પાસે વેદાન્તનું અધ્યયન કરવા માંડ્યું. કાલક્રમે ગૌરીશંકરભાઈએ વેદાન્તની તરીકે કીર્તિ મેળવી.

ઠેટલાક સમય પછી ભરૂચના રા. રા. જગન્નાથ ગિરધરભાઈ ઝવેરી (દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતાના કાકા) તથા ક્ષત્રિય પ્રજુદાસ ગોવિન્દદાસને સ્વામી સિદ્ધજનનન્દજી દ્વારા અદ્વૈતાનન્દ સ્વામીની ખબર મળી, એટલે તે બન્ને સંસ્કારી શુદ્ધસ્થો ભાવનગર જઈ અદ્વૈતાનન્દ સ્વામીને ભરૂચ પધારવા આમ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી આગ્યા. સ્વામી અદ્વૈતાનન્દ આમ્રહને વશ થઈને ભરૂચ આવ્યા, અને દશાશ્વમેધના ઘાટ ઉપર પર્ણકુટ્ટી બાંધી રહ્યા. અને માણસો સ્વામીનો સમાગમ કરવા આવવા લાગ્યા. અનેક શિષ્યોને સ્વામીએ ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરેના અભ્યાસ દરાવવા માંડ્યો. રોજ સવારમાં પ્રથમ ત્રીશંકરાચાર્યના મુત્ર-લાભનું ત્રવણ કરાવીને તે શિષ્યોને શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયોનું અધ્યયન



કરાવતા હતા. સાંજે શ્રીચંક્રાચાર્યના કોઈ એક ગ્રંથ ઉપર સ્વામીજી પ્રવચન કરતા હતા. આ વખતે લગભગ ત્રણસો જેટલા શ્રોતાઓ એકઠા થતા હતા. ભરૂચમાં નર્મદાતટે લોકોને અલૌકિક આનન્દ મળતો હતો.

આ પ્રમાણે આઘ શ્રીચંક્રાચાર્યની માફક શ્રુતસંસારનો બાહ્યા-વસ્થામાં જ ત્યાગ કરીને પોતાનું જીવન કૃતાર્થ કૃત્ય અને બાસઃ વર્ષની વચ્ચે સંવત ૧૯૪૮ના પોષ વદિ ૧૪ને દિવસે સ્વામીજીએ દેહત્યાગ કર્યો. તેમના અનેક સંસ્કારી શિષ્યોને એક સાચા ગુરુની ખોટ પડી. આજે સ્વામીજીના મઠમાં અનેક ઉપયોગી હસ્તલિખિત ગ્રંથો વાચકોની રાહ જોઈને બેસી રહ્યા છે. ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર થાય છે, તો અદ્વૈતાનન્દ સ્વામીનું સ્થાન લેનાર કોઈ વ્યક્તિ નહિ મળી આવે !

## મહર્ષિ અરવિન્દનો સંદેશ

ચૂનીલાલ ગાંધી વિદ્યાલયનના પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ પ્રસંગે પ્રવચન કરવા મને જે નિમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું છે તેને માટે હું અવન-સ્થાપક સમિતિના અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. સ્વાતન્ત્ર્ય-પ્રાપ્તિના મંગલ દિવસે જ - મહર્ષિ અરવિન્દની જયન્તીના મંગલ મુહૂર્તે જ - વિદ્યાલયનની જે સ્થાપના થયેલી છે તે તેના લઘ્ય લાવિનું એક મોઢક ચિહ્ન છે. આપણા વર્તમાન યુગના એક મહાન તત્ત્વચિન્તાક શ્રી અરવિન્દના વિચારધારા આપણને કેટલી ઉપકારક છે તેનો આજે આપણે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું તો તે અનુચિત નહીં ગણાય.

ઈ. સ. ૧૮૭૨માં અમદાવાદમાં ઈશ્વરબ્રાહ્મનામાગાનું પ્રકાશન થયું અને તે ૪ વર્ષમાં જંગાળમાં શ્રી અરવિન્દનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. શ્રી અરવિન્દના સમસ્ત જીવનનો જ્યારે આપણે મુક્ત દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે તેમના જીવનમાં જે જે પ્રસંગો બનેલા છે તે તે પ્રસંગોમાં કેન્દ્ર ને કેન્દ્ર વિશિષ્ટ હેતુ જોવામાં આવે છે. જંગાળમાં સાત વર્ષનો બાલ્ય કાલ, માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષમાં અનુક્રમે પ્રાપ્ત અને પ્રાગાત્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહો, ઇંગ્લંડમાં ચૌદ વર્ષના

વેદના મન્ત્રાનુ નાત્પર્વ યાગાદિ કર્મમાં જ છે એ સાધારણ અભિ-  
પ્રાયને શ્રી અગ્નિવિન્દ સ્વીકારતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ વેદ એ અધ્યાત્મ-  
વિદ્યાનો આર્થ ગ્રન્થ છે. તેમાં પરમ તત્ત્વના અનેક સ્વરૂપોનું મનોહર  
શૈલીમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અગ્નિ, સૂર્ય, વમ, માતરિશ્વન,  
પ્રજાપતિ વગેરે દેવો દિવ્ય જ્યોતિર્નાં લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે! ॥ બ્રહ્મનો  
સાક્ષાત્કાર કરનારા ઋષિઓની સ્વયં પ્રેરિત વાણીમાયા સર્વશક્તિમાન  
પરમ તત્ત્વનું અને તેનાથી વ્યાપ્ત થયેલા સમસ્ત વિશ્વનું સત્ય સ્વરૂપ  
શ્રી અગ્નિવિન્દ બ્રહ્મ સરસ રીતે દર્શાવે છે અને આનંદમય , નિર્ગુણનો

જગત મિથ્યા છે, અવિદ્યાનું કાર્ય છે એ શાંકરદર્શનનો સિદ્ધાન્ત શ્રી અરવિન્દ સ્વીકારતા નથી. જગત એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, સત્ય છે, પરમાત્માની લીલાઓની રંગબ્રુમિ છે, જગન્નાથનો રથ છે અને તેથી અતિ મહત્ત્વનું છે એમ શ્રી અરવિન્દની ઘોષણા છે. એકતા, સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને શક્તિ એ આ રચના ચાર ચક્રો છે. જેમ શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે નામરૂપવિમેદેન જગત્ક્રીડતિ યો યત્ત. તેમ શ્રી અરવિન્દ જગતને પરમાત્માનું કીડાલાવડ, કીડાસાધન માને છે. જગત એ પરમાત્માનું એક પ્રકારનું રૂપ હોવાથી માનવ-એકતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે; સમાજની રચના એકતા—સમતા—ના ધોરણે આદર્શ રીતે ઘડી શકાય છે. જગત જેમ પરમાત્મામાંથી પ્રકટ થયેલું છે તેમ તે પરમાત્માનું છે; તેથી જગતના સર્વ પદાર્થો પરમાત્માના જ છે. મનુષ્યો જે ધન મેળવે છે તે વાસ્તવિક રીતે પરમાત્માનું જ છે; મનુષ્ય તો તે ધનને પ્રજુનું માનીને માત્ર મેરફફ છે. શ્રી અરવિન્દ કહે છે કે શ્રીમંત સોક્રાનું પ્રથમ કર્તવ્ય પ્રજુએ આપેલા ધનનો ઉપયોગ પ્રજુનાં બાળકોના હિતમાં કરવાનો છે; પ્રજુને સમર્પણ કરવામાં ધનની ચરિતાર્થતા રહેતી છે. આ વિચારસરણી મહાત્મા ગાંધીજીની વિચાર-પદ્ધતિ સાથે સરખાવવા જેવી છે. હિંસક સામ્યવાદની અનાવશ્યકતા દર્શાવનારો શ્રી અરવિન્દનો આ ઉપદેશ સર્વથા સ્વીકાર્ય છે; અને જોટલા પ્રમાણમાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે તોટલા પ્રમાણમાં જગત વધારે સુખી થઈ શકશે.

જીવનના આરંભકાળથી જ શ્રી અરવિન્દમાં રાષ્ટ્રિયતા અને તત્ત્વ-ચિન્તનના પ્રવાહો વહેતા રહેલા છે. શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રિયતાનું બળ વધારે જોવામાં આવે છે. સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો ઉપદેશ આપનાર આ બંગાળી બ્રાહ્મ રાષ્ટ્રિયતાને ધર્મ માને છે. પણ જીતમંત્રી મારફતે તે બ્યારે ‘ભુદ્ધ’ થાય છે, બ્યારે તેમને જોલનિવાસ પછી ‘પ્રબોધ’ થાય છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે સનાતન ધર્મ—વૈદિક ધર્મ—એ જ વાસ્તવિક રાષ્ટ્રિય-

નદના મન્દાનુ નાતર્ન યાગાદિ કર્મમા જ છે એ સાવારણ અભિ-  
પ્રાયને શ્રી અરવિન્દ સ્વીકારતા નથી તેમની દૃષ્ટિએ વેદ એ અધ્યાત્મ-  
વિદ્યાનો આર્ષ અન્ધ છે તેમા પરમ તત્ત્વના અનેક સ્વરૂપોનું મનોહર  
શરીમા વર્ણન કરવામા આવેલું છે અગ્નિ, સૂર્ય, વમ, માતરિશ્વન  
પ્રજાપતિ વગેરે દેવો દિવ્ય જ્યાતિના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપો છે બ્રહ્માનો  
સાક્ષાત્કાર કરનારા ઋષિઓની સ્વયં પ્રેરિત વાણીમાથી સર્વશક્તિમાન  
પરમ તત્ત્વનું અને તેનાથી વ્યાપ્ત થયેલા સમસ્ત વિશ્વનું સત્ય સ્વરૂપ  
શ્રી અગ્નિન્દ બહુ સરસ રીતે દર્શાવે છે અને આનંદમય જીવનનો  
આદર્શ આપી જગતને પ્રકુલ્લિત બનાવી શકે છે

પરમ તત્ત્વ એ એક જ તત્ત્વ છે અને તે સર્વથા અગમ્ય છે.  
વ્યવહારમા તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ બાધી શકાતો નથી  
વ્યવહારની જૂમિડા ઉપર તેને ઉતારી શકાતું જ નથી અને વ્યવહાર  
નિરર્થક છે, એ પ્રમાણે કેટલાક પ્રાચીન તત્ત્વચિન્તાકા માને છે ખીજા  
કેટલાક વિચારકો પગમ તત્ત્વનો વિચાર ક્યાં વિના કેવળ દૃશ્ય જગતનો  
— પ્રત્યક્ષ વ્યવહારનો — સ્વીકાર કરી જીવનના આદર્શો ઘડે છે આ બંને  
અભિપ્રાયો અપૂર્ણ છે અને પ્રસ્થાનગ્રન્થોના ઉપદેશથી વિરુદ્ધ છે શ્રી  
અરવિન્દ આ મે મતોનો સમન્વય કરીને કહે છે કે વ્યવહાર — જીવન —  
વિના પરમ વિન તત્ત્વનો અનુભવ થઈ શકતા નથી અને દિવ્ય તત્ત્વ  
વિના જીવનની કિંમત નથી. દિનતા એ જીવનમા ઉતારવા માટે છે અને  
જીવન એ દિનતા મિદ્ધ કરવા માટે છે આ દિવ્ય જીવન મનુષ્યને  
જગતમા અનૌકિંસ આનંદ આપી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે  
પ્રકારનું જીવન ગાળનાર નિષ્કિત ખીજા વ્યક્તિઓને અન્ધકારમાથી  
પ્રગટમા લઈ જાય છે શ્રી અરવિન્દનો આ મધ્યમ માર્ગ — હિરણ્યમય  
પથ — કટલો બધો દૃવ્યાણુદારક છે એ સહેલાઈથી સમજી શકાય એમ છે

જગત મિથ્યા છે, અવિદ્યાનું કાર્ય છે એ શાકરદર્શનનાં સિદ્ધાન્ત શ્રી અરવિન્દ સ્વીકારતા નથી. જગત એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, સત્ય છે, પરમાત્માની શીલાઓની રંગભૂમિ છે, જગન્નાથનો રથ છે અને તેથી અતિ મહત્ત્વનું છે એમ શ્રી અરવિન્દની ઘોષણા છે. એકતા, સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને શક્તિ એ આ રચના ચાર ચક્રા છે. જેમ શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે કે નામરૂપવિમેદેન જગત્ક્રીડતિ યો યત્. તેમ શ્રી અરવિન્દ જગતને પરમાત્માનું ક્રીડાલાયક, ક્રીડાસાધન માને છે. જગત એ પરમાત્માનું એક પ્રકારનું રૂપ હોવાથી માનવ-એકતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે; સમાજની રચના એકતા—સમતા—ના ધોરણે આદર્શ રીતે ઘડી શકાય છે. જગત જેમ પરમાત્મામાંથી પ્રકટ થયેલું છે તેમ તે પરમાત્માનું છે; તેથી જગતના સર્વ પદાર્થો પરમાત્માના જ છે. મનુષ્યો જે ધન મેળવે છે તે વાસ્તવિક રીતે પરમાત્માનું જ છે; મનુષ્ય તો તે ધનને પ્રભુનું માનીને માત્ર મંરક્ષક છે. શ્રી અરવિન્દ કહે છે કે શ્રીમંત લોકોનું પ્રથમ કર્તવ્ય પ્રભુએ આપેલા ધનનો ઉપયોગ અખુનનાં બાળકોના હિતમાં કરવાનો છે; પ્રભુને સમર્પણ કરવામાં ધનની ચરિતાર્થતા રહેતી છે. આ વિચારસરણી મહાત્મા ગાંધીજીની વિચાર-પદ્ધતિ સાથે સરખાવવા જેવી છે. હિંસક સામ્યવાદની અનાવશ્યકતા દર્શાવનારો શ્રી અરવિન્દનો આ ઉપદેશ સર્વથા સ્વીકાર્ય છે; અને જેટલા પ્રમાણમાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં જગત વધારે સુખી થઈ શકશે.

જીવનના આગંલકાળથી જ શ્રી અરવિન્દમાં રાષ્ટ્રિયતા અને તત્ત્વ-ચિન્તનના પ્રવાહો વહેતા રહેલા છે. શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રિયતાનું બળ વધારે જોવામાં આવે છે. સ્વદેશી અને બહિષ્કારનો ઉપદેશ આપનાર આ બંગાળી બાળુ રાષ્ટ્રિયતાને ધર્મ માને છે. પણ ગૌતમની મારફત તે બ્યારે ‘બુદ્ધ’ થાય છે, બ્યારે તેમને જીવનિવાસ પછી ‘પ્રબોધ’ થાય છે ત્યારે તેમને જણાય છે કે સનાતન ધર્મ—વૈદિક ધર્મ—એ જ વાસ્તવિક રાષ્ટ્રિ-

યતા છે. શ્રી અરવિન્દને તે વખતે બોધ થાય છે કે માનવપ્રાણિના અને ચેતનાના સંપૂર્ણ રૂપાન્તરદ્વારા મનુષ્યને દેવ બનાવવાનું કાર્ય પ્રશુએ મારે માથે નાખ્યું છે. આ અન્તઃસ્ફુરણામાંથી શ્રી અરવિન્દનો પર્ણયોગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે.

પરમાત્મા સર્વશક્તિમાન છે. તેમના દિવ્ય ગુણો અસંખ્ય છે. તેમની કૃપાગર્જન અસાધારણ છે. આ શક્તિને જ મનુષ્યો માતાજી તરીકે લાજે છે. આ શક્તિનાં અનન્ત સ્વરૂપોમાં મહેશ્વરી, મહાકાલી, મહાસક્તી અને મહાસરસ્વતી એ ચાર મુખ્ય છે. તેમાં માતાજીના જુદા જુદા ધર્મો પ્રકટ થયેલા છે. જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે. સમિચ્છાનન્દ પરમાત્મામાંથી અગ્નિ-વિસ્ફુલિગ્ગન્યાયે જીવાત્માઓ પ્રકટ થયેલા છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયની જે ચર્ચા તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી શ્રી અરવિન્દે સાધનાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. દરેક સાધકે પ્રવર્તન કરીને મનોમયની ભૂમિકા મુઢી આવવાનું હોય છે. આ પ્રવર્તનમાં પશુ મનવાન ઉપર સંપૂર્ણ આધાર, પોતાની મીનતા અને લગવાનની કૃપાનુ મરચ એ તત્ત્વોની અપેક્ષા હોય છે. જગતના પદાર્થોમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના પરમતત્ત્વના ચિન્તનમાં જ, સર્વ વસ્તુ પ્રશુની જ છે અને તેથી હું સર્વ તેમને જ સમર્પણ કરું છું એ પ્રકારની ભાવનામાં જ સાધકે પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાની હોય છે.

ન્યારે સાધક મનોમયની ભૂમિકાની યાત્રા પૂરી કરે છે ત્યારે વિજ્ઞાનમય ચેતના તેનું રવાગત કરવા તૈયાર ત્રિભેડી હોય છે. એક બાજુ અન્ન, પ્રાણ અને મન એ મનુષ્યનું ક્ષેત્ર છે, અને બીજી બાજુ આનન્દ, ચિત્ત અને સત્ત્વ એ પરમતત્ત્વનું ક્ષેત્ર છે. વિજ્ઞાનમય ચેતના આ બન્ને ક્ષેત્રોને જોડી આપનારું તત્ત્વ છે. સાધક પોતાના દિવ્ય જીવનમાં જેવી રીતે આગેદગી કરી મનોમય ભૂમિકા જોળંગી વિજ્ઞાનમય ચેતના મુઢી આવી

આશ્રમમાં એક આદર્શ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, યુરોપ અને અમેરિકાના તત્ત્વચિન્તાકોને મુગ્ધ બનાવેલા છે અને આજે પણ અસંખ્ય વ્યક્તિઓનાં જીવનને અભિનવ રૂપ આપેલું છે. આ રીતે શ્રી અરવિન્દને મોગ કેવળ આત્મકલ્યાણ માટે ન હતો પણ સમસ્ત વિશ્વના કલ્યાણ માટે હતો, અને આજે પણ છે.

પરમચેતનાનું પૃથ્વી ઉપર અવતરણ ચમે એ પ્રકારનો મોઘ આપી શ્રી અરવિન્દે જગતને ચિરન્તન શાન્તિ અને સાધનાનો માર્ગ મુલત કરી આપ્યો છે. પરમતત્ત્વના અવતરણની વાત જાણી માનવહૃદયમાં આશાઓના અંકુર ફૂટે છે અને પોતાના દુઃખનું વિસ્મરણ થતાં આનન્દનો આધિભાવ થાય છે.

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોમાંથી તમસ અને રજસનો નાશ કરી સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ કરવાથી મનુષ્યનાં અજ્ઞાન અને અહંકાર નાશ પામે છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ વસ્તુ લગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ બને છે એમ માની લગવાન ઉપર જ સંપૂર્ણ આધાર રાખવાથી મનુષ્યના ચિત્તમાં શાન્તિનો પ્રાકુર્ભાવ થાય છે. સાધક આ પ્રકારે અન્તઃશાન્ત બને છે અને લગવાનની કૃપા ઉપર અવલંબન રાખી સર્વ કાર્ય અમુગ્ધ રીતે કર્યા જાય છે. સમસ્ત વિશ્વમાં એકતાનું દર્શન કરવાથી સાધકને શોક કે મોહ થતો નથી, પણ સર્વના પ્રતિ પ્રેમ થાય છે. નિજનન્દમાં મસ્ત રહી સાધક સર્વને ઉપકારક બની જાય છે અને આ પ્રકારની સ્વાભાવિક બનેલી કર્તવ્યપરાયણતામાં જ જીવનની દિવ્યતા સાધી શકે છે.

શ્રી અરવિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વર્ણનો બેદ રાખવામાં આવેલો નથી. ગમે તે વર્ણનો અને ગમે તે દેશનો મનુષ્ય સાધનામાર્ગ સ્વીકારી શકે છે. સ્ત્રી અને પુરુષનો બેદ પણ સાધનામાર્ગમાં જોવામાં આવતો નથી.



શ્રી અરવિન્દનો ઉપદેશ સનાતન છે, સમસ્ત વિશ્વને માટે છે અને તેથી વિશ્વધર્મ થઈ શકવાની યોગ્યતાવાળો છે. તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમના અર્વાચીન મહાપુરુષોએ શ્રી અરવિન્દની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. ગુરુદેવ ટાગોરે તો ઘણાં વર્ષો પહેલાં કહેલું કે “ અરવિન્દ ! રવીન્દ્ર લલ નમસ્કાર. ”

શ્રી અરવિન્દની દિનચર્યા માનવજાતિને માટે એક આદર્શરૂપ છે. સ્વાધ્યાય, મનન, ધ્યાન અને પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે જાણ જગતનો સંબન્ધ ઓછો કરી એકાન્તવાસ અને મૌન સેવવાની અત્યંત આવશ્યકતા રહેલી છે. સ્થિતપ્રજ્ઞનું જીવન કેટલી અપૂર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે એ વાત સાધુસંતોનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો મૌનદિવસ એ તેમની સિદ્ધિની મુખ્ય ચાવી હતી.

જીવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધવો આવશ્યક છે એમ શ્રી અરવિન્દનું મન્તવ્ય છે. જેમ પરમતત્ત્વ સત્ય, શિવ અને સુન્દર છે તેમ માનવજીવન પણ સત્ય, શિવ અને સુન્દર હોવું જોઈએ એમ તેમને અભિપ્રાય છે. કલા અને સૌન્દર્યમાં દિવ્યતાનાં તત્ત્વો રહેલાં છે અને તે દ્વારા સાધક આનન્દમય પ્રજુના અલૌકિક રસનું પાન કરી શકે છે. આ પ્રકારના ઉપદેશથી શ્રી અરવિન્દે જીવનની સમતુલા જાળવી છે અને તે દ્વારા જમતમાં ઉલ્લાસ સ્થાપી ચેતના પ્રકટાવી છે. જેમ કઠોપનિષદમાં યમ નંચિકેતાને ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ષરાન્નિવોદ્યત તેમ શ્રી અરવિન્દ માનવસમુદાયને પ્રેરણા આપે છે. આ છે તેમના ઉપદેશની વ્યવહારયોગ્યતા.

વડોદરામાં શ્રી અરવિન્દે યોગની સાધના શરૂ કરી તેને સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કયો હતો. લગવાન પતંજલિના યોગાનુશાસનનું મહત્ત્વ

આધ્યાત્મિક પ્રગતિમા કેટલું મલુ છે એ વાત સર્વ ભારતીય દર્શનોના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. યોગશાસ્ત્રની સર્વ પ્રક્રિયા સાધકને બહુ ઉપકારક છે એમ યોગીઓનો આદેશ છે. યોગશૂત્રના ચાર પાદોના નામો - મમાધિપાદ સાધનપાદ વિમૂત્તિપાદ અને કૈવલ્યપાદ - પાનુ એ ૪ વસ્તુનું સૂચન કરે છે. અષ્ટાંગ યોગના દિવ્ય જીવનની પ્રક્રિયામા યોગ શ્રી અરવિન્દે એક મહાન સિદ્ધિ મેળવી છે. દરેક સાધકે અધિકારી પુનઃ પામેથી યોગ શાખા લેવાની જરૂર છે એટલું તો સદજ મમજી શકાય એમ છે.

આજે મમસ્ત વિશ્વ ઉપર આપણે નજર કેંકડીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે સર્વત્ર - સહજાએ ભારત અપવાદરૂપ છે - અવિશ્વાસ, દેવ, કલહ અને હિંસાનું સામ્રાજ્ય આપી રહેતું છે. અમેરિકા અને રશિયા એ બે વિરુદ્ધ વિચારસરણીવાળા દેશો વચ્ચે જે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત ઈ-ઇયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે અને જેમાં જગતના જુદા જુદા દેશો એક પક્ષમાં કે બીજા પક્ષમાં ભાગ લઈ રહેલા છે તેને પરિણામે અખિલ વિશ્વ અશાન્તિ અને દુઃખના મહાસાગરમાં ડૂબી ગયેલું છે. મહાભારત કહે છે તે પ્રમાણે જીવો જીવસ્ય જીવનમ એન્યાય વર્તમાન કાળમાં પ્રવર્તી રહેલો છે, અને ભારતીય નીતિશાસ્ત્રમા જણાવેલા માત્સ્યન્યાયનું સ્મરણ કરાવે છે. જગતના આ બધા દેશનેતાઓ પદાર્થોનું મૂલ્ય આંકવામાં ગંભીર બુદ્ધ કરી રહ્યા છે, અને તેનું કારણ એ છે કે તેઓ કોઈ પણ દિવ્ય તત્ત્વને સ્વીકારતા નથી અને જે દંદાચિત્ત શબ્દમાં સ્વીકારતા હોય તો જીવનમાં હિતારતા નથી. પરમાત્માની કૃપાથી આપણા સમર્થ અને લોકપ્રિય પંત પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલજીએ તટસ્થ ત્રિતિ ધારણ કરીને અન્ય દેશોને શાન્તિ અને સુખને માર્ગે જવા પ્રેરણા કરેલી છે. શ્રી અરવિન્દનો ઉપદેશ બધાં આમુર્તી નસ્તોને દિવ્યપ્રેમના બળથી સમાવી કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવે છે. મહાત્મા

માંથીજ એ પણ આ પ્રકારનો જ વિચાર અને આચાર વિશ્વ આગળ મૂકેલો છે.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जथाः मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥

આ ઈશોપનિષદના પ્રથમ મન્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રી અરવિન્દ કહે છે કે આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે તે ઈશ્વરના આવાસ માટે છે, ઈશ્વરે તને જે આપેલું છે તે તું ત્યાગપૂર્વક ભોગવ, ખીજા કોઈના મનને તું લોભ કરીશ નહીં. શુક્લ યજુર્વેદના છેલ્લા અધ્યાયરૂપ ઈશોપનિષદમાં જે અધ્યાત્મવિદ્યાનું નિરૂપણ છે તેમાંથી શ્રી અરવિન્દે પ્રેરણા લઈ જગતને સુખને માર્ગે લઈ જવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વ્યાખ્યાનમાં પણ શ્રી અરવિન્દ શાન્તિ અને સુખના માર્ગને ઉપાય દર્શાવે છે. ગીતા તે ઉપનિષદોનું લાખ્ય છે અને તેમાં ઈશાવાસ્ય અને કહ જેવાં ઉપનિષદોના વિચારોની છાયા બહુ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ગીતાનો વિભૂતિયોગ અને વિશ્વરૂપદર્શન એ ઉપનિષદના સર્વે સ્વહિદં વ્રજ્ઞ સિદ્ધાન્તનું સવિસ્તર લાખ્ય છે. શ્રી અરવિન્દ ગીતાની આ વિચારમયુલ્લિખાતું રહસ્ય સમગ્રવતાં સર્વ ધર્મોના સમન્વય, સર્વધર્મસહિષ્ણુતા અને સર્વધર્મસમલાવનો જે ઉપદેશ આપે છે તે વિશ્વનું આત્મન્ટિક કસ્યાણુ સાધનારો છે એમ કહેવામાં જોરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ડૉ. ફેડરીકે સ્પીગલબર્ગ (સ્ટન-ફોર્ડ યુનિવર્સિટી, સ્ટનફોર્ડ, કેલિફોર્નિયા, યુ. સ્ટે. ઓફ અમેરિકા) શ્રી અરવિન્દને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ' I have never come across a philosopher so tolerant as Sri Aurobindo. He always knows why there was the necessity for a certain system of philosophy to exist at a particular time.'

આ પ્રમાણે શ્રી અરવિન્દનો દિવ્યજીવનનો સંદેશ વિશ્વના કલ્યાણ માટે છે. દિવ્યતા જીવન વિના જણાતી નથી અને જીવન દિવ્યતા વિના શોભતું નથી એ શ્રી અરવિન્દનો બોધ આજે સમસ્ત જગતે બહુ ગંભીરતાથી વિચાર કરી આચારમાં મૂકવા યોગ્ય છે. શ્રી અરવિન્દનું તો હવે તિરોધાન થયેલું છે, પણ તેમનો ઉપદેશ ગ્રન્થરૂપે અને શિષ્યોના સંપ્રદાયરૂપે સર્વદા પ્રકટ છે. ઈ. સ. ૧૯૨૦થી ૧૯૫૦ સુધી માતાજીએ શ્રી અરવિન્દના સમાગમનો સાલ લીધેલો છે અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું રહસ્ય યથાર્થ સમજી જીવનમાં ઉતારી અનેક આત્માઓનું આધ્યાત્મિક પોષણ કરેલું છે. આજે પોંડીચેરીના આશ્રમમાં માતાજી વિદ્યમાન છે અને શ્રી અરવિન્દના ઉત્તરાધિકારી તરીકે દિવ્ય જીવનના સંપ્રદાયને બળ આપી રહેલાં છે. આ આપણું મહાલાભ્ય છે. આજે કોઈ પણ સાધક પોંડીચેરી જઈ માતાજી પાસેથી આધ્યાત્મિક પ્રેરણા સારા પ્રમાણમાં સર્જી શકે છે.

શ્રી અરવિન્દે એક પ્રસંગે કહેલું કે ૧૫મી ઓગસ્ટે -મારા જન્મ-દિવસે-આપણે દેશ સ્વતંત્ર થાય છે એ અકસ્માત નથી પણ મારી લાવનાઓનું એક અપૂર્ણ મૂર્ત સ્વરૂપ છે. આ જ વિચારપદ્ધતિને અનુસરીને કોઈક વિચારક આજે કહી શકે કે ૧૯૫૪ના ઓગસ્ટની પંદરમીએ પોંડીચેરી પણ સ્વતંત્ર થશે. પરમાત્માની લીલા અચિન્ત્ય છે.

અન્તમાં હું શ્રી અરવિન્દને વન્દન કરી કંઠાપનિપદના શાન્તિપાઠથી મારું વક્તવ્ય સમાપ્ત કરું છું—

ॐ सह नावधतु । सह नौ मुनक्तु । सह वीर्यं करवाधहे ।

तेजस्थि नावधीतमस्तु । मा विद्विषाधहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

# ભારતીય તત્ત્વચિન્તનમાં

## શ્રી અરવિન્દનો ફાળો

૧. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વચિન્તનનું મૂળ ઋગ્વેદ છે. ઋગ્વેદ એ આપણી સંસ્કૃતિનો હિમાલય છે, અને જેમ નગાધિરાજમાંથી અનેક નાનીમોટી નદીઓનો પ્રવાહ વહે જાય છે, તેમ ઋગ્વેદમાંથી જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના પ્રવાહો વહે છે. જેમ સરસ્વતી જેવી નદીઓ પ્રકટ રીતે વહીને ઢેટલીક જગ્યાએ અપ્રકટ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે અને પછી આગળ ઉપર પ્રકટ થાય છે તેમ વેદની વિચારધારાઓ પણ ઢેટલોક સમય પ્રકટ હોય છે, તો ઢેટલોક સમય અપ્રકટ રહે છે, અને પછી પ્રકટ પણ થાય છે. કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ વિચારપ્રવાહનો આત્મન્તિક અભાવ હોતો નથી અને હોઈ શકતો પણ નથી, પરંતુ જે વિચાર જળવાન હોય છે તે વધારે આગળ પડતો હોય છે, અને તેને પરિણામે બીજા વિચારો સ્વાભાવિક રીતે ઝીણું બની જાય છે. સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એક વખત એક ભાવના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે જ્યારે બીજી વખત અન્ય ભાવના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે અને આઘાત-



પ્રત્યાધાન થાય તે પ્રમાણે અથવા તો ઘોડ્યાળના સોલકની ગત્યાગતિના ન્યાય પ્રમાણે જગતની સંસ્કૃતિનો અને તત્ત્વવિચારનો વિકાસ થયા કરે છે. પરિણામે આ બધા ઇતિહાસ બહુરંગી અને રસપ્રદ બને છે.

૨. ઋગ્વેદના કાલનું જીવન આનન્દમય છે. વિશ્વ એ પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે અને બધા પદાર્થો પરમ તત્ત્વના લિપ્તલિપ્ત રૂપો છે. વૈદિક ઋષિઓ અને પ્રજાજનો પોતપોતાનાં કાર્યો આનન્દથી કરે છે, સમસ્ત વિશ્વમાં પરમાત્માનુ દર્શન કરે છે અને વિશ્વ જ સર્વ પ્રકારનું ધ્યેય સાધી શકે છે એમ માનીને આ જ જીવનમાં દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે. વેદમાં વૈરાગ્યની અને જગતના મિથ્યાત્વની ભાવના કોઈપણ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી નથી. જગત દુઃખરૂપ છે અને તેથી તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે કર્મ વગેરેનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવાની ભાવના વેદમાં નથી. વેદના કેટલાક મંત્રોમાં ઋષિઓના ઉત્તમ કોટિના મનોભાવ વ્યક્ત કરનારા ઠાંથો છે, તો બીજા કેટલાક મંત્રોમાં ભક્તિની ભાવના છે, કેટલાક મંત્રોમાં યજ્ઞનું વર્ણન છે તો કેટલાક મંત્રોમાં આધ્યાત્મ-વિદ્યાનું નિરૂપણ છે. આ પ્રમાણે ઋગ્વેદ એ સર્વ પ્રકારના વિચારોના સંગ્રહ છે; અને હર્ષની વાત એ છે કે આ બધા વિચારો પરસ્પરવિરોધી નથી પણ એકબીજાને ઉપકારક છે; તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિના સુદર સમન્વય છે.

૩. ઋગ્વેદ પછીના શાસ્ત્રલોકમાં યજ્ઞસંસ્થા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવેલો છે, અને તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિનાં તત્ત્વો ગોખી જાયેલા છે. ઉપનિષદશાસ્ત્રમાં પ્રત્યાધાન યવાથી યજ્ઞસંસ્થા નિર્જલ બને છે અને જ્ઞાન તથા ઉપાસના અમરસ્થાન ભોગવે છે. જાન્દોગ્ય, ગુડ્ગારપ્પક, ઈશ, અનૈર્ય તથા તૈત્તિરીય જેવાં પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં ઋગ્વેદની વિચારધારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે, બનારે બીજાં પછીના કાલનાં ઉપનિષદોમાં એક જ તત્ત્વ યજ્ઞ ઉપર ભાર મૂકાયેલો છે.

તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે એ ઉપનિષદોની લાવના અવૈદિક બની જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષત્સાહિત્યમાં વિચારોના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહ જોવામાં આવે છે. એક પ્રવાહ વૈદિક છે જ્યારે બીજો પ્રવાહ અવૈદિક છે.

૪ ઉપનિષદોમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. ઉપનિષદોની જે અવૈદિક વિચારધારાનો પ્રવાહ ચાલતો હતો તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધ તત્ત્વચિન્તનને ઘણી ગ્રેગ્રા મળેલી છે. ઉપનિષદોના વ્યાખ્યાન-રૂપે બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતાની રચના થયેલી છે. ગીતામાં ઉપનિષદોની શુદ્ધ વૈદિક લાવનાતું જ સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મસૂત્રો પણ અનેક સ્થાંમાં છે અને તેમાં ઉપનિષદના તત્ત્વચિન્તન ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અન્ય બ્રહ્મસૂત્રોનો કાલક્રમે લોપ થયો છે અને ફક્ત બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રો પ્રાપ્ત થયા છે. આ બ્રહ્મસૂત્રોની વિશિષ્ટ શૈલીને લીધે શંકરાચાર્યની પહેલાં પણ અનેક તત્ત્વચિન્તકોએ લાભ્યો રચ્યાં છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય, ભાસ્કરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, વિગ્નાનલિપ્તુ વગેરે આચાર્યોએ લાભ્યો રચ્યાં અને પોતપોતાની પ્રક્રિયા જગત આગળ રજૂ કરી. આ બધા લાભ્યકારોમાં સામાન્ય રીતે બે વિભાગો પડી ગયા છે: એક શંકરાચાર્યનો અને બીજો અન્ય આચાર્યોનો; અને જેમ ઉપનિષત્સાહિત્યમાં બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો - વૈદિક અને અવૈદિક - ચાલ્યા છે તેમ લાભ્યસાહિત્યમાં પણ આ જ પ્રકારના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો ચાલતા આવ્યા છે. શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં જગતની હેયતા હોવાથી ઉપનિષદોની અવૈદિક લાવના પ્રકટ થાય છે, જ્યારે બીજા ઘણાખરા આચાર્યોના વાદમાં જગતને પરમાત્માના સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારેલું હોવાથી ઉપનિષદોની વૈદિક લાવના વ્યક્ત થાય છે.



પ્રત્યાઘાત થાય તે પ્રમાણે અથવા તો ઘાટ્યાળના લોલકની ગત્યાગતિના ન્યાય પ્રમાણે જગતની સંસ્કૃતિનો અને તત્ત્વવિચારનો વિકાસ થયા કરે છે. પરિણામે આ ગદ્યા ઇતિહાસ બહુરંગી અને રસપ્રદ બને છે.

૨. ઋગ્વેદના કાલનું જીવન આનન્દમય છે. વિશ્વ એ પરમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે અને બધા પદાર્થો પરમ તત્ત્વના લિન્નલિન્ન રૂપો છે. વૈદિક ઋષિઓ અને પ્રજાજનો પોતપોતાનાં કાર્યો આનન્દથી કરે છે, સમસ્ત વિશ્વમાં પરમાત્માનું દર્શન કરે છે અને વિશ્વ જ સર્વ પ્રકારનું ધ્યેય સાધી શકે છે એમ માનીને આ જ જીવનમાં દિવ્ય આનન્દ ભોગવે છે. વેદમાં વૈરાગ્યની અને જગતના મિથ્યાત્વની ભાવના કોઈ પંજુ સ્વરૂપમાં જોવામાં આવતી નથી. જગત દુઃખરૂપ છે અને તેથી તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે ઈર્મવંગરેનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવાની ભાવના વેદમાં નથી. વેદના ઠેટલાક મન્ત્રોમાં ઋષિઓના ઉત્તમ કોટિના મનોભાવ વ્યક્ત કરનારા કાવ્યો છે, તો બીજા ઠેટલાક મન્ત્રોમાં ભક્તિની ભાવના છે, ઠેટલાક મન્ત્રોમાં યજ્ઞનું વર્ણન છે તો ઠેટલાક મન્ત્રોમાં અપ્યાત્મ-વિદ્યાનું નિરૂપણ છે. આ પ્રમાણે ઋગ્વેદ એ સર્વ પ્રકારના વિચારના સંમલ છે; અન હર્ષની વાત એ છે કે આ બધા વિચારો પરસ્પરવિરોધી નથી પણ એકબીજાને ઉપકારક છે; તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા શાંતિના સુદર સમન્વય છે.

૩. ઋગ્વેદ પછીના આત્મજ્ઞકાલમાં યજ્ઞસંસ્થા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવેલો છે, અને તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિનાં તત્ત્વો ગોપ્ય બની ગયેલા છે. ઉપનિષદકાલમાં પ્રત્યાઘાત થવાથી યજ્ઞસંસ્થા નિર્જલ બને છે અને જ્ઞાન તથા ઉપાસના અમર્યાદા ભોગવે છે. હાન્દોગ્ય, ગુદદારપંચક, ઈશ, અનૈરવ તથા તૈત્તિરીય જેવાં પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં ઋગ્વેદની વિચારધારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થાય છે, જ્યારે બીજાં પંચીના કાલનાં ઉપનિષદોમાં એક જ તત્ત્વ યજ્ઞ ઉપર ભાર મૂકીને અન્ય સર્વનો

તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે અને તેને પરિણામે એ ઉપનિષદોની ભાવના અવૈદિક બની જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપનિષત્સાહિત્યમાં વિચારોના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહ જોવામાં આવે છે. એક પ્રવાહ વૈદિક છે જ્યારે બીજો પ્રવાહ અવૈદિક છે.

૪ ઉપનિષદોમાં જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો ઉદ્દગમ થયેલો છે. ઉપનિષદોની જે અવૈદિક વિચારધારાનો પ્રવાહ ચાલતો હતો તેમાંથી જૈન અને બૌદ્ધ તત્ત્વચિન્તનને ઘણી પ્રેરણા મળેલી છે. ઉપનિષદોના વ્યાખ્યાનરૂપે બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતાની રચના થયેલી છે. ગીતામાં ઉપનિષદોની શુદ્ધ વૈદિક ભાવનાનું જ સ્પષ્ટ અને સવિસ્તર નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મસૂત્રો પણ અનેક રચાયેલાં છે અને તેમાં ઉપનિષદના તત્ત્વચિન્તન ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અન્ય બ્રહ્મસૂત્રોનો કાલક્રમે ભોપ થયો છે અને ફક્ત આદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રો પ્રાપ્ત થયા છે. આ બ્રહ્મસૂત્રોની વિશિષ્ટ શૈલીને લીધે શંકરાચાર્યની પહેલાં પણ અનેક તત્ત્વચિન્તકોએ ભાળ્યો રચ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય, ભાસ્કરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિમ્બાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય, વિજ્ઞાનભિક્ષુ વગેરે આચાર્યોએ ભાળ્યો રચ્યો અને પોતપોતાની પ્રક્રિયા જગત આગળ રજૂ કરી. આ બધા ભાષ્યકારોમાં સામાન્ય ગીતે બે વિભાગો પડી ગયા છે: એક શંકરાચાર્યનો અને બીજો અન્ય આચાર્યોનો; અને જેમ ઉપનિષત્સાહિત્યમાં બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો - વૈદિક અને અવૈદિક - ચાલ્યા છે તેમ શાબ્દસાહિત્યમાં પણ આ જ પ્રકારના બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો ચાલતા આવ્યા છે. શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં જગતની હેયતા હોવાથી ઉપનિષદોની અવૈદિક ભાવના પ્રકટ થાય છે, જ્યારે બીજા ઘણા ખરા આચાર્યોનો વાદમાં જગતને પરમાત્માના સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકારેલું હોવાથી ઉપનિષદોની વૈદિક ભાવના વ્યક્ત થાય છે.

પ. ઈ. સ.ના પંદરમા શતક પછી ભાષ્યસાહિત્યનો પ્રવાહ અટકી ગયો છે. પછીના ચાર શતકોમાં માયાવાદની વૈરાગ્યભાવના બહુ બલવાન બનેલી છે, તે એટલે સુધી કે શુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી વગેરે દેશી ભાષાઓના સાહિત્યમાં એક જ પ્રકારનો સૂર સંભળાય છે; અને તે એ કે જગત દુઃખમય છે, અને અમે બધા સંસારસાગરમાં ડૂબેલા છીએ તો અમને આ ભવસાગરમાંથી તારો. આ વૈરાગ્યતિશયની ભાવનાથી ભારતીય પ્રજા આ સમયમાં બહુ નિર્બલ બની ગઈ. એજ વૈદિક ભાવના તિરોહિત થઈ ગઈ.

૬. આ પ્રમથોની ચાર શતકની દૃઢ થયેલી વૈરાગ્યભાવના સામે ઈ. સ.ના ઓગણીસમા શતકમાં રાજા રામમોહન રાયે સામનો કર્યો, અને યુગપલટાનો આરંભ થયો. આત્મસમાજની સ્થાપના થઈ અને વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો સત્પ્રયત્ન શરૂ થયો. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, એની એસન્ટ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી અરવિન્દ, ગાંધીજી અને રાધાકૃષ્ણન આ બધા તત્ત્વચિન્તકોએ વૈદિક ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરીને ભારતીય પ્રજામાં અપૂર્વ એતના આણી. પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, થીઓસોફિકલ સોસાયટી, રામકૃષ્ણ મિશન, અરવિન્દાશ્રમ, શાન્તિનિકેતન અને મહાત્માજીનો આશ્રમ - આ બધી સંસ્થાઓએ પોતપોતાની રીતે કાર્ય કરીને પોતાનાં સામર્થ્ય તથા ઉપયોગિતા સિદ્ધ કર્યાં છે, અને દરેક ભારતવાસી આ વિઝૂનિઓનો ઝણી છે.

૭. ભારતીય તત્ત્વચિન્તનની આ રૂપરેખા શ્રી અરવિન્દના તત્ત્વગાનનું સ્વરૂપ સમગ્રવામાં ઉપયોગી છે. અરવિન્દને એમના પિતાજીએ ભારતીય સંસ્કૃતિનો લેખ ન લાગે એ હેતુથી સાતમે વર્ષે જ વિલાયત મોકલ્યા, અને અરવિન્દે ચૌદ વર્ષ પરદેશવાસ કર્યો. જેમ રામચંદ્રના વનવાસથી અનેક આત્માઓનું કલ્યાણ થયું તેમ અરવિન્દના પરદેશગમનથી વિદુદ્ધ

તત્ત્વચિંતન દ્વારા વિશ્વનું કલ્યાણ થયેલ છે. પરદેશમાં જ રહેવાથી અરવિંદને ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વચિંતન માટે ઈર્ષ પણ પ્રકારનો પૂર્વગ્રહ - લાલમાં અથવા વિરોધમાં - બંધાયો નહીં. તેમનું માનસ આ રીતે શુદ્ધ રહ્યું, એક પ્રકારની **Virgin soil** બન્યું: અને તેને પરિણામે તેમણે સાધનાથી જે ચિંતન કર્યું તે અતિશુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થયું. ભારતીય સંસ્કૃતિનો વિજય થયો અને જે હેતુથી પિતાએ પુત્રને પરદેશવાસ કરાવ્યો તે હેતુથી વિરુદ્ધ જ પરિણામ આવ્યું. આ ભગવાનની લીલા !

૮. ઋગ્વેદ, ઈશાદિ પ્રાચીન ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને તન્ત્ર-માર્ગ એ સર્વમાંથી શ્રી અરવિંદને બધી પ્રેરણા મળી છે. જગતમાં સર્વથી નવીન વસ્તુ હોતી જ નથી, ફક્ત તે વસ્તુના ઉપરના રંગોમાં ફેરફાર થાય છે, અને તેનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ ઉપર વધારેઓછો ભાર મૂકવામાં આવે છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વચિંતનમાં પણ આ જ પ્રમાણે બનેલું છે. ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં અધ્યાત્મવિદ્યા છે એ વાત તો પ્રાચીન અધ્યાત્મવિદોએ કહેતી છે, અને નિરુક્તકાર આ વાતનો સ્વીકાર પણ કરે છે. અરવિંદે ઋગ્વેદની અધ્યાત્મવિદ્યા બહુ સારી રીતે સમજાવી. અગ્નિ એ દિવ્ય ઇન્દ્રિયશક્તિ છે; સૂર્ય એ દિવ્ય આલોક છે; ઇન્દ્ર એ આત્મશક્તિ છે, તેજસ્વી મન છે; વૃત્ર વગેરે અહાન, અસત્ય અને અંધકાર છે - આ પ્રમાણે ઋગ્વેદના દેવોની અને અસુરો સામેના તેમના યુદ્ધની ભાવના - **Symbolism** - સમજાવીને શ્રી અરવિંદે દર્શાવ્યું છે કે વૈદિક દેવો એ માનવજીવનની ઊર્ધ્વગતિનો ઔદ્યોગ આપે છે અને તેથી ઋગ્વેદ એ ગૂઢવિદ્યા - **Mysticism** - નો મહાન ગ્રન્થ બને છે આ પ્રકારની વિચારસરણીમાં ઐતરેય ઉપનિષદનું ચિંતન અરવિંદને બહુ ઉપકારક થઈ પડેલું છે. મેક્સમુલર જેવા અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ ઉર્વશી-પુરુષા જેવી વૈદિક વાર્તાઓનું રહસ્ય ભાવનાવાદને

આધારે સમજાય છે, અને કહે છે કે ઉર્વશી એ ઉપસ છે અને પુરુરવસ એ મૂર્ચ છે, અને તેમના નૈસર્ગિક પરસ્પર સંબંધનું વર્ણન ઋગ્વેદમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારનો પરોક્ષવાદ પ્રાચીન વિચારકોને બહુ પ્રિય હતો અને તેથી જૈનરેય ઉપનિષદ કહે છે કે પરોક્ષવિદ્યા ઈવ હિ દેવાઃ । ઋગ્વેદમાં ગૂઢવિદ્યાનું જે પરોક્ષ વર્ણન હતું તે વિદ્યાને અરવિન્દે પ્રત્યક્ષ કરી આપી છે, અને વૈદિક ધર્મની વિશિષ્ટતા જગતને દર્શાવી છે.

૯. વૈદિક કાલના આનન્દમય જીવનને તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ચિંતનથી બહુ સારું સમર્થન મળેલું છે. ઉપનિષદમાં આપેલી આનન્દની મીમાંસા, અને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનન્દમય એ પાંચક - આ જે તત્ત્વોએ અરવિન્દનું ધ્યાન ગોચરું છે. સત, ચિત અને આનન્દ એ પરમાત્માનાં સ્વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી અન્નમય વગેરેની ભાવનાથી થી અરવિન્દે પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનની શ્રુતિકા રચી છે. અન્ન, પ્રાણ, મન, વિજ્ઞાન, આનન્દ, ચિત અને સત એ સમકતું સોપાન દર્શાવીને અરવિન્દે દિવ્ય જીવનનો આદર્શ સિદ્ધ કરેલો છે, અને તેમાં તેમનું અખિત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે અક્ષત થાય છે.

૧૦. ઈશોપનિષદમાંથી બ્રહ્મ અને વિશ્વના સમન્વયની મુંદર ભાવના સ્વીકારીને અરવિન્દે તત્ત્વચિંતનમાં મધ્યમ 'માર્ગ' - સુષુપ્તિ માર્ગ - દર્શાવ્યો છે. ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં આ વિષયમાં ધણો અતિરેક થયેલો છે. 'શંકરાચાર્ય' જેવા કેટલાક તત્ત્વચિંતકોએ કેવલ બ્રહ્મ ઉપર ભાર મૂકીને વિશ્વને અતિ ગૌણ બનાવી દીધું છે; બ્યારે બીજા બામુએ ચાર્વાકના અનુયાયીઓએ આત્માનો નિરસ્કાર કરીને કેવલ જગતને સર્વસ્વ તરીકે સ્વીકારેલું છે. આ બંને પ્રકારના અતિરેકનાં પરિણામો ઘણાં ખરાબ આવેલાં છે. રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય જેવા વૈષ્ણવ આચાર્યોએ આ અતિરેક દૂર કરવા બહુ સારો પ્રયત્ન કરેલો છે. નૈન

અને જોઈ દર્શનમાં પણ વિશ્વની ઉપેક્ષા થયેલી છે. શ્રી અરવિંદે દર્શાવ્યું કે આ : અતિરેક જનુ લયંકર છે. વિશ્વ એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે, જગવાનની લીલા છે; તેથી પરમાત્માના જ્ઞાનની માફક જગતના જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા રહેલી છે. જગતના જ્ઞાન વિના કેવલ જ્ઞાનું જ્ઞાન નિર્વીર્ય છે, અને જ્ઞાનના જ્ઞાન વિનાનું જગતનું જ્ઞાન પતન કરાવનારું છે. જગતના જ્ઞાનથી પરમાત્માના મહિમા સારી રીતે સમજાય છે અને તે દ્વારા જ પરમાત્માના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સંભવી શકે છે.

૧૧. આ વિષયને અંગે શ્રી અરવિંદને શ્રી શંકરાચાર્યના માયાવાદનું ખંડન કરવાની ફરજ પડેલી છે. અરવિંદ કહે છે કે સગ્વેદ, પ્રાચીન ઉપનિષદો અને ગીતામાં જે અદૈતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે વાસ્તવ છે, માલિક નથી. અરવિંદની આ માન્યતા સાચી છે. શંકરાચાર્યના પરમગુરુ ગોડપાદાચાર્યે તો જોઈ વિચારસરણીને અનુસરીને અગતિવાદનો જ ઉપદેશ કરેલો છે; શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ માયાવાદનું સમર્થન કરેલું છે; અને શંકરાચાર્યની પછી લગભગ સો વર્ષે થઈ ગયેલ ભાસ્કરાચાર્યે શંકરાચાર્ય માયાવાદી છે એમ જાગ્રતીને ખંડન કરેલું છે આ પ્રમાણે ત્રિપક્ષી પુરાવા ઉપરથી આપણને જાગ્રત છે કે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં માયાનું મ્થાન છે અને તેથી જગતની હેયતાનું પરિણામ આવે છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અને પ્રો. હરિવાલ્મીકી જેવા સમર્થ અર્વાચીન વિચારકો શંકરાચાર્યના તત્ત્વ-જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે શંકરાચાર્યને પોતાને તો માયાવાદ વિવક્ષિત નથી. ડૉ. રામપ્રસાદ સિંહ કહે છે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તમાં જ્ઞાન અને જગતની સત્તાનો વિચાર નથી પણ મૂલ્યનો વિચાર છે. (Metaphysics of Value). આ પ્રકારે આજે નિન્ન નિન્ન રીતે શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ થાય છે. નિષ્પક્ષપાતે વિચારતાં

આપણને જણાય છે કે શ્રી અરવિંદ જે પ્રકારે શાકર સિદ્ધાંત સમજ્યા છે તેને ઉપર જણાવેલો ત્રિપક્ષી પુરાવો સમર્થન આપે છે આ વિષયોમાં આપણે વક્રીલ કરતા ન્યાયાધીશનો પાઠ લજવવાનો હોય છે બધા આચાર્યો અને જગતના બધા પયગમ્બરો લગવાનની વિશ્વતિઓ હોવાથી સર્વથા વદનીય છે, પરંતુ સત્યના દર્શનને માટે તટસ્થ વૃત્તિની આવશ્યકતા રહે છે

૧૨ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાથી જ વિશ્વની રચના કરી છે વિશ્વ એ પ્રભુની લીલા છે, જગતી છે, અને તેથી વિશ્વના બધા પદાર્થો પરમાત્માના જ સ્વરૂપો છે પરમાત્માની ગતિ અને કૃતિમાં સવાદિતા - Harmony - રહેતી છે, અને જ્યાં સુધી જગતના પદાર્થો આ સમતાની યોજનાને અનુકૂળ રહે છે ત્યાં સુધી તેઓ પરમાત્માના વિશ્વતૃત્યમાં યોગ્ય સ્થાન ભોગવી શકે છે પણ જ્યારે તેઓ દિવ્ય સમતાને ભંગ કરે ત્યાં તેઓ બહાર ફેંટાઈ જાય છે અને વિનાશ પામે છે જેમ નદીનું જલ ગમે તે સ્થળેથી નેવામાં આવે તો નદીનું જ જલ જણાય છે, જેમ ક્વાયત કરતી લસકરી કુકડીમાં દરેક સૈનિક લસકરનો જ ભાગ હોય છે, તેમ વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થો પરમાત્માની ગતિમાં - જગતીમાં - રહેના હોવાથી પરમાત્માનો જ ભાગ છે આ પ્રમાણે શ્રી અરવિંદ વાસ્તવ અદ્વૈતનું રહસ્ય સમજાવે છે

૧૩ શરીર, પ્રાણ અને મન આપણી પાસે છે, જ્યારે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ આપણું ધ્યેય છે એ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને માટે શ્રી અરવિંદે પૂર્વયોગની સાધનાનો ઉપદેશ કરેલો છે શરીર પ્રાણ અને મન એ ત્રિપુટી એક બાજુ છે, તો આનંદ, ચિત્ત, અને મત્ત એ ત્રિપુટી બીજી બાજુ છે. વચમાં નગી છે, અને તે નદીને યોજાવવાને માટે મેતુની અપેક્ષા રહે છે આ સેતુ વિદ્યાનંદની તત્વ છે વિદ્યાનંદ (Super-mind) મનની

ઉપર આવેલું છે, અને તેનું પૃથક્કરણ કરીને ઊર્ધ્વમન, આલોકિત મન, સહજપ્રણા અને અધિમાનસ એ ચાર શૂંભિકાઓમાં યસાર થઈને મનુષ્ય આનંદના દ્વાર આગળ આવે છે. વિદ્યાન એ માનવજીવન અને પરમ તત્ત્વને સાંધનારું ઉપયોગી તત્ત્વ છે. ઊર્ધ્વ ગતિ કરીને મનુષ્ય આનન્દ, ચિત અને સત એ ત્રણેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, આ અનિમનસનો અભેદ સાધે છે.

૧૪. પૂર્ણયોગની પીઠિકા ભગવાનની કૃપા છે. આ સર્વ ભગવાનનું જ છે એવી ભાવના કરીને મનુષ્યે આત્મસમર્પણ કરવાનું, અનન્યભાવથી ભગવાનનું શરણુ શોધવાનું, અને અનાસક્તિપૂર્વકકર્મ કરવાનું હોય છે. આ સાધનાથી એક તરફ મનુષ્ય ઊર્ધ્વ ગતિ સાધી શકે છે, તો બીજી તરફ ભગવાન પોતે અવતરે છે, નીચે જીતરે છે, અને સાધકને ભેટે છે. એકનું આરોહણ બીજાને અવતરણ કરાવે છે, પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને આ જ જીવનમાં દિવ્ય જીવન ભોગવી શકાય છે. જેમ વેપારમાં 'આજ રોકડા અને કાલ ઉધાર' એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવેલો છે તેમ શ્રી અરવિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ જ જીવનમાં - બીજા જીવનમાં નહીં - દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ ગૂઢવાદ અથવા તો અનુભવવાદ (Mysticism)ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થાન હોય છે એમ પ્રો. વિલિયમ જેમ્સ જેવા અર્વાચીન પરદેશી વિચારકોએ પણ સ્વીકાર્યું છે. સાધક ભગવાનની કૃપા ઉપર અવલંબીને ઊર્ધ્વ ગતિ સાધી દિવ્ય જીવન પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રભુની આ વિશ્વલીલાના કાર્યમાં અનેક રીતે ઉપકારક બને છે. આવો સાધક સમસ્ત વિશ્વનું પરિવર્તન પોતાની દિવ્ય શક્તિથી કરી શકે છે અને આદર્શ સમાજ આસ્તાત્વમાં આવે છે. આ આદર્શ સમાજને શ્રી અરવિન્દ 'જગજાયંતી વાત્રાનો રથ' એ રીતે ઓળખાવે છે.

૧૫ દિવ્ય જીવનના સિદ્ધાંતમાં ઘણા અને વિશ્વ એ બન્ને ય તત્ત્વનો મનોહર સમન્વય થાય છે. આ છે શ્રી અરવિન્દનું Spiritual



Pragmatism, અને આમાં જ વૈદિક ધર્મનું પુનરુજ્જીવન. વર્તમાન કાલમાં કેટલાક તત્ત્વચિંતકોએ બ્રહ્મજ્ઞાનનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવી છે અને Pragmatic Idealism જેવી ભાવના વ્યક્ત કરી છે. આ સિદ્ધાંત પણ એક રીતે શ્રી અરવિંદની વિધારસરણીનું સમર્થન કરે છે.

૧૬. પરમતત્ત્વ એ મહાન શક્તિ છે અને તેનું પૂજન કરવું એ માનવધર્મ છે એ વાત ઉપર શ્રી અરવિંદ બહુ ભાર મૂકે છે. જગતમાં એકતા જોનારને કાઈ પણ પ્રકારનો શોક કે મોહ થતો નથી - કઃ શોકઃ કો મોહઃ એકત્વમનુષ્યવતઃ - સર્વત્ર આનંદનો અનુભવ થાય છે, અને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. શ્રી અરવિંદનો ઉપદેશ સમસ્ત વિશ્વ માટે છે; તેમાં જાતિનો કે દેશનો ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી. આ રીતે એ ઉપદેશ વિશ્વધર્મ બની શકે છે. શ્રી અરવિંદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કર્મ છે પણ કર્મમાર્ગની જડતા નથી. જ્ઞાન છે પણ જ્ઞાનમાર્ગની શુષ્કતા નથી, ભક્તિ છે પણ ભક્તિમાર્ગનું વેવલાપણું નથી, ધ્યાનયોગ છે પણ યોગમાર્ગની નીરસતા નથી, અને શક્તિનું પૂજન છે પણ તંત્રમાર્ગનો પંચમહારવાળો વામાચાર નથી. આ રીતે શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વચિંતન એ એક બહુરંગી મનોહર સુગંધી પુષ્પના જેવું વિશિષ્ટ છે, અપૂર્વ છે. આજે ભારતની અને સમસ્ત વિશ્વની જે સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી આપણને જણાય છે કે ચિરંતન શાંતિને માટે શ્રી અરવિંદની વિચારધારા ઉપયોગમાં આવી શકે એમ છે. પામર જીવનને બદલે શક્તિમય જીવન ગાળવાને માટે શ્રી અરવિંદના ગ્રંથો વાંચવા ॥ આવશ્યકતા છે. તેમના દિવ્ય જીવન જેવા મહાગ્રંથો વાંચવાને જો શક્તિ અને અવકાશ ન હોય તો તેમનો ઋશોપનિષદ ઉપરનો લઘુ ગ્રંથ વાંચવાથી પણ શ્રી અરવિંદની નાડી આપણા હાથમાં સરલતાથી આવી જશે.

## મોહનભાઈ : એક આદર્શ વૈષ્ણવ

મોહનભાઈને નામથી ઘણા વખતથી જાણખતો હતો, પણ હેલવહેલો મળવાનો પ્રસંગ શુદ્ધદેવ સંસદના ઉદ્ઘાટન સમયે પ્રાપ્ત થયો. સભામાં ઘણા પુરુષો હાજર હતા. તેમાં એક બહુ ગૌર વર્ણુવાળી, નેલકથી અલંકૃત મુખાકૃતિ જોઈ; અને કોઈ પણ પ્રકારના પરિચય વના પણ મેં એકદમ અનુમાન કયું કે આ નિર્મલ આકૃતિ તે જ મોહનભાઈ. પાસેના એક સભ્યને પછી પૂછ્યું અને તેમણે મારા અનુમાનને સમર્થન આપ્યું. પછીથી તો અમે ત્યાં જ બહુ પ્રેમથી બેઠ્યા અને વાતો કરી. આ અમારો પ્રથમ પરિચય.

દિવસે દિવસે આ પરિચય વધવા માંડ્યો, અને પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. મારા ટૂંકા પર્ણના ઉત્તરમાં મોહનભાઈનો એક મોટો લેખ જ હોય, અને તેથી તેમનો પત્ર બ્યારે આવે ત્યારે શાન્તિના સમયે હું વાંચતો. બધા ય પત્રોમાં મોહનભાઈની લગવદીયતા, નિર્મલતા, સંપ્રદાયની સેવા કરવાનો અપ્રતિમ ઉત્સાહ, વૈષ્ણવોની ઉન્નતિ થાય એવા ઉપાયો યોજવાની અનેક યોજનાઓ અને વિરલ દીનતા બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતાં હતાં. જેથી તેમની મુખાકૃતિ નિર્મલ અને

તેજસ્વી હતી, તેવાં તેમનાં વાણી અને ક્રિયા પણ નિર્મલ અને તેજસ્વી હતાં, અને એક વૈષ્ણવ તરીકે સર્વના ઉપર તેમની છાપ પડતી હતી. જ્યારે શ્રીમદાચાર્યચરણના હિદાય સિદ્ધાન્તોને જાણે-અજાણે સર્વત્ર તિલાંજલિ અપાઈ રહી છે ત્યારે આવા સદાચારી અને સંસ્કારી વૈષ્ણવના અવસાનથી સંપ્રદાયને ન પુરાય તેવી ખોટ પડી છે, એમ કહેવામાં જરા પણ સંકોચ થતો નથી.

જ્યારે જ્યારે મોહનભાઈ વડોદરે આવે ત્યારે ત્યારે તેઓ મને મળવા આવતા હતા; અને અમારી વાતો કલાકો સુધી ચાલતી હતી. વાતોનો વિષય વિવિધ રહેતો હતો. વર્તમાન કાલની પુષ્ટિમાર્ગની પરિસ્થિતિ, ગોસ્વામી બાલકોની સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પ્રતિ ઉપેક્ષા અને તેમનું સંસારમાં પતન, વૈષ્ણવોનું ધૈર્ય સાંપ્રદાયિક અજ્ઞાન અને તેથી તેમની પામરતા, હરિજન-મંદિરપ્રવેશ, ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા લઈને પુષ્ટિમાર્ગની અભિનવ રચના અને જેમ રાજશાસનને બદલે લોકશાસન આવ્યું તેમ વાસ્તવિક રીતે વૈષ્ણવ શાસન આવે એવી અભિલાષા : આ અને આવા બીજા અનેક વિષયો ઉપર અમે બે ચર્ચા કરતા હતા. શ્રી મહાપ્રભુજીનો અન્તિમ ઉપદેશ ( સાડા ત્રણ શ્લોકો ) અત્યારે બહુ વિચારવા જેવો છે, એમ મોહનભાઈ અનેક વાર કહેતા હતા.

મોહનભાઈના વિચારો તેજસ્વી તેમ તેમનું લખાણ પણ તેજસ્વી હતું. તેમની શૈલી સરલ અને મનોહર હતી, અને તેઓ તેમનાં પુસ્તકો વૈષ્ણવ સમાજમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. મને તો એમ લાગતું કે ભારતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં જેમ મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધીની શૈલીએ અત્યંત પ્રભાવ પાડ્યો તેમ આ પુષ્ટિમાર્ગના મોહનદાસે પણ પોતાની શૈલીથી અપૂર્વ પ્રભાવ પાડવા માંડ્યો છે, અને જો તેઓ વધારે

જ્યા હોત તો તેમના ખીજ અનેક ગ્રન્થો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોત અને વૈષ્ણવ સમાજમાં ધાર્મિક પરિણામ લાવી શક્યા હોત.

મોહનભાઈની સાંપ્રદાયિક સેવા સુવર્ણાક્ષરે લખાવા જેવી છે. શુદ્ધદૈત સંસદની સ્થાપનામાં તેમનો ભાગ બહુ મોટો છે. ‘અનુગ્રહ’ માસિક ચલાવવામાં તેમનો જ સદાગ્રહ કારણભૂત હતો, અને તત્કાલે જ છાપવાનું એ તો તેમના પ્રયાસનું જ પરિણામ હતું. આ બધી સેવા તદ્દન નિષ્કામ ભાવે મોહનભાઈ કરતા. તેમનું ચારિત્ર્ય અણીશુદ્ધ અને પ્રતિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને પ્રેરણાદાયક હતું. આવા ભગવદીય જનો તો નિત્યલીલામાં જ પ્રવેશ કરે છે, એ શ્રી મહાપ્રભુજીની આરાધના વિચાર કરતાં ખીજું વધારે લખવાનું રહેતું નથી.

